خاندان نوبختی

تألیف : دانشمند فقید

عباس اقبال

« آشتیانی »

زبان و فرهنگ ایران

۴۳

خاندان نوبختی

تالیف دانشمند فقید

عبّاس اقبال

« آشتیانی »

ناشر

کتابخانهٔ طهوری

تهران: خیابان شاه رضا مقابل دانشگاه

تلفن ۶۴۶۳۳۰ ـ ۶۶۸۲۳۵

چاپ سوم ۱۳۵۷ خورشیدی

يادداشت ناشر درچاپ دوم

طبع اول کتاب خاندان نوبختی تألیف ارجمند استاد دانشمند فقید «عباس اقبال آشتیانی» بسال ۱۳۱۱ هجری‌شمسی در مطبعهٔ مجلس بانجام رسید.

مؤلف فاضل هم در مقدمهٔ کتاب (ص : یه) و هم در چند موضع از متن (از جمله ص : ۱۶۰ و ۱۸۱) باکمال خلوص وانصافی که شیوهٔ خاص رجال علم و اهل‌تحقیق است به این نکته اشارت فرموده که این رساله را در حکم زمینه ای جهت تحقیق تفصیلی این موضوع میشمارد و از اهل فضل و اطلاع انتظار دارد که در این بحث معلومات مستند کاملتری راکه حاصل میکنند منتشر سازند.

پس از نشر نخستین چاپ این‌کتاب ــ که در موضوع خود اثری یگانه و تألیفی بیسابقه و ازلحاظ تاریخ و ادب ایران بسیار مهم بود ــ به دعوت مؤلف ارجمندآن کسانی از اهل فضل در تأیید یا توضیح برخی از مطالب، یادداشتهائی در برخی از مجلات منتشر کردندکه مطالعهٔ آنها نیز برای خوانندگان دانش پژوه دراین زمینه سودمند تواند بود.

بیشك هرگاه تجدید چاپ این کتاب نفیس در زمان حیات مؤلف دانشمند آن مقدر شده بود همهٔ آنچه پس از نشر چاپ اول دربارهٔ خاندان نوبختی گفته و نوشته شده بود مورد توجه خاص استاد قرارمیگرفت وطبع جدید آن حاوی فواید تازه‌ای ازاطلاعات و تفصیل بعضی از مجملات نیز میبود.

اما تجدید چاپ‌کتاب بزودی مقدور نگردید و سالها گذشت و نسخ چاپی آن بکلی نایاب شد و چندی پس از اینکه اینجانب آرزوی خودرا برای نشر چاپ جدید آن به استاد عزیز ابراز نموده و ایشان وعدهٔ تجدید نظر وآماده‌کردن نسخه را برای چاپ داده بودند ایفای‌این مأمول بارحلت نابهنگام و اسف‌انگیزمؤلف ارجمند دوچارغبن وحیفی جبران ناپذیر گشت.

اکنون‌پس‌ازاینکه‌سالهاست‌نسخ چاپ اول کتاب‌نایاب است ، جستجوی‌دانشجویان و علاقه مندان مطالعهٔ این کتاب سبب شد که این‌کتابخانه باکسب اجازه از خاندان جلیل استاد فقید بنشر چاپ تازه ای از این کتاب عزیز اهتمام کند و چون بصلاحدید اهل علم شایسته‌تر آن بودکه متن‌کامل نسخهٔ چاپی‌کتاب بی‌هیچ تغییر و تصرف و ضمیمه و الحاقی

منتشر گردد برای اینکه در صفحات کتاب نیز تغییری حاصل نشود و رجوع یادداشتهای مضبوطی که در این مدت در مطبوعات و آثار محققان بصفحات آن اشاره شده دشوار نگردد این طبع جدید بطریق عکسی افست بعمل آمد . تنها تفاوتی که این نسخه با چاپ قبلی دارد این است که اغلاط چاپی مشروح در ذیل صفحهٔ ۲۹۷ چاپ ۱۳۱۱ و برخی از اغلاط جزئی دیگر که در آن فهرست ضبط نشده و سیاق عبارت بصحیح آن راهبر بود در این نسخه تصحیح گردیده و غلطنامهٔ قبلی حذف شده . و امید است صنعت چاپ افست که گاه میتواند کار چاپی را از نسخهٔ اصلی نیز واضح‌تر بسازد توانسته باشد تکثیر نسخ این کتاب را بهمان خوبی چاپ اول بدرستی تعهد کند ، و سعی این کتابخانه در تجدید چاپ این کتاب در نظر اهل فضل باحسن قبول مواجه گردد .

ضمناً نظر باینکه بعضی از مقالات انتقادی و توضیحی که دربارهٔ خاندان نوبختی در مطبوعات فارسی مقارن زمان نشر چاپ اول کتاب منتشر شده نیز ممکن است برای خوانندگان کتاب مفید باشد امیدوار است در فرصتی که چندان دیر نباشد مجموعه ای از اهم آن نوشته ها را نیز با استخراج از مآخذ گردآوری نموده در جزوه ای جداگانه و مستقل منتشر نماید و از ارباب اطلاع تقاضا دارد ناشر را بمنابعی که در این موضوع بحثی داشته‌اند رهبری فرمایند .

اول اردیبهشت ۱۳۴۵ - **سید عبدالغفار طهوری**

«خلخالی»

خاندان نوبختی

متضمن شرح حال هریك از افراد این خاندان با فهرست تألیفات و مقام علمی و ادبی و سیاسی هریك از ایشان و تاریخ مختصر ظهور فرق اسلامی و مذهب شیعه و متکلمین اولیهٔ آن و فرقه‌هائی که از میان طایفهٔ شیعه برخاسته‌اند با فهرستی الفبائی از اسامی این فرق ومختصری از مقالات ایشان

فهرست کتاب

مقدمه	ه ـ
خاندان نوبختی	١ـ٤
فصل اول ـ نوبخت جدّ این خاندان	٥ـ١٠
فصل دوم ـ ابو سهل بن نوبخت	١١ـ١٤
فصل سوم ـ پسران ابو سهل بن نوبخت	١٥ـ٢٤
١ ـ اسماعیل	١٥ـ١٨
٢ ـ ابو ایوب سلیمان	١٨
٣ ـ داود	١٨
۴ ـ اسحاق	١٨
۵، ۶، ٧ ـ ابوالحسن علی و هارون و محمد	١٩
٨ ـ ابوالعباس فضل	٢٠
٩ ـ عبدالله	٢٠
١٠ ـ سهل و پسرش حسن	٢٠ - ٢١
ابونواس وآل نوبخت	٢١ـ٢۴
فصل چهارم ـ ظهور علم کلام و متکلمین اوّلیهٔ آن	٢٤ـ٤٨
فرقهٔ معتزله	٣٢ـ٣٧
علم کلام	٣٧ـ۴٣
عقیده بخلق قرآن	۴٣ـ۴٨
فصل پنجم ـ فرقهٔ شیعه و متکلمین اولیهٔ آن	٤٩ـ٥٩
فرق مختلفهٔ شیعه	۴٩ - ۵٣
مسئلهٔ امامت	۵٣ - ۵٨
فرقهٔ امامیه و متکلمین اولیهٔ آن	۵٨ـ ٧٧
١ ـ ابوجعفر مؤمن الطاق	٧٧ - ٨٨
٢ ـ هشام بن سالم جوالیقی	٧٨
٣ ـ هشام بن الحکم	٧٩ - ٨٠
۴ ـ ابوالحسن علی بن میثم تمار	٨٠ - ٨١
۵ ـ ابو مالك حضرمی	٨١

۶ - ابوجعفر سکاك	۸۲ - ۸۱
۷ - یونس بن عبدالرحمن قمی	۸۳ - ۸۲
۸ - ابوحفص حداد نیشابوری	۸۳
۹ - ابوالاحوص بصری	۸۴ - ۸۳
۱۰ - ابو عیسی وراق	۸۷ - ۸۵
۱۱ - ابن الراوندی	۹۴ - ۸۷
۱۲ - ابوجعفر بن قبهٔ رازی	۹۵ - ۹۴
فصل ششم - ابو سهل اسماعیل بن علی و برادرش ابوجعفر محمد	۹۶-۱۲٤
۱- زندگانی اداری ابوسهل نوبختی	۹۶-۱۰۱
۲- زندگانی علمی و ادبی او	۱۰۱-۱۰۴
۳ - شاگردان ابوسهل نوبختی	۱۰۴-۱۰۶
۴ - ابو سهل نوبختی و مسئلهٔ غیبت	۱۰۶-۱۱۱
۵ - ابو سهل نوبختی و حسین بن منصور حلاج	۱۱۱-۱۱۶
۶ - تألیفات ابوسهل نوبختی	۱۱۶-۱۲۳
ابو جعفر محمد برادر ابوسهل نوبختی	۱۲۵
فصل هفتم - ابو محمد حسن بن موسی	۱۲۵-۱۲٦
۱ - احوال ابو محمد نوبختی	۱۲۶-۱۲۸
۲ - تألیفات او	۱۲۸-۱۳۴
کتاب رد بر غلاة	۱۳۵-۱۳۶
کتاب الآراء و الدیانات	۱۳۶-۱۴۰
فرق الشیعه	۱۴۰-۱۴۳
آیا فرق الشیعهٔ موجود از ابو محمد نوبختی است ؟	۱۴۳-۱۶۱
تعداد فرق شیعه بعد از رحلت امام یازدهم	۱۶۱-۱۶۵
فصل هشتم - ابواسحاق ابراهیم	۱٦٦-۱۸۰
عصر مؤلف کتاب الیاقوت	۱۶۸-۱۷۰
انوار الملکوت	۱۷۰-۱۷۷
کتاب الابتهاج	۱۷۷-۱۸۰
فصل نهم - ابویعقوب اسحاق بن اسماعیل و پسرش ابوالفضل یعقوب	۱۸۱-۱۹۲
فصل دهم - ابوالحسین علی بن عباس و پسرش ابو عبدالله حسین	۱۹۳-۲۱۱
ابوالحسین علی	۱۹۳-۱۹۶

آل نوبخت و بحتری	۱۹۸-۱۹۶
آل نوبخت و ابن‌الرومی	۱۹۹-۱۹۸
ابوعبدالله حسین	۲۱۱-۲۰۰
فصل یازدهم ـ ابوالقاسم حسین‌بن روح	۲۳۹ـ۲۱۲
حسین‌بن‌روح و شلمغانی	۲۲۴-۲۲۲
دعاوی شلمغانی	۲۲۹-۲۲۴
تألیفات شلمغانی و قتل او	۲۳۹-۲۲۹
فصل دوازدهم-ابوالحسن موسی‌بن کبریاء	۲۳۹
فصل سیزدهم- ابو محمد حسن‌بن حسین	۲٤۲ـ۲٤۰
فصل چهاردهم ـ سایر افراد خاندان نوبختی	۲٤٥ـ۲٤۳
فصل پانزدهمـ فهرست فرق شیعه یا منتسبین بایشان	۲٦۷ـ۲٤٦
فهرست کتبی که بآنها مراجعه شده	۲۷۲ـ۲٦۸
فهرست تعریفات علمی و اسامی فرقه‌ها	۲۷۹ـ۲۷۳
فهرست کتب	۲۸٤ـ۲۷۹
فهرست اعلام تاریخی و جغرافیائی	۲۸۵ تا آخر کتاب
شجرهٔ نسب آل نوبخت	ضمیمهٔ آخر کتاب

مقدمه

یکی از شیرین ترین ودلاویز ترین مباحث تاریخی بلا تردید تاریخ ادیان و مذاهب و احوال ملل و نحل و شرح آراء و مقالات فرق مذهبی است که مثل جمیع شئون ومتعلقات زندگانی ادبی واجتماعی درطی قرون متوالیه معروض تغییر و تبدیل و دستخوش انقلاب وتبدل بوده وبراثر مقتضیات تاریخی روبکمال رفته ویا بتبع بعضی پیش آمد های قاطع راه انقراض و زوال سپرده است .

مسامحةً میگویند که عقاید دینی انسان زادهٔ بیم وامید است و اختیار آن عقاید چه بتقلید چه بشکل تحمیل آنها برخود ، برای جلوگیری ازغلبهٔ بیم وتقویت حس امید در زندگانی است .

اعم از آنکه این بیان کاملا صحیح باشد ویا ازجهاتی ناقص وقابل تردید بنظر آید یك نکته مسلم است وآن اینکه نوع بشر ازقدیم ترین ازمنهٔ ماقبل تاریخی همراه بااحتیاجات ضروری زندگانی مادی خوداحتیاج بزرگ دیگری نیزداشته که رفع آن کمتر ازتهیهٔ غذا و مسکن ولباس ووسایل دفاع خیال اورا مشغول نمیکرده است؛ بعبارةٍ اخری همچنانکه هستی بشر در مقابل ناملایمات محیط طبیعی مسکونی او و تعرضات موجودات زنده درخطر بوده وانسان بایستی باتمام قوی در دفع این ناملایمات وبستن راه آن تعرضات بکوشد خاطر حساس وفکر ناتوان واندیشهٔ چاره جوی او نیز دربرابر قوای اسرار آمیز طبیعت، که ازهرطرف انسان رااحاطه میکرد، وتصور مرگ و بیخبری از عالم فردا بسختی دوچار اضطراب وواهمه بوده است وخواهی نخواهی بهمان طریق که تن خودرا بابرانگیختن وسایل واندیشیدن تدابیر دفاع میکرده جان خویش رانیز بایستی باتدابیری ازاین حالت قلق واضطراب بیرون آردو پریشانی خاطر را دربرابر انقلابات پی درپی وآثار نامعلوم طبیعت وترس مرگ وفکر فردا بشکلی بآرامش و فراغ بال مبدل سازدو آن راهی نداشته است جزآنکه یاانسان آنچه را که موجب بیم وانقلاب احوال نفسانی اوباشد تحت اختیاردرآورد وآنهارا مطیع امروارادهٔ خویش

کند و یا آنکه سر خضوع و احترام در پیشگاه قوای حاکمه فرود آورده خود را خدمتگزار فرمانبردار آنها بداند ؛ یعنی یا بر اثر حس کنجکاوی و موشکافی و تحقیق که ذاتی افراد بلند نظراست باصرف فکر و بکار بردن هوش و ذوق فطری پردهٔ اسرار عالم نامعلوم رابدرد وبا معلوم ساختن علل واقعی آثار آن حتی‌الامکان طبیعت را بخدمت خود آورد و اضطراب خاطر خویش را تقلیل دهد و یا آنکه راه تحقیق و طلب را مهمل گذاشته در دریای توهم غوطه خورد و برای هر امر مجهول خارجی‌پیش‌خودعلتی‌فرض کرده خویشتن رابآن‌قانع‌سازد واززاده‌های قوای واهمهٔ خود در برابر پریشانی خاطر سدی سدید بکشد و در پناه آن حصار خوشبخت و فارغ‌البال‌بنشیند و درسرهمین دوراهی‌است که میزان لیاقت‌فکری و درجهٔ هوش و ذوق‌افرادیااقوام مختلفه‌بایکدیگرمشخص میشود وبهمان نسبت نیزدرمراتب‌ترقیات مادی و معنوی ایشان تفاوت بروز میکند و در همین مقام است که پویندگان طریق تحقیق یعنی پژوهندگان جواهر معارف و حقایق متعبدین مقلد را در زوایای محصور خود بینی پای بند و گرفتار گذاشته پیش میروند و در مقابل هیچ مانع و رادعی از پای طلب ننشسته بقدر وسع میکوشند تا مگر بیشتر از پیشینیان بر اسرار خلقت واقف شوند و بالنتیجه رنج خاطر خود و دیگران را اندکی کمتر کنند .

هریك از افراد یا اقوام زیرك با استعداد خواهی نخواهی از این مرحلهٔدوم که باید آنرا «مرحلهٔ دینی» نامید گذشته و قبل از آنکه مدعی گشودن راز طبیعت و یافتن حقیقت شوند و در مرحلهٔ عقلانی و منطقی قدم گذارند پی سپر این مقام بوده اند حتی از این جماعت آنها هم که بعدها خواسته اند علایق خود را باافکار گذشته قطع کنند و جزبا قوای عاقله واصول مسلمهٔ منطق سروکاری نداشته باشند چون طبیعت بی پایان و آثار نامعلوم آن بی‌شمار و معلومات علمی در مقابل دریای بیکران مجهولات ناچیز و متزلزل است بعجز خود اقرار آورده و با انصاف تمام تصدیق کرده اند که با وجود وجوب طلب حقیقت باز هنوز مدتها وقت لازم است‌تا چشم خرد انسانی چنانکه باید از زیارت جمال شاهد حق فروغ بصیرت بگیرد و

با وصول بآن آستانهٔ قدس کاملا از رنج باطن و اضطراب خاطر بیاساید و بسعادت ابدی فائز گردد .

بنا براین مقدمه تا زمانیکه این سعادت بوسیلهٔ علم و عقل میسر نتواند شد و استعداد طبقات مختلفهٔ مردم در درك حقایق بیك میزان نیست مرحلهٔ دینی در طی طریق زندگانی وتحمل شداید و مصائب آن سالمترین مراحل برای تحصیل فراغت و سعادتست بخصوص برای افراد یا اقوامی که قوای دماغی و نفسانی ایشان هنوز اقتضای طرز فکر و حس دیگری را پیدا نکرده است وخوشی و سعادت خود راجز در همین مقام در مرحلهٔ دیگری نمیدانند .

انبیا و مصلحین دینی بهتر ازهر کس نبض مردمی را که درمیان ایشان بتبلیغ پرداخته‌اند در دست داشته و استعداد ایشان‌را میشناخته‌اند بهمین جهت با قلبی پراز ایمان و سری پر از شور مصلحت خواهی و خیراندیشی مصالح مردم را ازهمان راه که بآن عادت داشته‌اند دردماغ ایشان‌فرو کرده وریشهٔ رذایلی‌را که موجب‌بدبختی بوده بتدبیر و حکمت از میان آن جماعت بر کنده‌اند .

درمقابل این طبقهٔ خیرخواه مصلحت اندیش‌همه‌وقت جماعتی نیزبوده‌اند که یا بادعای پیشوائی وببهانهٔ هدایت عامه وراندن‌ایشان بسمت شاهراه حقایق ومعارف و یا باسم مخالفت‌با ادیان باستظهار یك مشت معلومات ناقص یا آلودهٔ باغراض قیام کرده وچون خودآن ایمانی را که لازمهٔ طی‌این‌طریق است نداشته‌اند توفیق نیافته بلکه تیشه بریشهٔ نیکبختی سواد اعظم مردم زده‌اند و مانند راهزنانی‌طرار جمعی را که بسادگی ضمیر وصفای باطن و ایمان صادق قلبی بعقایدی تکیهٔ امیدواری داده بوده‌اند باسم رفیق قافله فریفته و درقدم اول زاد و راحلهٔ ایشان را بغارت برده‌آن بینوایان را در مغاك پریشان روزگاری و نامرادی فرو گذاشته‌اند .

تاریخ ادیان ومذاهب بنظری شرح صفای ضمیر وایمان قلبی جماعتی ازنوع بشروبیان طرّاری ومخرقه ونیرنگ سازی جماعتی دیگراست وچون درضمن‌تصادم بین این دو طبقه از مردم و مناظرات و مباحثات ایشان اقسام آراء و عقاید و اسماء

ونحل از پست ترین درجات تا عالیترین آن ظاهر شده است این قسمت از تاریخ حکم بوستانی دارد که در آن ازهرزه ترین علفهای خودرو گرفته تا زیباترین وخوشبوترین ازهار انواع گوناگون بدست میآید و ضمناً از مطالعهٔ آن چنین استنباط میشود که نهال بسیاری از افکار و آراء دینی و سیاسی و ذوقی مردم عصر ما در همین بوستان از طرف گذشتگان نشانده شده است و آن نهالها درطی قرونی که براین باغ گذشته است گاهی رشد و نضج داشته و زمانی در حال پژمردگی تحمل دم نامساعد ایام را میکرده‌اند .

☆☆☆

درمیان ملل قدیمه گویا مسلمین اولین ملتی باشند که بتدوین وانشاء کتب در باب تاریخ ادیان و مذاهب و فرق دینی و ملل مذهبی پرداخته چه یونانیها بمناسبت آنکه مسائل حکمتی را بکلی مجزا ازدین مورد بحث قرارمیدادند و مذهب ایشان نیز هیچگونه جنبهٔ اخلاقی و حکمتی نداشت کتبی که درباب عقاید پیشینیان خود نوشته اند بیشتر بشکل تاریخ حکمت و حکماست و کتب عیسویان نیز کمتر حیث عمومی دارد وغالباً درحکم نقض آراء اهل بدعت یا مخالفین مذهبی ایشان است .

درمیان مسلمین نوشتن این نوع کتب بعنوان «مقالات» یا «آراء و دیانات» یا «ملل و نحل» اول دفعه از طرف متکلمین فرقهٔ معتزله شروع شده و گویا معتزله این قبیل کتب را بمناسبت آشنائی بفلسفهٔ یونان واحوال و آراء حکمای آن سرزمین بتقلید کتبی که حکما و مورخین یونانی در شرح مقالات حکما و مذاهب مختلفهٔ ایشان داشته‌اند تألیف کرده باشند .

بعد از معتزله سایر فرق اسلامی نیز بتبعیت ازایشان این کار را پیش گرفته و فضلای شیعی وخارجی وسنی واشعری و کرّامی وصوفی همه کتبی متعدد درباب مقالات و ملل ونحل نوشته‌اند و غالباً غرض در پرداختن اینگونه کتب ردّ آراء سایر فرق و بر کرسی نشاندن حرف «حق» فرقهٔ خود که فقط همان را فرقهٔ ناجئه میدانستند بوده و آراء حکما وملل غیراسلامی را بهمین قصد درطی مؤلفات خود میآوردند ومعلوم است

که دراین نوع تقریرمطالب چون عنان کش‌قلم تعصب دینی است غالباً نگارندگان کتب مقالات بر مخالفین خود طعنها زده و اقسام تهمتها برایشان بسته‌اند و این حال کمتر ازهمه در کتب معتزله که بیشتر اهل استدلال عقلی بوده‌اند دیده میشود و بیشتر ازهمه اهل سنت و متکلمین ظاهری و متأخرین اشاعره و امامیه دراین راه با قدم تعصب پیش رفته‌اند وهمین کیفیت باعث مستور ماندن بسیاری ازحقایق تاریخی درزیر اغراض شخصی شده است بخصوص که متعصبین مذهبی در راه خدمت بمذهب خود اخفای هرگونه حقیقت و تزویر و تدلیس را در این راه خدمتی بایمان میدانسته‌اند و از ارتکاب هیچ قسم جنایت تاریخی یا ادبی خودداری نداشته و در حکایتی که ازقول مخالفین میکرده‌اند جزتشنیع برایشان یا برگرداندن و تأویل صورت اصلی مقالات آنان منظوری را تعقیب نمی‌نموده‌اند. بهمین علل کمترممکن است که از مطالعهٔ این نوع کتب غرض اصلی قائدین فرق مختلفهٔ اسلامی و محرك باطنی ایشان را مشخص کرد ومؤمنین حقیقی بعقیده‌ای را ازشیادان وطراران تمیز داد و مقالات واقعی هرکدام را دانست.

✿✿✿

مغلوبیت ملت متمدن باستانی ایران بدست لشکریان عرب که قبل از ظهور اسلام همه وقت درعرب بچشم حقارت دیده و در میان همسایگان دیگرخود آنها را ازهمه پست‌تر وخوارتر میشمرده‌اند نه چنان ضربه‌ای بود که بآسانی جراحت آن التیام پذیرد و کینهٔ غالبین را ازخاطرمغلوبین بیرون ببرد. ایرانی‌خواهی نخواهی تسلیم شمشیرعرب و دیانت اسلام شد ودولت وسلطنت و استقلال خود را درمیدانهای قادسیه و جلولا و حلوان و نهاوند از کف داد ولی عرب نتوانست بهمین سهولت مجرای‌خیال‌ایرانی متعصب در حفظ آداب‌قومی ویادگارهای اجدادی را نیز عوض نماید و او را برآن دارد که بطرز عرب فکر کند و دارای همان آمال و آرزو و منظور معنوی و عقاید و افکار شود چه بین این دوقوم هم از جهت ساختمان نژادی

و استعداد ذوقی و فکری تفاوتی فاحش وجود داشت و هم درجهٔ معیشت و طرز تمدن ایشان بکلی با هم متباین بود .

همینکه ایام محنت لشکر کشی بایران و قتل و غارتها رو بکوتاهی رفت و هول و اضطراب ایرانیها در مقابل این واقعهٔ هایله کاسته شد برای مغلوبین دورهٔ ندبه و تأسف بر ایام شوکت گذشته و چاره اندیشی برای آینده فرا رسید یعنی بعد ازمخاصمات نظامی ولشکری که بمغلوبیت قطعی قوم ایرانی منتهی گردید مجادلات فکری بین دوطرز فکر آریائی ایرانی و فکرسامی عرب شروع شد و شمشیر دراین مقام تعیین غالب و مغلوب را بحکم تدبیر واگذاشت .

درنیمهٔ اول قرن دوم هجری یکی از فرزندان ارجمند ایران قدیم که کمال آشنائی بتاریخ وآداب و زبان مملکت باستانی خود داشت و زبان غالبین رانیزبحد کمال میدانست بعلاوه از حکیم ترین و هوشیارترین مردم روزگار بود یعنی **داذبه** پسر **دادُجُشْنَش** ازمردم‌شهرجور(فیروزآباد)فارس که پس‌ازقبول‌خدمت‌مسلمین بنام عبدالله‌بن‌المقفع شناخته شده چون میدانست که انقراض یك قوم بمغلوبیت سیاسی و نظامی آن نیست بلکه فنای آن مترادف با نیست شدن آداب ملی و تاریخ و اخلاق و عادات و یادگار های باستانی آن است فقط بذوق شخصی آنچه توانست از کتب ایران قدیم راکه متضمن این فضایل بود بطریق نقل اززبان و خط فارسی (پهلوی) بعربی از انقراض نجات داد و منظور عالی او از این کار آن بود که هم مسلمین‌غیر عرب را بحشمت وشوکت ایران قدیم آشنا کند و هم ایرانیان مسلمان را بیادجلال و درخشانی‌آداب اجداد خود بیندازد ودلایل وشواهدی بدست ایشان دهد تا کمیت همشهریان‌اودرمقابل‌عرب که بنسب خود و اخبار شجعان وفرسان خویش میبالیدند لنگ نماند بعلاوه افکار و عقاید دینی و حکمتی و اخلاقی ایران عهد ساسانی که ابن‌المقفع خود تربیت شدهٔ آنها بود و با طبع ایرانیها نیز کمال سازش راداشت در میان ایرانیها دوباره ریشه بدواند و فکر و تدبیر ایشانرا در میدان مبارزات فکری

و مجادلات مذهبی تقویت نماید و بهمین نیت بود که کتب **مرقیون و ابن دیصان** و **مانی** را بعربی ترجمه کرده در میان مردم انتشار داد[1] وباب برزویهٔ طبیب را بقصد شك انداختن در دل مردم سست عقیده و تبلیغ مذهب مانی که خود نیز آن کیش را داشت ساخت و بر کتاب کلیله و دمنه افزود[2].

انتشار این کتب بتدریج مردم را درباب عقاید دینی بشك انداخت وراه برای کنجکاوی و بحث و جدل بازشد وچون ابن‌المقفع خود نیزاول کسی بود که کتب منطقی ارسطو را از پهلوی بعربی ترجمه نمودو فن استدلال را بمسلمین عربی‌زبان آموخت و مقارن همان اوقات کتب دیگر ارسطو و حکمای یونان هم بعربی نقل گردید کارجدل و مناظره بالا گرفت و افکار جدیدی در میان مسلمین انتشاریافت که چون منشأ آنها یك نفر مانوی (زندیق) یعنی ابن‌المقفع و طرفداران آنها نیز ازهمین زنادقه بودندآنها را بطورعموم زندقه خواندند واشتهار ابن‌المقفع درانتشار اینگونه مقالات تا آنجا کشیده شده بود که مهدی‌خلیفه میگفت من‌هیچ کتاب‌زندقه بدست نیاوردم که اصل آن ازابن‌المقفع نباشد[3] بعلاوه هر کتابی را که دراین‌بابها انتشار می‌یافت مخالفین باابن‌المقفع منسوب میداشتند[4].

نیم قرن قبل‌از عبدالله‌بن‌المقفع، مَعبدبن‌عبدالله یا معبدبن‌خالد جُهنی که در بصره با ایرانیها خلطه وآمیزش داشت از یکنفر از بزرگزادگان ایرانی از طبقهٔ اسواران (اساوره) بنام سَنبویه که گویا همان‌یونس اَسواری از رؤسای اولیهٔ فرقهٔ معتزله باشد[5] رأی خود را راجع بقدرآموخته برضدجبریه قیام کرد و اوو یونس اسواری (که بهرحال ازاساورهٔ ایرانی بوده است) اساس فرقهٔ عظیم‌الشأن معتزله‌را

---

(۱) مروج الذهب ج ۸ ص ۲۹۳ (۲) کتاب الهند ابوریحان بیرونی ص ۷٦
(۳) ابن‌خلکان ج ۱ ص ۱٦٤ (٤) رجوع‌کنید برساله ای‌که نگارنده در شرح حال ابن المقفع نگاشته است. (۵) در خطط مقریزی ج ٤ ص ۱۸۱ نام این شخص چنین مذکوراست : «ابویونس سنسویه یعرف بالاسواری» وچون این چاپ بسیارمغلوط است احتمال داردکه تحریفی در این اسم راه یافته باشد.

ریختند و عمر بن عبید قائد دیگر معتزلی نیز دراین طریق پیرو معبد گردید .

انتشار کتبی که بدست ابن‌المقفع ترجمه شده بود وقوت گرفتن فرقهٔ معتزله بتدریج روح ملت پرستی و تعلق ایرانیها را بافکار وآراء قدیمه بجوش آورد و دورهٔ قیام ونهضتهای دینی این قوم برضدخلفا، یعنی کسانیکه خود را جانشین پیغمبر اسلام میدانستند، و برخلاف اصحاب حدیث و سنت که پای ادلهٔ عقلیه را بکلی بسته و در قشرظاهرپرستی بیحرکت مانده و عقاید بسیار سخیف در اصول دین از خود اظهار کرده بودند شروع شد و علیرغم ایشان میل قلبی ایرانیها بطرف دشمنان خلفا و مخالفین اصحاب حدیث و سنت رفت و مقدمات توافق بین‌افکارایرانی‌وعقایدمخالفین خلفا واصحاب سنت و روایت فراهم گردید وچون مذهب شیعه که علمداران آن‌یك طبقه ازفرزندان پرهیزکاروعالم حضرت علی‌بن‌ابی‌طالب پسرعم ودامادحضرت رسول بودند و خلفا را بعلت غصب خلافت وحرکات ناشایست سزاوار این مقام نمیدانستند و در اصول عقاید نیز با معتزله فرقی فاحش نداشتند اکثر ایرانیها بمذهب شیعه گرویدند و از مؤیدین آراء و مقالات پیروان این فرقه گردیدند منتهی در اختیار این طریق نیزجماعتی بتدبیروحکمت آراء موروثی اجدادی را که بظاهر نیزچندان زننده بنظر نمی‌آمد با مذهب شیعه وفق دادند و بین عقاید مذهبی این فرقه و طبع خود بیك نوع توفیق موفق آمدند ولی‌جمعی دیگرتقبل عنوان شیعه را آلتی‌ساخته علناً برضد خلفا وهرگونه فکرعربی حتی درباطن برضد اسلام برخاستند واگرچه در رفتن این راه عده‌ای از این فرق بعمد قدم برنمیداشتند و چنین می‌پنداشتند که جمیع افکارایشان عین‌اسلام است بازمحرك اصلی آن جماعت غلیان احساسات ایران پرستی و بستگی بآراء و افکار اجدادی بوده که اختیاررا ازکف ایشان بدرمیبرده و در این طریقشان می‌انداخته است .

فرقی که درآخر این کتاب فهرستی از اسامی و شمه‌ای از مقالاتشان بدست داده‌ایم اکثر از میان ایرانیها برخاسته و غالباً نیز عنوان تشیع را پیش‌کشیده اند

درصورتیکه مقالات بیشتر ایشان مخالف با اسلام ومنافی با اصول مذهب شیعهٔ امامی است و چون غالب اینگونه مقالات ابتدا از طرف ایرانیها که متعصبین عربی نژاد ایشانرا درولایات اسیرمیگرفتند و«موالی» میخواندند شیوع یافته متکلمین‌اهل‌سنت خبری جعلی نقل میکردند که: «عموم بدعتها و ضلالتها درادیان ازجانب ابناء اسرا ظاهرمیگردد[1]» و درباب فرقه سازی ایرانیها و تمایل ایشان بتشیع میگفتند که: «ایرانیها قومی بودند دارای مملکتی وسیع و نفوذ و قدرت برسایر اقوام و شوکت ذاتی تا آنجا که خودرا ابناء احرار(آزادگان) وسایرین را بنده میخواندند. چون به‌رنج زوال دولت خود بدست عرب که پیش ایشان بیقدرترین اقوام بودند دچار گردیدند این پیش‌آمد را بسی ناگواریافتند واین مصیبت را عظیم دیدندابتدابقصد اسلام‌بجنگ‌برخاستند وبریاست امثال **سنباذ** و **استاسیس** و **مقنع** قیام کردندوچون دیدندکه این تدبیرمؤثر نیفتاد گروهی ازایشان اظهاراسلام نمودند و با ابراز محبت نسبت بخاندان‌رسول‌الله بتشیع گرویدند وظلمی را که بعلی‌بن‌ابی‌طالب وارد آمده‌بود شنیع شمردند وشیعه رابراههائی مختلف بردند تا ایشانرا ازاسلام خارج کردند[2].

✩✩✩

کتاب حاضر که پس‌ازمدتی‌مطالعه تقدیم قارئین‌محترم میگردد شرح احوال خانواده‌ای از ایرانیان اصیل است که صمیمانه در راه توفیق بین‌آراء خاصهٔ ایرانی و مذهب تشیع کوشیده و در منزه ساختن ساحت این مذهب از تهمتهائی که سایر فرق بر آن وارد میکرده‌اند سعی بسیار نموده و با اختیاراصول اعتزال ودفع عقیدهٔ بتشبیه و تجسیم و رؤیت در باب توحید و داخل کردن باب امامت در مباحث کلامی و دفاع از مسألهٔ غیبت و جلوگیری از بدعت گذاران در این دین و تقویت جامعهٔ شیعه در مقابل قدرت خلفا و عنصر متعصب ترك و اصحاب حدیث و سنت این فرقه

(۱) الفرق بین‌الفرق ص ۱۰۱

(۲) الملل والنحل ابن حزم ج ۲ ص ۱۱۵ و خطط مقریزی ج ٤ ص ۱۹۰

را صاحب شوکت و اقتدار و اسم و اعتبار کرده‌اند. کسانیکه در تاریخ ایران دقت کرده باشند دانسته‌اند که همچنانکه قبل از اسلام ایرانی وزردشتی برای خارجیان یك مفهوم بیش نداشته از بعد از اسلام تا زمان حاضر نیز ایرانی و شیعه بیك معنی بوده ، دشمن شیعه یعنی دشمن ایران ومخالف ایران یعنی خصم شیعه . عبارتی که در فوق نقل کردیم وسیاست سلاطین آل عثمان ازابتدای عهد صفویه ببعد همه شاهد این نکته‌است. بنابراین ، خدمت خاندان ایرانی نوبختی درراه دفاع استقلال ایرانی و نجات آن ازاستحاله درجامعهٔ اهل سنت یکی از بزرگترین خدماتی است که تذکر و قدردانی ازآن فرض ذمهٔ هر ایرانی ملت پرست است .

✩✩✩

هفت سال قبل موقعیکه نگارنده در دارالفنون پاریس باداهٔ تحصیلات خود اشتغال داشتم برای گذراندن درجهٔ « لیسانس » درادبیات یکی از موضوعاتی را که اختیار کردم تاریخ ادیان ومذاهب بود وچون جهت گرفتن شهادتنامهٔ اینقسمت شخص محصل بایستی در باب موضوعی رساله‌ای بنویسد اینجانب نیز باشارهٔ علامهٔ ارجمند حضرت آقای میرزا محمدخان قزوینی دامت ایام افاضاته شرح حال خاندان نوبختی را جهت اینکار اختیار کردم و مختصر رساله‌ای بفرانسه در همین خصوص نوشته از تصدیق ممتحنین گذراندم و بتحصیل شهادتنامه نایل آمدم و چون در طی جمع آوری یادداشت جهت تهیهٔ آن رسالهٔ مختصر بتدریج باهمیت موضوع برخوردم بعدها بیشتر در راه تکمیل آن کوشیدم و برخی از عمر را در اینکار صرف کردم تا این رسالهٔ ناچیز گرد آمد .

سال گذشته موقعیکه بفرنگستان رفته بودم دوست دانشمند من آقای استاد لوئی ماسین یون ، از مشاهیر مستشرقین فرانسه معلم « کلژدوفرانس » و مدیر مجلهٔ « تتبعات راجع باسلام[1] » مرا مشوق شد که این رساله را برای مجلهٔ ایشان بزبان

[1] Monsieur Louis Massignon professeur au collège de Franceet directeur de la Revue des Etudes Islamiques.

فرانسه انشاء کنم . قسمتی از اینکار در پاریس انجام یافت و چون بایران برگشتم بتشویق بعضی از دوستان گرامی متن فارسی آنرا بطبع رساندم و ترجمهٔ فرانسه را نیز بانجام رسانده برای انتشار حاضر کردم .

البته این رساله ناقص است و موضوع آن بقدری بنظر نگارنده مهم است که شایستهٔ تحقیقات و توجه بیشتری است اما متأسفانه با نداشتن فراغت کافی و عدم دسترسی بجمیع نسخ خطی راجع باین مبحث استقصای آن علی‌العجاله از عهدهٔ این ضعیف خارج مینماید . امید است که ارباب فضل و ادب در عیوب این تألیف بچشم اصلاح وانصاف نگریسته هرقدر بتوانند در تکمیل آن بکوشند واین خدمت بتاریخ ایران و جامعهٔ شیعه را که نگارنده فقط بقصد روشن کردن یکی از مباحث تاریخی و بدون هیچگونه تعصب خاص با قدمی ناتوان و معرفتی ناقص در خط آن داخل شده است ایشان بسرمنزل کمال نزدیك کنند .

در پایان این مقدمه وظیفهٔ اخلاقی و فرض ذمهٔ خود میدانم که از دوستان و سروران معظمی که در تهیهٔ وسایل مادی و معنوی این تألیف بنگارنده کمك کرده و بهمت و دانش و تشویق خود در انجام آن مساعی جمیله مبذول داشته‌اند ازصمیم قلب تشکر کنم علی‌الخصوص ازحضرت مخدوم معظم واستاد فرجاد مکرم آقای آقا میرزامحمدخان قزوینی‌دام اجلاله که درهردوسفراینجانب بفرنگستان دربذل‌انواع راهنمائیها و گذاردن کتابخانهٔ خود باختیار نگارنده مرحمت را بکمال رساندند . من و امثال من هرچه در این راه داریم از برکت هدایت و دانش و فضایل ایشان است متعنا الله بطول بقائه .

فاضل بزرگوار حضرت آقای آقا میرزا فضل‌الله شیخ الاسلام زنجانی واخوی دانشمند ایشان آقای حاج میرزا ابوعبدالله مد ظلهما نیز درتشویق نگارنده ویاری باساس این بنا خالصاً مخلصاً از هیچ قسم عنایت دریغ نفرمودند مخصوصاً آقای شیخ الاسلام را در تألیف این کتاب منتی بر نگارنده ثابت است چه معظم له علاوه براظهارمرحمت درنویساندن یك نسخه از کتاب انوارالملکوت بخرج شخصی جهت

خدمت باین کار سه چهار فقره یادداشت گرانبها در مکاتیب خود برای نگارنده فرستاده‌اند که تمام آنهارا بنام نامی فاضل محترم ثبت کرده‌ام وخود را رهین مرحمت ایشان میشناسم .

تشویق و ترغیب آقای استاد لوئی ماسین یون نیز ازمحرکین عمدهٔ اینجانب در اتمام این نسخه گردید ، لازم است که در ضمن این مقدمه از آن استاد ارجمند نیز تشکر کنم .

کسانی که در طهران با کتاب و کتابخانه سر و کار دارند میدانند که نفیس‌ترین گنجینهٔ پربهائی که از این نوع در شهر ما فراهم است بهمت وزحمت ومساعی صادقانهٔ حضرت آقای حاج حسین آقا ملك مد ظله‌العالی گرد آمده وایشان دراین‌راه از بذل هیچگونه مال و صرف عمر دریغ نفرموده و در نتیجهٔ سالها زحمت و رنج خزانة الکتبی از کتاب‌های فارسی و عربی جمع آورده‌اند که از بسیاری جهات در عالم نظیر ندارد و با این‌عمل خیرحقیقةً حفظ آبروئی از ایران که زاده‌های طبع و فکر و نوشته‌های فرزندان آنرا غالباً ایرانی باید در یکی از پایتختهای خارجی تحصیل کند فرموده‌اند . نگارنده از کتابخانهٔ ذیقیمت ایشان استفادهٔ بسیار کرده و از آن گنجینهٔ نفیس تمتع بسیار بر گرفته‌ام . بعلاوه حضرت آقای ملك درطبع این کتاب نیزمؤیداینجانب شده ومقداری ازمخارج چاپ آنرا شخصاً مرحمت کرده‌اند. این مقدمه را باظهار تشکر و مسئلت دوام توفیق ایشان در راه خدمتی که اختیار نموده اند ختم میکنم .

طهران ، آذرماه ۱۳۱۱

عباس اقبال (آشتیانی)

خاندان نوبختی

خاندان ایرانی نژاد نوبختی که در این مختصر رساله مقصود تجدید ذکر و احیای مآثر گذشتهٔ ایشانست یکی از جمله خانواده های اصیل ایرانیند که با قبول آئین اسلام در خدمت خلفای عبّاسی و امرای مسلمان داخل شده و از راه نشر علوم و حکمت و آداب و ادارهٔ پاره ای مشاغل دیوانی ذکری بخیر از خود در تاریخ تمدّن اسلامی بجا گذاشته و گذشته اند.

اعضای این سلالهٔ بزرگ چنانکه از اشارات مورّخین و شعرا و ادباء بر می آید از نیمهٔ قرن دوّم تا اوایل قرن پنجم هجری بیشتر در دارالخلافهٔ بغداد مصدر کار های کشوری و یا دریکی ازشعب علوم و ادبیّات شاخص ومشارٌالیه بالبنان بوده اند مخصوصاً چند نفر از ایشان از پیشوایان جلیل القدر فرقهٔ امامیّهٔ اثنی عشریّه محسوب میشده و یك عدّه هم از افراد این خاندان در جمع اخبار و اشعار سه نفر از بزرگترین شعرای تازی زبان یعنی اَبونُواس حسن بن هانی (۱۴۱-۱۹۹) و ابوعبادة وَلید بن عُبَید بُحتُری (۲۰۶ - ۲۸۴) و عليّ بن العَبّاس بن الرّومی (۲۲۱-۲۸۳) رنجها برده و یادگارهای فکر وذوق این سه گویندهٔ استاد را مخلّد ساخته اند.

جدّ اعلای این خانواده یعنی نُوبَخت و پسر او اَبوسَهل و چند تن از پسران این ابوسهل از مترجمین زبان فارسی پهلوی بعربی واز منجّمین وستاره شناسان آشنا بنجوم ایرانیعهد ساسانی بوده و بوسیلهٔ ترجمهٔ کتب چند از زبان اجدادی خود بتازی خدمتی بنشر این علم در میان مسلمین کرده و بسیاری از آداب و معلومات ایرانیان را در باب زایجه و علم احکام نجوم و غیره بمسلمین عربی زبان آموخته اند.

یك عدّه ازنوادگان ابوسهل بن نوبخت بواسطهٔ قبول مذهب جعفری ازمدافعین جدّی این آئین شده و در راه تشیید مبانی مذهب مزبور و ردّ آراء مخالفین ازهیچگونه فدا کاری مضایقه نکرده و با تألیف رسائل و کتب بسیار اصول عقاید فرقهٔ امامیّه را

در میان مردم منتشر ساخته اند بلکه این عدّه از بنی نوبخت را بشرحیکه بعد خواهیم گفت باید ازاوّلین پیشقدمان متکلّمین طایفهٔ امامیّه و از بزرگترین استادان علم کلام این فرقه محسوب داشت چه این جماعت بوده اند که قبل از طبقهٔ متکلّمین بزرگ شیعهٔ اثنی عشریّه با ادلّهٔ کلامی بردّ انتقاداتیکه معتزله و عامّه وفرق دیگر اسلام بر امامیّه وارد میساخته اند قیام کرده و آن اصول علمی را که باید متکلّمین دیگر این فرقه بعدها تعقیب کنند مدوّن و بر اساسی استوار پایدار نموده اند.

ابوسهل اسماعیل بن علیّ بن اسحاق بن ابی سهل بن نوبخت (۲۳۷ــ۳۱۱) از بزرگترین علما و وجهای شیعهٔ امامیّه و از مبرّزین متکلّمین این طایفه و صاحب تصانیف مهمّه در تأیید این مذهب است و بواسطهٔ مقام علمی و شؤن دنیاوی مشهور ترین آل نوبخت بشمار می آید و خواهر زادهٔ او ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی (وفاتش بین سنوات ۳۰۰ و ۳۱۰) مؤلّف کتاب فِرَقُ الشّیعَة و کتاب الآراء والدّیانات از اوّلین کسانی است که در باب ملل ونحل بتألیف کتاب پرداخته و این دونفر بواسطهٔ تبعیّت از معتزله در بعضی از مسائل اصولی و تقریر و تدوین قطعی مسئلهٔ امامت مطابق عقائد شیعیان امامی بوسیلهٔ ادلّهٔ عقلیّه بر گردن این طایفه منّتی بزرگ دارند.

شیخ ابواسحاق ابراهیم نوبختی از متکلّمین اواسط قرن چهارم تا حدّیکه اطّلاع داریم قدیمترین کسی است از علمای امامیّه که کتابی از او در علم کلام مطابق عقاید این طایفه در دست است و این کتاب که یاقوت نام دارد بواسطهٔ شرحیکه ابتدا عزّالدّین ابوحامد عبدالحمید بن ابی الحدید (۵۸۶ــ۶۵۶) شارح نهج البلاغه و بعد از او علّامه حسن بن یوسف حِلی (۶۴۸ــ۷۲۶) بنام اَنوارُ المَلَکوتِ فی شَرْحِ الیاقوتِ بر آن نوشته و کتابی که خواهر زادهٔ علّامه سیّد عمید الدّین عَبد المطّلب حسینی حِلی (۶۸۱ــ۷۵۴) بعنوان شرح کتاب انوار الملکوت برشتهٔ تألیف آورده در میان متکلّمین امامی مذهب شهرت بسیار پیدا کرده و از معروفترین کتب کلامی فرقهٔ امامیّه شده است.

چند نفر دیگر از خاندان نوبختی مثل ابویعقوب اسحاق بن ابی سهل اسماعیل (متوفّی سال ۳۲۲) و پسرش ابوالفضل یعقوب و ابوطالب نوبختی و ابوالحسین علیّ بی عبّاس بن اسماعیل

بن ابی‌سهل بن نوبخت (٢٤٤ـ٣٢٤) و پسرش ابوعبدالله حسین (متوفی سال ٣٢٦) از کتّاب و منشیان خلفای عبّاسی و امرای ایشان بوده و چند نفر دیگر مانند ابو الحسن موسی بن کبریاء و ابومحمّد حسن پسر ابوعبدالله حسین (٣٢٠ـ٤٠٢) از مشاهیر علمای اخبار شیعه محسوب و ابوالقاسم حسین بن روح بن ابی بحر نوبختی (متوفی سال ٣٢٦) بعقیدهٔ شیعهٔ امامیّه نایب سوّم حضرت حجّت و از وکلا و نوّاب محمودین امام غایب است.

بطور کلّی افرادمتعدّدهٔ خاندان نوبختی رابشش طبقه میتوان تقسیم کردبشرح ذیل:

١ ـ مترجمین کتب فارسی پهلوی بعربی و منجّمین مثل نوبخت و پسرش ابوسهل و چند تن از پسران ابوسهل مانند عبدالله و ابوالعبّاس فضل؛

٢ ـ متکلّمین امامی مثل ابو اسحق ابراهیم و ابوسهل اسماعیل بن علی وابو محمّد حسن بن موسی؛

٣ ـ اصحاب و خواصّ ائمّهٔ اثنی عشریّه مثل یعقوب بن اسحق بن ابی سهل بن نوبخت واسحق بن اسماعیل بن ابی سهل وابوالقاسم حسین بن روح؛

٤ ـ ادبا و رواة اشعار مثل اسماعیل بن ابی سهل بن نوبخت و بعضی از برادران او و ابوطالب ومحمّد بن روح و ابوالحسین علی و ابوعبدالله حسین؛

٥ ـ کتّاب و منشیان مانند دو نفر اخیر و ابوجعفر محمّد بن علیّ بن اسحق بن ابی سهل بن نوبخت و ابو یعقوب اسحق و ابوالفضل یعقوب و علیّ بن احمد بن علی؛

٦ ـ علمای اخبار امامی مثل ابوالحسن موسی بن کبریاء وابو محمّد حسن بن حسین وغیر ایشان.

این شش طبقه بزرگان نوبختی بتفصیلی که در فصول آینده خواهیم دید هریك در رشتهٔ خود منظور نظر و مشهور خاص وعام بوده و اقوال و نوشته‌هاشان برای علمای بعد حجّت محسوب میشده چنانکه در نجوم ایشانرا اعلم ناس میگفتند (١) و در کلام مطابق مذهب طایفهٔ امامیّه قول ایشانرا سند میشمرده اند (٢) و در علم بمقالات وآراء و دیانات کتاب ابو محمّد نوبختی را از کتب معتبرهٔ این فنّ (٣) و شخص او را نمونهٔ

(١) دیوان ابن الرّومی ص ١٢٢ـ١٢٣ (٢) بحار الانوار ج ١٤ ص ٢٥٢ـ٢٥٥ (٣) شرح نهج البلاغهٔ ابن ابی الحدید ج ١ ص ٢٩٥ و مروج الذّهب مسعودی ج ٧ ص ١٥٧ ـ ١٥٨ و کتاب تلبیس ابلیس ابن جوزی در مواضع متعدّده.

کامل معرفت بملل و نحل میدانسته[١] و در اخبار شیعهٔ امامیّه و تقریر مذهب ایشان آل نوبخت را در ردیف شیخ مفید و ابن بابویه و پدر او از ارکان این دین میشمرده اند[٢] و در جمع اخبار واشعار ابو نواس و بحتری وابن الرّومی آل نوبخت از مهمترین و موثوق ترین مراجع بوده اند ودرهنر ترجمه در ردیف مترجمین بزرگ محسوب میشده[٣].

نظر باین مراتب نگارندهٔ این سطور از مدّتی پیش در صدد نوشتن شرح حال و فراهم آوردن اخبار خاندان جلیل القدر نوبختی بود و بتدریج از مطالعهٔ کتب تاریخ و ادب یاد داشتهائی در این خصوص گرد میکرد اینک که تاحدّی این کار بانجام رسیده آنها را با بعضی ملاحظات درچند فصل ذیلاً ازنظر خوانندگان محترم میگذراند. باشد که مفید افتد وطالبان اطّلاعات تاریخی وعشّاق سرگذشت پرمجد وعظمت نژاد ایرانی را تذکره ای فراهم باشد.

(١) معجم الادباء ج ٢ ص٢٧٩ (٢) ابن ابی الحدید ج ٢ ص٥٩٧ (٣) ابن ابی اُصَیبعه ج١ ص٢٠٩

فصل اول

نوبخت جدّ این خاندان

ازخاندان نوبختی اوّل کسی که ذکرش بمیان می آید و در تواریخ باو اشاره میشود نوبخت زردشتی است که در عهد منصور خلیفهٔ دوّم عبّاسی (۱۳۶ـ۱۵۸) میزیسته و اعضای این خانوادهٔ عظیم عموماً باو منسوبند و همه از فرزندان او بشمار میروند و بهمین مناسبت است که مورّخین و نویسندگان اسلامی ایشان را آل نوبختْ یا بنی نوبخت یا نوبختیون نامیده اند .

املای اسم این شخص دراشعار ونوشته های شعرا و ادبای معاصر یاقریب العهد با اوهم نوبخت (با واو) و هم نیبخت (با یاء) ضبط شده و هر دو نیز صحیح بنظر میرسد وآن ازکلمات مرکّبهٔ فارسی است که جزء اوّل آن نَو بمعنی تازه و جدید و جزء دوّم آن بَختْ بمعنی حظّ عربی است واین دوجزء هردو امروز هم بهمین معانی در زبان فارسی مستعمل است .

گویا فارسی قدیم تلفّظی داشته است بین تلفّظ یاءِ ماقبل متحرّك و واو ماقبل متحرّك عربی وچون رساندن آن باالفبای عربی ممکن نبوده آنرا گاهی باياء ماقبل متحرّك وگاهی نیز با واو ماقبل متحرّك ادا میکرده اند و لابد هیچکدام از این دو صوت هم تلفّظ مزبور را درست نمیرسانده ولی چون از همه بیشتر بآن صوت شبیه میشده آنرا باین دووضع درمی آورده‌اند واین کاررا مسلمین عربی زبان درباب یك عدّه از تلفّظهای فارسی که درعربی نظیر آنها وجود نداشته کرده‌اند که‌ذکر آن ازموضوع ماخارج‌است .

حقیقةً امروز هم درست نمیدانیم که کلمهٔ نَوْ راا که جزء اوّل یك عدّه ازاسامی

و اعلام مرکبهٔ فارسی‌است ایرانیان عهد ساسانی بچه شکل تلفظ میکرده‌اند زیرا که اعلام و اسامی مزبور همه بوسیلهٔ رسم الخط عربی بما رسیده وتلفظ امروزی ماهم برای فهم تلفظهای قدیم این قبیل کلمات چندان مناط اعتبار نیست همینقدر میدانیم که مسلمین عربی زبان در عموم کلماتی که جزء اوّل آن از این قبیل تلفّظ داشته آنرا بهر دو شکل مذکور در فوق نوشته اند مثل نوبخت ونیبخت و نوروز و نیروز وغیره.

آل نوبخت خودرا ازنژاد گیو پسر گودرز پهلوان معروف شاهنامه میدانستند و بحتری شاعر مشهور که چند نفر ازاین خاندان را مدح گفته در دو قصیده از قصاید خود باین نکته اشاره میکند؛ از آن جمله درمدح ابوالفضل یعقوب بن ابی یعقوب اسحق نوبختی میگوید:

وَ اِذَا اَبُو الْفَضْلِ اسْتَعارَ سَجِيَّةً ... لِلْمَكْرُماتِ فَمِنْ اَبِي يَعْقُوبِ
لَايَحْتَذِي خُلُقَ القَصِيِّ وَلايُرَي ... مُتَشَبِّهاً فِي سُؤْدَدٍ بِغَرِيبِ
تُمْضِي صَرِيمَتَهُ وَ تُوقِدُ رَأْيَهُ ... عَزَماتُ جُوذَرْزٍ وَسَوْرَةَ بِيبِ(۱)
شَرَفٌ تَتَابَعَ كَابِرًا عَنْ كَابِرٍ ... كَالرُّمْحِ اُنْبُوباً عَلَى اُنْبُوبِ(۲)
وَ اَرَي النَّجابَةَ لَا يَكُونُ تَمامُهَا ... لِنَجِيبِ قَوْمٍ لَيْسَ بِابْنِ نَجِيبِ(۳) ..الخ

و همین شاعر در قصیدهٔ دیگر که درمدح پدر ممدوح فوق یعنی ابو یعقوب اسحق بن اسماعیل بن علیّ بن اسحق بن ابی سهل بن نوبخت (مقتول در ۳۲۲ ه) سروده می گوید:

مَا لِلْمَكَارِمِ لَاتُرِيدُ سِوَي اَبِي ... يَعْقُوبَ اِسْحَق بن اِسْمَعِيلِ
وَاِلَى اَبِي سَهَلِ بْن نَوبَخْتَ انْتَهى ... مَاكَانَ مِنْ غُرَرٍ لَهَا وَ حُجُولِ

(۱) جوذرز معرّب و یکی ازاشکال کلمهٔ گودرز وبیب شکل دیگر گیواست، قلب واو وکاف فارسی بباء در السنهٔ آریائی بسیار معمول بوده و هست، گشتاسپ رادر کتب و کتیبه های قدیم واوراق مترجم از پهلوی باشکال هیستاسپ و ویشتاسپ و ویستاسپ وبستاسپ نوشته اند.
(۲) این بیت بحتري در باب آل نوبخت از امثال سائره گردیده است.
(۳) دیوان بحتری طبع بیروت (۱۹۱۱ م) ص ۱۷۶-۱۷۷.

نَسَباً كَما اطَّرَدَتْ كُعُوبُ مُثَقَّفٍ   لَدْنٍ يَزِيدُكَ بَسْطَةً فِي الطُّولِ
يُفْضِي اِلَى بِيبِ بْنِ جَوْذَرْزَا الَّذِي   شَهَرَ الشَّجاعَةَ بَعْدَ فَرْطِ خُمُولِ
اَعْقابُ اَمْلاكٍ لَهُمْ عاداتُها   مِنْ كُلِّ نَيْلٍ مِثْلِ مَدِّ النِّيلِ
اَلْوارِثُونَ مِنَ السَّرِيرِ سُراتَهُ   عَنْ كُلِّ رَبٍّ تَجِيَّةٍ مَأْمُولِ
وَالضّارِبُونَ بِسَهْمَةٍ مَعْرُوفَةٍ   فِي التّاجِ ذِي الشُّرُفاتِ وَالْاِكْلِيلِ (١) .. الخ

نوبخت از معاصرین منصور خلیفه است و چون منصور در میان خلفای عبّاسی اوّل کسی است که بستاره شناسی و احکام نجوم توجّه کرده و منجّمین را نزد خود خوانده و اشارات ایشان را بکار برده نوبخت جدّ آل نوبخت راهم که بآئین زردشتی سر میکرده جلب نموده و اورا بقبول دین اسلام واداشته است . (٢)

تاریخ آشنائی نوبخت بامنصور و داخل شدن او در خدمت این خلیفه درست مشخّص نیست . مطابق شرحی که ابوبکر احمد بن علی خطیب بغدادی (٣٩٢ ـ ٤٦٣) در تاریخ بغداد آورده (٣) وسیّد رضی الدّین علی بن طاوس (٥٨٩ ـ ٦٦٤) آنرا در کتاب فَرَجُ الهُمُوم نقل کرده (٤) نوبخت قبل از آنکه ابوجعفر منصور بخلافت برسد یعنی قبل از سال ١٣٦ در اهواز محبوس بوده است .

اسماعیل بن علی نوبختی برای حسین بن قاسم کوکبی از شاگردان خود چنین حکایت کرده که : « جدّ ما نوبخت در ابتدا کیش زردشتی داشت و در علم نجوم سرآمد اقران خود بود . موقعیکه در اهواز در حبس میزیست روزی ابوجعفر منصور را دید که بزندان قدم گذارده ؛ نوبخت خود نقل میکند که من اورا مردی باهیبت وجلالت وحسن صورت و دارای اندامی متناسب و سیمائی نیکو دیدم و تا آن تاریخ کسی را بآن هیأت ندیده بودم . از مکان خود بر خاسته پیش او رفتم دیدم قیافهٔ مردم این بلاد را ندارد »

(١) دیوان بحتری ص ١٧٧ - ١٧٩
(٢) مروج الذّهب ج ٨ ص ٢٩٠
(٣) تاریخ خطیب بغدادی ج ١٠ ص ٥٤ ـ ٥٥
(٤) نسخهٔ خطّی متعلق بکتابخانهٔ آستانهٔ رضوی مشهد .

بر سبیل استفسار از او پرسیدم که اهل کدام شهري ؟ گفت از مردم مدینه . گفتم از مدینة النّبی ؟ گفت آری ، گفتم از فرزندان حضرت رسولی گفت نه بلکه ازعرب مدینه ام . باو نزدیکتر شدم و از کنیهٔ او پرسیدم گفت : ابو جعفر . گفتم مژدگانی بده چه بدین بهی قسم که عنقریب مالك مملکتی خواهی شد شامل این نواحی وفارس و خراسان و جبال . ازمن نپذیرفت ، او را اطمینان دادم و از اوخواستم تاباهن عهد کند که اگر این پیشگوئی درست در آمد حقّ خدمت و جائزهٔ مرا فراموش ننماید . ابوجعفر نوشته‌ای دراین‌خصوص بمن داد . چون‌بخلافت رسید پیش اورفتم‌ونوشته‌را باو نشان دادم . خدارا شکر گفت و مرا بخدمت خود پذیرفت ، بدست او اسلام آوردم و منجّم ومولای او گردیدم » .

اگرچه بقرینه نوبخت بایستی بتسنّن و مذهب رسمی خلفای بغداد گرویده باشد ولی فرزندان او بعد ها بتشیّع مشهور و لااقلّ بقول ابن النّدیم بولایت آل علی بظاهر معروف شده اند(۱) و چنانکه بعد خواهیم دید یك عدّه از ایشان از بزرگان علمای امامیّه گردیده و در این راه بمدارج عالیه ارتقاء جسته اند .

نوبخت وپسرش ابوسهل از منجّمین خاصّهٔ منصور بوده ومنصور در موقع بنای دارالخلافهٔ بغداد (شروع بنای آن در سال ۱٤٤) اساس آن شهر را در ساعتی ریخت که نوبخت از روی احکام نجومی اختیار کرده بود(۲) .

طبری در تاریخ خود دروقایع سال ۱٤٥ در ضمن تفصیل قتل ابراهیم بن عبدالله المحض بن الحسن المثنّی بن‌الحسن بن علیّ بن ابی طالب برادر محمّدالنّفس الزّکیّة گوید که قبل از رسیدن خبر قتل ابراهیم ، نوبخت بر خلیفه ابوجعفر منصور وارد شد و گفت یا امیرالمؤمنین فتح وظفر ترا خواهد بود . خلیفه این پیشگوئی را نپذیرفت ، نوبخت گفت خلیفه امر بحبس من فرماید و اگر قضیّه‌چنانکه من میگویم انجام نیافت مرا بقتل رساند . در این اثنا خبر هزیمت ابراهیم رسید و منصور بیت ذیل را انشاد کرد :

---

(۱) الفهرست ص ۱۷۷

(۲) تاریخ بغداد ج ۱ ص ٦۷ و یعقوبی ص ۲۳۸ ، de Goeje ، B. G. A. VII و الآثار الباقیة ص ۲۷۰ و آثار البلاد قزوینی ص ۲۰۹ و ابن‌الأثیر ج ٥ ص ٤۳٦ (چاپ لیدن) و کتب دیگر تاریخی و جغرافیائی و Salmon, Introd. à la topog. de Bagdad p. 1,76

فَأَلْقَتْ عَصاهَا وَاسْتَقَرَّتْ بِهَا النَّوىَ كَمَا قَرَّ عَيْناً بِالْإِيابِ الْمُسَافِرُ

چون پیشگوئی نوبخت درست درآمد منصور دویست جریب از اراضی نَهر جَوْبَر را بعنوان اقطاع (تیول) باو بخشید(۱).

این بیت که منصور پس از اطّلاع بر قتل ابراهیم بن عبدالله بدان تمثّل کرده از مُعَقِّر بن اَوْسِ اَلبارِقی وجزء قطعه‌ایست که آنرا ابوالفرج اصفهانی در کتاب الاغانی آورده است(۲) و بیت مزبور از امثال سایرهٔ عرب بوده است که غالباً در این موارد بآن تمثّل میشده چنانکه عایشه پس ازقتل علیّ بن ابی طالب و منصور بعداز کشته‌شدن ابومسلم خراسانی آنرا انشاد کرده اند(۳).

نهر جَوْبَر یکی از نواحی یا باصطلاح جغرافیّون قدیم از طسوج های نزدیك بغداد و درجانب غربی شطّ دجله بوده(٤) وگویا در همین دوهزار جریب زمینی که منصور بنوبخت واگذشته او و فرزندانش برای خود منازلی ساخته و بنا هائی کرده بوده اند چه آل نوبخت چنانکه از قرائن معلوم میشود دربعضی اراضی حومهٔ بغداد واطراف دجله املاك وخانه هائی داشته و درمحلّهٔ نَهرِ طابَق ازمحلّات غربی بغداد(۵) و نُوبَختیّه(٦) و درنزدیکی نُعمانیّه (ازآبادیهای بین بغداد وواسط در ساحل غربی دجله) نیز مالك منازلی بوده اند(۷).

غیر از آنچه درفوق نقل کردیم اطّلاع دیگری ازاحوال نوبخت در دست نیست جز اینکه حاجی خلیفه در کشف‌الظّنون درموقع نام بردن مؤلّفین کتب احکام نجومی نوبخت را نیز ذکر میکنند و کتابی دراحکام نجوم باو نسبت میدهد(۸).

(۱) طبری ج ۳ ص ۳۱۷-۳۱۸ (چاپ لیدن) و ابن‌الاثیر وقایع سال ۱٤۵ وکتاب‌العیون ص ۲٤۸ در جزء قطعات تاریخ عربی .Fragmenta hist. arabicorum طبع دُگویه de Goeje ودُیونگ de Jong
(۲) الاغانی ج ۱۰ ص ٤٦ (۳) حیاةالحیوان ج ۱ ص ۷ و ٤۲ و ٦۸ و کتاب‌الاذکیاء ابن جوزی ص ۵۲ و ابن خلّکان ج ۱ ص ۳۰۷
(٤) ابن‌خرداذ به ص ۷ (۵) الاغانی ج ۳ ص ۱٦۱ (٦) تجارب‌الامم ج ۵ص ۲۷۱ و ج ٦ ص ۱۹۷ و کتاب‌الغیبة شیخ طوسی ص ۲۵۲ (۷) یعقوبی ص ۳۲۱ .
(۸) کشف الظّنون ج ۵ ص ۳۵

بشرط صحّت این نسبت احتمال کلّی دارد که نوبخت این کتاب را از فارسی پهلوی بعربی ترجمه کرده باشد چه نوبخت را بعضی ازمورّخین درعداد افراد اوّلی خاندان منسوب باو از مترجمین پهلوی بعربی نام برده اند و پسر نوبخت یعنی ابوسهل چند کتاب ازپهلوی بعربی نقل کرده وبگفتهٔ ابن النّدیم تکیهٔ او درعلم نجوم بکتب ایرانیها دراین فنّ بوده است(١).

نوبخت درهمان زمان خلافت منصور (١٣٦ ـ ١٥٨) پیر بوده و در اواخر بواسطهٔ کهولت و ضعف نمیتوانسته است چنانکه باید بوظایف خدمت مصاحبت خلیفه قیام کند بهمین جهة بامر منصور پسر خود ابوسهل را بجای خویش گماشته است و گویا نوبخت جز این یك پسر فرزند دیگری نداشته چه نسب عموم بنی نوبخت بهمین ابو سهل منتهی میشود و ذکر فرزندی دیگرجز او ازنوبخت درکتب واشعار نیست.

---

(١) الفهرست ص ٢٧٤

فصل دوم

ابو سهل بن نوبخت

چنانکه گفتیم بعداز آنکه نوبخت پیر و ضعیف شد واز خدمت منصور باز ماند پسرش ابوسهل را باشارهٔ خلیفه بمصاحبت او گماشت .

« ابوسهل خود نقل میکند که پس از رسیدن بحضور منصور خویشتن را چنین معرفی کردم : (۱) خُرشاذ ماه (۲) طیماذا مازریاذ (۳) خسروابهمشاذ (۴) . خلیفه گفت تمام این کلمات که گفتی اسم تست ، گفتم آری . خلیفه را خنده گرفت و گفت یا از آنچه شمردی بر کلمهٔ طیماذ اقتصار کن و آنرا نام خود قرار ده و یا بکنیه‌ای که بتو خواهم داد راضی شو . من شقّ دوّم را اختیار کردم و کنیهٔ اَبُوسَهْل را از خلیفه پذیرفتم (۵) از آن زمان بعد پسر نوبخت بابوسهل مشهور شد و اسمش باطل گردید . » (۶)

ابوسهل ازقراریکه یاقوت نقل میکند از همان تاریخ بنای بغداد (سال ۱۴۴) درخدمت منصور بوده ودرموقع انشاء این شهر باشارهٔ خلیفهٔ مزبور اختیار طالع نموده و [illegible] احکام نجومی گفته که شهری که بآن طالع بناشود بطول بقاء و کثرت آبادی نائل و مورد احتیاج مردم خواهد شد و از فضایل آن یکی نیز این خواهد بود که هیچ خلیفه درآنجا بمرگ عادی نخواهد مرد (۷) .

ابوسهل از تاریخ بنای بغداد تاسال فوت منصور (یعنی از ۱۴۴ تا ۱۵۸)

(۱) این کلمات قطعاً تحریف شده وبهمین جهت فهم معانی آنهامشکل است . جزء اوّل مسلماً خورشید است که درقدیم آنرا خرشید (بدون واو) هم مینوشته اند والف بعد از خاء الف عربی است که آنرا مؤلفین تازی گاهی برای رساندن صوت یاء مجهول فارسی بکار میبرده‌اند

(۲) خ . ل = خرخشاذ (۳) خ . ل = مازارباد (۴) خ . ل = خسروانهشاه

(۵) ظاهراً اختیار کنیهٔ ابوسهل هم بملاحظهٔ صعوبت تلفظ اسم دراز اوبوده وخلیفه در اختیار آن باین نکته نظر داشته .

(۶) ابن ابی اصیبعه ج ۱ ص ۱۵۲ و قفطی ص ۴۰۹ و مختصر الدّول ص ۲۲۴ .

(۷) معجم البلدان ج ۱ ص ۶۸۴ ـ ۶۸۵ . در تاریخ بغداد بنام این منجّم تصریح نشده وپیشگوئی فوق از یکی از منجّمین بدون تصریح باسم منقول است (تاریخ بغداد خطیب بغدادی ج ۱ ص ۶۷) .

همه وقت در خدمت این خلیفه میزیسته و ازنده‌ای او بوده حتّی در آخرین سفر حجّی که منصور کرده و در همان سفر نیز وفات یافته (۲۴ ذی‌الحجّه ۱۵۸) ابوسهل همراه او بوده است .

ابوسهل خود برای پسر خویش اسمعیل چنین نقل کرده که در سفر حجّ آخری منصور او و اِبنُ اللَّجْلاج طبیب مخصوص خلیفه مصاحب منصور بودند و چون خلیفه بر بستر استراحت میخوابید این دوتن بایکدیگر بمنادمه می نشستند . موقعی ابن اللّجلاج ابوسهل را بصرف نبیذ دعوت کرد و ضمناً از او پرسید که از عمر منصور چقدر باقیست ابوسهل‌را این سؤال گران آمد از صرف نبیذ دست باز داشت و مصمّم شد که دیگر از منادمت ابن اللّجلاج خود داری کند و تا سه روز از او دوری جست بعد از سه روز باز طریق مصادقت پیش گرفتند ونقار بین اثنین بصلح و صفا مبدّل گردید و بعادت معمول بشرب نبیذ نشستند . ابن اللّجلاج بر سبیل گله ابوسهل را مخاطب ساخته گفت : باآنکه من هیچگاه درعلم خود بخل نورزیده ودرمواقع احتیاج بسؤالات تو جواب داده‌ام ندانستم بچه‌علّت در پاسخ سؤال من از بعضی امور بخل پیشه‌کردی وازمن دوری جستی؟ منصور را مزاجی گرم است وهرقدر سالخورده تر شود خستگی بدن او رو بتزایدخواهد رفت . درحیره موی سر خود را تراشیده و در جای آن غالیه بکار برده ودرحجاز نیز باین کار ادامه میدهد وسخن‌مرا درترك این‌عادت نمی‌پذیرد گمانم آنست که در رسیدن بآبادی قِید (در وسط راه کوفه بمکّه) در دماغ او یبوستی ظاهرشود که من و اطبّای دیگر از علاج آن عاجز آئیم و در این‌صورت زنده بمکّه نخواهد رسید .

ابوسهل میگوید همانطور که ابن اللّجلاج پیش بینی کرده بود منصور دررسیدن بقید علیل بود وقبل از وصول بمکّه جان سپرد و در بِئْر مَیْمُون مدفون گردید(۱).

ابو سهل بن نوبخت بعد از فوت منصور نیز مدّتی حیات داشته و زمان خلیفه هارون الرّشید (۱۷۰ـ۱۹۳) را هم درك کرده ودر بَیتُ الحِکْمَة یا خِزانَةُ الحِکْمَة مرکز اجتماع ایرانیها و شعوبیّه بسر میبرده است(۲).

(۱) ابن ابي اصيبعه ج ۱ ص ۱۵۲ (۲) الفهرست ص ۲۷۴ و طبقات الامم ص ۶۰

از این قرار ابوسهل لا اقل بیست و پنجسال از عمر خود را در خدمت خلفای اوّلی بنی عبّاس میزیسته و گویا در همان اوایل خلافت هارون هم فوت کرده زیرا که از این تاریخ ببعد دیگر از او ذکری بمیان نمی‌آید و در اشعار ابو نواس که در خاندان نوبختی میزیسته و با پسران ابو سهل محشور بوده بهیچوجه از پدر ایشان ذکری دیده نمیشود.

ابو سهل از منجّمین ایرانی و از مترجمین کتب فارسی پهلوی است بعربی و در نجوم نیز مستند او اطّلاعات و کتب منجّمین ایرانی عهد ساسانی بوده و ابن النّدیم هفت کتاب ذیل را از او اسم میبرد:

۱ ــ کتاب الیَهْبَطانْ (۱) در موالید؛

۲ ــ کتاب الفَأل النُّجومیّ؛

۳ ــ کتاب المَوالید (جداگانه غیر از کتاب الیهبطان)؛

٤ ــ کتاب تَحْویلُ سِنِی المَوالید؛

٥ ــ کتاب المَدْخَل؛

٦ ــ کتاب التَّشْبیهُ وَ التَّمْثیلُ؛

۷ ــ کتاب المُنْتَحَلُ مِنْ اَقاویلِ المُنَجِّمین در اخبار ومسائل وموالید وغیرها (۲).

گویا مشهورترین این کتب همان کتاب اوّل یعنی الیَهْبَطان است درموالیدکه ابن النّدیم فصل بزرگی از آنرا در الفهرست نقل میکنند (۲).

اسم این کتاب در نسخهٔ چاپی الفهرست النّهمطان ضبط شده ولی ما شکل‌فوق را ترجیح دادیم و باقرب احتمالات یهبطان یکی از هوز وارشهای پهلوی است که آنرا در عربی بموالید ترجمه کرده اند و الف و نون آخر آن علامت جمع فارسی است.

ابن النّدیم و بتقلید او قفطی اسم ابوسهل را فضل نوشته اند و این گویا خطاست زیرا که اوّلاً اسم ابوسهل بشرحیکه نقل کردیم بمناسبت درازی از طرف منصورخلیفه

(۱) با اختلاف قراآت: البهطان و النّهمطان و در نسخهٔ خطّی متعلّق بفاضل معاصر آقای حاج میرزا ابوعبدالله زنجانی: الیهبطان مطابق ضبط فوق (۲) الفهرست ص ۲۷٤ و قفطی ص ۲٥٥ (۳) الفهرست ص ۲۳۸-۲۳۹

باطل و بجای آن کنیهٔ ابوسهل اختیارشد ثانیاً چنانکه خواهیم دید ابوسهل پسری بنام فضل داشته و شاید ابن النّدیم این پسر یعنی ابوالعبّاس فضل بن ابي سهل بن نوبخت رابا ابو- سهل بن نوبخت اشتباه کرده ثالثاً بهمین مناسبت از میان رفتن اسم ابوسهل مؤلّفین قرون بعد هیچکدام اسم او را نبرده و در این خصوص در زحمت بوده وحتّی معاصرین و مردم قریب العهد با ابوسهل نیز نام او را نمیدانسته اند (۱)

ابوالعبّاس نجاشی صاحب رجال معروف بتردید اسم اورا طیمارث ذکر میکند(۲) و این کلمه تحریف شدهٔ یك جزء از همان اسم درازی است که قفطی و ابن العبری و ابن ابی اصیبعه ذکر کرده اند.

---

(۱) ابن ابی اصیبعه ج ۱ ص ۱۰۲ (۲) رجال نجاشی ص ۲۹۰

فصل سوم

پسران ابو سهل بن نوبخت

ابو سهل بن نوبخت پسران متعدّد داشته و اسامی ده پسر از او در کتب و اخبار و اشعار مذکور شده است.

پسران ابو سهل بشرحیکه بعد خواهیم گفت همه با ابونواس شاعر مشهور معاصر و مربوط بوده و این گویندهٔ ظریف القول نامی غالباً بمنزل ایشان وارد میشده و از خوان نعمت آل نوبخت متنعّم میگردیده و آن جمع را باقتضای طبع شاعری مدح یا هجو میگفته است و همین امر باعث بقای نام یك عدّه از ایشان شده و ذکر جماعت مذکور در اخبار و اشعار ابو نواس مانده است.

اسامی این ده پسر ابو سهل و اخبار هرکدام از ایشان بقرار ذیل است:

۱ - اسمعیل

مشهور ترین پسران ابوسهل، اسمعیل است که اخبار او با ابونواس فوق‌العاده مشهور شده و این شاعر تیز زبان او را هجو های رکیك گفته است. چهار قطعه شعر درهجواسماعیل در دیوان او دیده میشود(۱) که معروفترین آنها دوقطعه‌ایست که در آنها ابونواس اسماعیل را ببخل و لئامت منسوب داشته و آن دو قطعه اینست:

خُبْزُ اِسْمَاعِيلَ كَالْوَشْيِ اِذَا مَاشُقَّ يُرْفَا
عَجَباً مِنْ اَثَرِ الصَّنْعَةِ فِيهِ كَيْفَ يَخْفَى
اِنَّ رَفَّاءَكَ هَذَا اَلْطَفُ الْاُمَّةِ كَفَّا
فَاِذَا قَابَلَ بِالنِّصْفِ مِنَ الْجِرْذَقِ نِصْفَا
اَلْطَفَ الصَّنْعَةَ حَتَّى لَايُرَى مَطْعَنَ اِشْفَا
مِثْلُ مَاجَاءَ مِنَ التَّنُّورِ مَا غَادَرَ حَرْفَا

(۱) دیوان ابونواس چاپ قاهره ص۱۷۱-۱۷۲ و شرح دیوان او ج ۱ (نسخهٔ خطی پاریس)

وَلَه فِی الْمَـاءِ اَیْضـًا　　عَمَـلٌ اَبْدَعُ ظَرْفـا
مَزْجُهُ الْعَذْبَ بِمَـاءِ الْـــبِئْرِ کَي يَزْدَادَ ضِعْفَـا
فَهْـوَ لَا يُسْقِيکَ مِنْـهُ　　مِثْلُ مَـا يَشْرِبُ صِرْفَا (١)

ایضـاً

عَلٰی خُبْزِ اِسْمَـاعِيلَ وَاقِيَـةُ النَّحْلِ　　فَقَدْ حَلَّ فِي دَارِالْاَمَـانِ مِنَ الْاَکْلِ
وَ مَـاخُبْزُهُ اِلَّا کَـآوَي يُرَی ابْنُـهُ　　وَلَمْ يُرَ آوِيَ فِي حُزُونٍ وَلَا سَهْـلِ
وَ مَـا خُبْـزُهُ اِلَّا کَعَنْقَـاءَ مُغْـرِبٍ　　تُصَوَّرُ فِي بُسْطِ الْمُلُوکِ وَفِي الْمُثْلِ
يُحَدِّثُ عَنْهُ النَّـاسُ مِنْ غَيْرِ رُؤْيَـةٍ　　سِوَی صُورَةٍ مَا اِنْ تُمِرُّ وَلَا تُحْلِـي
وَ مَـاخُبْزُهُ اِلَّاکُلَيْبُ بْنُ وَائِـلٍ　　وَمَنْ کَانَ يَحْمِي عِزُّهُ مَنْبَتَ الْبَقْلِ
وَ اِذْ هُـوَ لَا يَسْتَبُّ خَصْمَانِ عِنْـدَهُ　　وَلَاالصَّوْتُ مَرْفُوعٌ بِجِدٍّ وَلَاهَزْلِ
فَاِنْ خُبْزَ اِسْمَاعِيلَ حَلَّ بِهِ الَّـذِی　　اَصَـابَ کُلَيْباً لَمْ يَکُنْ ذَاکَ مِنْ ذُلِّ
وَلٰکِنْ قَضَـاءٌ لَيْسَ يُسْطَـاعُ رَدُّهُ　　بِحِيلَةِ ذِي مَکْـرٍ وَلَا فِکْرِ ذِي عَقْلٍ (٢)

این دوقطعه شعر مخصوصاً قطعهٔ دوّم درمیان ادبای تازی زبان خیلی مشهور شده و آنها را بر سبیل تمثّل نقل و انشاد میکرده اند چنانکه ابو زید مَرْوَزی موقعیکه با ابوحیّان علیّ بن محمّد توحیدی بمنزل ذوالکفایتین علیّ بن محمّد بن العمید رفته بودند وحاجب وزیر ایشان را باین عذر که ذوالکفایتین مشغول نـان خوردن است بار نداده بقطعهٔ دوّم تمثّل جسته است(٣) و مَرْگُلیوث(٤) طابع معجم الادباء بتصوّر اینکه این قطعه از

(١) اخبار ابی نواس ج ١ ص١٢٥ ـ ١٢٧ و شرح دیوان این شاعر تألیف حمزهٔ اصفهانی نسخهٔ کتابخانهٔ ملّی باریس ج ١ ورق 252b
(٢) اخبار ابی‌نواس ج ١ ص١٢٧ ـ ١٢٨ وشرح دیوان او ج ١ وکتاب الحیوان جاحظ ج ٣ ص٤٠
(٣) معجم الادباء ج ٥ ص ٢٨٢　(٤) Margoliouth

ابوزید مروزی است در ذیل صفحه بمناسبت اسم اسمـاعیل آنها را در حقّ صاحب اسماعیل بن‌عبّاد گرفته است درصورتیکه قطعهٔ فوق از ابونواس است درذمّ اسماعیل بن ابی سهل و ابوزید مروزی بتصریح یاقوت آنهارا برسبیل تمثّل خوانده .

هجوی که ابونواس از اسماعیل گفته و او را با وجود اکرام و مهمان نوازی در حقّ خود ببخل منسوب داشته مورد ملامت ادبای بعد قرار گرفته چنانکه جاحظ ازمذمّت رفتار حقّ شکنانهٔ ابونواس خودداری نتوانسته است(۱)

اتّفاقاً میان پسران ابوسهل کسی‌که بیش ازهمه باابونواس خدمت کرده واخبار واشعار اورا ضبط وبرای دیگران روایت نموده‌است همین‌اسماعیل است وحمزهٔ‌اصفهانی ودیگران بچند واسطه از او اخبار ابونواس را نقل نموده اند(۲) و ابونواس خود نیز در مدایحی که از اسماعیل گفته مجد وحلم اورا ستوده است (۳) .

اسماعیل بن ابی سهل مدّتها بعد از مرگ ابونواس (بقول اصحّ سال ۱۹۹) حیات داشته و در حقّ این شاعر گفته است : « من از ابونواس دانا تر و باحافظه تر هرگز ندیده‌ام ، پس ازفوت او خانه اش را جستیم جز صندوقچه ای‌که متضمّن چند پاره نوشته بود مشتمل بر نحو و لغات غریبه چیز دیگر نیافتیم »(٤) .

اسماعیل لااقلّ تاسال ۲۳۲ که‌سال فوت واثق خلیفه باشد میزیسته ودردستگاه مأمون جزءِ ندما و ادبای محضر اوبوده است .(۵) و یکی‌ازشاگردان او یعنی ابوالحسن یوسف‌بن ابراهیم کاتب از خدمتگزاران ابواسحق ابراهیم بن مهدی (۱۶۳ ـ ۲۲٤) که درسال ۲۲۵ دردمشق بوده ازاسماعیل بن ابن سهل بن نوبخت روایت میکرده(٦) .

بنا بشهادت طبری در سال ۲۳۲ موقعیکه واثق خلیفه در حال احتضار بوده از جماعتی از اطبّا و منجّمین در باب حالت خلیفه استشاره شد از آن جمله بودند حسن بن سهل برادرذوالرّیاستین فضل بن‌سهل‌سرخسی‌و اسماعیل بن [ابی سهل] بن‌نوبخت (۷)

ابوالفرج بن العبری بین حسن بن‌سهل سرخسی برادر فضل بن‌سهل و اسماعیل

(۱) کتاب البُخَلاء ص ۷۷ (۲) شرح دیوان ابونواس در مواضع متعدّده و اخبار ابونواس ج ۲ (خطّی) وابن خلکان ج ۱ ص ۱۹۹ چاپ de Slane (۳) دیوان ابونواس ص ۱۰٦ (چاپ مصر سال ۱۳۲۳) . (٤) ابن خلکان ج ۱ ص ۱۹۹ و اخبار ابی‌نواس ج ۲ (خطّی) (۵) تاریخ بغداد ابن طیفور ص ۲۹۹ ـ ۳۰۰ (٦) معجم الادباء ج۲ ص۱۵۷ (۷) تاریخ‌طبری ج٤ص۱۳٦٤

بن ابي سهل بن نوبخت که نام هردو در روایت طبری هست خلط کرده و گفته است که حسن بن سهل بن نوبخت نیز از جملهٔ منجّمینی بوده است که بربالین واثق خلیفه حضور داشته در صورتیکه مقصود از حسن منجّم چنانکه طبری آورده ودر ابن الاثیر هم حسن بن سهل المنجّم(۱) قید شده همان برادر فضل ذوالرّیاستین است که چهار سال بعد از فوت واثق یعنی درسال ۲۳۶ فوت کرده و او در موقع ناخوشی واثق غالباً باحوال‌پرسی آن خلیفه می‌آمده و با او از اقسام اغذیه وانواع امراض گفتگو میکرده است (۲)

تقریباً عین همین اشتباه برای کِلِرْ (۳) ناشر قسمتی از تاریخ بغداد تألیف احمدبن ابی‌طاهر طیفور دست‌داده موقعیکه خواسته است فهرستی الفبائی جهت آن کتاب‌ترتیب دهد . با اینکه مؤلّف کتاب درعموم موارد غرضش ازحسن بن سهل برادرذوالرّیاستین است چون یك بار هم او را بعنوان منجّم ذکر میکند ناشر در فهرست آخر کتاب حسن‌بن سهل راهم ازخاندان نوبختی‌گرفته وبعضی دیگرنیزدوچار این خبط شده‌اند(٤)

۲ ـ ابوایوب سلیمان

ابوایّوب سلیمان ازندما ومهمانداران ابونواس وراوی یك قسمت از اخبار و اشعار اوست که بیشتر آنهـا را حمزهٔ اصفهانی در شرح دیوان ابونواس و ابن منظور مصری درکتاب اخبار این شاعر نقل کرده‌اند و از یك قطعه از اشعار ابونواس معلوم میشود که سلیمان وقتي نیز حکومت زاب را داشته است (۵) . سلیمان درعداد شعرای کم شعر معدود بوده و بقول ابن النّدیم دیوان شعر او بپنجاه ورقه میرسیده (٦)

۳ ـ داود

داود ناقل یك قسمت از اخبار ابو نواس و از معاشرین اوست (۷) .

۴ ـ اسحاق

اسحاق جدّ پدری ابوسهل اسماعیل بن علی متکلّم معروف و برادرش ابو جعفر محمّد وجدّ مادری ابومحمّد حسن بن موسي است که عنقریب بذکر ایشان خواهیم پرداخت.

(۱) ابن الأثیر وقایع سال ۲۳۲ (۲) کتاب الأوائل تألیف ابوهلال عسکری نسخهٔ کتابخانهٔ ملّی پاریس ورق 184 a . (۳) Keller (٤) L. Massignon, Passion d'al - Hallâdj P. 144 و مقدّمهٔ کتاب فرق الشّیعه صفحهٔ - ط - (۵) دیوان چاپی ابونواس ص۱۸۲ (٦) الفهرست ص۱٦٦
(۷) شرح دیوان ابو نواس نسخهٔ خطّی کتابخانهٔ ملّی پاریس ج ۲ ورق 295 b

۵ و ٦ و ۷ ـ ابوالحسین علی وهارون ومحمد

علی نیز از معاشرین ابونواس بوده و این شاعر او را مدح میگفته است (۱) وقتی ابونواس برسبیل مزاح گفت:

اَبُو الْحُشَّيْنِ كُنْيَتُهُ بِحَقٍّ فَاِنْ صَحَّفْتُ قُلْتُ اَبُو الْحُسَيْنِ

چون علی در حلم مقام عبدالله و سلیمان و عبّاس برادران دیگر خود را نداشت بر ابونواس متغیّر شد و بقصد سیاست اورا دنبال کرد. ابونواس بخانهٔ هارون بن ابی سهل برادر دیگر علی گریخت ولی علی باورسید و اورا برزمین کوفته بسختی زد، عاقبت هارون ابونوس را ازچنگ برادر رهائی بخشیدو بعضی گفته‌اند که ابونواس براثر همین کوفتگی چندی بعد وفات یافت. (۲)

علاّمهٔ مجلسی دربحار الانوار بنقل از کتاب فَرَج الهموم تألیف سیّد رضی الدّین علیّ بن طاوس نقل میکند که هارون بن ابی سهل و برادرش محمّد عریضه ای بحضرت امام ابو عبدالله جعفر بن محمّد الصّادق (۸۳ ـ ۱۴۸) نوشته سؤال کردند که ما از فرزندان نوبختیم و پدر و جدّ ما عمر خودرا بتحصیل نجوم میگذراندند، آیا اشتغال باین فنّ حلال و مجاز است یا نه؟ حضرت در جواب فرمودند آری حلال است. (۳)

این روایت از لحاظ تاریخی درست در نمی آید زیرا که حضرت صادق در سال ۱۴۸ یعنی ده سال قبل از فوت منصور خلیفه وفات یافته و ابوسهل بن نوبخت پدر هارون و محمّد بشرحیکه سابقاً گفتیم درآن وقت بلکه لااقلّ تا سال ۱۷۰ که سال اوّل خلافت رشید است حیات داشته. دراین صورت چگونه ممکن است که پسران ابوسهل (از معاصرین امین وابونواس) قریب سی سال قبل از فوت پدر خود از او مثل یك شخص مرده نام ببرند. احتمال دارد که پسران ابوسهل این عریضه را بیکی دیگر از ائمّه عنوان کرده ودرباب حلال و حرام نجوم کسب تکلیف کرده باشند.

(۱) شرح دیوان ج ۲ ورق 510b واخبار ابی‌نواس ج ۲ (خطی) (۲) اخبار ابونواس ج ۲ (خطی)
(۳) بحار الأنوار ج ۱۴ ص ۱۲۲

۸ ـــ ابو العباس فضل

ابو العبّاس فضل از ندمای ابو نواس و از منجّمین معاصر هارون الرّشید و مأمون خلیفه است(۱) که در نجوم تألیفاتی نیز داشته و ابن همان کس است که مأمون را بخطای منجّمین در اختیار ساعت جهت انتخاب حضرت رضا بولایت عهد مسبوق کرده و بقول مشهور مأمون بهمین علّت از او مکدّر شده و او را زجر نموده است. سیّد بن طاوس بعضی از تألیفات نجومی او را مطالعه کرده بوده و بمهارت او در این فن شهادت میدهد(۲).

ابو نواس او را گاهی مدح و زمانی هجو گفته و در یکی از هجویّات خود اشاره میکند که فضل بن ابی سهل دو دختر توأمان داشته است(۳).

۹ ـــ عبد الله

ابو نواس او را در قطعه ای هجو گفته و سلیمان برادرش در جواب ابو نواس و ردّ هجو او قطعه ای منظوم ساخته است و این دو قطعه در دیوان ابو نواس و شرح آن تالیف حمزهٔ اصفهانی و کتاب اخبار ابی نواس باقی است(٤). قفطی حکایت متنبّه ساختن مأمون را در باب خطای منجّمین که از آن جمله فضل ذو الرّیاستین بوده است بعبد الله نسبت میدهد و نام پدر او را باشتباه سهل ذکر میکند(٥) و زمخشری در کتاب ربیع الابرار از او حکایتی نقل مینماید(٦).

۱۰ ـــ سهل و پسرش حسن

سهل از ندمای ابو نواس(۷) و پدر حسن از منجّمین مشهور است و این حسن صاحب کتابی است در نجوم بنام آلاَنواء(۸) و یك عدّه از مؤلّفین او را باحسن بن سهل سرخسی برادر ذو الرّیاستین اشتباه کرده اند و از آن جمله است ابن العبری که او را بجای برادر ذو الرّیاستین

(۱) طبقات الامم ص ٦۰ و بحار الانوار ج ١٤ ص ١٤۳ بنقل از فرج الهموم تألیف سیّد بن طاوس و عیون اخبار الرّضا ص ۳۱۹ ـ ۳۲۰

(۲) فرج الهموم (خطّی) (۳) شرح دیوان ابونواس ج ۱ ورق 298b و اخبار ابی نواس ج ۲ (خطّی)

(٤) دیوان چاپی ص ۳٤ و شرح حمزه ج ۱ ورق 45b و اخبار ابی نواس ج ۱ ص ۱۹۹ـ۲۰۰

(٥) تاریخ الحکماء ص ۲۲۲ (٦) بنقل سیّد بن طاوس از آن کتاب در فرج الهموم (۷) اخبار ابی نواس ص ۱۱۱ (۸) الفهرست ص ۲۷٥

جزء منجّمینی فرض نموده است که درحال احتضار واثق خلیفه بربالین او بوده‌اند (۱)

از کتاب الأنواء تألیف حسن بن سهل بن ابی سهل بن نوبخت اثری باقی نیست ولی ابو سعید بن منصور بن علی بُندار دامغانی که در اوایل قرن ششم هجری میزیسته کتابی در احکام نجوم دارد که در آنجا اقوال حسن را نقل میکند و از این کتاب احکام دامغانی که در سال ۵۰۷ تألیف شده یك نسخه در کتابخانهٔ مدرسهٔ سپهسالار جدید طهران وجود دارد (۲) .

ابونواس و آل نوبخت

ابو نواس حسن بن هانی شاعر شیرین زبان فارسی‌الاصل که لطافت قول و عذوبت الفاظ وظرافت و ذوق او را کمتر شاعری درقرون بعد ازاسلام داشته چنانکه از دیوان او و شرح نفیسی که حمزهٔ اصفهانی بر آن نوشته بر می‌آید با آل نوبخت ارتباط کلّی داشته وغالب ایّام خودرا در منازل ایشان میگذرانیده، باایشان پیاله میزده وازخوان نعمت و کرم و بخشش آن بزرگ زادگان فضل دوست بهره بر میداشته است وخود دراشعار خویش مکرّر باین جمله اشاره میکند ونوبختیان را ندیمان یعنی هم پیالگان خود میخواند (۳) با این‌حال شاعر مزبور که طبیعتی هجّاء وزبانی تند داشته از ناسزا گفتن بآل نوبخت و ذمّ ایشان خود داری نتوانسته و بالفاظ رکیك پسران ابو سهل مخصوصاً اسماعیل را هجو گفته و حتّی بعرض و ناموس ایشان نیز حمله کرده است .

درمیان آل نو بخت چون سلیمان بن ابی سهل طبع شعر داشته گاهی هجویّات ابونواس را جواب میگفته و این شاعر خلیع العذار را مذمّت وملامت مینموده‌است ولی این ملامتها بجای آنکه ابو نواس را متذکّر سوابق نعمت بنی نوبخت و حقوق ایشان نماید بر خلاف او را بغضب می آورده و تندتر و رکیك تر از پیش بهجو پسران ابوسهل وا میداشته است چنانکه در نتیجهٔ همین ترتیب وقتی ابو نواس در هجو زرّین زن ابو سهل وجدّهٔ نوبختیان قطعه ای بسیار زشت ساخت ودر آخر آن در ردّ جواب آل نوبخت گفت :

---

(۱) مختصر الدّول ص ۲۴۵ (۲) گاهنامهٔ سال ۱۳۱۱ شمسی ص ۱۶۱

(۳) شرح دیوان ابونواس ج ۱ ورق 253 b

سَيَبْقَى بَقَاءَ الدَّهْرِ مَا قُلْتُ فِيكُمُ وَ أَمَّا الَّذِى قَدْ قُلْتُمُوهُ فَرِيحُ [۱]

در واقع از عجایب روزگار است که این ابیات زشت رکیك همانطور که ابو نواس ادّعا کرده هزار و دویست و کسری سال است که باقی است و از عموم تألیفات گرانبهای آل نوبخت جز یکی دو کتاب اثر دیگری بجا نمانده و از این نیز عجیب تر آنکه بیت فوق حکم امثال سایره را پیدا کرده و در زمان حمزهٔ اصفهانی بر سر زبانها جاری بوده است [۲].

خصومتی که در آخر کار بین ابو نواس و پسران ابوسهل ظاهر گردید و آن شاعر را بزشت گوئی از ایشان واداشت سبب شده است که بعضی آل نوبخت را بمسموم ساختن ابو نواس متّهم ساخته اند. جمعی گفته اند که آل نوبخت بمناسبت قطعه ای که زُنْبور کاتب از معاصرین ابو نواس درهجو علیّ بن ابی طالب و پیروان آن حضرت باسم ابو نواس ساخته و روایت کرده بود او را مسموم نموده اند جمعی دیگر گفته اند که اسماعیل بن ابی سهل بعلّت هجو ابونواس از او و از مادرش و منسوب ساختن او را برفض وبخل مرتکب این عمل شده و بعضی دیگر مرگ ابونواس رانتیجهٔ ضربتی میدانند که علیّ بن ابی سهل درخانهٔ برادرخود هارون باو وارد آورده [۳] بهر حال دخالت آل نوبخت درمرگ ابو نواس درست روشن و ثابت نیست وچون بزرگان نویسندگان و مورّخین بضبط آن اعتنائی نکرده اند باید آنرا از جملهٔ تهمتهائی دانست که دشمنان آل نو بخت بایشان بسته اند.

بعد از مرگ ابو نواس پسران ابو سهل درسر کفن و دفن او بریکدیگر مسابقت میجسته و هر کدام میخواسته‌اند که افتخار این کار نصیب او شود عاقبت اتّفاق کردند که در این عمل همه سهیم باشند [٤] و در مرثیهٔ او ابیاتی نیز منظوم ساختند [٥].

(۱) اخبار ابی نواس ج ۱ ص ۲۰۰ . (۲) شرح دیوان ابو نواس ج ۲ ورق 405 b (۳) اخبار ابی نواس ج ۲ (خطّی) (٤) اخبار ابی نواس ج ۲ (خطّی). (٥) شرح دیوان ابو نواس ج ۳ ورق 208 b

بمناسبت الفتی که ابونواس با فرزندان ابوسهل بن نوبخت داشته و غالباً مهمان ایشان بوده پسران ابوسهل از هرکس بهتر میتوانسته اند اخبار و اشعار شاعر ندیم و همصحبت خود را جمع آوری نمایند بخصوص که همه اهل فضل و ادب بودند و این جنس متاع را بهر قیمت که بود میخریدند و گرد میکردند .

با اینکه ابو نواس خود چندان دقّتی درضبط اشعار خویش نداشته و بهمین جهة مقداری از آنها پراکنده و نابود شده (۱) آل نوبخت حتّی المقدور شعر او را مدوّن و اخبار او را ضبط کرده اند و آنرا در خاندان خویش سینه بسینه نقل نموده و بکسانی که در قرون بعد در صدد تدوین اشعار و اخبار ابو نواس برآمده رسانده اند . ابو عبدالله حمزة بن حسن اصفهانی (وفاتش بین ۳۵۰ و ۳۶۰) ادیب ومورّخ مشهور که شرح بسیار نفیسی بر دیوان ابو نواس نوشته وگفته های او را گرد کرده غالب اخبار و اشعار این شاعررا مستقیماً از بنی نوبخت گرفته وبرای این کار سه سفر ببغداد رفته ودر سفر سوّم یعنی در سال ۳۲۶ نسخهٔ دیوان ابونواس را که آل نوبخت جمع کرده بودند از ایشان خواسته و مطالعه و استنساخ نموده است (۲) و آل نوبخت علاوه بر دادن نسخهٔ خود بحمزه او را پیش کسان دیگری هم که اخبار و اشعار ابونواس را فراهم داشته هدایت کرده اند و یکی از این جماعت که حمزه برهنمائی آل نوبخت از او مقداری از اخبار و اشعار ابو نواس را گرفته مُهَلْهِل بن یَموت بن مُزَرِّع از شعرای استاد و نوادهٔ خواهری جاحظ معروف است که در جمع اشعار ابونواس سعی داشته وگویا غرض او از این کار ترتیب کتابی بوده است در سرقات شعریّه و تقلّب ابو نواس و از این کتاب مهلهل یك نسخه در کتابخانهٔ اِسکوریال اسپانیا موجود است (۳) .

از آل نوبخت کسانی که اخبار واشعار ابو نواس را از اجداد خود یعنی فرزندان ابو سهل بن نوبخت نقل کرده و بدیگران مثل حمزهٔ اصفهانی و ابوبکر صولی جامعین دیوان این شاعر یا رواة دیگر رسانده اند اسامی اشخاص ذیل در کتب دیده میشود :

(۱) شرح دیوان او ج ۱ ورق 4b (۲) شرح دیوان ابونواس ج ۲ ورق 199 b
(۳) Hart. Derenbourg. Mss. ar. d'Escurial II, № 772

١ ـ ابوطالب نوبختی(١)؛

٢ ـ محمّد بن روح(٢)؛

٣ ـ ابو محمّد حسن بن موسی(٣) (وفاتش بین ٣٠٠ و ٣١٠)؛

٤ ـ یعقوب بن اسحاق بن اسماعیل بن ابی‌سهل(٤)؛

٥ ـ ابوسهل اسماعیل بن علی(٥) (٢٣٧ـ٣١١)؛

٦ ـ ابومحمّد حسن بن حسین(٦) (٣٢٠ـ٤٠٢):

٧ ـ علیّ بن أسحاق بن اسماعیل(٧).

و ما در فصول بعد شرح حال این جماعت را ذکر خواهیم کرد.

---

(١) شرح دیوان ابونواس ج ٢ ورق 271 b

(٢) ایضاً ج ٢ ورق 281 و کتاب الموشّح مرزبانی ص ٢٧٤

(٣) الموشّح مرزبانی ص ٢٧٤

(٤) الموشّح ایضاً ص ٢٧٤

(٥) اخبار ابی نواس ج ٢ (خطّی)

(٦) تاریخ بغداد خطیب بغدادی ج ٧ ص ٤٤٣

(٧) اخبار ابی نواس ج ١ ص ١٥٦

فصل چهارم

ظهور علم کلام و متکلمین اولیه

چنانکه در مقدمهٔ این رساله اشاره شد از خاندان نوبختی چندنفر در عداد بزرگان متکلّمین فرقهٔ امامیّه معدودند وعصر زندگانی ایشان مقارن است بادورهٔ جوش وخروش فرق مختلفهٔ اسلامی در پیش بردن آراء و مقالات خود و مناظرهٔ بامخالفین ، و در همین ایّام بوده‌است که برانر ترجمهٔ مؤلّفات حکمتی ومنطقی مردم یونان و کتب مذهبی و مقالات ملل غیر مسلمان مخصوصاً زنادقه یعنی پیروان مانی و اصحاب مَرقیون(۱) و ابن دَیصان(۲)

(۱) - مرقیون *Marcion* یکی از علمای روحانی مسیحی قرن دوّم میلادی بوده است که از طرف عیسویان بعنوان مرتدّ تکفیر و از حوزهٔ عیسویّت طرد شده و او ازآن ببعد بایجاد مذهب جدیدی پرداخته است که اساس آن مقتبس از آئین مسیحی است بااین تفاوت که آسماني بودن قسمت عمدهٔ عهد عتیق و یك قسمت از عهد جدید را انکار کرده و بثنویّت یعنی دواصل متضادّ نور وظلمت معتقد شده وگفته که چون این دواصل ضدّ یکدیگرند و اجتماع آنها باهم امکان ندارد اصل ثالث دیگری که از جهت رتبه پست تر ازنور وبالاتر از ظلمت است بین آن دو واسطهٔ آمیزش وسازکاری شده وعالم در نتیجهٔ این اختلاط و جمع بوجود آمده است . عالم بعقیدهٔ مرقیون بسه طبقه که هریك روی دیگری قرار گرفته منقسم شده است . طبقهٔ اعلی مقرّ خداوند رحمان وطبقهٔ اسفل قلمرو مادّه وطبقهٔ وسطی که برفراز زمین است حوزهٔ اقتدار خداوند خالق یعنی ایجاد کنندهٔ عدالت و شریعت است که انسان را بصورت خود از مادّه بوجود آورده است . پیروان مرقیون که بمرقونیّه معروفند درممالك ایتالیا و مصر وشام وایران منتشر وتا مدّتها بعد از اودراین نواحی باقی بوده‌اند . برای مختصری از عقاید این فرقه رجوع کنید بالفهرست ص ۳۳۹ و شهرستانی ص۱۹۵-۱۹۶ و التّنبیه والإشراف ص ۱۰۱ و ۱۲۷ و ۱۳۵ و ابن حزم ج ۱ ص ۳۶ وبحارالانوار ج۲ص۱۰۸-۱۰۹ ومقالات اشعري ص ۳۳۲و۳۳۸ و *Burkitt, Religion of the Manichees 80-84*

(۲) - ابن دیصان(۱۵٤-۲۲۲) *Bardesane* یکی ازحکمای شام است که اصلاً ازنژاد پارت بوده ووالدین او از ایران بشهر رُها (اورفهٔ حالیه) *Edesse* مهاجرت کرده و ابن دیصان درآنجا تولّد یافته وبنهر دیصان رودخانهٔ شهر رها منتسب گردیده است . درسال۱۷۹ بآئین عیسوي درآمده و از بزرگترین مدافعین آن کیش در مقابل مخالفین و اهل بدعت مخصوصاً پیروان مرقیون شده ولی بعدها ازخود آراء وعقایدی ظاهر کرده که مورد قبول ●●●

و سُمَنیّه (۱) و براهمه و یهود و نصاری و زردشتیان (باصطلاح مسلمین مجوس) بازار مباحثه و مجادله و مناظره رواج کلّی داشته و فرق مذهبی در تألیف کتب و رسائل برای ردّ ونقض عقاید مخالفین و دفاع وتأیید مذهب خود دقیقه‌ای از پای نمی‌نشسته اند و باندازه ای اذهان متوجّه این قضیّه بوده کـه هرکس بقدر وسع و نفوذ و درجهٔ

❀❀❀ عیسویان نشده و اورا مرتدّ اعلام کرده‌اند . ابن دیصان که مردي شاعر واخترشناس و مورّخ بوده بثنویّت عقیده داشته و میگفته که نور فاعل خیر است باختیار و ظلمت فاعل شرّ است باضطرار . نیکی وخیر ونفع و بوی خوش عموماً از نور وزشتی وشرّ وضرر و عفونت کلیّة از ظلمت بعمل می آید . نور زنده ودانا و توانا و حسّاس ودرّاك است وحرکت و زندگی از اوست و ظلمت مرده ونادان وعاجز وبی حرکت است وقابل عمل و تمیز نیست . دیصانیه درچین وخراسان واراضی قسمت سفلاي فرات یعنی ناحیهٔ بَطایِحْ متفرّق بوده ودر قرن سوّم هجری هنوز جماعتی از ایشان در عراق عرب وجود داشته اند و یکی ازمشاهیر ایشان ابو شاکِرِ دَیْصانی است که خود را بفرقهٔ امامیّه بسته بوده وبا ابومحمّد هِشام بن الحَکَمْ (وفاتش در ۱۹۹) از متکلّمین بزرگ شیعه دریك عصر میزیسته .

مذهب مانی از عقاید مرقیون وابن دیصان اقتباسات بسیار کرده وبهمین جهت معمولاً این دونفر را از پیشقدمان مانی میدانند و ذکر هرسه نفررا غالباً دریك ردیف می‌آورند . عبدالله بن المقفّع مترجم و کاتب مانوی معروف متّهم بوده است که کتب این سه نفر را اوّل بار بزبان عربی ترجمه و در میان مسلمین منتشر کرده است (مروج الذّهب ج ۸ ص ۹۲۳) . برای عقاید و احوال ابن دیصان رجوع کنید بالفهرست ص ۳۳۸-۳۳۹ و شهرستانی ص ۱۹٤-۱۹۵ وابن حزم ج ۱ ص ۳٦ وتلبیس ابلیس ابن جوزی ص ٤۷-٤۸ وکتاب التّنبیه والاشراف ص ۱۳۰ و ۱۳۵ والانتصار ۳۹-٤۳ وبحارالانوار ج ۲ ص ۱۵٦ ومقالات اشعری ص ۲۰۸ و ۲۳۲ و ۳۲۷ و ۳۲۸ و ۳٤۹ و ۳۵۰ و *W.Wright, Syriac Literature 28-30* و *Burkitt, op.cit. 70-79*

(۱) سُمَنیّه از کلمهٔ سُمَنْ مشتقّ است که یا نام مؤسّس کیش این فرقه ویا بتعبیر بعضی از لغویّون اسلامی اسم بت ایشان بوده . این فرقه ابتدا در هند بظهور رسیده و مذهب سمنی گویا اصلاً مستخرج از ادیان هندی است و سمنیه بقدمت عالم وتناسخ ارواح عقیده داشته و منکر نظر و استدلال بوده اند و میگفتند برای شناختن اشیاء راه دیگری جز بوسیلهٔ حواسّ خمسه نیست . این فرقه درچین وهند و خراسان زیاد بوده اند ودرقرن دوّم هجری یکی از مشاهیر ایشان باسم جَریرْ بن حازِم اَزْدی دربصره باعمروبن عُبَید(۸۰-۱٤٤) متکلّم معروف معتزلی مناظره کرده است (الاغانی ج ۲ ص ۲٤) - برای عقاید این فرقه رجوع کنید بالفهرست ص ۳٤۵ و مفاتیح العلوم خوارزمی ص ۲۵ چاپ مصر و الفرق بین الفرق ص ۳٤٦ و شرح مقاصد ج ۱ ص ۳۲ .

فهم و تفکر خویش در این مبارزه اظهار حیاتی میکرده و از خلیفه وارکان دولت گرفته تا کسبه و پیشه‌ورانی که قوهٔ تمیز و درك این گونه مطالب داشتند کسی نبود که ازخود راجع بموضوع فوق ابراز علاقه ننماید.

برای دفاع اصول دین اسلام از تعرّض مخالفین و یا از نفوذ فکری بعضی تازه مسلمانان سست باطن، که باوجود قبول شریعت محمّدی وباتظاهر بمسلمانی هنوز عقاید آباء و اجدادی را در خاك نکرده و برای توفیق بین معتقدات باطنی خود و اصول اسلام دربی یافتن راهی بودند، مسلمین واقعی بایستی ازیك طرف بایرادات واعتراضات ناقضین جواب مقنع دندان شکن بدهند و از طرفی دیگر بوسیلهٔ تقریر منطقی روشن و تألیف کتب متقن اصول دینی اسلام را کاملاً تشریح و توضیح کنند تا هم مسلمین بضلالت نیفتند و هم راه اعمال غرض بر اهل بدعت و نومسلمانان متظاهر سدّ شود واین دفاع کاری بوده است که عموم فرق اسلامی انجام آنرا وظیفهٔ دینی و تکلیف ایمانی خویش میدانستند و با اینکه بین خود برسر بعضی ازهمین اصول وفروع دیگر اختلافات کلّی داشتند باز همه بنام دفاع از اسلام وردّ ونقض ادلّهٔ اهل خلاف وبدعت دراین صحنه قدم می‌گذاشتند وآل‌نوبخت بشرحی‌که خواهیم دید درمیدان مبارزهٔ مزبور ازعلمداران فرقهٔ امامیّهٔ اثني‌عشریّه بشمار میرفته و باقلم وقدم و بیان، اصول دین اسلام را موافق عقاید مذهبی این فرقه دفاع و تأیید میکرده‌اند وچون در همین دوره بوده است که متکلّمین هریك از فرق اسلامی پس از مناظرات بسیار وبحث وجدل باخصم و تدقیق نظر و تکمیل کار اصطلاحات و تعیین حدّ و رسم هریك از موضوعات مورد خلاف بالاخره عقاید خودرا منقّحاً مدوّن کرده وکار تمام شده را برای پیروان خلف خود بیادگار گذاشته‌اند بخوبی اهمیّت مقام متکلّمین نوبختی درتقریر وتدوین اصول‌مذهبی شیعه واضح میشود و اگر چه متأسّفانه ازکتب کلامی این جماعت تاحدّی که نگارنده اطّلاع دارد بغیرازیکی دوکتاب اثری دیگر بزمان ما نرسیده ولی این مؤلّفات تا مدّتها بعدازایشان دردست علمای امامیّه میگشته وبرای این‌طایفه مأخذ ومنبع کسب معرفت بوده است.

چند نفر از بزرگان متکلّمین شیعه و علمای امامیّه مثل شیخ الطّایفه ابوجعفر محمّد بن حسن طوسی (۳۸۵–۴۶۰) و سیّد اجلّ عَلَمُ الهُدی ابوالقاسم علیّ بن حسین مرتضی (۳۵۵–۴۳۶) و شیخ مُفید ابوعبدالله محمّد بن محمّد بن نُعمان (۳۳۶ – ۴۱۳) و اَبوالجَیش مظفّر بن محمّد بلخی (متوفّی ۳۶۷) و ابوالحسین علیّ بن وَصیف النّاشئ الأصغر (۲۷۰ – ۳۶۵) و ابوالحسن محمّد بن بِشر سُوسَنجِردی مستقیماً یا بواسطه از ابوسهل اسماعیل بن علی نوبختی (۲۳۷ – ۳۱۱) اخذ علم کرده اند. شیخ طوسی شاگرد سیّد مرتضی و سیّد مرتضی شاگرد شیخ مفید و شیخ مفید شاگرد ابو الجیش و ابو الجیش شاگرد ابو سهل اسماعیل بوده است. (۱) علامه حسن بن یوسف بن مطهّر حلی (۶۴۸ – ۷۲۶) از علمای بزرگ امامیّه و عبدالحمید بن ابی الحَدید (۵۸۶–۶۵۵) از ادباء و متکلّمین بزرگ و از معتزلهٔ بغداد که در بسیاری از عقاید نزدیك بشیعه بوده هر دو کتاب کلامی مشهور شیخ ابو سحق نوبختی یعنی کتاب الیاقوت را شرح کرده و آراء مؤلّف آنرا بتفصیل و بسط منتشر ساخته اند و شیخ صدوق در کتاب کمال الدّین فصلی از کتاب التّنبیه ابو سهل اسماعیل را نقل مینماید و ابن ابی الحدید و علاّمهٔ حلّی و مجلسی در مؤلّفات خویش باقوال کلامی آل نوبخت استشهاد مینمایند.

بمناسبت آنکه در ترجمهٔ احوال متکلّمین نوبختی و تعداد تألیفات ایشان و اشاره بمسائلی که برسر آنها بین این فضلا و مخالفین فرقهٔ امامیّه اختلاف موجود بوده ببسیاری از موضوعات و اصطلاحات کلامی تصادف میشود برای روشن ساختن مطلب، خود را ناگزیر دیدیم که در این فصل از تاریخ ظهور علم کلام در میان مسلمین و احوال مشاهیر متکلمین اوّلیّهٔ شیعه کلمه ای چند برسبیل توضیح بیاوریم و غرض از تمهید این مقدّمه تنها تقریر نکات تاریخی است چه نه بحث در مسائل کلامی موضوع رسالهٔ فعلی است و نه نگارندهٔ ناچیز آن ازعهدهٔ انجام این کار خطیر بیرون تواند آمد بهمین علّت از خوانندگان بصیر مستدعی است که در این مرحله اگر بخبط وخطائی برخورند درآن بچشم گذشت واغماض ببینند ونگارندهٔ این سطور را که خود ببیمایگی وقصور اطّلاع خویش معترف

(۱) روضات الجنّات ص ۳۱

است ببدگمانی مورد ملامت قرار ندهند.

☆☆☆

درزمان حیات حضرت رسول اکرم بعلّت نفوذ واقتدار کلّی پیغمبر اسلام وشور و شوق مسلمین در انتشار شریعت و احکام دینی قرآن و انحصار جامعهٔ اسلامی بعنصر عرب بین مسلمین هیچگونه اختلافی که باعث بحث ونزاع شود وگروندگان بآن حضرت را بفرق مختلفه منقسم نماید بروز نکرد چه صاحب شریعت عموم مشکلات را حلّ میکرد و دستور عالی او متّبع و اطاعت ازآن بر هرمسلمی واجب بود و هیچکس حقّ نافرمانی وسرپیچی از آن نداشت. امّا همینکه پیغمبر اسلام رحلت یافت هنوز امر کفن ودفن آن حضرت بانجام نرسیده بود که بین صحابه و مسلمین بر سر امامت یعنی تعیین جانشین حضرت رسول وپیشوای مسلمانان اختلاف حاصل شد و با این که صحابهٔ بزرگ سعی کردند که ازپیش آمداین موضوع، که بتدریج اهمیّت بسیار پیدا کرد واز بزرگترین موارد خلاف بین مسلمین گردید، جلو گیری کنند ممکن نشد.

غیرازمسئلهٔ امامت که عنقریب بشرح آن خواهیم پرداخت پاره‌ای اختلافات دیگرهم در فروع دین و امور دنیائی بظهور رسید که رفع آنها بمناسبت اقتدار کلّی صحابه بزودی میسّر گردید و راه حلّ این گونه اختلافها در آن ایّام فقط استشهاد بآیات قرآنی و سنن نبوی یعنی احادیث مرویّه ازحضرت رسول بود. همینکه یکی از صحابه حدیثی از حضرت رسول نقل میکرد و در باب موضوع مورد خلاف آنچه را از حضرت شنیده یا دیده بود روایت مینمود دیگر برای کسی مجال بحث باقی نمیماند چه در آن ایّام یکی بعلّت محدود بودن مسلمین بعنصرعرب و معرفت کامل و آشنائی ایشان بدقایق و رموز زبان عربی و لحن قرآن و عدم اطّلاع بطرز فکر مردم غیر عرب و مخلوط نشدن بامتمدّنین سایر ممالک، دیگر بعلّت نهی شدید صحابه ازتأویل آیات متشابه قرآن و تفسیر برأی، عموم مسلمین بیك شکل فکر میکردند وهنوز راه شبهه و تفکّر در مسائل دینی بر ایشان باز نشده بود بخصوص که مسلمین گرفتار جهاد و فتح بلاد وگرفتن ایمان ازمخالفین بودند و هنوز آن آرامش و سکونتی که جهت این

قبیل تفکّر ها وبحث ها مجال فراهم سازد در جامعهٔ اسلامی بر قرار نکر دیده بود. بهمین علل اختلافاتی که پیش می آمد هم بیشتر درباب فروع دین وعبادات و معاملات بود وهم حلّ آنها بوسیلهٔ مراجعه بصحابه و استشهاد بآیات قرانی وسنن نبوی بسهولت دست میداد.

در عصر خلافت ابوبکر و مر تدّ شدن جماعت کثیری ازمردم عربستان وظهور مدّعیان پیغمبری برای تمیز مسلمین حقیقی ازاهل ردّه وکسانیکه سر ازاطاعت احکام اسلام پیچیده بودند اوّل بارا حتیاج بتعریف کامل ایمان واسلام حس شدتامعلوم شود که یك نفر بارعایت چه اصولی مؤمن ومسلمان واقعی است وباارتکاب چه خطایاو گناهانی در زمرهٔ مرتدّین و کفّار معدود خواهد شد و این مسئله پس از بروز یك رشته اعمال ناپسند از عثمان خلیفهٔ سوّم و قیام طلحه و زبیر وعایشه بر حضرت علیّ بن ابی طالب و ظهور خوارج وحکومت غیر قانونی معاو یه و حرکات خلاف او کسب اهمیّت فوق العاده کرد و بین مسلمین ایجاد تفرقه و انقسام نمود.

بعدازقتل عثمان وبیعت اکثریت مردم باحضرت علیّ بن ابی طالب (سنهٔ ۳۵) مسلمین بسه فرقه منقسم گردیدند:

۱ ـ یك فرقه در ولایت امیر المؤمنین علی ماندند ومطیع اوامر و نواهی آن حضرت شدند.

۲ ـ فرقهٔ دیگر بیطرفی اختیار کرده کنار رفتند و این جماعت که قلیلی بیش نبودند نه حاضر شدند که در جنگهای بین مسلمین بطرفداری آن حضرت قیام کنند و نه طرف مخالفین را بگیرند وبقول خود ازفتنه اعتزال کردند و بهمین جهت مُعْتَزِلَه نامیده شدندواین فرقهٔ کوچك بیطرف رانباید بافرقهٔ عظیمی که بعدها ظهور نمود اشتباه کرد. وازاین فرقهٔ بیطرف بودند سَعْد بن ابی وقّاص و عبدالله بن عمربن الخطّاب و محمّدبن مَسْلَمَة انصاری و اُسامة بن زید بن حارث کلبی و اَحْنَف بن قَیْس و غیرهم.

۳ ـ فرقهٔ سوّم بخونخواهی عثمان ومخالفت با امیرالمؤمنین قیام کردند و این فرقه که عُثمانیّه خوانده میشوند ریاستشان با طلْحه و زُبَیْر و عایِشه دختر ابوبکر و زوجهٔ

حضرت رسول بود . حضرت علیّ بن ابی طالب این جماعت را در وقعهٔ جَمَل (سنهٔ ۳۶) مغلوب کرد . طلحه و زبیر بقتل رسیدند و بقیّهٔ یاران ایشان گریخته جمعی از آنان بپناه معاویه رفتند وبا اهل شام بمخالفت امیرالمؤمنین برخاسته معاویه‌را پیشوای خود اعلام نمودند و جنگ صِفّین (سنهٔ ۳۷) بروز کرد وآن وقعه چنانکه میدانیم بحکم حکمین منتهی گردید . بعد ازاعلان نتیجهٔ حکم جماعتی ازمسلمین که دربیعت حضرت علیّ بن ـ ابی طالب بودند قبول حکمیّت را صحیح نشمرده از بیعت آن حضرت بیرون رفتند و بعنوان خَوارِجْ قیام کردند و بااینکه دروقعهٔ نَهْرَوان (سنهٔ ۳۹) جمع کثیری ازایشان بقتل رسیدند باز دست از عقاید خود بر نداشته روز بروز بر عدّهٔ خود افزودند و در مقابل اهل سنّت وجماعت و فرقهٔ شیعه فرقهٔ بزرگی شدند که بعدها اسباب زحمت کلّی مسلمین گردیدند و در میان ایشان فرق چند بظهور رسید .

بعد ازشهادت حضرت علیّ بن ابی طالب (سنهٔ ٤۰) غیر از فرقهٔ کوچك شیعه که باامامت آن حضرت بعداز پیغمبر اسلام ایمان داشتند و این حقّ را نصیب آل علی می دانستند بقیّهٔ مسلمین و اتباع طلحه و زبیر و عایشه با اصحاب معاویه که سواد اعظم مسلمین میشدند دست یکی کرده بفرقهٔ مُرْجِئَهْ موسوم شدند و این فرقه مشتمل بود بر درباریان و ریزه خواران خوان معاویه و طرفداران کسانی‌که‌غلبه یافته‌بودند یعنی جمعیّتی که گرد معاویه جمع آمده و عقیدهٔ ایشان این بود که جمیع اهل قبله همین که بظاهر اقرار میکنند مؤمنند . ارتکاب گناه بایمان ضرری وارد نمی‌آورد چنانکه بطاعت کفر زایل نمیشود . هیچکس حق ندارد که در دنیا در باب جهنّمی یا بهشتی بودن کسانیکه مرتکب گناهان کبیره شده اند حکم دهد . باید حکم این اشخاص را بروز قیامت موکول کرد وعذاب ایشان را تا روز حشر بتأخیر انداخت واین تأخیر را اِرْجاءْ (بتأخیر انداختن) میگفتند .

عقیدهٔ مرجئه در باب امام یعني جانشین حضرت رسول این بودکه پس ازانتخاب شخصی باجماع باین مقام باید هرچه را اومیگوید وامر میدهد اطاعت کرد وفرمان اورا واجب شمرد و عصمت اورا ازخطا لازم نمیدانستند واین‌عقیده کاملاً بمنفعت معاویه

و جانشینان او بود بهمین علّت مرجئه را فرقهٔ حکومتی بنی امیّه می گویند و چون شیعه و خوارج بواسطهٔ حرکات ناپسند امویان و دخالت دادن عیسویان در کار ها از ایشان تنفّر شدید داشتند مرجئه اسباب تقویت کار بنی امیّه شدند و تا این خاندان روی کار بودند آن فرقه نیز اعتباری داشتند ولی همین که بساط دولت اموی برچیده شد مرجئه هم از اهمیّت افتادند و ابوحَنیفَه نُعمان بن ثابت که یکی از این فرقه و از مرجئهٔ عراق بود شعبهٔ حنفی از مذاهب اربعهٔ تسنّن را درست کرد.

فرقهٔ معتزله

در اواسط دورهٔ بنی امیّه بتدریج تفکّر در اصول مذهب واظهار شبهه وتأویل آیات قرآن ازطرف جمعی از مسلمین غیر عرب یا کسانی که با ملل غیر مسلمان خارجی حشر و از ایشان اقتباس بعضی آراء و عقاید کرده بودند قوّت گرفت و موضوع بسیار مهمّی که طرف توّجه شد مسئلهٔ قضا و قدر و جبر و اختیار بود و اوّل شبهه‌ای که دراین باب ظاهر گردید درعهد خلافت عبدالملك بن مروان (۶۵-۸۶) بروز کرد و اظهار کنندهٔ این مقاله مَعْبَد بن عَبْدالله جُهَنی بود و او برخلاف مُجبِّرَه یا جَبْریّه برخاست و قولی آورد که نقطهٔ مقابل عقیدهٔ اهل جبر بود.

مجبّره میگفتند بندگان خدا قادر برهیچ فعلي نیستند بلکه مجبور و مقهورند، خداوند درموقع بروز فعل ازبنده آنرا احداث میکند ونسبت افعال خیروشرّ بافراد ناس نسبت مجازی است همانطور که مجازاً میگوئیم نهر جریان میکند و آسیا میگردد بانسان نیز از راه مجاز نسبت فعل میدهیم و برای اثبات دعوی خود بعضی از آیات قرآنی را نیز ازهمین نظر تأویل میکردند.

معبد جهنی که رأی خودرا از یك نفر ایرانی بنام سَنْبُویَه فرا گرفته بود نسبت افعال خیر و شرّ را بقضاء وقدر انکار کرد وگفت که افراد مردم قبل از آنکه ازایشان فعلی سر زند کاملاً توانا وقادرند و درافعال خود مختار و مستطیعند وخداوند افعال و اعمال بندگان را بخود ایشان واگذاشته واین معنی همانست که تَفویض خوانده میشود.

پیروان معبد جهنی بنام قَدَریّه معروف شده‌اند ولی معتزله که بعدها این رأی معبد

را پذیرفته از قبول این لقب تبّری جسته اند و میگفتند چون ما منکر قدریم و نسبت آنرا بخدای تعالی خطامیدانیم باید مخالفین ما یعنی جبریّه که بقضاء و قدر عقیده‌دارند باین اسم خوانده شوند ولی جبریّه هم زیر بار قبول این عنوان نمیرفتند و هر دو فرقهٔ مخالف از شهرت باین صفت جدّاً بیزار بودند چه حضرت رسول قدریّه را لعنت کرده و فرموده بود: اَلْقَدَرِیَّةُ مَجُوسُ هٰذِهِ الاُمَّةِ(۱).

معبد جهنی را درسال ۸۰ بقولی حجّاج بن یوسف ثقفی در بصره و بقولی عبدالملك بن مروان در دمشق بقتل رسانید.

غیراز معبد جهنی چند نفر دیگر مثل غِیلانْ دِمَشْقی و یُونُسْ اَسْواری و جَعْد بن دِرْهَمْ نیز همین عقیده‌را اظهار داشتند وبرای تأیید این رأی آیاتی ازقرآن را بزعم خود تأویل کردند ولی این مقالهٔ تازه چیزی نبود که بزودی پذیرفته شود و مورد اعتراض اصحاب حدیث وسنّت قرار نگیرد بهمین علّت یك عدّه از صحابه که هنوز حیات داشتند ازاین فرقه تبرّی جستند و اخلاف خود را توصیه کردند که بر قدریّه سلام ندهند و بر جنازه های ایشان نماز نگزارند وبعیادت مرضای آن طایفه نروند(۲).

غیلان دمشقی را خلیفه هشام بن عبد الملك (۱۰۵-۱۲۵) وجعد بن درهم را هم خالدبن عبدالله القسری (مقتول درسال ۱۲۶) والی عراق وخراسان بقتل آورد ولی رأی ایشان از میان نرفت و روز بروز عدّهٔ گروندگان بآن زیادتر شد بخصوص وقتیکه اَبو حُذَیفه واصِل بْن عَطا (۸۰-۱۳۱) از موالی ایرانی واز شاگردان حسن بن یَسار بصری (۲۱-۱۱۰) بتأیید آراء معبد و غیلان برخاست و محرّك نهضت عظیمی در عالم اسلام گردید.

در ایّامی که حسن بصری در بصره بتعلیم و وعظ اشتغال داشت و مردم بسیار ازفصاحت وعلم و مواعظ او درذمّ دنیا ولزوم عبرت اندوزی از کارعالم استفاده‌میکردند و حسن بواسطهٔ زهد و تقوی توجّه و ارادت جمع کثیری ازمسلمین را جلب کرده بود یك فرقه از خوارج باسم اَزارِقَه که پیروان نافع بن اَزْرَق بودند در تحت سرکردگی قَطَری بن الفُجاءَة بر بنی امیّه شوریدند وقطری با لقب امیرالمؤمنین بجمع آوری خوارج

(۱) کنزالفوائد کراجکی ص ۴۹ (۲) - الفَرْق بین الفِرَق ص ۱۰

ازارقه و تهییج ایشان برضدّ بنی امیّه مشغول شده اهواز را گرفت و مدّتها درحوالی بصره و شطّ کارون باعمّال امویان زد وخورد میکرد تا آنکه بالاخره دراوایل حکومت حجّاج بن یوسف برعراقین بدست مهلّب بن ابی صفره از آن حدود رانده شد.

درزمان فتنهٔ ازارقه بین مسلمین برسر حکم گناهکاران اختلاف شدید بروز کرد و هر دسته در این خصوص رائی داشتند بشرح ذیل :

۱ ـ ازارقه میگفتند که هرکس ، چه مسلم چه غیر مسلم ، مرتکب گناهی شود اعمّ از آنکه گناه او از گناهان صغیره باشد یا کبیره مشرك است و قتل او واطفال و زنان او لازم میآید.

۲ ـ طایفهٔ دیگر از خوارج که صُفریّه خوانده میشدند قول ازارقه را در باب حکم گناهکاران قبول داشتند فقط قتل اطفال ایشان را جایز نمیشمردند.

۳ ـ فرقهٔ دیگر از خوارج بنام نَجَدات میگفتند اگر کسی مرتکب گناهی شود که حرام بودن آن مسلّم باشد وعموم مسلمین درآن باب اجماع کرده باشند مشرك محسوب میشود ولی اگر ازکسی گناهی سرزند که مسلمین درباب تحریم آن اتّفاق ندارند چون میتوان گفت که مرتکب بحرام بودن آن علم نداشته باید تا موقع بدست آوردن دلیل وحجّت قاطع ازدادن حکم درباب اوخودداری کرد وامر را برأیعلمای فقه واگذاشت.

٤ ـ مرجئه و اکثر علمای تابعین میگفتند که مرتکب گناهان کبیره را چون بانبیای مرسل و کتب آسمانی و بحقانیّت احکام الهی اقرار دارد باید مؤمن شمرد ولی چون ارتکاب کبیره کرده فاسق محسوب میشود و فسق منافی با ایمان و اسلام نیست.

۵ ـ حسن بصری و پیروان او میگفتند که مرتکبین کبائر منافق بشمار میروند و منافق از کافری که علناً اظهار کفر میکنند بمراتب بدتر است.

واصل بن عطا رأی هیچیك ازاین فرقرا که یابکفر وشرك گناهکاران حکم میکردند ویا بایمان واسلام ایشان نپذیرفت ورأیی آورد که حدّوسط این دومحسوب میشد وگفت که مرتکبین کبائر نه کافر مطلقند ونه مؤمن درست بلکه مقام ایشان بین این دوطبقه مردم قراردارد چه ایمان عبارت ازیك سلسله خصلت های نیکوست که چون درمرد جمع آمد اورا

بلفظ مؤمن میستایند و فاسق چون جامع این خصال نیست نمیتوان او را بنام مؤمن خواند ولی باین علّت که خصال نیك دیگر در او موجود است و منکر شهادتین نیست انکار این خصال واطلاق نام کافر بر او صحیح نمیباشد و درحقیقت مرتکبین کبائر از صف کفّار و مؤمنین هردو خارجند و از ایشان کناره گیری (اعتزال) جسته اند و در عداد هیچکدام محسوب نمیشوند ولی اگر مرتکب کبیره‌ای بدون توبه از دنیا خارج شود در آخرت در زمرهٔ اهل جهنّم معدود است چه در آن دنیا مردم دو گروه بیش نیستند یا اهل جهنّمند یا مستحقّ بهشت بااین تفاوت که عذاب او تخفیف خواهدیافت و قرارگاه او از قرارگاه کفّار بالاتر خواهد بود .

عقیدهٔ واصل بن عطا از این تاریخ بنام اَلْمَنزِلَةُ بَینَ‌الْمَنزِلَتَین و اِعْتِزال معروف شده و پیروان او را هم اَهْلِ اِعْتِزال یا مُعْتَزِله خوانده‌اند وچون این عقیده از او بروز کرد حسن بصری او را از حلقهٔ درس خود راند و واصل موفّق شد که یکی دیگر از شاگردان حسن یعنی عَمْروبن عُبَیْدبن بابْ (٨٠ـ١٤٤) را که او نیز از موالی ایرانی بود باخود یار کند و بدستیاری یکدیگر فرقهٔ بزرگ معتزله را تأسیس نمایند .

غیر ازعقیدهٔ بتفویض و اعتزال وانکار قدر واصل‌بن عطا وعمرو بن عبید درباب توحید و عدل و وعد و وعید نیز آراء مخصوصی اظهار داشتند وعقاید ایشان در این مسائل ازطرف عموم معتزله پذیرفته شده و باوجود اختلافاتی که بعدها درباب فروع درمیان این فرقه بروز کرده وآنرا بفرق چند منقسم ساخته است اصول عقاید واصل بن عطا و عمروبن عبید که باصول خمسه معروفست محفوظ مانده وکسی استحقاق عنوان معتزلی پیدا میکرده است که باین اصول معتقد باشد(١) و آن اصول این است :

١ ـ **توحید** : «خداوند عزّوجلّ نه جسم است ونه عرض ونه عنصر ونه جزء و نه جوهر بلکه خالق اجسام واعراض واجزاء وجواهراست . هیچیك ازحواسّ نمیتواند او را دریابد نه در دنیا و نه در آخرت . مکان و اقطار قابل گنجایش و محصور کردن او نیست بلکه خداوند لم‌یزلی است وزمان و مکان و نهایت وحدّ ندارد . خالق اشیاء است

(١) الانتصار ص ١٢٦ ؛

و مانند اشیاء نیست و هرچه غیر از اوست مُحْدَث است ».

۲ - **عدل** : « خداوند شرّ وفساد را دوست نمیدارد وازاین جمله بری است وافعال بندگان را خلق نمیکند بلکه مردم بقدرتی که خداوند بایشان داده بآنچه بآن امر شده یا از آن نهی بعمل آمده مبادرت مینمایند . اوامر ایزدی جهت اجرای اموری است که مصلحت خلق درآنها و پسندیدهٔ خداست و نواهی او برای جلوگیری از ارتکاب بامور ناپسند وفساد انگیز است . خداوند بندگان را تکلیف باعمالی که از حدّ توانائی ایشان بیرون است نمیکند و از ایشان کاری که ساخته نیست نمیخواهد . مبادرت بفعل یا خودداری از آن بقدرتی است که خداوند آنرا ببندگان خود داده ومالك این قدرت اوست اگر بخواهد میتواند آنرا سلب کند یا باقی بگذارد . خداوند قادر است که مردم را بطاعت خود مجبور سازد و یا ایشان را از راه اضطرار ازمعصیت باز دارد ولی ارادهٔ او برای آنکه از بندگان خود رفع محنت کند و باب هرج و مرج را مسدود سازد باین ترتیب قرار نگرفته » . معتزله را بمناسبت اصرار در باب تعریف و تقریر توحید و عدل و مناظرهٔ در این خصوص با طرفداران تجسیم و تشبیه و مجبّره و غیره اهل توحید و عدل نیز میگویند .

۳ - **وعدووعید** : « خداونددراحکام خویش تغییر نمیدهد ودروعد ووعید خود صادق است ومرتکب گناهان کبیره را نمی‌آمرزد مگر آنکه درحیات این دنیا توبه کند ».

٤ - **المنزلة بین المنزلتین** : که شرح آن در فوق گذشت .

٥ - **امر بمعروف ونهی ازمنکر** : « برهر مسلمانی بقدروسع واستطاعت او واجب است که احکام خداوند را برهرکس راه عصیان رفته واز اوامر و نواهی الهی سرپیچی کرده ، چه کافر باشد چه فاسق ، عرضه دارد ودرپیش بردن آن با شمشیر یاوسایل مادون آن جهاد کنند وبین کافر و فاسق در این مرحله تفاوت نگذارد »(۱).

بعد از واصل‌بن عطا و عمروبن عبید شاگردان و پیروان ایشان مثل ابوالْهُذَیل محمّدبن هُذَیْل عَلّاف (۱۳۱ - ۲۳۵) و ابُوسَهْل بِشْربن مُعْتَمِر (متوفّی سال ۲۱۰)

(۱) مروج‌الذهب ج ٦ ص ۲۳

و ابواسحق ابراهیم‌بن سیّار نظّام (وفاتش بین ۲۲۱ و ۲۳۱) و ثمامة‌بن اشرس (ازمعاصرین هارون‌ومأمون) وهشام‌بن عمرو فوطی (ازمعاصرین‌مأمون) وابوالحسین عبدالرّحیم‌بن‌محمّد خیّاط (نیمهٔ دوّم قرن سوّم) و ابوموسی عیسی‌بن صبیح المردار (از معاصرین بشربن معتمر) و ابومحمّد جعفربن‌مبشّر (وفاتش در ۲۳۴) و ابوالفضل جعفربن حرب (وفاتش در ۲۳۶) و ابوعثمان عمروبن بحر جاحظ (وفاتش در ۲۵۵) اصول خمسهٔ معتزله‌را باشرح وتفصیل در بصره و بغداد که دو مرکز عمدهٔ ایشان بود منتشر نمودند و با اینکه با استادان اوّلی خود و با یکدیگر اختلافات زیاد پیدا کردند باز در مقابل فرق دیگر اسلامی و مخالفین غیر مسلمان همه‌باسم معتزله شناخته میشدند وجمیعاً اصول خمسه را بامختصر تفاوت هائی که گاهی ایشان‌را بشیعه وگاهی باصحاب سنّت ومرجئه نزدیك مینمود دفاع میکردند.

درزمان خلافت یزید بن ولیدبن عبدالملك (سال۱۲۶) یعنی موقعیکه واصل‌بن‌عطا و عمروبن‌عبید اصول خمسه را اظهار کرده بودند این خلیفه عقاید ایشان‌را پذیرفت و معتزله دور اورا گرفتند و اورا درمیان بنی امیّه دردیانت حتّی برعمربن‌عبدالعزیز نیز ترجیح دادند و یزید اوّل خلیفه ای بود که جانب اهل اعتزال‌را گرفت و بعد از او در عهد بنی‌عبّاس چند نفر دیگر ازخلفا نیزاین سیره را تعقیب کردند.

علم کلام

پس از تأسیس دولت عبّاسی و توجّه بترجمهٔ کتب ملل غیر عرب و انتشار مؤلّفات حکمتی و منطقی یونانی و ومقالات مذهبی ملل غیرمسلمان افکار خارجی و یك نوع طرز فکر و استدلال تازه در میان مسلمین شیوع یافت و این عامل مهمّ که حتّي در آخر دورهٔ بنی امیّه هم بوسیلهٔ معاشرت مسلمین باملل غیر مسلمان وبحث و مناظرهٔ باایشان برور کرده بود دراین دوره بتدریج قوّت گرفت ومخالفت فرق اسلامی را بایکدیگر بیش ازپیش شدّت داد.

ازیك طرف کتب مانی و مرقیون و ابن‌دیصان درایّام خلافت مهدی (۱۵۸–۱۶۹) دردست مردم منتشر شد و چندنفر از زنادقه مثل عبدالکریم بن ابی‌العوجاء و

حمّاد عَجْرَدْ و یحیی بن زیاد و مُطیع بن آیاس کتبی چند در تأیید مذاهب مانوی و مرقیونی و دیصانی تالیف کردند (۱) و ازطرفی دیگر از مسلمین کسانی که بمطالعهٔ فلسفهٔ یونانی پرداختند و در اصل و مبدأ هر چیز بتحقیق و استدلال مشغول شدند ذات باری تعالی و صفات حضرت احدّیت را نیز مورد بحث قرار دادند وگفتندکه برای نجات از ننك عوامی و تقلید از اقوال اسلاف و توقّف در حدّ ظواهر شرع باید در این مرحله هم بقدم نظر و استدلال پیش رفت و از فلاسفه که مردمانی بی‌نهایت‌هوشمندو روشن فکر بوده اند تبعیّت کرد. (۲)

بطور کلّی احکام شرعی اسلام یا متعلّق بعمل و طاعت است یا متعلّق بمعرفت واعتقاد ، قسمت اوّل را احکام فَرْعی یا عَمَلی و قسمت دوّم را احکام اَصْلی یا اِعْتقادی میگویند . بحث در مسائل مربوط بعبادات و احکام عملی جزء فُروع و بحث در اعتقادّیات و معرفت جزء اُصول شمرده میشود . کسی که در معرفت و توحیدبحث کند اُصولی و کسی که در طاعت وشریعت تحقیق نماید فُروعی بشمار می‌رود . (۳)

در اوایل از برکت وجود حضرت رسول یا نزدیکی بزمان بعثت بواسطهٔ امکان سماع اخبار ازصاحب شریعت و قلّت اختلافات وسهولت مراجعه بصحابه و ثقات ، مسلمین از تدوین احکام شرع و ترتیب آن بفصول وابواب و تقسیم آن بفروع واصول بی نیاز بودند ولي همینکه اختلاف آراء بروز کرد و میل ببدعت و اظهار رأیهای مختلف ظاهر و فتاوی و آراء گوناگون زیاد شد احتیاج بتدقیق نظر و التفات بامر تدوین و تقریر احکام شرعی محسوس گردید و ارباب استدلال ونظر باستنباط احکام و بذل جهد در تحقیق عقاید دینی و تمهید اصول و قوانین و حجج و براهین آن و تدوین مسائل با ادّله و تهیّهٔ جواب جهت رفع شبهات شروع کردند . علمی که ازاین راه بدست آمد فِقه خوانده شد وقسمتی از آن که باعتقادّیات اختصاص داشت بعنوان فقه اَکبَرْ موسوم گردید . غالباً عملیّات را فقه و اعتقادّیات را بمناسبت مشهورترین وعالی ترین مباحث آن که مبحث توحید و صفات باشدعِلْمُ التَّوحیدِ وَ الصِّفات

(۱) مروج الذّهب ج ۸ ص ۲۹۳ (۲) تلبیس ابلیس ص ۵۲ و ۸۷
(۳) شهرستانی ص ۲۸ وشرح مقاصد تفتازانی ص ٦

میگفتند و این علم دوم را چون مباحث آن باجملهٔ «کلام درذکرفلان مبحث یافلان» شروع میشد علم کلام نیز خواندند و کلام در این مورد بمعنی شرح و بیان واستدلال عقلی است (۱) بعلاوه مشهور ترین موضوعات خلافی این علم جدید بحث در کلام‌الله بود که آیا قدیم است یا محدث . علمای کلام میگفتند که همانطور که علم منطق برقدرت شخص در تحقیق فلسفیّات می افزاید علم کلام نیز در تحقیق شرعیّات باو توانائی می بخشد . گذشته از این ، کلام دربحث درشرعیّات وردّ مخالفین بیش ازهرمورد دیگر محلّ احتیاج واقع میشود چنانکه گوئی استدلال در این مقام بهمان کلام انحصار می یابد ومیان دوکلام آنرا که قوی‌تر وقاطع‌تر بود بطور مطلق کلام میخواندند (۲) .

علم کلام در فاصلهٔ مابین خلافت مهدی وعصر مأمون (مابین ۱۵۸ و ۲۱۸) در میان مسلمین نضج گرفت چه مهدی پس ازانتشار مقالات پیروان مانی ومرقیون وابن دیصان اهل جدل و بحث را بتألیف کتب در ردّ عقاید ایشان و اقامهٔ براهین بر نقض شبهات آن جماعت و توضیح حقّ جهت مردم متزلزل و اهل شك و تردید واداشت (۳) ومأمون که خود بعقاید معتزله اظهار تعلّق میکرد با اهل کلام مجالست داشت و ازاطراف ارباب جدل ومناظره را پیش خود میخواند ومردم رابآموختن آداب بحث و مجادله و صنعت استدلال تشویق مینمود (٤) .

علم کلام در اصطلاح واضعین آن علمی است که در آن از ذات باری تعالی و صفات او و احوال ممکنات از مبدأ و معاد موافق قانون اسلام بحث میشود و این قیداخیر برای آن است که کلام باعلم الهی که درفلسفه موضوع بحث است مشتبه نگردد (۵) . کسی که باین علم اشتغال میورزید متکلّم خوانده میشد .

ظهور علم کلام که شروع آن را باید از متکلّمین معتزلی مخصوصاً از ابواسحق ابراهیم بن سیّار نظّام ازفریفتگان فلسفهٔ یونان دانست فقهای اصحاب حدیث وسنّت را بمخالفت شدید با آن واداشت . این جماعت اخیر میگفتند که مباحثات متکلّمین بالاخره

(۱) برای شواهد این معنی رجوع کنید بکتاب الانتصار ص ۷ (۲) شرح مقاصد ص ٦
(۳) مروج الذّهب ج ۸ ص ۲۹۳ (٤) مروج الذّهب ج ۸ ص ۲۹۵
(۵) تعریفات جرجانی ص ۸۰

بخروج از اسلام و شك و الحاد منتهی میشود بهمین جهت باید شدیداً از اشتغال بکلام احتراز داشت ودرامر ایمان بقرآن و سنّت پیغمبر مراجعه کرد. شافعی میگفت که اگر بنده ای بغیر از شرك مرتکب عموم منهیّات شود از آن بهتر است که در کلام نظر کند و احمد بن حنبل علمای کلام را زنادقه میشمرد و مشتغلین بآن را رستگار نمیدانست (۱).

۱ — مخالفین اهل کلام یعنی اصحاب حدیث و سنّت میگفتند که آنچه از آباء و اسلاف بطریق نقل بما رسیده مسلمین را در هدایت بایمان و دفع ضلالت کافی است و معرفت اعتقادیات نیز باید با ادلّهٔ سَمْعیّه یعنی ادلّه ای که سابقین ما از قرآن و احادیث نبوی استخراج کرده و بما رسانده اند میسّر گردد بعلاوه اجماع مسلمین نیز در هر امر حجّت است و اطاعت و تبعیّت از آن واجب. عقیدهٔ این جماعت این بود که در باب اصول دین و بحث در آن بهیچوجه نباید از عقل استعانت جست چه عقل از فهم این مسائل قاصر است. احکام واصول دین را باید همانطور که بما منتقل شده بپذیرفت و ذرّه ای از آن کم یا بر آن زیاد نکرد و در بیان صفات خداوند از ذکر چگونگی وتشبیه ذات باری تعالی بچیزی احتراز جست. با تمام این نهی شدید باز جماعتی از متکلّمین در تأویل آیات قرآنی و بیان صفات و ذات خداوند تعالی کلماتی استعمال کردند که ازآن رایحهٔ تشبیه وتجسیم استشمام شد و فرقهٔ مزبور که مُشَبّهه و مُجَسّمَه خوانده شدند مورد اعتراض عامّهٔ مسلمین و ارباب نظر و استدلال قرار گرفتند چه این جماعت بخالف میگفتند که خداوند در هیچیك از صفات خود ببندگان شباهت ندارد و هر صفتی که در خداوند موجود است با همان صفت در انسان مخالف است مثلاً علم و قدرت و ارادهٔ الهی بکلّی با علم و قدرت و ارادهٔ بشری تفاوت دارد. این جماعت اخیر را اهل تنزیه می گویند.

۲ — بر خلاف اصحاب سنّت و حدیث معتزله پای استدلال عقلی را در

(۱) تلبیس ابلیس ص ۸۸

مباحثات اصولی بازکردند و ادلهٔ عقلیّه یا یقینیّه را برای معرفت اعتقادیات لازم شمردند وباهمین وسیله اثبات صفات را بعنوان مخالفت باتوحید وعقیدهٔ بقدر را بعنوان منافات باعدل رد کردند واصول معتقدات خود را با نظر و استدلال تقریر و مدوّن نمودند.

۳ ـ در مقابل طرفداران ادلّهٔ سمعیّه و عقلیّه فرقهٔ دیگری در میان زهّاد و عبّاد و پشت پا زنندگان باسباب دنیائی پیدا شد که طریقهٔ ایشان در معرفت ذات باری تعالی تصفیهٔ باطن و تزکیهٔ نفس از راه ریاضات (۱) و مجاهدات(۲) بود ووسیلهٔ آنرا خطرات(۳) و وساوس (٤) میدانستند(٥) وخلاصهٔ عقیدهٔ این جماعت که اهل کشف یا متصوفه خوانده میشوند رعایت چهار اصل ذیلست: ریاضت نفس، مجاهدهٔ طبع، منع آن از اخلاق رذیله و واداشتن آن باخلاق حمیده مثل زهد و حلم و صبر و اخلاص وصدق که تحصیل آن دردنیا باعث نام‌نیك ودرآخرت وسیلهٔ جلب ثوابست(٦)

این اصول را درابتدا غالب مسلمین رعایت میکردند چه متصوّفهٔ اوّل مدّعی معرفت خداوند بریاضت و مراقبت وتفکّر بودند ولی همینکه بعدها مقالات دیگری

(۱) ـ ریاضت عبارت است از تهذیب اخلاق نفسانی و غرض از تهذیب دراین مورد فارغ ساختن آن است از آلایشها و انگیزشهای طبع (تعریفات جرجانی ص ٥٠ و اصطلات فتوحات مکّیه ضمیمهٔ آن کتاب ص ۱۱۷).

(۲) ـ مجاهده واداشتن نفس است باعمال شاقهٔ بدنی و مخالفت با هوی درهر حالتی (تعریفات ص ۸۱ و اصطلاحات فتوحات مکّیه ص ۱۱۷).

(۳) ـ خطرات وخاطرات وخواطرجمع خطرَه وخاطره وخاطر وبمعنی خطاب‌هائی است که بقلب برسد بدون آنکه شخص درآنها دخالتی داشته باشد وآن خطاب بر چهارقسم است ربّانی که اوّلین خواطر است و آن هیچگاه خطا نمیکند و بواسطهٔ قوّت و تسلّط و عدم امکان جلوگیری از آن شناخته میشود؛ مَلَکی و آن خطابی است که شخص را بانجام خدمتی یا اداي فریضه ای وا میدارد و آن الهام خوانده میشود؛ نفساني یا هاجس خطابی است که در آن حظّ نفس باشد و شیطانی که انسان را بمخالفت باحقّ و ارتکاب فحشا و معاصی وامیدارد (تعریفات ص ٤۳ و اصطلاحات الصّوفیّه ص ۱٥۷).

(٤) ـ وسوسه کلامی است خفي که قلب بی‌وسیلهٔ شنیدن مفهوم آنرا در می یابد (مجمع البحرین ص ۲٥۲).

(٥) تلبیس ابلیس ص ۱۷٤ و الفهرست ص ۱۸۳ و معجم الادباء ج۲ص ۲۷۹.

(٦) تلبیس ابلیس ص ۱۷۲، اوّلین کسیکه بمذاق متصوّفه دربغداد بعلم کلام پرداخته ابوحمزه محمّد بن ابراهیم صوفی (متوفي سال ۲٦۹) است (تاریخ بغداد ج ۱ص۳۹۳).

از ایشان ظاهر شد وعقیدهٔ بحلول و وحدت وجود و علاقهٔ بسماع ورقص وغیره در میان آن فرقه نفوذ یافت جماعتی از علما و متکلّمین بردّ عقاید ایشان پرداختند و موجبات آزار متصوّفه در بسیاری از بلاد اسلام فراهم آمد.

معتزله درایّام بین خلافت مأمون ومتوکّل (از ۱۹۸ تا ۲۳۲) باوج اقتدار واعتلای خود رسیدند چه مأمون شخصاً آشنا بعلم کلام واز دوستداران بحث وجدل در مسائل مذهبی بود. بامعتزله رفاقت کلّی داشت. متکلّمین رااز نقاط مختلفه ببغداد میخواست و درباب اعتقادیّات بمناظره و مباحثه وادار میکرد. کتب حکمتی یونان رااز خارج ببغداد می طلبید و مترجمین را بترجمه و شرح آنها تشویق مینمود و غالب ایّام خویش را با ابواسحق ابراهیم بن سیّار نظّام وابوالهذیل علّاف وثمامة ابن اشرس وابوعبدالله احمد بن ابی دؤاد ایادی (متوفّی ۲٤۰) از رؤسای بزرگ معتزله میگذراند و در نتیجهٔ این معاشرت بفرقهٔ معتزله تعلّق قلبی پیدا کرد و طرفدار عقاید ایشان گردید ولی در این راه هم چندان تعصّبی از خود ظاهر نمیکرد بلکه بیشتر میل او این بود که متکلّمین فرق مختلفه با یکدیگر مباحثه کنند و با اقامهٔ برهان و حجّت حقّانیّت عقاید خود را بثبوت برسانند و خود او میگفت که من دوست دارم که غلبهٔ برخصم بحجّت باشد تا بقدرت چه غلبهٔ بقدرت همینکه قدرت از میان رفت دورهٔ حکومت آن نیز بپایان می رسد ولی غلبهٔ بحجّت را هیچ چیز نمیتواند از میان ببرد(۱).

مأمون که بقولی بتوسّط ثمامة بن اشرس بعقیدهٔ معتزله گرویده بود(۲) احمد بن ابی دؤاد را که درعداد شعرا ومتکلّمین وفصحای معتبر محسوب میشد بخود نزدیك کرد و سمت قضا داد و باندازه ای او را محترم ومقرّب میداشت که بمعتصم برادر خود وصیّت کرد که احمد بن ابی دؤاد را درجمیع امور شریك مشورت خویش قرار دهد وجزاو وزیری دیگر اختیار نکند.

نفوذ احمد بن ابی دؤاد که از شاگردان واصل بن عطا بود در بغداد در دستگاه مأمون و تمایل این خلیفه باعتزال زمام امور خلافت را تقریباً درکف فرقهٔ معتزله

(۱) تاریخ بغداد خطیب بغدادی ج ۱۰ ص ۱۸٦ (۲) الفرق بین الفِرَق ص ۱۵۷

قرارداد و فرقهٔ مزبور در صدد بر آمدند که از قدرت احمد بن ابی دؤاد قاضی و تمایل خلیفه نسبت بخود استفاده کرده بوسیلهٔ ایشان و بدست عمّال دولتی عقاید خود را بر مخالفین تحمیل نمایند و این ترتیب از سال ۲۱۸ تا ۲۳۲ که متوکّل بخلافت نشست دوام داشت.

عقیدهٔ بخلق قرآن

در ربیع الاوّل سال ۲۱۸ مأمون بدستیاری احمد بن ابی دؤاد و مشاورین معتزلی دیگر خود حکمی صادر کرد که قضاة ومحدّثین را عمّال دولتی تحت آزمایش که آنرا مِحنه میگفتند بیاورند. از این جماعت کسانی را که بمخلوق بودن قرآن عقیده دارند برسرکار خود باقی بگذارند و شهادت ایشان را بپذیرند واز قبول شهادت کسانی که با این عقیده مخالفند خود داری کنند و حکم آنانرا مقبول نشمارند. خلیفه وابن ابی دؤاد درتأیید وتنفیذ این حکم مراسلات متعدّد بولایات تحت فرمان خود نوشتند و بحکّام در اجرای آن تأکید بسیار کردند.

فرق مختلفهٔ مسلمین درباب قرآن با یکدیگر اختلاف کلّی داشتند و در عین اینکه جمیع ایشان خداوند تعالی رامتکلّم یعنی متّصف بصفت کلام میدانستند در معنی کلام و حدوث و قِدم آن هریك دارای رأی خاصّی بودند.

اصحاب حدیث و سنّت میگفتند که کلام خدا قدیم و ازلی است ومخلوق نیست و امام احمد بن حَنْبَل مَرْوَزی (١٦٤ ـ ٢٤١) امام اهل حدیث در عصر مأمون و معتصم و واثق اگر چه مثل معتزله و شیعه کلام خدا را حروف و اصواتی میدانست که بقصد اِفهام با یکدیگر ترکیب شده اند باز میگفت که این ترکیب حروف و اصوات بهمین شکل در عالم ازل ثابت و بذات باری تعالی قائم بوده و صوتی که امروز از آواز قُرّاء قرآن شنیده و رؤیتی که از سطور آن حاصل میشود عین همان کلام قدیم خداوند است حتّی بعضی از پیروان او هریك از نسخ قرآن بلکه جلد و غلاف آنرا هم ازلی می پنداشتند(۱) وخود امام احمد بن حنبل

(۱) شرح مقاصد ج ۲ ص ۹۹

اصلاً بحث در این موضوع را صلاح نمیدانست و مخالف با سیرهٔ اسلاف میشمرد و اتباع خود را از تفوّه بآن نیز نهی میکرد (۱).

معتزله و شیعه این عقیده را سخیف شمرده گفتند که کلام فعل خداوند است و بهمین جهت نمیتوان آنرا قدیم و ازلی دانست بلکه قرآن مخلوق و محدَث است ومعنی متکلّم بودن خداوند این است که او دربعضی اجسام ایجاد وخلقت کلام میکند. ابوالحسین خیّاط معتزلی میگوید من اطمینان دارم که اگرحضرت رسول در عهد معتزله میزیست عقیدهٔ بخلق قرآن را جهت امّت خود بنصّ صریح بیان مینمود (۲).

بحث در بارهٔ کلام الله که بعدها ظهور فرقهٔ اشعری بر شدّت آن افزود از اوّلین و مهمترین مباحثی بود که بین مسلمین موضوع گفتگو و جدل واقع شد و چون این مبحث از مباحثی است که قبل از انتشار کتب حکمتی یونانیها در میان فرق اسلامی مورد نظر قرارگرفته و اساساً حکما زیاد بآن توّجه نکرده اند عقیدهٔ جماعتی این است که علم کلام را هم بهمین علّت باین اسم موسوم ساخته اند.

عقیدهٔ بقدمت یعنی ازلی بودن قرآن دراواخر دورهٔ بنی امیّه تقریباً رأی عمومی بود و کسی جرأت نداشت که با آن مخالفت کنند. اوّل کسی که بمخالفت با آن برخاست و مخلوق بودن قرآن را اظهار کرد جَعد بن دِرهَم بود که بهمین مناسبت هم بشرحیکه سابقاً گفتیم در ایّام خلافت هُشام بن عبد الملك (۱۰۵ ـ ۱۲۵) بقتل رسید.

در زمان خلافت هارون الرّشید بواسطهٔ قوّت گرفتن معتزله عقیدهٔ بخلق قرآن رواج کلّی پیدا کرد ولی قدرت و تعصّب این خلیفهٔ مقتدر مانع از آن بود که معتزله علناً این رأی خودرا اظهار کنند مخصوصاً که رشید هر کس را که باین عقیده تظاهر میکرد بسختی میکشت.

در عصر مأمون چنانکه درفوق گفتیم عقیدهٔ بخلق قرآن علنی شد و این خلیفه

(۱) تلبیس ابلیس ص ۹٤ (۲) الانتصار ص ۱٦۰

جانب گروندگان باین مقاله را گرفت بلکه در این مرحلهٔ بخصوص بسختی و تعصّب قدم برداشت و او و زیردستان همفکرش موجب آزار مخالفین را فراهم آوردند وکار «محنه» یعنی تحقیق و آزمودن عقیدهٔ قضاة وشهود و محدّثین را بسختی و زجر کشاندند.

کسی که بیش از همه در نگاهداری عقیدهٔ قدیم خود و مخالفت با رأی مأمون و معتزله پا فشاری کرد امام احمد بن حنبل بود(۱) و او با وجود سختگیریهای عمّال مأمون زیربار این قول نرفت تا آنجا که اورا با غلّ و زنجیر پیش مأمون که درشام بود روانه کردند ولی قبل از آنکه امام احمدبن حنبل بحضور مأمون برسد خبر مرگ خلیفه در راه رسید و گماشتگان مأمون امام را ببغداد مراجعت دادند.

در خلافت معتصم (۲۱۸ ــ ۲۲۷) برادر مأمون در باب عقیدهٔ بقرآن همان سیرهٔ سابق تعقیب شد واحمدبن ابی دؤاد که در این دوره بمقام قاضی القضاتی رسیده بود قدرت خود را بیش از پیش در این راه بکار برد و تعقیب «محنه» در عصر این خلیفه بیشتر از ایّام مأمون بالا گرفت تا آنجا که معتصم امام احمدبن حنبل را که کماکان در حفظ عقیدهٔ خود پا فشاری میکرد در سال ۲۱۹ مدّت سه روز در حضور جمعی بترك رأی خود مجبور کرد وبا مخالفین بمناظره وسؤال وجواب وا داشت چون دید که ترك عقیده نمیگوید امر داد که اورا تازیانه بزنند. عمّال خلیفه امام را سی و هشت تازیانه زدند و بقدری در این عمل بیرحمانه سختی کردند که بیچاره امام احمد بن حنبل بیهوش افتاد و پوست بدن او بر آمد سپس چون خلیفه از اجتماع و شورش فرقهٔ حنبلی و مخالفین دیگر بیم داشت امر داد او را محبوس کردند.

در زمان خلافت واثق (۲۲۷ــ۲۳۲) پسر معتصم نیز همان روش مأمون و معتصم تعقیب شد و واثق که مثل مأمون با حکما و معتزله و اهل بحث و جدل می نشست و احمد بن ابی دؤاد و جعفربن حرب همدانی (متوفّی سال ۲۳۶) از رؤسای بزرگ معتزله از خواصّ او بودند بتفتیش عقاید دینی مردم و ادامهٔ «محنه» پرداخت و بهمین علّت بسیاری از مردم را از خود رنجاند و زبان طعن ولعن ایشان در او دراز شد و بقدری

(۱) برای تفصیل پافشاری وعذاب چهار نفر از علمای اهل مرو در این قضیه رجوع کنید بتاریخ بغداد ج ۵ ص ۱۷۷

عمّال او در طیّ این مسلك تعصّب بخرج میدادند که درسال ۲۳۱ موقعیکه گماشتگان خلیفه اسرای مسلمان را با دادن فدیه از رومیان میگرفتند نمایندهای ازطرف قاضی القضاة احمد بن ابی دؤاد بسرحدّ روم آمد تا عقیدهٔ اسرارا بپرسد. نمایندهٔ مزبور کسانی را که بخلق قرآن ونفی رؤیت از حقّ تعالی عقیده داشتند ازچنگ رومیان خلاص میکرد و مورد نوازش قرار میداد برخلاف کسانی را که حاضر باین اقرار نمیشدند همچنان باسیری باقی میگذاشت و در این امتحان جماعتی از مسلمین زیر بار تکلیف نمایندهٔ قاضی القضاة نرفتند و ببلاد عیسوی نشین برگشتند (۱)

در سال ۲۳۲ چون متوکّل برکرسی خلافت نشست بمخالفت با سیرهٔ مأمون و معتصم وواثق قیام نمود. مجادله ومناظره را موقوف کرد وبرخلاف ایشان مسلك تقلید وروش ارباب حدیث و سنّت را پیش گرفت و امام احمد بن حنبل را محترم داشت و اورا طرف مشورت خود قرار داد و دورهٔ محنت باین ترتیب بانتها رسید.

اززمان متوکّل ببعد قدرت معتزله رو بتنزّل گذاشت چه ازطرفی اصحاب حدیث و سنّت مجدّداً قوّت گرفتند و بفکر دفاع از عقاید خود و ردّ آراء و مقالات معتزله افتادند و ازطرفی دیگر فرقهٔ شیعه بواسطهٔ ظهور چندین نفر ازمتکلّمین قادر بمخالفت با معتزله ونقض بعضی از عقاید ایشان برخاستند و این فرقه را بتدریج از شوکت و اعتبار اوّلی انداختند.

علم کلام که ابتدا وسیلهٔ پیشرفت کار معتزله و شیعه بود و اصحاب حدیث و سنّت با آن کمال عناد و مخالفت را داشتند کم کم مورد توّجه عموم مسلمین قرار گرفت چه این فرقهٔ اخیر دیدند که برای ردّ اعتراضات مخالفین چاره ای ندارند جز آنکه بهمان ادلّهٔ کلامی ایشان متمسّك شوند و همان روش استدلال و تکلّم مخالفین را پیش بگیرند واین استعانت ازادلّهٔ کلامی ابتدا از طرف اصحاب حدیث و سنّت منحصراً بعنوان دفاع اصول عقاید خود بود وتغییر مبانی مذهبی این فرقهٔ قدیمی دیگر چندان سهولت نداشت ولی در اوایل قرن چهارم هجری اکثریّت

(۱) التنبیه والاشراف ص ۱۹۱ .

علمای حدیث وسنّت کلام را در اثبات و تقریر عقاید خود نیز پذیرفتند و این در موقعی بود که هنوز چند نفر ازبزرگان رؤسای معتزله مثل ابوعلی محمّدبن عبدالوهّاب جبّائی (۲۳۵ ـ ۳۰۳) و پسرش ابو هاشم عَبْدالسّلام جبّائی (متوفّی ۳۲۱) و ابوالقاسم عبدالله بن احمد کعبی بَلْخی (وفاتش در ۳۱۹) و اَبوبکر احمدبن عَلی بن اِخشیذ(۱) (۲۷۰ ـ ۳۲۶) دربصره وبغداد بانتشار عقاید فرقهٔ خود اشتغال داشتند و در گرد هر کدام نیز شاگردان متعدّد جمع بودند.

یکی از شاگردان ابو علی جبّائی بنام ابوالحسن علی اَشْعری (۲۶۰ ـ ۳۲٤) بعد ازآنکه مدّتها در حلقهٔ درس استاد خود ازعقاید معتزله پیروی میکرد بربعضی از آراء استاد خویش اعتراض کرده از او جدا شد و علناً از اعتزال توبه نمود و با قبول احکام امام شافعی در باب فروع ادلّهٔ کلامی را با وجود نهی اسلاف در تحقیق اعتقادیّات بکار برد و اصول آنرا با عقاید اهل سنّت وفق داد و واضع و ناشر علم کلام درمیان این فرقهٔ اخیر گردید.

ابوالحسن اشعری که بمخالفت با استاد خود برخاسته بود بعد از آنکه اصول عقاید خویش را مدوّن کرد بمناظرهٔ با معتزله و ردّ مقالات ایشان دامن مجاهدت بکمر بست و چون هم در کلام قویدست بود و هم بر حدیث و سنت اطّلاع کامل داشت در این میدان مبارزه کاملاً موفّق آمد و او و شاگردانش از یك طرف و متکلّمین شیعه بشرحیکه خواهیم دید از طرفی دیگر معتزله را درمیان گرفتند و تقریباً بساط ایشان را برچیدند چنانکه بعد از ابو علی و ابوهاشم جبّائی و ابوالقاسم بلخی جز یکی دو سه نفر دیگر مرد نامی بزرگی از میان ایشان برنخاست که اهل

(۱) ابو بکر احمد بن علیّ بن بیغجور [یا اجور یا یمجور (ابن حزم ج ٤ ص۲۰۳ و الفهرست ص ۱۷۳)] بن اخشید (یا اخشاذ) یکی از مشهور ترین متکلّمین و مصنّفین و صلحای فرقهٔ معتزله است و او یکی از سه نفری است که ریاست معتزله بایشان ختم میشود و بعد ازاین سه نفر تفرقه در میان آن فرقه می افتد . دو نفر دیگر عبارتند از ابو هاشم جبّائی وابوالقاسم کعبي بلخی (برای شرح حال و عقاید و تألیفات ابو بکربن اخشید رجوع شود بکتاب الفِصَل تألیف ابن حزم ظاهري ج ٤ ص ۲۰۲ و الفهرست ص ۱۷۲ وتاریخ بغداد خطیب بغدادي ج ٤ ص ۳۰۹).

مناظره و بحث باشد و درمقابل اشعریه مخصوصاً قدّ علم کند. آخرین دورهٔ اعتبار معتزله مقارن ایّامی است که صاحب ابوالقاسم اسماعیل بن عبّاد (۳۲۶ ـ ۳۸۵) وزیر آل بویه از شاگردان ابوهاشم جُبّائی نفوذ وریاست داشته و دیالمه بمناسبت دشمنی با خلفا و اهل تسنّن از ایشان تشویق میکرده اند.

معتزلهٔ معتبر این دورهٔ اخیر عبارتند از قاضی القضاة ابوالحسن عبدالجبّار بن احمد اسدآبادی همدانی (نیمهٔ دوّم قرن چهارم) وابوالحسین محمّد بن علی بصری (وفاتش در ۴۳۶) و ابو عُبیدالله محمّد بن عِمران مَرزبانی خراسانی (۲۹۷ ـ ۳۸۴) از بزرگان کتّاب و ادبا که عقاید معتزلی او بشیعه نزدیك بوده و او کتابی داشته است بنام الاوائل در اخبار ایرانیهای قدیم و اهل عدل و توحید (معتزله) و ذکر بعضی از مجالس ایشان درهزار ورقه تقریباً (۱).

عقیدهٔ باعتزال با اینکه تا استیلای مغول بر بلاد اسلامی و اواسط قرن هفتم هجری هنوز پیروانی داشت و علاّمهٔ بزرگ جارُالله ابوالقاسم محمود بن عُمَر زَمَخشَری (۴۶۷ ـ ۵۳۸) وادیب مورّخ مشهور عبد الحمید بن ابی الحَدید (۵۸۶ ـ ۶۵۵) شارح نهج البلاغه درقرون ششم وهفتم هجری هنوز ازاین مذهب تبعیّت میکردند بتدریج ازمیان رفت وامروز تقریباً دیگر اثری از آن بجا نیست.

---

(۱) الفهرست ص ۱۳۲ ـ ۱۳۴ و تاریخ بغداد ج ۳ ص ۱۲۵ ـ ۱۳۶

فصل پنجم

فرقهٔ شیعه و متکلمین اولیهٔ آن

بعد از ظهور معتزله مسلمین بپنج فرقهٔ بزرگ تقسیم میشدند از اینقرار : اهل سنّت یعنی اصحاب حدیث و روایت ، شیعه ، خوارج ، معتزله ومرجئه (۱). بعد ها این فرق هر کدام بفرقه های چند منقسم گردیدند و از میان بعضی از آنها فرق دیگری بیرون آمد که بمناسبت اختلاف مقالات با یکدیگر هرکدام فرقهٔ علیحده ای محسوب شدند. درباب متصوّفه و باطنیّه و بعضی فرق دیگر بین ارباب ملل و نحل اختلاف بوده عدّه ای ایشان را درعداد فرق اسلامی می آورده اند و عدّه ای دیگر آن فرقه ها را بعلّت بعضی از عقایدشان از اهل اسلام نمیشردند.

فرق مختلفهٔ شیعه

عنوان شیعه در ابتدا برکسانی اطلاق میشد که بعد از رحلت حضرت رسول امامت را حقّ حضرت علیّ بن ابی طالب میدانستند و با وجود اجماع سواد اعظم مسلمین در بیعت ابوبکر باز در مودّت وولایت آن حضرت ثابت ماندند این عدّه را بهمین نظر شیعهٔ علی یعنی اتباع آن حضرت میگفتند وازاین جماعت بودندمِقدادبن الاَسْوَدْ و سَلْمان فارسی و ابوذَرغفّاری و عَمّاربن‌یاسِرْ وایشان اوّلین کسانی هستند که درملّت اسلام بنام تَشَیُّع معروف شده اند و شیعه دراین مورد بمعنی مجموع گروند گان بحضرت علیّ بن ابی طالب است و همین جماعتند که اصل و منشاء عموم فرق شیعه محسوب میشوند(۲) چه عموم طبقات شیعه که بعد ظاهرشدند مانند این جمعیّت کوچك امامت را حقّ آل علی دانستند فقط درباب اینکه بعد از هرامامی جانشین او کیست واین جانشین چه مقامی دارد وآیا امامت باو ختم میشود یا نه با یکدیگر اختلاف حاصل کردند و درنتیجهٔ این گونه اختلافات شیعه بفرق بسیار تجزیه شده . ذکر نام جمیع این فرق و عقاید ایشان درباب امامت از موضوع بحث ما خارج است ، برای مزید

(۱) انتصار ص ۱۳۹ وابن حزم ج ۲ ص ۱۱۱ وفِرَق الشّیعه ص ۱۵ (۲) فِرَق الشّیعه ص ٦ و ١٦

اطلاع ممکن است بکتب ملل ونحل ومقالات مخصوصاً دو کتاب فرق الشیعه منسوب به ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی و مقالات الاسلامیّین تألیف ابوالحسن اشعری مراجعه شود.

فرق شیعه را در ابتدا بسه صنف بزرگ که هر کدام از آن اصناف نیز بعدها مجزّا بفرقه های متعدّد شده تقسیم میکردند:

۱ ـ **غلاة** یا **غالیه**: یعنی کسانی که درحقّ حضرت علیّ بن ابی طالب وفرزندان او راه غلوّ رفته و بالوهیّت ایشان قائل شده اند این جماعت درحقیقت جزء شیعه محسوب نمیشوند، یاخود را باین طایفه بسته و یامعاندین شیعه ایشان را درعداد فرقهٔ مزبور آورده اند.

۲ ـ **امامیه**: یعنی کسانی که نصب حضرت علیّ بن ابی‌طالب را بامامت ازجانب حضرت رسول میدانند و میگویند که رسول اکرم پسر عمّ خود را باسم و رسم در حیات خویش باین مقام برگزیده واین اختیار خودرا بمسلمین اظهار واعلان کرده. کسانی که برخلاف امر و دستور آن حضرت با ابوبکر و عمر بیعت نموده اند راه ضلالت رفته وخلاف رأی پیغمبر اسلام رفتار کرده اند. امامت بعقیدهٔ امامیّه باید بنصّ وتوقیف نصیب بستگان حضرت رسول شود وامام درهر عصر باید افضل مردم باشد. مخالفین شیعه این طبقه را چون امامت ابوبکر وعمر را ردّ کرده وآن دو خلیفه را رها نموده‌اند رافضه میگویند واین نسبت را ازسردشمنی بر ایشان بسته‌اند.

۳ ـ **زیدیه**: یعنی کسانیکه بعد ازحضرت سجّاددر کوفه بافرزند او زَیْد (درایّام خلافت هشام بن عبدالملك) بیعت کرده اند. زید چون ازشاگردان واصل بن عطاء معتزلي بود دراصول پیرو اعتزال گردید و پیروان او همه معتزلی شدند.

بعد از وقعهٔ کربلا و شهادت حضرت حسین امامیّه بدو فرقهٔ بزرگ منقسم شدند، یك دسته حضرت علیّ بن حسین را که جدّه اش حضرت فاطمهٔ زهرا بود بر خود امام اختیار کردند و زیدّیه از همین فرقه بیرون آمدند. دستهٔ دیگر امامت را حقّ محمّدِ حَنَفیّه پسر دیگرحضرت علیّ بن ابی طالب که مادرش دختر حضرت رسول

نبوة اعلان کردند و باو گرویدند و این فرقه را کیسانیّه میگویند و کیسان لقب مُختاربن آبی عُبَید ثَقفی بود که براین فرقه ریاست داشت وبخونخواهی حضرت امام حسین قیام کرد. کیسانیّه محمّد حنفیّه را وصیّ پدر خود و مختار را عامل او میشمردند.

پس ازفوت محمّد بن حنفیّه درسال ۸۱ هجری یك فرقه ازکیسانیّه باآبوهاشم عَبْدالله پسر او بیعت کردند و چون وی درسال ۹۸ وفات یافت جماعتی ازاصحاب او باین عنوان که ابو هاشم جانشینی خود را بمحمّد بن علیّ بن عبدالله بن عبّاس بن ـ عبدالمطّلب واگذاشته دور محمّد بن علی را گرفتند و ایشان که در تبلیغ و پیشرفت عقیدهٔ خود سعی بسیار میکردند از این تاریخ بنام شیعهٔ آل عبّاس یا راوَندیّه معروف گردیدند وهمین جماعت هستند که بالاخره بنی عبّاس یعنی فرزندان محمّدبن علیّ بن عبدالله بن عبّاس بن عبدالمطّلب را بخلافت رساندند. فرقهٔ امامیّه را از تاریخ ظهور شیعهٔ آل عبّاس برای تمیز از ایشان شیعهٔ عَلَویّه گفتند.

شیعهٔ علویّه بعد ازحضرت امیرالمؤمنین علیّ بن ابی طالب ودوفرزند او ، حضرت زین العابدین ابو محمّد علیّ بن حسین را برخود امام دانستند وپس ازوفات آن حضرت درسال ۹۴ درمقابل زیدیّه که با زید فرزند آن حضرت بیعت کردند امام ابوجَعْفر مُحَمّدبن علی (۵۹ـ۱۱۴) فرزند دیگر امام چهارم را که باقرُالعِلم لقب داشت بعنوان امام پنجم و پس از آن حضرت فرزندش امام ابو عبدالله جَعْفَر بن محمّد الصّادِق (۸۳ ـ ۱۴۸) را بعنوان امام ششم بامامت شناختند.

بعد از وفات امام ششم شیعیان علوی بشش فرقه انقسام یافتند و یك فرقه از ایشان بعدها اهمیّت اسم ورسم بسیارپیدا کرد ؛ جماعتی گفتند که امام ششم وفات نیافته بلکه غیبت کرده و باید بازگشتن آن حضرت را بعنوان مَهْدِی انتظار کشید. این فرقه را ناووُسیّه میگویند.

فرقهٔ دیگر گفتند که اِسماعیل فرزند آن حضرت که در حیات پدر فوت کرده‌بود نمرده است و جانشین حقیقی امام ششم اوست واو نخواهد مرد مگر آنکه دنیارا در

تحت امر بیاورد و امور مردم‌را اداره نماید. این فرقه‌را اِسماعِلیّه و یا بنام اَبی‌الخطّاب محمّد رئیس ایشان خَطّابیّه خوانده‌اند و ایشان منشاء فرق عمدهٔ اسماعیلی هستند که بعدها ظاهر شدند.

فرقهٔ سوّم بعد از رحلت حضرت صادق دور محمّد بن اسماعیل نوادهٔ آن حضرت را گرفتند وچون ریاست ایشان با مُبارَک از غلامان امام ششم بود آن فرقه را مُبارَکیّه نام داده اند و ظهور این فرقه باعث آن شد کـه جماعتی از اسماعیلیّه نیز در سلك ایشان در آمدند.

از مبارکیّه و خطابیّه جماعتی گفتند که روح امام ششم ببدن ابی الخطّاب وبعد از او ببدن محمّد بن اسماعیل انتقال یافته و امامت بعد از محمّد بن اسماعیل حقّ اولاد اوست. چون ریاست ایشان با شخصی بود قَرْمَطویّه نام ایشانرا قَرامِطه خوانده‌اند.

فرقهٔ چهارم یکی دیگر از فرزندان امام ششم یعنی محمّد بن جعفر را بامامت بر گزیدند و چون رئیس ایشان یَحیی بن اَبی الشُّمَیط نام داشت این فرقه را شُمَیطیّه می گویند.

فرقهٔ پنجم فرزند ارشد امام ششم یعنی عبدالله بن جعفر اَفطح را بامامت برداشتند و این فرقه را اَفطَحیّة میخواندند.

فرقهٔ ششم از شیعیان علوی کسانی هستند که حضرت موسی بن جعفر (۱۲۸ـ۱۸۳) فرزند دیگر امام ششم را امام شناختند و امامت عبدالله افطح را انکار کردند و این فرقه مشتمل بود بر بزرگان اصحاب امام ششم و علما و متکلّمین شیعه مثل ابو جعفر مؤمن الطّاق و ابان بن تغلب و هشام بن الحکم و هشام بن سالم.

بعد از رحلت حضرت موسی بن جعفر ملقّب بکاظم کـه امام هفتم شیعیان امامی محسوب است باز مابین پیروان آن حضرت اختلاف بروز کرد وپنج فرقه ازایشان بیرون آمد که مشهور ترین آنها دو فرقه است اوّل جماعتی که رحلت امام هفتم را انکار کردند وآن حضرت را قائم ومهدی دانسته امامت را بآن حضرت ختم کردند و گفتند که امام هفتم زنده است و تا دنیا را ارعدل پرننماید رحلت نخواهد کرد،

این فرقه را واقفه میگویند.

دوم جماعتی که برخلاف واقفه برحلت امام هفتم قطع کردند و امامت را بعد از آن حضرت حق امام ابوالحسن علیّ بن موسی الرّضا (۱۵۵ ـ ۲۰۳) دانستند و بهمین مناسبت باسم قَطعیّه مشهور شدند.

بعد از در گذشتن حضرت رضا اگر چه باز شیعه بفرق چند منقسم گردیدند مخصوصاً بعد از رحلت حضرت امام ابو محمّد حسن بن علی (۲۳۲ ـ ۲۶۰) چهارده فرقه از میان ایشان بیرون آمد امّا از این فرق هیچکدام اهمّیتی نیافتند و تمام شهرت و اعتبار از آن شیعیانی شد که بعد از امام هشتم علیّ بن موسی الرّضا فرزندش امام ابو جعفر محمّد بن علی الجواد (۱۹۵ ـ ۲۲۰) را امام نهم و بعد از امام نهم فرزندش حضرت امام ابوالحسن علیّ بن محمّد الهادی (۲۱۴ ـ ۲۵۴) را امام دهم وفرزند او امام ابومحمّد حسن بن علی العَسْکری (۲۳۲ـ۲۶۰) را امام یازدهم شناختند.

بعد از رحلت امام یازدهم چنانکه گفتیم شیعه بچهارده فرقه تقسیم شدند ولی هیچکدام مقابل فرقه ای که اِمامیّه خوانده میشوند دوام نکردند و همگی از میان رفتند.

بعقیدهٔ فرقهٔ امامیّه دنیا هیچوقت از وجود امام خالی نیست و خداوند مختار است که امام را در میان خلق ظاهر نماید و یا از انظار ایشان غایب نگاه دارد چه زمین هیچگاه ازحجّت خالی نیست و حجّت خداوند بعد از امام یازدهم فرزند اوست که در حال غیبت است و هر وقت که مشیّت الهی تعلّق گیرد ظاهر خواهد شد و این بعد از آنی است که دنیا را ظلم و جور فرا گیرد و قیام امام دوازدهم را برای پرکردن عالم ازعدل وقسط ایجاب نماید و ما شرح غیبت امام دوازدهم و عقیدهٔ فرقهٔ امامیّه را در این خصوص در فصول بعد ذکر خواهیم کرد.

مسئلهٔ امامت

بزرگترین اختلافی که در اسلام بین مسلمین بر سر مسائل دینی بروز کرده مسئلهٔ امامت یعنی جانشینی حضرت رسول است چه باندازه ای که مسلمین در این

خصوص با زبان وقلم وشمشیر با یکدیگر مناظره ومجادله وکشمکش کرده وجدّ وجهد و حرارت بخرج داده اند در هیچیك از موارد دیگر از ایشان تا این حدّ اختلاف ونزاع دیده نشده و علّت این امر اینست که مسئلهٔ امامت بیشتر جنبهٔ سیاسی داشته و با پیشرفت عقیدهٔ یك فرقه یا فرقهٔ دیگر زمام ادارهٔ امور دنیائی مسلمین نیز مثل امور دینی ایشان در کف پیشوای فرقهٔ غالب قرار میگرفته است واین خلاف که از زمان رحلت حضرت رسول بروز کرده همه وقت بین مسلمین باقی بوده وهست.

کلمهٔ اِمام درزبان عربی بمعنی کسی است که مردم باو بگرایند واز او تبعیّت واخذ دستور کنند وراه را نیز بهمین مناسبت امام میگویند چه خلق بسمت آن میگرایند ودررسیدن بمقصد آنرا پیروی میکنند(۱) ودر اصطلاح امامت ریاست بر عامّه است در امور دین و دنیا بنیابت از حضرت رسول.

درباب اینکه چه کسانی استحقاق مقام امامت دارند و امام بچه‌ترتیب باید تعیین شود واینکه آیا امامت واجب است یا نه ودر آن واحد یك امام کافی است یا ائمّهٔ متعدّد بین فرق مختلفهٔ اسلامی اختلاف است.

عموم فرق اسلامی غیر از یك فرقه از خوارج و دو نفر از رؤسای معتزله امامت را واجب میدانستند. فرقهٔ نجدات از خوارج میگفتند اصلاً امامت واجب نیست مردم خود باید برسبیل حقّ وبحکم قرآن با یکدیگر معامله کنند. ابوبکر اَصَمّ از قدمای معتزله میگفت در مواقعیکه عدل و انصاف بین مردم حاکم است بوجود امام احتیاجی نیست فقط وقتیکه ظلم بروز کند امامت واجب میشود. هشام فُوَطی (ازمعاصرین مأمون خلیفه) یکی دیگر ازمعتزله برخلاف عقیده داشت که امامت درموقع حکومت عدل در بین مردم واجب است تا امام شرایع الهی را اظهار نماید، درموقع ظهور ظلم ممکن است ظلم کنندگان از او اطاعت نکنند ووجود او موجب مزید فتنه شود(۲).

(۱) مجمع‌البحرین ص۵۲۵ (۲) شرح مقاصد ج ۲ ص۲۷۳ ومقالات اشعری ص۴۶۰ وابن‌حزم ج ٤ ص۸۷ - ۸۸ و کتاب الفین علامه ص ۸

امّا در طریق وجوب امامت متکلّمین بر سه رأی بودند :
متکلّمین اشعری و اهل سنّت و جماعت و عدّه ای از معتزله بطریق نقل یعنی با ادّلهٔ سمعیّه وجوب امام را ثابت میکردند و جاحظ و ابوالقاسم کعبی و ابوالحسین بصری با ادّلهٔ سمعیّه وعقلیّه و اسماعیلیّه و شیعه امامیّه فقط با ادّلهٔ عقلیّه.

متکلّمین امامیّه میگویند نصب امام عقلاً بر خداوند تعالی واجب است و علّت وجوب عقلی آن این است که امامت لطف است و هر لطفی برحقّ تعالی واجب است و لطف هر چیزی است که بندگان را بطاعت نزدیك و از معصیت دور نماید و این معنی در امامت حاصل است چه همینکه رئیسی مطاع و راهنما در میان مردم باشد ستمکار را از ستم و متجاوز را از تجاوز باز میدارد و داد مظلوم را از ظالم میستاند و ایشان را باحکام عقلی و وظایف دینی آشنا مینماید و از مفاسدی که موجب اختلال نظام امور زندگی و قبایحی که بخسران اخروی منتهی میشود باز میدارد و ترس از باز خواست او مردم را بصلاح نزدیکتر و از فساد دور تر میکند و چون مقصود از لطف همین معانی است و امامت موجب تحصیل آن میشود پس امامت نیز لطف است(۱).

اسماعیلیّه نیز مثل امامیّه نصب امام را عقلاً برخداوند واجب میشمردند ولی نصب امام را مانند امامیّه از لحاظ لطف نمیدانستند بلکه میگفتند چون نظر عقل برای معرفت خداوند تعالی کافی نیست امام باید دراین راه جهت خلایق مُعَلِّم باشد(۲) و مردم معلومات را از راه تَعلیم از او فرا بگیرند و بهمین جهة است که این فرقه را تَعلیمیّه نیز میگویند(۳).

عقیدهٔ علمای امامیّه اینست که هرچه بروجوب نبوّت دلالت دارد بر وجوب امامت نیز دالّ است چه امامت قائم مقام نبوّت میباشد مگر در تلقّی وحی الهی بلاواسطه ولی امامت لطف عامّ است و نبوّت لطف خاصّ چه ممکن است روزگار ازپیغمبری زنده خالی بماند درصورتیکه خالی ماندن آن ازامام امکان ندارد(۴) وبهمین

(۱) شرح باب حادی عشر ص۵۲ـ۵۳ (۲) شرح مقاصد ج ۲ ص۲۷۲ (۳) تلبیس ابلیس ص۱۱۲
(۴) شرح باب حادي عشر ص ۵۳ وکتاب الفین ص ۳

نظر است که فرقهٔ امامیّه مبحث امامت را از فروع وتوابع مبحث نبوّت واز اعظم ارکان دین میشمارند و ایمان را بدون عقیدهٔ بامامت پایدار نمیدانند و کسیرا مطلقا مؤمن میگویند که بعقیدهٔ امامیّه باشد(۱) درصورتیکه فرق دیگر اسلامی آنرا درعداد فروع دین بشمار میآورند(۲) ومتکلّمین اهل سنّت فقط برای ردّ عقاید شیعه در این باب این مبحث را در علم کلام خود داخل کرده اند(۳).

بعد از رحلت حضرت رسول بین مسلمین چنانکه پیش نیز گفتیم بین مهاجر و انصار برسر تعیین امام اختلاف حاصل شد، غیر ازفرقهٔ کوچك شیعه که امامت را حقّ حضرت علیّ بن ابی طالب میدانستند اکثریّت قریش با ابوبکر بیعت کردند و انصار که این مقام را برای خود دعوی میکردند مغلوب شده بتدریج از میان رفتند و از این تاریخ راه بحث در اینکه چه کسانی صلاحیّت مقام امامت دارند باز شد. جمیع فرق شیعه واهل سنّت و بعضی از فرق معتزله و اکثریت مرجئه امامت را در غیرقبیلهٔ قریش صحیح نمیدانند ولی تمام خوارج واکثریّت معتزله و بعضی از مرجئه میگویند هرکس باقامهٔ احکام قرآن و سنّت پیغمبر قیام کرد خواه قرشی باشد خواه ازسایر قبایل عرب خواه از بنده زادگان میتواند بمقام امامت برسد. شیعه امامت را بالاختصاص حقّ بنیهاشم میدانند وطرفداران دیگر امامت قریش غیر بنی هاشم را هم سزاوار این مقام میشمارند. راوندیّه یعنی شیعهٔ آل عبّاس بامامت فرزندان عبّاس بن عبدالمطّلب عمّ حضرت رسول و علویّه بامامت اولاد علی قائلند. اختلاف زیدیّه وکیسانیّه و اسماعیلیّه را نیز در این باب سابقاً ذکر کردیم.

در باب تعدّد ائمّه درآن واحد عدّه ای وجود بیشتر از یك امام را دریك زمان صحیح نمیدانستند، جمعی دیگر میگفتند باید درآن واحد دو امام باشد یکی ناطِقْ دیگری صامِتْ وچون امام ناطق وفات کرد امام صامت جای او را بگیرد وپاره ای دیگر حتّی وجود سه امام را هم در یك زمان جایز میدانستند.

(۱) مجمع البحرین ص۵۷۲ (۲) شرح باب حادی عشر ص۵۱ وألفَین ص۱۰ (۳) شرح مقاصد ج۲ ص۲۷۱.

در باب ترتیب تعیین و تثبیت امام جماعتی می گفتند که امامت ثابت میشود باتّفاق و اختیار یعنی هر کس را که عموم مسلمین یا جمعیّت معتبری از ایشان بر امامت او اتّفاق کردند و او را باجماع باین مقام اختیار نمودند امام شناخته میشود این عدّه را اهل اِجْماع میخوانند و ایشان امامت خلفای راشدین و معاویه و مروان بن الحکم و اولاد اورا بهمین نظر صحیح میدانند. فرقهٔ دیگر میگویند امامت از مهمترین مسائل دینی است و ممکن نیست حضرت رسول در حیات خود بآن توجّه نکرده و امور دینی و دنیائی مسلمین و دفاع از اسلام را بدون تعیین جانشینی مهمل گذاشته باشد بلکه بر خلاف این تصوّر آن حضرت پسرعمّ خود حضرت علیّ بن ابی‌طالب را در حیات خویش صریحاً باین مقام تعیین و منصوص کرده و این جماعت را اهل نصّ میگویند و امامیّه و کیسانیّه و اسماعیلیّه جزء این دسته اند.

راوندیّه عبّاس بن عبد المطّلب را وارث حضرت رسول می پنداشتند و بهمین تصوّر امامت‌را برای بنی عبّاس ارثی میدانستند. خوارج در هر زمانی یکی از خودرا باجماع بامامت بر می گزیدند و با او شرط میکردند که بر وفق عقاید ایشان و راه‌ورسم عدالت برود و اگر ازاین طریقه سر می‌پیچید اورا خلع میکردند و گاهی نیز میکشتند بعقیدهٔ زیدیّه هرشخص فاطمی که خروج کند بشرط داشتن علم و زهد و شجاعت و سخاوت اگرچه از فرزندان امام حسن نیز باشد امام و پیروی از او واجب است.

یکی از شرایط امامت بعقیدهٔ فرقهٔ امامیّه این است که امام باید فاضلترین مردم زمان خود باشد ولی زیدیّه‌و بیشتر معتزله بااین عقیده همراه نیستند و میگویند همانطور که ممکن است در میان رعیّت پادشاهی کسی پیدا شود که از او بهتر و فاضلتر باشد در میان اتباع امام هم وجود همین کیفیّت امکان دارد بهمین جهت امامت مَفْضُول اشکالي ندارد چنانکه عدّه‌ای از معتزله مخصوصاً معتزلهٔ بغداد با اینکه حضرت علّی بن ابی طالب را از ابوبکر افضل میدانستند باز امامت ابوبکر را که باصطلاح نسبت بحضرت عليّ بن ابی طالب مفضول محسوب میشود صحیح میشمردند.

اگرچه در ضمن سطور فوق باصول عقیدهٔ فرقهٔ امامیّهٔ اثنی عشریّه در باب

امامت اشاره کردیم ولی برای آنکه مطلب روشن تر شود خلاصهٔ رأی ایشان را ذیلاً نقل میکنیم :

١ ـ امام باید معصوم باشد و مقصود ازعصمت معصوم این است که باوجود قدرت هیچ داعیه ای از دواعی برای ترك طاعت و ارتکاب معصیت عمداً یا سهواً در او موجود نباشد و در این قول اسماعیلیّه نیز با امامیّه شریکند .

٢ ـ امام باید منصوصٌ علیه باشد زیرا که عصمت از امور باطنی است که هیچکس جز خداوند برآن آگاه نیست . یا باید خداوند که بر عصمت او داناست بامامت او بنصّ حکم کند و یا بر دست امام معجزی صادر شود که صدق دعوای او را برساند ؛ تنصیص باید از جانب خداوند یا پیغمبر یا امام سابق صورت بگیرد .

٣ ـ امام باید افضل مردم زمان خود باشد .

٤ ـ امام بر حقّ بعد از حضرت رسول بنصّ صریح حضرت علیّ بن ابی‌طالب و بعد از آن حضرت یازده فرزند او باشند که همه معصوم و در عهد خود افضل خلایق بوده و همه بنصّ صریح امام قبل باین مقام تعیین شده اند .(١)

فرقهٔ امامیه و متکلمین اولیهٔ آن

فرق شیعه اعم از غلاة وزیدیّه وکیسانیّه و امامیّه درعهد بني امیّه نسبت بفرق دیگر اسلامی (اصحاب حدیث وسنّت ، خوارج ، مرجئه ومعتزله (که دراواخر عصر اموی بظهور رسیدند) هم از جهت عدد قلیل بودند و هم بمناسبت آزار بنی‌امیّه و قدرت فرق دیگر اهمیّت سیاسي چندانی نداشتند بلکه در نقاط دور از حوزهٔ اقتدار امویان مخصوصاً درحجاز ویمن و افریقیّه و از همه بیشتر در کوفه (پایتخت حضرت امیرالمؤمنین علیّ بن ابی طالب واز مراکز عمدهٔ اقامت ایرانیان تازه مسلمان) ودر بصره والجزیره و حدود ری وخراسان در گرد رؤسای دینی خود که مدّعیان جدّی بنی امیّه محسوب میشدند مجتمع بودند و از ترس ولاة و عمّال سخت کش اموي غالباً مختفی میزیستند و اجتماعات خود را از آن جماعت پنهان میکردند و در ابتدا اسرار

(١) شرح باب حادي عشر ص ٥٢ ـ ٥٨

دینی خویش‌را نیز مکتوم میداشتند مخصوصاً طایفهٔ امامیّه بدستور ائمّهٔ هدی در کتمان اسرار و اظهار تقیّه در مقابل غلبهٔ مخالفین بیش از سایر فرق شیعه جهد میکردند تامعرض آزار عمّال اموی قرار نگیرند و کینهٔ ایشان‌را در برانداختن اساس این دین وقتل عام رؤسای امامیّه که ممکن بود بعواقب وخیم منتهی گردد تحریك نکنند.

با وجود این‌حال باز شیعه هروقت که بنی‌امیّه را ضعیف میدیدند و یا فرصتی جهت اظهار دعاوی خود بدست میآوردند علناً حکومت جائرانهٔ این‌خلفا را مورد اعترض وانتقاد قرار میدادند وازاعمال فاسقانهٔ معاویه وپسرش یزید که باوجود غصب خلافت و موروثی کردن آن از ارتکاب منهیّات و فسق خود داری نداشتند تبرّی می‌جستند و برانداختن چنین دودمانی‌را بسایر مسلمین توصیه میکردند.

مردن معاویه و روی کار آمدن پسرش یزید یکی از همین مواقع فرصت بودکه نه تنها شیعیان طرفدار امامت اولاد علی را بر خلاف اوواداشت بلکه فرزندان و پیروان صحابهٔ دیگر حضرت رسول را نیز بمخالفت علنی بااو برانگیخت مخصوصاً جمع کثیری از مردم یمن و حجاز و الجزیره وکوفه و بصره که در ولایت حضرت علیّ بن ابی‌طالب باقی مانده و از اعمال زشت امویان تنفّر داشتند دست توسّل بطرف مخالفین یزید درازکردند و شیعیان آل علی بشرحیکه میدانیم حضرت امام حسین را بکوفه دعوت نموده درآن شهر وبصره مقدّمات قیام بریزید واعلان خلافت حضرت امام‌حسین را فراهم ساختند.

عمّال یزید بوسیلهٔ کثرت عدد و تهدید و آزار سخت مردم بصره و کوفه و تطمیع ایشان بزودی بر مشکلات فایق آمدند ورؤسای قیام را در این دوشهر یامطیع خود کردند و یا از میان بردند ودر وقعهٔ الیم کربلا (محرّم سال ٦١ هجری) حضرت امام حسین‌بن علی را با کسان آن حضرت شهید نمودند وامید شیعیان و مخالفین بنی امیّه از این‌جانب مقطوع گردید.

واقعهٔ جانسوز کربلا و مظلومیّت شهدای آن از طرفی واعمال زشت دیگر یزید از طرفی دیگر روز بروز کینهٔ دشمنان خاندان اموی را قوّت داد مخصوصاً در میان

این مخالفین عنصر بسیار مهمّی بود که در منتهای پریشانی فکر سر میکرد و برای اعلای شأن از دست رفته بلکه هستی نیست شدهٔ خود چاره‌ای می‌اندیشید و سمندوار درآتش حرمان میسوخت وآن عنصر مظلوم ایرانی بود که نه تنها ذربنی امیّه بچشم بغض و عداوت می‌نگریست بلکه عرب را نوعاً دشمن میداشت و هنوز جراحتها و ضربتهائی که در استیلای خانه برانداز این قوم برپیکرهٔ استقلال و تمدّن و آداب او وارد آمده بود چندان التیامی نیافته بود که کینهٔ ویران کنندگان کاخ بلند ساسانیان‌را از دل بیرون کند و درعرب که در این دوره بنی امیّه پیشوایان سیاسی و قائدین آن بودند و غیر عرب را بسختی خوار و در عداد بندگان (موالی) میشمردند بدیدهٔ برابری و برادری ببینند.

این قوم که بعدها باید محور گردش کار های خلافت وسیاست وتمّدن اسلام شوند و بقوهٔ فکر وتدبیر زمام مهمترین مشاغل را دردست بگیرند درولایات دوردست مثل طبرستان و جرجان و خراسان و ماوراءالنهر سالم و ازقبول نفوذ عرب تقریباً فارغ مانده بودند ولی بهمین مناسبت دوری ازمرکزخلافت ومحشور نبودن با عرب چندان ازاوضاع حقیقی دارالخلافه وسیر وقایع اطّلاع نداشتندو نمیتوانستند بابصیرت کامل مستقیماً درامور دخالت کنند. برخلاف ایشان ایرانیهای الجزیره و دو مرکز مهمّ کوفه‌وبصره که باوجود کثرت عرب‌مهاجر دراین نواحی هنوز بفارسی تکلّم میکردند ونیش ذلّت وجفای عمّال عرب‌را بیشتر از دیگران می چشیدند باتذّکر شوکت ایران قدیم که‌ایشان درقلب آن‌مقیم بودند زودتر از ایرانیان دیگر از جور عرب بتنگ‌آمدند وعلی رغم بنی‌امیّهٔ مظلوم‌کش بامظلومین دیگر همدرد شده نجات خودرا درآن دیدند که باهرکس که ازامویان‌ستم دیده وبرای قیام برایشان منتهز فرصت‌است دست یکی کنند تامگر ریشهٔ این خاندان ظالم متعصّب را براندازند و در این گیر و دار راه خلاصی جهت خود بیندیشند.

واقعهٔ کربلا که در پیش چشم این جماعت اتّفاق افتاد و جماعتی از ایرانیان بصره وکوفه راکه دردعوت حضرت امام حسین بخلافت شرکت کرده معرض آزار عمّال

یزید قرارداد و حکومت سخت عبیدالله بن زیاد بیشتر از پیشتر دل این طایفه را بر بنی‌امیّه شوراند وزمینه برای قیام برا . یان وکارکنان ایشان کاملاً مستعدّ گردید.

بعد از مرگ یزید بن معاویه (در سال ٦٤ . هـ) واستعفای پسر ضعیف‌النّفس او از خلافت جماعتی از مردم کوفه که بامخالفین حضرت امام حسین ساخته و در جنگ برخلاف آن حضرت شرکت کرده بودند از کرده پشیمان شده توبه کردند و نام خود را تَوّابین گذاشتند و قسم خوردند که بخونخواهی آن حضرت قیام کنند وحقّ را بیکی از اهل بیت پیغمبر اسلام برسانند و یکی از رؤسای ایشان بمکاتبه با شیعیان سایر بلاد مشغول شد و نیّات شیعهٔ کوفه را باطّلاع کسانی که در این راه با آن جماعت همفکر و همقدم محسوب میشدند رساند واز همه طرف درجواب اظهار موافقت شنید و این پیش آمد مقارن شد با ایّامی که ابو اِسحق مُختار بن اَبی عُبَید ثَقَفی بربني اميّه قیام کرد(۱) .

مختار پسر ابوعبید ثقفی سردار معروف اسلام از کسانی بود که هنگام مأموریّت مُسلِم بن عَقیل از جانب حضرت امام حسین بکوفه درزمرهٔ گروندگان باو درآمده بود وچون مسلم بدست عبیدالله بن زیاد بقتل رسید مختار گرفتار شد و عبیدالله اورا بخروج از کوفه امر داد. مختار از کوفه بمکّه رفت و بعبدالله بن زبیر مدّعی خلافت یزیدکه دراین ایّام در حجاز و یمن وعراق قدرت فوق‌العاده بهمرسانده بود گروید ولی چون از عبدالله رنجید بکوفه که در این موقع در دست عمّال او بود برگشت وچون از جنبش و استعداد مردم کوفه برای خونخواهی قتلهٔ کربلا اطّلاع داشت نمایندگانی پیش شیعیان آن شهر و بلاد مجاور آن فرستاد و بایشان وعده داد که بخونخواهی حضرت امام حسین قیام کند بعلاوه شیعه را بامامت محمّد بن الحنفیّه خواند وبتدریج اساس مذهب کیسانیّه را ریخت.

قیام مختار بهترین موقعی بود برای ایرانیان کوفه و بصره و الجزیره که جانب اورا علی‌رغم بني اميّه بگیرند وکمك کار کسی شوند که بخونخواهی مظلومین برخاسته واگرچه دراین نیّت خود صدیق نیست باز چون دشمن بنی‌امیّه شمرده میشود

(۱) کتاب الفخری ص ۸۸

معاونت باو کمکی است در برانداختن دولت ظلمه ودشمنان متعصّب مسلمین غیر عرب.

مختار و سردار شهیر او ابراهیم بن مَالِكِ الْاَشْتَرْ نیز بخوبی قیمت معاونت ایرانیان را دریافتند و مختار در قدم اوّل قریب ۲۰,۰۰۰ هزار نفر از ایشان را که در کوفه ساکن و اَلْحَمْراءْ خوانده میشدند بخود نزدیك و در انجام مقاصد خود بآن طایفه تکیه کرد(۱) و این اوّل موقعی بود که دردولت اسلام دو عنصر غالب و مغلوب عرب وعجم در دوصف مخالف قرار میگرفتند و جمع کثیری از ایرانیها برای کشیدن انتقام از دشمنان باشمشیر بجنگ با متسلّطین عرب بر میخاستند.

مختار بعد از آنکه قاتلین شهدای کربلارا کشت وخانه های ایشان را در کوفه ویران کرد امر داد که اموال آن جماعت را بین ایرانیان یاور خود تقسیم کردند(۲) وبعد ها برای آن طایفه و فرزندان ایشان وظایفی مقرّر نمود، باایرانیها نشست و برخاست میکرد و عرب را برخلاف ازخود میراند و این مسئله برآن باعث شد که اشراف عرب مختار را دراین باب مورد عتاب قراردادند. او درجواب گفت من شما را محترم داشتم امّا شما سرکشی کردید و چون بحکومت منصوب کردم باعث کسر عایدات شدید ولی ایرانیها ازشما مطیع تر ودرانجام اوامر من صدیقتر وفرمان بردارترند(۳).

قشون ابراهیم بن الاشتر سردار مختار همه از ایرانیها مرکّب بود و موقعیکه سرداران عبدالملك بن مروان خلیفه با ۴۰,۰۰۰ سپاهیان شامی بجنگ او آمدند یکی ازایشان که برای مذاکره با ابراهیم بملاقات او مأمور شده بود بابراهیم گفت که من از وقتیکه داخل اردوی تو شدم تا این موقع که بخدمت تو رسیدم کلمه ای از سپاهیان تو بعربی نشنیدم و این مسئله موجب تأسف و اندوه من است و نمیدانم که امیر چگونه میخواهد با این جماعت بر پهلوانان و گردان شام فایق آید. ابراهیم گفت قسم بخدا که اگر همراه من جز مور نبود با شامیان میجنگیدم تا چه رسد باین قوم که از هرکس بهتر درجنگ بامردم شام بصیرت دارند و همه فرزندان مرزبانان و اسوارانند(۴).

(۱) الاخبار الطوال ۲۹۶ و ۳۰۶ (۲) ایضاً ص ۳۰۰ (۳) ایضاً ص ۳۰۶ (۴) ایضاً ص ۳۰۲

اتکای مختار بر ایرانیها باعث نفرت عرب از او گردید و جماعتی از ایشان پیش مصعب بن زبیر گریختند و باو شکایت بردند که مختار خاندان ما را بر انداخته و ایرانیان را بر ما مسلّط و اموال ما را بر آن طایفه حلال کرده و او را بجنگ با مختار تشویق نمودند(۱) و مصعب نیز پس از غلبهٔ بر مختار بهمین نظر قریب ۴۰۰۰ نفر از ایرانیان طرفدار او را گردن زد(۲).

با از میان رفتن مختار شیعیان وایرانیها نیز موقّتاً از اعتبار افتادند مخصوصاً چون مختار در خونخواهی از شهدای کربلا و طرفداری از شیعیان صمیمی نبود و بتدریج کار ادّعای او بالا گرفت و دعوی نزول وحی بر خود کرد و بعضی مواعید دروغ داد اتباع اونیزبکذب وطرفداری ازباطل معروف شدند وکارایشان پیشرفت نکرد.

خلافت عبدالملك بن مروان (٦٥ - ٨٥) و دورهٔ حکومت عمّال ستم‌پیشهٔ او یعنی حَجّاج بن یُوسُف ثَقَفی و قُتَیبَة بن مُسْلِم باهِلِی زمان شدّت تعصّب عربی و دورهٔ محنت و خواری مسلمین غیر عرب است مخصوصاً عبدالملك که از ایرانیها و تسلّط یافتن ایشان تنفّر و وحشت داشت از جمیع خلفای بنی امیّه بیشتر در محو آثار غیر عرب و ترویج تعصّب عربیّت سعی میکرد. دیوانهای عراق و شام درعهد او از پهلوی و رومی بعربی مبدّل گردید و مسکوکات را نیز او امر داد بخطّ عربی نوشتند. وقتی بسرکشی حلقه های درس وارد مسجدالحرام شد و چون دانست که مدرّسین این حلقه ها همه ایرانی و از ابناء احرارند اندیشه ناك شده بخانه برگشت و بزرگان قریش را طلب کرده از راه دلسوزی بایشان گفت: «شما دین اسلام را تااین حدّ خوار شمردید که ابناء فرس بر شما غلبه یافتند. من نظیر این ایرانیها ندیده‌ام، از اوّل روزگار تا ظهور اسلام پادشاهی کردند و ساعتی بما محتاج نشدند. امروز هم که ما بر ایشان حکومت میکنیم ساعتی ازآن قوم بی نیاز نیستیم»(۳). همین خلیفه چون اطّلاع یافت که بیشتر حکّام وفقهای شهر ها وولایات تابعه از موالی (مسلمین غیر عرب) هستند متغیّر شد و بر خود ناگوار دانست که موالي بر عرب سیادت یافته بر منابر بنام ایشان خطبه بخوانند و عرب در پای منبر آن خطبه ها را بشنوند(٤).

(۱) الاخبار الطّوال ص ۳۱۰ (۲) ایضاً ص ۳۱۵ (۳) کتاب الف باء ج ۱ ص ۲٤ (٤) حیوة الحیوان ج ۲ ص ۷۸

مظالم بیست سالهٔ حجّاج بن یوسف در دورهٔ حکومت بر عراقین (۷۵ _ ۹۵) و خونریزیها و خانمانسوزی های قتیبه در خراسان و ماوراالنّهر تسلّط عرب یعنی بنی امیّه را که هنوز درست دراین نواحی ریشه ندوانیده بود قوّت داد و بسیاری از ایرانیها و آثار وکتب ایشان را یا باسم ملّت پرستی و ایران دوستی و یا بنام طرفداری از مخالفین بنی‌امیّه نابود ساخت ولی در عوض باین ملّت زنده دل‌فهماند که ایرانی با وجود قبول اسلام از تعرّض متعصّبین در امان نیست و تا خود زمام کار را در دست نگیرد و حکومت آزادی فکر و حجّتِ عقل را برعصبیّت بدوی مسلّط نکند روی خوشی نخواهد دید. این بود که بلافاصله بعد از سپری شدن ایّام‌سیاه حکومت حجّاج و قتیبه خراسان و ماوراء النهر مرکز اجتماعات سرّی برضدّ بنی‌امیّه شد وشیعیان و ایرانیها درجمیع نقاط بپراکندن تخم خصومت امویان مشغول گردیدند.

قیام زید بن علیّ بن حسین بن علیّ بن ابی طالب پیشوای فرقهٔ زیدیّه درماه صفر سال ۱۱۸ بار دیگر مجالی جهت شیعیان کوفه برای شوریدن بر بنی امیّه فراهم کرد و بالغ بر ۱۵۰۰۰ نفر از ایشان بزید گرویدند و غیر از این جماعت جمع کثیری از ایرانیان مداین و بصره و واسط و موصل و ری و جرجان و خراسان در بیعت او در آمدند ولی این بار هم کاری ازپیش شیعیان نرفت و یوسف بن عمر حکمران کوفه مخالفین بنی امیّه را تار و مار کرد و زید که در جنگ با فشاری سخت میکردشهید شد و یوسف جسد او را پس از آویختن بدار سوخت وخاکستر آنرا بآب فرات داد.

در ایّام قیام زیدیّه فرقهٔ دیگری از شیعه یعنی بقایای کیسانیّه که بعد از فوت ابوهاشم عبدالله بن محمّد بن‌الحنفیّه در سال ۹۸ با محمّد بن علیّ بن عبدالله بن عبّاس‌بن عبد المطّلب بیعت کرده و بشیعهٔ آلِ عبّاس یا راوندیّه مشهور شده بودند در ولایات مختلفه مخصوصاً بلاد شرق اسلامی نفوذ فوق‌العاده یافته و آن بآن انتظار سرنگون شدن دولت اموی را داشتند و چون گمان ایشان این بود که با انجام مائهٔ اوّل هجرت دولت امویان نیز باید سپری شود و پس ازصد سال حقّ بحقدار برسد در سال ۱۰۱ هجری نمایندگانی پیش محمّد بن علي که لقب امام اختیار کرده و

درقریهٔ حُمَیْمَة ازقراء شام ساکن بود فرستادند و با او بامامت وخلافت بیعت نمودند.
محمّد امام نیز بزودي مبلّغین و دعاتی بعراق و خراسان فرستاد تا زشتی رفتار بنی‌امیّه وسوءسیرت وحکومت ایشان‌را بعامّه بفهمانندو مردم را بطرف بنی‌عبّاس بخوانند.

در عهد محمّد امام و پسرش ابراهیم امام دعاة بنی‌عبّاس درعراق وخراسان که بیش ازهریك از ولایات دعوت ایشان را اجابت کرده بودند فعالیّت مهمّی برضدّ بنی امیّه از خود نشان دادند و باوجود اینکه خلفاء وعمّال اموی جمعی از طرفداران ابراهیم را کشتند باز بقلع مادّهٔ شیعیان راوندی موّفق نیامدند و این طایفه که در خراسان پس از وفات محمّد بن علی امام (در ۱۲٤) جامه های خود را سیاه کرده و باسم مُسَوِّدَة معروف شدند واکثرشان ازدهقانان خراسان ونجیب زادگان ایرانی بودند بدستیاری ابومُسْلِم خراسانی و اَبو سَلَمَة حَفْصُ بن سُلَیمان خَلّال هَمَدانی بالاخره دولت اموی را درسال ۱۳۲ هجری برانداختند و در وقعهٔ زابْ غلبهٔ عنصر ایرانی را برعرب ثابت وافتتاح دورهٔجدیدی را درتاریخ خلافت‌وتمدّن اسلامی اعلان کردند.

امّا فرقهٔ شیعهٔ علویّه که بعد از ظهور کیسانیّه وزیدیّه بمناسبت گرویدن اکثریّت شیعه باین دو مذهب چندان زیاد و از حیث عدد مهم محسوب نمیشدند در عهد بنی امیّه‌در مدینه گرد ائمّهٔ خود مجتمع بودند و در ولایات دور دست‌متفرّق وغالباً در خفامیزیستند و فعالیّت ایشان‌بیشتر منحصر بود باحتجاج بامخالفین مخصوصاً بافرق دیگر شیعه مثل غلاة وکیسانیّه و زیدیّه و بعدها با واقفه و ردّ دلایل آنان و اثبات حقانیّت مذهب خود.

درموقع قیام مردم عراق وخراسان بربنی امیّه بهوا خواهی بنی‌عبّاس معدودی از شیعیان که بزرك ایشان‌ابوسلمه خلّال بود برای خلافت آل علی را در نظر گرفتند واین درزمان امامت حضرت امام ابوعبدالله جعفربن محمّدالصّادق (۸۳ـ۱٤۸) امام ششم شیعیان علوی بود. ابوسلمه بسه نفر ازبزرگان آل علی یعنی بامام ششم وبعبدالله المحض بن الحسن بن الحسن بن امیرالمؤمنین علي و بعمرالاشرف بن امام زین‌العابدین سه دعوتنامه نوشت و آنها را همراه یکي از غلامان خود فرستاد و او را مأمور کرد

که بدواً بخدمت حضرت صادق رود و اگر از آن حضرت جوابی گرفت دو دعوتنامهٔ دیگر را باطل کند و الّا پیش عبدالله المحض شتابد و در صورت گرفتن جواب از او مراسلهٔ عمرالاشرف را محو نماید و در صورت خلاف بخدمت عمرالاشرف رود. حضرت صادق مراسلهٔ ابوسلمه را نخوانده سوخت و بدعوت او جوابی نداد. رسول ابوسلمه پیش عبدالله رفت و نامهٔ او را رساند. عبدالله دعوت ابوسلمه را پذیرفت و بخدمت حضرت صادق شتافت وگفت که ابو سلمه اورا بخلافت دعوت کرده ونامه‌ای بردست یکی از شیعیان خراسانی ما ارسال داشته. حضرت صادق عبدالله را باحتیاط توصیه فرمود وگفت: «مردم خراسان که تو نه ایشان را دیده وشناخته ای و نه ایشان تورا چگونه پیرو تو محسوب میشوند؟ آیا ابومسلم را تو بخراسان فرستاده‌ای؟ خدا میداند که من برخود آگاه کردن هرمسلمی را واجب شمرده ام و از تو نیز نصیحت را دریغ نمیدارم. نفس خود را دستخوش اباطیل مکن و بدان که این دولت برهمانها که برای آن قیام کرده اند قرار خواهد گرفت». عبدالله دلگران از خدمت حضرت صادق رفت و عمر الاشرف نیز بدعوت ابو سلمه جوابی نداد و نقشهٔ ابوسلمه بنتیجه‌ای نرسید بلکه افشای آن موجب تغیّر منصور خلیفه براو و بکشتن آن مرد که اوّل وزیر بنی عباس شمرده میشود منتهی گردید (۱) بهمین وجه‌ابومسلم نیز در این خصوص بحضرت صادق مراجعه کرد. حضرت در جواب او نوشت که نه تو از یاران منی و نه‌زمان زمان من، ابومسلم مأیوس شده با ابوالعباس سفّاح بیعت نمود(۲). در ایّام ضعف بنی امیّه ودعوت شیعیان آل عبّاس اگرچه تا حدّی از ظلم وجور این خلفا کاسته شده و دسته ای ازشیعیان قوّت گرفته بودند ولی چون بنی عبّاس علویان را مدّعیان مستقیم خود میدیدند و از زیاد شدن شوکت و عدد ایشان وحشت داشتند ائمّهٔ علوی همه وقت اصحاب و پیروان خود را بمیانه روی و تقیّه و کتمان اسرار مذهبی اهل بیت توصیه میفرمودند.

از حضرت صادق مروی است که: «زحمت کسیکه بافروختن جنگ برضدّ ما

(۱) کتاب الفخری ص ۱۱۱-۱۱۲ (۲) شهرستانی ص ۱۱۵

بپردازد زیاد تر از زحمت شخصی که اسرار مارا فاش کند نیست . کسیکه سرّ ما را پیش نا اهل افشا نماید از دنیا خارج نخواهد شد مگر آنکه از دم تیغ بگذرد و یا در بند بمیرد »(۱) ویکی از اصحاب حضرت باقر که جابربن یزید الجُعفی نام داشت و مدّعی بود که ۵۰۰۰۰ حدیث درحفظ دارد روزی بحضرت گفت : « امام مرا در نقل اسرار اهل بیت مورد مرحمتی عظیم قرار داده و دستور فرموده است که احدی را بر آنها آگاه نسازم . کتمان این اسرار چنان خاطر مرا بجوش و سینه‌ام را درخروش افکنده که عنقریب دستخوش جنون خواهم شد » . حضرت باقر فرمود : « هروقت این حال بر تو عارض میشود رو بصحرا آور و گودالی بکن و سر در آن کن بعد بگو که محمّد بن علی (یعنی حضرت امام محمّدباقر) چنین و چنان روایت کرد »(۲) .

امّا ایرانیان مخصوصاً کسانی که از خاندانهای اصیل دهقانان و شهرگانان و مرزبانان واَسواران عهد ساسانی بودند ونیاکان ایشان دردورهٔ ساسانیان عموم مشاغل کشوری ولشکری را در دست داشتند در زمان بنی عبّاس با وجود قبول مذهب اسلام و زبان عرب باز میکوشیدند که موافق آداب قدیم ایرانی و خواهش تمایلات ذاتی خود رئیسی جهت خویش بیابند و ایشان که عموم مقامات اداری خلفا از ادارهٔ دواوین کوچك تا وزارت را باختیار خود گرفته ودرتحت سرپرستی دودمانهای اصیلی مثل برامکه وآل نوبخت و آل سهل و غیره در بغداد و بلاد عمدهٔ دیگر زمامدار امور اداری و کشوری بودند چون اصول دینی مذهب شیعیان علوی را با یادگارهائی که ازعهد ساسانی درخاطر داشتند موافق یافتند بمیل قلبی بآن گرویدند و پیرو و مدافع مذهب امامیّه گردیدند چه مذهب فرقهٔ امامیّه مخالف غصب حقّ و مبنی براثبات اولویّت وافضلیّت کسانی‌است که ازجانب خدا ورسول بامامت و خلافت منصوصند ودر این مذهب جامعهٔ شیعی در حکم خاندان بزرگی‌است که امام معصوم رأس و رئیس آن شناخته میشود و اوامر و نواهی او بخواصّ صحابه و از ایشان بشیعه بترتیب مقام از طبقه‌ای بطبقهٔ دیگر میرسد . ایرانی‌ها با ایمان باین اصل بخوبی

(۱) رجال کشّی ص ۲۴۲ (۲) رجال کشّی ص ۱۲۸ ومجمع البحرین ص ۲۶۰

میتوانستند وضع طبقه بندی خاندانهای عهد ساسانی را که بآن خو گرفته بودند وآن سلسله را که شاهنشاه یعنی نماینده و سایهٔ خدا حلقهٔ اوّل آن محسوب میشود محفوظ دارند.

عقیدهٔ امامیّه درباب امامت اگرچه بعد از حضرت امیرالمؤمنین علي وامام حسن هیچوقت صورت خارجی نیافت وهیچیك ازائمّه بخلافت نرسیدند وهمه یادرجهٔ شهادت یافتند ویا درحبس وقید ظالمانهٔ خلفای عهد دار دنیارا وداع کردند باز بمناسبت استحکام مبانی اخلاقی واتّکاء آن برمظلومیّت خاندان رسول و تذکّر سرگذشتهای جانگذار هر یك که بظلم شهید شده یا مورد شکنجه و عذاب غاصبین قرار گرفته بودند محکم و جهت مردم منصف غیر قابل انکار بود و مسلمین عموماً نام این شهدای مظلوم را باحترام میبردند و قبور ایشان را زیارت میکردند.

از خلفای عبّاسي بعضی مثل متوکّل و معتضد فرقهٔ امامیّه را فرقهٔ سیاسي میشمردند و عقیدهٔ ایشان را در باب امامت توطئهای بر ضدّ خاندان خود میدانستند و سعی میکردند که بهر وسیله باشد آن فرقه را از میان بر دارند ولی بعضی دیگر از خلفای تربیت یافتهٔ این سلسله مانند مأمون وناصر عقیدهٔ امامیّه را عالیترین عقاید دینی دانسته باطناً از بابت حکمفرما نشدن آن برعالم در زحمت فکری بودند و بعضی هم مثل مقتدر خلیفه که خلافت عبّاسي را غاصبانه میدانست قلباً بعقیدهٔ امامیّه اعتقاد داشتند.

ازرؤسای فرقهٔ امامیّه کسانیکه در دستگاه خلفای عبّاسی راه مییافتند خاندانهای اشرافی ایرانیان باستان را با دادن مقامات ممتازه در کار ها داخل میکردند و امامیّه در دربار بغداد عمداً فرقهٔ مخالف اوضاع زمان محسوب میشدند که باقدرتی اخلاقی و معنوی باصطلاح خود «سلطان» یعنی خلیفهٔ زمان را دائماً مورد ملامت قرار میدادند وبوسیلهٔ تهدیدی که از حدّ تحذیر کلامی نیز تجاوز نمیکرد اورا بواگذاری مقامات و درجات بخود وا میداشتند و هیچوقت نیز راضي و ممنون نبودند(١).

(١) L. Massignon, Passion d'al-Hallâdj p. 141-142.

☆☆☆

فرقه امامیّه در ابتدا یعنی قبل از ظهور علم کلام مثل سایر فرق اسلامی آن زمان در اصول و فروع بکلام الله و سنّت نبوی استناد میکردند ودر این مورد فرق ایشان با سایر فرق اسلامی در این بود که امامیّه درتفسیر وتأویل آیات قرآنی وسنن نبوی همیشه بائمّهٔ معصومین مراجعه میکردند وبیانات ائمّه که همانها نیز برای امامیّه حکم احکام دینی و دستور متّبع داشت مشکلات آیات و سنن را حلّ مینمود.

انشعاب شیعه بفرق چند و اصرار اهل سنّت و خوارج در مخالفت با امامیّه ائمّهٔ علوی وپیروان ایشان را باحتجاج با آن جماعت وا داشت ودستور علمای امامیّه درابتدادراین راه بمناسبت مقصوربودن مباحثات بعبادّیات وفروع همان استدلال بآیات قرآن وسنن منقوله ازحضرت رسول و پیروی ازاحتجاجاتی بود که حضرت امیرالمؤمنین علی مخصوصاً در مقابل مدّعیان خود مثل خلفای اوّلیّه و معاویّه و خوارج و یهود و نصاری بکار برده بود و در این احتجاجات و خطب دیگر حضرت امیرالمؤمنین علی ریشهٔ استدلال با ادّلهٔ عقلیّه و براهین یقینیّه موجود است و با اینکه قصد حضرت در این راه تکلّم بوضع متکلّمین نبوده بعدها معتزله و شیعه تاحدّی از بیانات آن حضرت سرمشق گرفته و در اثبات اصول واعتقادّیات دینی و ردّ اقوال خصم بآنها استناد جسته اند.

در زمان امامت حضرت صادق از یك طرف معتزله قوّت گرفتند وعلم کلام را بشکلی که در فصل پیش ذکر کردیم مدوّن کردند و از طرف دیگر زنادقه (مانویّه) و اصحاب مرقیون و ابن دیصان و فرق خارجی دیگر مقالات خود را منتشر نمودند و فرقهٔ امامیّه علویّه که برائر ظهور کیسانیّه وزیدّیه واسماعیلیّه و فرق دیگر شیعه در اقلیّت و زحمت افتاده بودند مجبور شدند با این ملل جدید مخصوصاً معتزله که بیشتوانی قوی مثل ادّلهٔ عقلیّه کلامی اتّکاء داشتند وباطرز استدلال واصطلاحاتی تازه قدم در میدان مجادله گذاشته بودند بمناظره بپردازند و عقاید مذهبی خود را از حملات وتعرّض ایشان محفوظ دارند بعلاوه درهمین ایّام ابوحنیفه نعمان بن ثابت

(۸۰ـ۱۵۰) از مرجئهٔ عراق وازموالی زادگان ایرانی مذهب حنفی را ظاهر کرد وبرخلاف اصحاب حدیث که جمیع توجهشان معطوف بتحصیل احادیث ونقل اخبار وبناء احکام بر نصوص بود مذهب خود را براساس قیاس جلی و خفی (۱) و استنباط معانی از احکام گذاشت و پیروان او که باصحاب رأی و قیاس معروفند گاهی قیاس جلی را حتی بر « خبر واحد » نیز مقدم میداشتند وابوحنیفه غالباً میگفت این رأی من است واین بهترین رأیی است که من برآن دست یافته ام اگر کسی برأیی دیگر قادر آید من بررأی خویش میمانم واو بررأی خود و همین اظهار برآن باعث آمد که اصحاب ابوحنیفه بر اجتهاد امام خود اجتهادات دیگری بیفزایند و در پاره‌ای ازاحکام اجتهادی بااو اختلاف حاصل کنند (۲).

دورهٔ امامت حضرت باقر (از ۹۵ تا ۱۱٤) و حضرت صادق (از ۱۱٤ تا ۱٤۸) امام پنجم وششم فرقهٔ امامیه مقارن بوده است بادورهٔ شروع نهضت‌های دینی و احتجاجات ومناظرات مذهبی وفرقهٔ امامیه دراین عصر ناچار بودند ازطرفی بافرق مختلفهٔ شیعه مثل کیسانیه و زیدیه وغلاة و اسماعیلیه مناظره ودعاوی ایشان را رد کنند واز طرفی دیگر بااصحاب حدیث وسنت و طرفداران ابوحنیفه و زنادقه و دهریون واز همه سخت تر بامعتزله مخاصمه ومجادله نمایند واین کار در ابتدا بعلت مدون نبودن حدیث مطابق روایت فرقهٔ امامیه وقلت عدد علمای این مذهب

(۱) قیاس بمعنی سنجش است و در اصطلاح اصول عبارت از آشکار ساختن شبیه حکم و علت یکی از دو گفته است در گفتهٔ دیگر . ذکر آشکار کردن بجای اثبات برای آن است که قیاس هیچ حکمی را باثبات نمیرساند بلکه آنرا ظاهر مینماید و ذکر شبیه حکم و علت برای احتراز از بیان انتقال اوصاف یکی از دوگفته است بگفتهٔ دیگر . قیاس هم ممکن است بین دو شیئی موجود صورت بگیرد و هم بین دو معدوم وآن بر دوقسم است : جَلِیّ و خَفِیّ. قیاس جلی آن است که فهم آن را بآسانی دریابد و بپذیرد و خفی برعکس آن و این نوع دوم جزء اِسْتِحسان شمرده میشود (تعریفات جرجانی ص ۷۸) وازاحادیث مرویه ازائمهٔ معصومین است که : « گرویدن بدین خدا بوسیلهٔ هوی و رأی و اقسام قیاس امری ایزدی نیست » و ذکر اقسام قیاس در این حدیث بعد از ایراد رأی از قبیل ذکر امر خاص است بعد از ایراد امر عام و آن برای رساندن اهمیت مطلب است (مجمع‌البحرین ص ۳٤٦ ـ ۳٤۷) (۲) شهرستانی ص ۱۶۰ ـ ۱۶۱

چندان آسان نمی نمود وایشان چاره‌ای نداشتند جزآنکه بائمّهٔ خویش مراجعه کنند و چون بموجب عقیدهٔ امامیّه امام داناترین و پرهیزکار ترین مردم عهد خود و برجمیع مصالح ناس آگاه است متکلّمین بمذهب امامی در جمیع موارد ائمّهٔ هدی را مرجع خود قرارمیدادند وازایشان اخذ دستور میکردند ودعاوی خصم را بهدایت پیشوایان خویش‌نقض می نمودند واخباری را که ازایشان می شنیدند گرد میآوردند مخصوصاً از حضرت امام محمّد باقر وامام جعفر صادق بیش از جمیع ائمّه حدیث واخبار در این موارد مروی است و اخبار شیعهٔ امامیّه غالباً بامام پنجم و ششم بخصوص بحضرت صادق منتهی میشود و اُصول اَرْبَعمائهٔ امامیّه بیشتر ازحضرت صادق مروی است .

بنا بگفتهٔ شیخ مفید علمای امامیّه از زمان حضرت امیر المؤمنین علی تا عهد امام یازدهم چهارصد کتاب تألیف کرده بودند که آنهارا اُصول میخوانند .

اصل دراصطلاح علمای حدیث، مجرّد کلام ائمّهٔ معصومین است در مقابل کتاب و مصنّف که در آنها علاوه بر کلام ائمّه ازخود مؤلّف نیز بیاناتی هست(۱) ومؤلّفین کتب رجال در ابتدا اصحاب اصول‌را از مصنّفین جدا میکردند و اوّل کسی که‌این کار را بحدّ استیفا انجام داده بود اَبوالحسین اَحمدبن حسین‌بن عُبیدالله غضایری از مؤلّفین نیمهٔ اوّل قرن چهارم هجری است که دو کتاب یکی در ذکر مصنّفات دیگری در ذکر اصول تألیف کرده بود ولی این دوکتاب اوبزودی از میان رفته وشیخ طوسی کتاب فهرست خودرا بعد ازاو در جمع بین مصنّفین و اصحاب اصول گرد آورده است (۲).

امّا چون این اخبار و احادیث تا مدّتی مدّون نبوده و فقط در مائهٔ دوّم هجری تدوین شده‌است(۳) بعدها مخصوصاً بعد ازوفات حضرت صادق و در عهد امام هفتم بسبب ظهور فرق جدیدی ازشیعه ازقبیل اسماعیلیّه و فطحیّه وواقفه هرفرقه‌ای این اخبار و احادیث را مطابق غرضی خاص تأویل کردند و بسیاری نیز اخبار واحادیث دروغ ازپیش خود جعل و بنام ائمّه روایت نمودندو این کار حتّی در حیات حضرت صادق شروع شده بود و حضرت خود میفرمود: « مردم حرصی دارند

(۱) رجال ابوعلی ص ۱۱ (۲) فهرست طوسی ص ۱ - ۲ (۳) بحارالانوار ج ۱ ص۱۶۲

بر اینکه برما دروغ ببندند . من حدیثی برایشان نقل میکنم ، هنوز از پیش من خارج نشده آنرا برخلاف حقیقت تأویل میکنند و علت این امر آنست که ایشان در سماع حدیث و اظهار دوستی بما طالب احکام خدا نیستند بلکه دنیا را خواستارند »(۱)

ازجمله کسانی که بجعل اخبار وداخل کردن آنها دراحادیث مرویه از ائمه مشهور شده اند اسامی این اشخاص زیاد برده میشود : ابوعلی عبدالله بن بُکَیر شیبانی (از فطحیّه) ، سَماعة بن مِهْران (از واقفه) ، ابوالحسن علیّ بن حمزة بطائِنی (از واقفه) ، اَبُو عَمْر عثمان بن عیسی (از واقفه) ، بَنُو فَضّال (از واقفه) ، و مُغِیرَة بن سَعید (ازغلاة) ، اَبُوالخطّاب محمّد (از اسماعیلیّه) ، طاطَریّه یعنی اصحاب علیّ بن حَسَن طاطَري و بَنُوسَماعَة (همه از واقفه) وغیره(۲) . بطور عموم بسیاری از مصنّفین واصحاب اصول امامیّه دراوایل امر عقاید و مذاهبی داشته اند که علمای بعد آنها را فاسد شمرده و بجرح وتعدیل وبیان حقّ وناحقّ آنها پرداخته اند(۳) .

فرق مختلفهٔ شیعه حتّی کسانی که جعل اخبار میکردند برای آنکه غرض خود را بکرسی بنشانند تمام روایات خویش را بائمّه منتهی میساختند و این مسئله اسباب زحمت کلّی جهت مردم و منتهی بلعن رواة اخبار ضعیف جعلی ازطرف ائمّه میشد ومیدان درایراد طعن بدست مخالفین شیعه می افتاد و بعدها معتزله واهل سنّت این پیش آمد را برای تخطئهٔ شیعه وحملهٔ بایشان دست آویز قرار دادند(٤) .

بعد از ظهور علم کلام بتدریج علمای فرقهٔ امامیّه نیز برای ردّ ادلّهٔ خصم و دفاع عقاید خویش خود را ناگریز دیدند که باصطلاحات و طرز استدلال متکلّمین متمسّك شوند و با اینکه در ابتدا اکثریّت شیعه ازکلام نفرت داشتند(٥) واحادیثی نیز در نهی استدلال و نظر درمسائل مذهبی روایت میکردند متدرّجاً بفراگرفتن اصول این علم توجّه نمودند و جماعتی از اصحاب حضرت صادق بشرحیکه خواهیم گفت طبقهٔ اوّل متکلّمین فرقهٔ امامیّه محسوب میشوند وحضرت ایشان را درمناظرهٔ

(۱) بحارالانوار ج ۱ ص ۱۹۵ (۲) ایضاً ج ۱ ص ۱۹٦-۱۹۸ (۳) فهرست طوسی ص ۳
(٤) الانتصار ص ۱۳٤ وتلبیس ابلیس ص ۱۰۵ (٥) الانتصار ص ٤

باخصم وابطال دعاوی مخالفین واثبات حقّانیّت مذهب شیعه تشویق میفرمود . با این حال در این فرقه هم مثل فرق دیگر بین اخباریون و متکلّمین اختلاف شدید موجود بود وهرطایفه طایفهٔ دیگر را ردّ وتکفیر میکردند(۱) ولی احتیاج بدفاع ازعقاید دینی با ادلّهٔ کلامی و مبارزهٔ با معتزله روز بروز بر اهمیّت متکلّمین افزود و ایشان برای نمودن درستی این راه باحتجاجات ائمّه و بیانات حضرت امیرالمؤمنین علی استشهاد جستند مخصوصاً متکلّمین این دوره چنانکه گفتیم اعمّ از معتزله و امامیّه درضمن مطالعه وتشریح خطابه‌ها وبیانات حکیمانهٔ حضرت امیرالمؤمنین علی بسیاری ازمطالبی که بوسیلهٔ ادلّهٔ عقلیّه استنباط کرده وآنها را جزء اصول مذهب خود قرار داده بودند برخوردند وهمانها را مؤیّد خویش دراشتغال بکلام دانسته حضرت را دراین مورد استاد و رئیس خود شمردند(۲) و درمیان متکلّمین امامیّه شیخ مفید در دو کتاب از تألیفات خود یعنی در کتابُ الکامِل فِی عُلومِ الدِّین و کِتابُ الاَرکان فِی دَعائِم الدِّین ترجمهٔ حال متکلّمین فرقهٔ امامیّه و تألیفات ایشان و شرح ستایش ائمّه را ازآن جماعت بتفصیل ذکر نموده ونقل کرده بوده‌است که فقهای امامیّه و رؤسای دینی ایشان مناظره را بکارمیبرده وبصحّت آن ایمان داشته اند(۳) بعلاوه احتجاجات ائمّه مخصوصاً حضرت صادق و حضرت رضا با زنادقه ودیصانیّه و اصحاب ابوحنیفه و زیدیّه وملل عیسوی ویهود و زردشتی برای متکلّمین امامیّه سر مشق بوده و ایشان هم بدستور وتشویق پیشوایان خود این طریقه‌را پیش میگرفته اند .

امّا طبقهٔ اوّل متکلّمین شیعه در ابتدا بمناسبت عدم تدوین این علم موافق عقاید فرقهٔ مزبور و معیّن نبودن حدّ و رسم قطعی اصطلاحات و مباحثات کلامی با یکدیگر در این موارد توافق کامل نداشتند و چون زنادقه وبعضی دیگر از نومسلمانان مغرض نیز تازه روی کار آمده و بواسطهٔ کینهٔ بامعتزله که بسختی و با ادلّهٔ محکم عقاید ایشان را نقض میکردند باامامیّه متمایل شده و مقالات خود را با مقالات

(۱) شهرستانی ص ۱۳۱
(۲) احتجاج طبرسی ص ۱۰۲ وابن ابی‌الحدید ج ۲ ص ۱۲۰ و ۱۲۸
(۳) بحارالانوار ج ٤ ص ۳۷۵

شیعه مخلوط کرده بودند از بعضی از متکلّمین امامیّه مقالاتی ناشی شد که با اصول دینی این مذهب اختلاف کلّی داشت ولازم شد که ائمّهٔ هدی و نزدیکان ایشان آنها را ردّ کنند و این متکلّمین را بخطای خود در اقتباس و ترویج آنها آگاه سازند.

تازمان حضرت صادق چون هنوز علم کلام در میان امامیّه رواج نیافته بود علمای این فرقه همه در اصول پیرو ائمّه بودند ولي بعد ها بین ایشان درروایت اخبار و احادیث اختلاف بروز کرد و طبقهٔ متکلّمین از اخباریّه جدا شده‌باصول اعتزال گرویدند (۱) مخصوصاً جماعتی از ایشان درابتدا از مشبّهه بودند وبعد هابمناسبت های ائمّه و خلطه و آمیزش با معتزله از این عقیده برگشتند (۲) و بتدریج کلام فرقهٔ امامیّه اگرچه در ابتدا اساس آن مقتبس از معتزله بود بمناسبت هدایت ائمّهٔ اطهار وظهور یك عدّه از فضلای بزرك اساسی خاصّ پیدا کرد و بین متکلّمین امامیّه و معتزله بر سر بسیاری از موضوعات اختلاف عقیده حاصل شد و مناظرات سخت درگرفت و هرطایفه بر ردّ طایفهٔ دیگر کتابها نوشتند.

بااین حال باز دوفرقهٔ معتزله وشیعه درباب اصول بایکدیگر تفاوت زیاد ندارند مخصوصاً بعضی از طبقات شیعه بمعتزله و بهمین شکل بعضی از رؤسای معتزله از جهت عقیده بشیعه تقرّب جسته اند و همین نکته باعث آن شده است که تشخیص عقاید عدّه‌ای از ایشان برای بعضی از مورّخین مشکل گردیده گاهی آنانرا در ردیف معتزله و گاهی در عداد شیعه ذکر کرده اند واصحاب رجال سنّت غالب اوقات شیعه و معتزله‌را باهم خلط کرده وهردو را در یك شمار آورده اند. بخصوص که یکی از فرق بزرگ شیعه یعني زیدیّه بمناسبت آنکه زیدبن علی بانی آن شاگرد واصل بن عطاء معتزلی بوده از اعتزال پیروی میکرده وائمّهٔ معتزلی‌را حتّی از ائمّهٔ اهل بیت هم بزرگتر میشمرده‌اند و بهمین نظر هم بوده است که جماعتی از شیعیان کوفه بعد از آنکه شنیدند که زید بتبعیّت از معتزله باامامت مفضول قائل ومنکر تبّری از دوخلیفهٔ اوّل است ازاو کناره

(۱) شهرستانی ص ۱۲٤ و ۱۲۱ (۲) شهرستانی ص ۱۳۲ و بحار الانوج ٤ ص ۳۷۵

گرفتند و حضرت امام محمّد باقر با برادر در این خصوص مناظره و اورا در اقتباس علم از کسیکه جدّ اورا در قتال با شکنندگان بیعت بخطا منسوب میدارد و بر خلاف مذهب اهل‌بیت بقدر معتقداست وخروج بسیف را ازشرایط امام میداند ملامت نمود. (۱)

عمدهٔ مناظرات معتزله وشیعهٔ امامیّه ومخاصمات ایشان درباب مسائل ذیل بود: درباب شرایط امام و کیفیّت نصب آن و اجماع و نصّ، غیبت، رجعت، بداء، تقیّه، تشبیه و رؤیت و مقالات غلاة مثل حلول و تناسخ که امامیّه بطور کلّی آنها را ردّ و معتزله بمناسبت تکلّم بعضی از متکلّمین اوّلیّهٔ شیعه بآنها عموم امامیّه را بداشتن این عقاید متّهم میکردند، حکم درباب صحابه؛ احادیث منسوب یا مروی از حضرت‌رسول و مقدار قرآن(۲) وعقیدهٔ بقدر که امامیّه نه حکم مجبّره را در این خصوص قبول داشتند و نه حکم معتزله را بلکه حضرت صادق فرموده بود: لَاجَبْرَ وَلَا تَفْوِيضَ وَلٰكِنْ أَمْرٌ بَيْنَ أَمْرَيْنِ (۳) و پاره ای مسائل دیگر.

☆☆☆

درمیان متکلّمین امامیّه گویا اوّل کسی که بتألیف کتابی درباب امامت پرداخته و در این باب با مخالفین این فرقه مناظره کرده است عیسَی بن رَوْضَة از موالی ومصاحبین منصور خلیفهٔ عبّاسی (۱۳۶ـ۱۵۸) است (۴) و اوّل متکلّمی که برحسب اصول عقاید امامیّه وباادلّهٔ کلامی بامخالفین بمناظره وتکلّم پرداخته ابوالحسَن علیّ بن اِسْمعیل بن مَیْثَم تمّار از متکلّمین نیمهٔ اوّل قرن سوّم هجری است و مناظرات او با ابوالهذیل علّاف و ابو اسحق نظّام و ضرار بن عمرو ضبّی معروف است.

از بزرگترین دعویهای بین امامیّه از طرفی و معتزله و اهل سنّت از طرفی دیگر دعوای نصّ جلیّ است در باب امامت. معتزله و اهل سنّت میگویند که امامیّه قبل از ابوعیسی‌ورّاق و ابن الرّاوندی و هشام بن الحکم باین نکته بر نخورده بودند و این سه نفر اوّل کسانی هستند که دعوای فوق را طرح کرده اند(۵) ولی متکلّمین امامیّه

---

(۱) شهرستانی ص ۱۱۶ـ۱۱۷و۱۲۱ (۲) الانتصار ص ۱۰۴ـ۱۰۵ و ۱۲۵ـ۱۳۶
(۳) اصول کافی ص۵۵ وشهرستانی ص۱۲۵ ومجمع البحرین ص۳۷۲ (۴) رجال نجاشی ص۲۰۹
(۵) شافی سیّد مرتضی ص۹۸ بنقل از مُغنی قاضی عبد الجبّار وشرح مقاصد ج ۲ ص ۲۸۵

این عقیده را ردّ میکنند و میگویند که قول بنصّ جلیّ از قدیمترین عقاید شیعه است وچون مخالفین قبل اززمان ابن الرّاوندی و ابوعیسی و هشام بن الحکم دراین خصوص از شیعه کلامی مجموع نیافته اند و اوّل بار در مؤلّفات سه نفرفوق بشرح وبسط این مطلب برخورده چنین پنداشته اند که ابن الرّاوندی وابوعیسی وهشام بن الحکم واضعین آن بوده (۱)

چون نزاع عمدهٔ بین متکلّمین امامی و اهل کلام سایر فرق برسر امامت بوده از عهد حضرت صادق ببعد عموم متکلّمین فرقهٔ قطعیّهٔ امامیّه هریك در این باب کتاب یاکتب متعدّده نوشته و باادلّه سمعیّه و عقلیّه عقاید خود را تقریر و تشریح کرده‌اند ودرجزء مؤلّفات طبقهٔ اوّل ازمتکلّمین امامیّه مثل ابوالحسن علیّ بن اسمعیل تمّار و هشام بن الحکم و ابوجعفر محمّد بن نعمان مؤمن الطّاق وابوجعفرمحمّد بن خلیل سکّاك وابومحمّد یونس بن عبدالرّحمن قمّی کتبی‌چند در باب امامت مذکور شده و سکّاك کتابی بر ردّ عقاید کسانی که وجوب امامت را بنصّ منکر بوده‌اند تألیف کرده بوده است (۲).

انتشار مؤلّفات این جماعت درباب امامت و سعی شیعهٔ امامیّه در تقریر و رساندن اهمیّت این موضوع بتدریج مبحث امامت را در ردیف مهمترین مباحث موضوع علم کلام آورد مخصوصاً درطبقهٔ دوّم متکلّمین امامیّه یا منتسبین بایشان مؤلّفین بزرگی مثل ابوعیسی محمّد بن هارون ورّاق و احمد بن یحیی بن الرّاوندی و ابوالاحوص داود بن اسد بصری وابو محمّد حسن بن موسی نوبختی وابوسهل اسماعیل بن علی نوبختی پیدا شدند که عقاید متکلّمین سابق را مشر وحتر منتشر کردند و باادلّهٔ یقینیّه بردّ آراء معتزله و فرق دیگر دراین خصوص پرداختند وکتب این جماعت درباب امامت مطابق اصول مذهب امامیّه از معتبرترین مؤلّفات شیعه است ودر نتیجهٔ انتشار آنها بوده است که مبحث امامت درعلم کلام شیعه وارد شده واوّل کسی که مبحث امامت را جزء اصول شمرده و در آن باب احتجاج کرده ابوسهل

(۱) شافي سیّد مرتضی ص ۹۸ (۲) الفهرست ص ۱۷٦

اسماعیل بن علي نوبختی (۲۳۵ ـ ۳۱۱) است(۱) بعدها متکلّمین دیگر باو تأسّی ومبحث امامت را درذیل نبوّت داخل مباحث کلامیّه کرده‌اند.

بعد از طبقهٔ ورّاق و ابن الرّاوندی و بنی نوبخت و شاگردان مستقیم ایشان علم کلام شیعه بسط و تفصیل پیدا کرد و متکلّمین جدید کتب متعدّد با ترتیب و اسلوبهای مختلف تألیف نمودند وبااینکه اصول عقاید همه یکی وجمعاً پیرو اصول تدوین شده بتوسّط متکلّمین قدیم بودند باز دربسیاری از موارد جزئی باهم اختلاف وهرکدام مذاقی خاصّ پیدا کردند وهمین مختلف شدن آراء متکلّمین درباب مسائل کلامی حربه ای شد برای اخباریّون امامی که باستناد همانها برایشان بتازند و بگویند که طریقهٔ کلام درمعرفت احکام دینی طریقه ای مطمئنّ وخالی ازشبهه نیست و قُطبُ الدّین ابوالحسین سَعید بن هِبَةُ الله راوَندی (متوفّی سال ۵۷۳) شارح نهج البلاغه برای اثبات این رأی رساله ای در ذکر موارد خلاف بین شیخ مفید و سیّد مرتضی تألیف کرده و نود و پنج مورد آنرا یادآور شده و درآن رساله گفته بوده است که اگر میخواستم در این باب استیفا کنم این کتاب بدرازا میکشید.(۲)

پس ازذکر این مقدّمات اینك میپردازیم بذکرمجملی از احوال متکلّمین اوّلیّهٔ فرقهٔ امامیّه یا منتسبین بآنها که قبل از آل نوبخت در این راه قدم میزده و متکلّمین نوبختی واسطهٔ بین ایشان ومتکلّمین بزرگ قرون چهارم و پنجم محسوب میشوند:

۱ ـ ابوجعفر مؤمن الطاق
(اواسط قرن دوّم)

ابوجَعْفر محمَّد بن نُعمان از موالی کوفه است که چون در طاقِ مَحامِل درکوفه دکّان صرّافی داشته او را مُؤمنُ الطّاق و مخالفین بمناسبت احول بودن او را شَیطانُ الطّاق لقب داده اند و او ازمعاصرین امام اعظم ابوحنیفه (۸۰ ـ ۱۵۰) و از اصحاب حضرت امام جعفر صادق (۸۳ ـ ۱۴۸) است و از قدمای شیوخ شیعه و از متکلّمین اوّلیّهٔ این فرقه محسوب میشود و با ابوحنیفه و رؤسای معتزله و خوارج

(۱) نخبة المقال ص ۱۲۲ (۲) بحار الانوار ج ۱ ص ۱۵۵ ـ ۱۵۶ و روضات الجنّات ص ۳۰۱

مناظرات بسیار داشته . ابو جعفر از جمله قدمای متکلّمین شیعه است که بعقیدهٔ تشبیه متّهم بوده مخصوصاً معتزله در این خصوص بر او تاخته اند (١) و چون او از قدیمترین کسانی است از امامیّه که درباب ذات وصفات باریتعالی بتکلّم پرداخته و هنوز علم کلام مطابق مذهب این فرقه مدوّن نشده بوده متکلّمین دیگر امامیّه پاره ای ازعقاید اورا نپذیرفته اند واز آنجمله ابومحمّد هشام بن الحکم کتابی بر ردّ بعضی ازعقاید او نوشته بوده است (٢) وفات ابو جعفر بعد از وفات حضرت صادق اتّفاق افتاده . ابوجعفر درتأیید مذهب شیعه واثبات امامت حضرت امیرالمؤمنین علي برأی این فرقه وردّ آراء خوارج ومعتزله دراین خصوص وحکم درباب جنك جمل و طلحه وزبیروعایشه کتابها نوشته بوده. اصحاب اورا نُعمانیّه ومخالفین شَیطانیّه میخوانده‌اند .

براي احوال وعقاید او رجوع شود برجال کشّی ص ١٢٢ - ١٢٦ و رجال نجاشي ص٢٢٨ وفهرست طوسي ص ٣٢٣ و فِرَق الشّیعه ص ٦٦ و الفهرست ص ١٧٦ چاپ آلمان وص ٨ ازضمیمهٔ چاپ مصر و شهرستانی ص ١٤٢ - ١٤٣ والفرق بین الفرق ص ٥٣ و مقالات اشعری ص ٣٧ و ٤٢ و ٥١ و الانتصار ص ٦ و ٥٨ وابن حزم ج ٤ ص ٩٣ وابن ابی الحدید ج ١ ص٢٩٤ وغیره .

٢ ـ هشام بن سالم جوالیقی

(نیمهٔ دوّم قرن دوّم)

اَبُوالحَکَم هِشَام بن سَالِم جَوَالِیقی از موالي کوفه و اصلاً از اسرای جوز جانان بوده ودر جزء اصحاب امام جعفرصادق (٨٣ـ١٤٨) و امام موسیکاظم (١٢٨ـ١٨٣) معدود است واو نیز ازکسانی است که در ابتدا در توحید بتشبیه وصورت قائل بوده و درباب استطاعت و معصیت آرائی داشته که مورد قبول سایر متکلّمین شیعه واقع نشده و هشام بن الحکم کتابی بر ردّ بعضی از عقاید او نوشته بوده است (٣).

برای احوال و عقاید او رجوع کنید برجال کشّی ص ١٨١ - ١٨٤ و رجال نجاشی ص ٣٠٥ و فهرست طوسی ص ٣٥٦ و فرق الشّیعه ص ٦٦ و اصول کافي ص ٣٧ و مقالات اشعري ص ٣٤ و شهرستانی ص ١٤١ـ١٤٢ الانتصار ص ٦ و ٥٧ و ابن حزم ج ٤ ص ٩٣ و الفرق بین الفرق ص ٥١ - ٥٢ و ابن ابی الحدید ج ١ ص ٢٩٤ و بحار الانوار ج ٢ ص ١٤٣ـ١٤٥ و غیره .

---

(١) الانتصار ص ٥٨ (٢) الفهرست ص ١٧٦ (٣) الفهرست ص ١٧٦

۳ ـ هشام بن الحکم
(وفاتش در ۱۹۹)

ابومُحَمّد هِشام بن الحَکم از موالی کوفه است که در واسط نشو و نما یافته و بعدها ازآنجا بعنوان تجارت ببغداد رفته است و اودرابتدا ازمرجئه وازپیروان جَهم بن صَفوان رئیس مرجئهٔ خراسان (مقتول در ۱۲۸) بوده ولی بعد از این فرقه رو گردان شده و بدلایل نظری موافق عقیدهٔ شیعه بامامت قائل و از اجلّهٔ اصحاب حضرت صادق گردیده است .

هشام بن الحکم از بزرگترین متکلّمین امامیّه است و اوّل کسی است که با ادّلهٔ کلامی و نظری مبحث امامت را مورد بحث قرار داده و حجج سهل بر اثبات این موضوع یافته است و با بزرگان متکلّمین مخالف در عصر خود مناظره و احتجاج کرده مخصوصاً چون از شیعهٔ قطعیّه یعنی از کسانی بوده که بر خلاف واقفه برحلت حضرت امام موسی کاظم قطع نموده و بعد از او امام علیّ بن موسی الرّضا را امام میدانسته اند با واقفه و خوارج و معتزله دائماً در مناظره بسر میبرده و مردی حاضر جواب و در علم کلام حاذق بوده .

مسعودی نقل میکند که هشام بن الحکم با عبد الله بن یزید کوفی از خوارج اباضیّه در دکّانی خرّازی شرکت داشتند و شاگردان و اصحاب ایشان غالباً برای اخذ معلومات پیش استادان خود می آمدند و با اینکه هر دو در یك دکّان سرمیکردند و در مذهب مخالف یکدیگر بودند هیچوقت از طریق عقل و راه شرع واحکام نظر و سیر خارج نمیشدند و از ایشان نسبت بهم امر سوئی سر نمیزد و کار موافقت ایشان تا آنجا کشید که وقتی عبدالله بن یزید دختر هشام بن الحکم یعنی فاطمه رابزوجیّت خواست هشام بن الحکم گفت او مؤمنه است . عبدالله دیگر از این موضوع با او چیزی نگفت تا مرگ بین آن دو جدائی افکند (۱) .

هشام بن الحکم از مصنّفین شیعه است و در موضوعات دینی و تاریخی و ادبی مؤلّفات بسیار داشته و او در جزء ملازمین یحیی بن خالد برمکی معدود بوده و در

---

(۱) مروج الذّهب ج ۲ ص ۱۳۷ چاپ مصر

مجالس مناظره که این وزیر در بغداد تشکیل میداده هشام همیشه حضور داشته است.
هشام بن الحکم نیز از کسانی است که در ابتداء بجبر و قول بتجسّم و تشبیه قائل بوده و بعد ها در نتیجهٔ صحبت حضرت صادق و حضرت امام موسی کاظم در عقاید خود تغییراتی داده و معتزله از جهت عقیده داشتن او بتجسّم و تشبیه و حدوث علم وبداء براو تاخته اند ازآن جمله جاحظ و خیّاط و کعبی وابن ابی الحدید و کسی که بیش از همه این اقوال را ازاو نقل میکرده جاحظ بوده است(۱) حتّی بعضی از مصنّفین اولیّهٔ شیعه مثل ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی نیز در کتاب الآراء و الدّیانات این آراء را بهشام نسبت داده اند(۲) ولی مؤلفین امامی قرون بعد مخصوصاً سیّد مرتضی در کتاب شافی و مؤلف تبصرة العوام این نسبتها را بهشام تهمت دانسته وشدیداً آنها را ردّ کرده اند (۳). طرفداران عقاید هشام بن سالم و هشام بن الحکم را در قول بصورت و تشبیه و تجسّم ارباب ملل و نحل هِشامیّه میخواندند.

برای شرح حال و عقاید و تألیفات هشام بن الحکم رجوع شود برجال کشّی ص ۱۶۵-۱۸۱ و رجال نجاشی ص ۳۰۵-۳۰۶ و فهرست طوسی ۳۵۵-۳۵۶ والفهرست ص ۱۷۵-۱۷۶ از چاپ آلمان و ص ۷ ازضمیمهٔ چاپ مصر و فِرَقُ الشّیعه ص۶۶ و مقالات اشعری ص ۳۱-۵۵ و شهرستانی ۱۴۱-۱۴۲ و اصول کافی ص ۴۷ و کمال الدّین ص ۲۰۶-۲۰۹ و الفرق بین الفِرَق ص ۴۸-۵۱ وتبصرة العوام ص۴۱۹-۴۲۰ والانتصار ص۶و ۴۰-۴۱و۱۲۳-۱۲۴ ، ۱۰۸-۱۰۹ ، ۱۲۵-۱۲۶ و۱۵۷-۱۵۸وابن حزم ج ۴ ص ۹۳و۱۵۷ و ابن ابی الحدید ج ۱ ص۲۹۴-۲۹۵ و مروج الذّهب ج۲ ص۱۳۷ چاپ مصر و بحار الانوار ج ۲ص ۱۴۳-۱۴۵ و غیره.

۴ ـ ابوالحسن علی بن میثم تمار

(نیمهٔ دوّم قرن دوّم)

ابوالحَسَن علیّ بن اِسمعیل بن شُعَیب بن مَیْثَم تَمّار از موالی زادگان کوفه است وجدّ او ابوسالم میثم از ایرانیهای کوفه و از اجلّهٔ اصحاب حضرت امیرالمؤمنین علی بوده و او را

(۱) الانتصار ص ۴۱ و ۶۰ و ۱۴۱ و ۱۴۲ و مقالات اشعری ص ۳۱-۳۴

(۲) بنقل ابن ابی الحدید ج ۱ ص ۲۹۵ از آن کتاب

(۳) شافی سیّد مرتضی ص ۱۲ و تبصرة العوام ص ۴۱۹

عبیدالله بن زیاد ده روز قبل از آنکه حضرت امام حسین بعراق وارد شود در کوفه بقتل رساند.

ابوالحسن میثمی جزء طبقهٔ اوّل متکلّمین شیعهٔ امامیّه و از معاصرین دوهشام و رؤسای بزرگ معتزله مثل ابوالهذیل علاّف (وفاتش در ۲۲۷ یا ۲۳۵) و ابواسحق ابراهیم نظّام (وفاتش مابین ۲۲۱ و ۲۳۱) و علی اسواری است و او با معتزلهٔ عصر خود مناظرات بسیار کرده و اوّل کسی است که مطابق عقاید امامیّه بتکلّم یعنی با ادّلهٔ عقلی و براهین نظری بامخالفین باحتجاج پرداخته(۱) و تألیفاتی داشته است که مشهور ترین آنها یکی کتابی است در امامت باسم کامِل دیگری مَجالس‌هشام‌بن‌الحکم که او گرد آورده بوده.

برای احوال و اسامی تألیفات او رجوع کنید بالفهرست ص ۱۷۵ و رجال نجاشی ص ۱۷۶ وفهرست طوسی ۲۱۲ وکتاب الانتصار ص ٦ و ۹۹ و۱٤۲ و ۱۷۷ ومقالات اشعری ص٤۲ و٥٤ وکتاب فصول سیّد مرتضی (خطّی) و ابن ابی الحدید ج ۱ ص ۲۹٤ و غیره.

٥ ـ ابو مالك حضرمی

(اواسط قرن دوّم)

اَبُو مَالِك ضَحّاك حَضرَمی از اعراب کوفه و از اصحاب حضرت صادق یا امام موسی‌کاظم واز متکلّمین ثقه صاحب کتابی است درتوحید بروایت علیّ بن حسن طاطری فقیه واقفی معروف.

برای احوال و عقاید او رجوع شود برجال نجاشی ص ۱٤٥ و مقالات اشعری ص ٤۲ و ٤۳ و ابن حزم ج ٤ ص ۹۳ و غیره.

٦ ـ ابوجعفر سکاك

(نیمهٔ اوّل قرن سوّم)

اَبوجعفر محمّد بن خلیل مشهور بسَکّاك شاگرد ابومحمّد هشام بن الحَکَم (وفاتش در حدود ۱۹۹) واز معاصرین چند نفر از مشاهیر معتزله مثل ابوعثمان عمروبن بحر جاحظ (۱٦۰ ـ ۲٥٥) و ابو جعفر محمّد بن عبد الله اسکافی (وفاتش در ۲٤۰) و ابوالفضل جعفر بن حرب (وفاتش در ۲۳٦) است و با این دو

(۱) الفهرست ص ۱۷٥ و فهرست طوسی ۲۱۲

نفر اخیر مناظراتی نیز داشته (۱) و او از رجال مشهور شیعه و از مصنّفین کتب ایشان است (۲).

لقب او در غالب کتب قدیم بتحریف شکال و سکال ضبط شده ولی بلا شبهه این کلمه سکّاك است بمعنی کسی که کار او ساختن سکّه یعنی گاو آهن باشد (۳) و مصحّف آن شکّاك است (٤).

ابو جعفر سکّاك از شاگردان هشام بن الحکم است و علم کلام را از او فرا گرفته وباآنکه در بعضی مسائل با او اختلاف حاصل کرده باز در اصل امامت پیرو عقیدهٔ هشام بوده است . از جملهٔ تألیفات او کتاب المعرفة ، کتابی در باب استطاعت ، کتابی در امامت ، و کتابی بنام کتاب التوحید که در آن سکّاك بتشبیه قائل شده و بهمین جهت بعضی بر کتاب او ردّ نوشته اند وکتابی در ردّ کسانی که منکر وجوب امامت بنصّ شده اند .

برای شرح حال او رجوع شود برجال نجاشی ص ۲۳۱ و الفهرست ص ۱۷٦ و فهرست طوسی ۲۹۲ و کتاب الانتصار ص ٦ و ۱۱۰ ـ ۱۱۱ و ۱٤۲ و ۱۷۸ و مواضع متعدده ازشرح نهج البلاغهٔ ابن ابی الحدید و مروج الذّهب ج ٦ ص ۳۷٤ از چاپ فرنك و غیره .

۷ - یونس بن عبدالرحمن قمی

(وفاتش در ۲۰۸)

ابو محمّد یونس بن عبدالرّحمن قمّی از بزرگترین رجال شیعه و از مصنّفین مشهور این طایفه است (٥) که در عهد خلافت هشام بن عبد الملك (۱۰٥ ـ ۱۲٥) تولّد یافته و از معاصرین حضرت صادق و امام موسی کاظم و از وکلا و خواصّ امام علیّ بن موسی الرّضا (۱٤۸ ـ ۲۰۳) بوده وقریب بسی کتاب در مواضیع مختلفه از جمله در باب امامت و ردّ بر غلاة تألیف داشته و او را شیعه در آن عصر مانند سلمان فارسی درعصر حضرت رسول میشمردند (٦) . یونس بن عبدالرّحمن و اصحاب او یعنی یونسیه را هم مخالفین شیعه از مشبّهه میشمارند.

(۱) الانتصار ص ۱۱۰ و ۱٤۲ (۲) شهرستانی ص ۱٤٥ ومقالات الاسلامیّین ص ٦۳ (۳) رجال نجاشی ص ۲۳۱ (٤) ابن ابی الحدید ج ٤ ص ٤۲۹ (رجوع کنید بحکایتی خوشمزه که ابن ابی الحدید ازاو وازجاحظ نقل مینماید) . (٥) مقالات اشعري ص ٦۳ و شهرستانی ص۱٤٥ (٦) رجال کشّی ص ۳۰۲

برای احوال او رجوع شود برجال کشی ص ۳۰۱ ـ ۳۱۱ و رجال نجاشی ص ۳۱۱ ـ ۳۱۲ و فهرست طوسی ص ۳٦٦ ـ ۳٦۷ و الفرق بین الفرق ص ۵۲ ـ ۵۳ و مقالات اشعری ص ۳۵ و ابن ابی الحدید ج ۱ ص ۲۹۵ و غیره .

۸ ـ علی بن منصور

(نیمهٔ اوّل قرن سوّم)

اَبوالحَسن علیّ بن مَنصُور کوفی از شاگردان و اصحاب ابو محمّد هشام بن الحکم و از اقران ابوجعفر سکّاك واز شیوخ متکلّمین و مؤلّفین شیعه است(۱) و اوازکلام استاد خود هشام کتابی جمع آورده بوده است درامامت وتوحید بنام کتابُ التّدبیر(۲) .

برای احوال و عقاید او رجوع کنید برجال نجاشی ص ۱۷٦ و مروج الذّهب ج ٦ ص ۳۷۲ ازچاپ فرنك والانتصار ص ٦ و ۱۷۸ وشرح نهج البلاغهٔ ابن ابی‌الحدید درمواضع متعدّده وغیره .

۹ ـ ابوحفص حداد نیشابوری

(وفاتش در ۲۵۲ یا ۲٦۵ یا ۲۷۰)

اَبُوحَفص عَمرو بن سَلَمَة صُوفی نیشابوری ازکسانی است که مثل ابن‌الرّاوندی وابوعیسی ورّاق بزندقه متّهم بوده و معتزله اوراهم مثل دونفر دیگر بشیعه بسته و از شیوخ این طایفه دانسته اند(۲) در صورتیکه شیعه اورا بهیچوجه از خود نمی‌دانسته چه نه ازاو عقیده‌ای ظاهرشده که انتساب او را باین فرقه برساند و نه درباب امامت کلامی ازاو منقول است(٤) . سمعانی مختصرشرح حالی ازاین‌شخص درکتاب الانساب درمادّهٔ حدّاد ذکرکرده . ابوحفص حدّاد ازیونس بن عبدالرّحمن قمّی روایت میکرده‌است(۵) .

برای شرح حال او رجوع کنید بتذکرة الاولیاء شیخ عطّار درطبقهٔ بایزید بسطامی وغیره .

۱۰ ـ ابوالاحوص بصری

(اواسط قرن سوم)

اَبُو الاَحْوَص داوُدبن اَسَد بصری (٦) ازمتکلّمین وفقهای اصحاب حدیث شیعه‌است واو درباب امامت تألیفاتی داشته وابومحمّدحسن‌بن موسی نوبختی درنجف اشرف موقعیکه بقصد زیارت آمده بود ابوالاحوص را ملاقات کرده و ازاو اخذ علم نموده .

(۱) شهرستانی ص ۱٤۵ و مقالات اشعری ص ٦۳ (۲) رجال نجاشی ص ۱۷٦ و ۳۰٤
(۳) الانتصار ص ۹۷ و ۱۰۰ و ۱۰۲ (٤) کتاب شافی سیّدمرتضی ص ۱۳ (۵) رجال‌کشّی ص ۱٦۷
(٦) درمقالات‌الاسلامیّین اشعری ص ٦۳ اسم پدراین‌شخص راشد ضبط شده وآن گویا تحریف است .

برای احوال او رجوع کنید برجال نجاشی ص۱۰۳ وفهرست طوسی ص ۳۶۹ وشافی سیّد مرتضی ص ۱۴ وغیره .

۱۱ ـ ابوعیسی وراق

(وفاتش در ۲۴۷)

ابوعیسی محمّد بن هارون ورّاق استاد ابن الرّاوندی است و از کسانی بوده که مثل ابن الرّاوندی و یك عدّهٔ دیگر ازفضلای آن عصر چندان عقیدهٔ دینی پابرجائی نداشته‌اند بلکه درتحت تأثیر تعالیم زنادقه (مانویّه) و مطالعهٔ کتب ایشان که در آن ایّام بمقدارزیاد بعربی ترجمه شده و در دست مردم افتاده بوده درحال شكّ و تردید سرمیکرده و هرچند روز بیکی ازفرق مخصوصاً بدو فرقهٔ معتزله وشیعه اقبال میکرده وباوجود تظاهر باسلام همچنانکه ابن النّدیم میگوید درباطن مانوی بوده‌است (۱) .

ابوعیسی از مؤلّفینی است که از یك طرف در تأیید مذهب مانوی و ثنویّه کتاب مینوشته (۲) وازطرفی دیگر بشیعه اظهار تمایل مینموده واز بعضی ازعقاید ایشان دفاع وبرای آن فرقه تألیف کتاب میکرده است (۳) و در دفاع ازعقاید شیعه درباب امامت کتابی تألیف کرده وگویا این کتاب را ابوعیسی بردّ عقاید ابوعمرو عثمان بن بحر جاحظ (۱۶۰ ـ ۲۵۵) در خصوص مسئلهٔ امامت تألیف نموده بوده است .

جاحظ که از نویسندگان بزرگ معتزلی بصره است و کتب ادبی و لغوی وبلاغت انشاء او ضرب المثل شده از مؤلّفینی است که درباب امامت ازخود عقاید متضادّ ظاهر کرده وچند کتاب دراین خصوص نوشته که هرکدام از آنها در دفاع ازعقاید یکی از فرق اسلامی است درموضوع امامت(۴) از آن جمله کتابی است بنام امامت فرزندان عبّاس یا عبّاسیه در تأیید شیعیان راوندیّه و طرفداران بني عبّاس و بااینکه مضمون آن باعقاید شخصی او وفق نداشته آنرا برای خوش آمد بنی عبّاس برشتهٔ تألیف آورده ، دیگر کتابی است بنام عثمانیّه در طرفداری از هواخواهان

(۱) الفهرست ص ۳۳۸ (۲) الانتصار ص ۱۴۹ (۳) مقالات اشعری ص ۶۴ (۴) برای تفصیل این موضوع رجوع کنید بکتاب شافی سیّد مرتضی ص ۱۳ ومروج الذهب ج ۱ص ۱۵۷-۱۵۸ چاپ مصر .

عثمان بن عفّان و انکار فضائل حضرت علیّ بن ابی طالب ، دیگر کتابی باسم مَرْوانیّه در طرفداری از آل مروان و معاویّه و دشمنی باعلیّ بن ابی طالب ودفاع از امامت بنی امیّه ، دیگر کتابی بنام اَلمَسائلُ العُثمانیّه در تکمیل کتاب العثمانیّه که سابقاً تألیف کرده بوده و کتب دیگری مثل اَلفُتیا و کِتابُ الرّافِضة و کِتابُ الزّیدیّة .

این کتب متضادّ جاحظ اسباب تحریك حسّ غضب فرق دیگر مخصوصاً شیعه و معتزلهٔ بغداد شده و ایشان برغالب آنها ردّ نوشته وازجمله کسانی که این کتب را نقض کرده اند از معتزلهٔ بغداد اَبوجعفر محمّد بن عبدالله اسکافی (۱) (متوفّی سال ۲۴۰) وازشیعه یامنتسبین بایشان ابن الرّاوندی و ابوعیسی ورّاق و ابومحمّد حسن بن موسی نوبختی و ابوالحسن محمّد بن ابراهیم کاتب شافعی و شیخ مفید محمّدبن محمّد بن نعمان وغیره.

بعد ازانتشار ردودی که شیعه بر کتب جاحظ درباب امامت نوشته بودند معتزلهٔ طرفدار جاحظ نیز درصدد معارضهٔ بمثل برآمده کتب ابن الرّاوندی وابوعیسی رانقض وانتقاد کردند ومشهورترین ایشان یکی ابوالحسین عبدالرّحیم بن محمد خیّاط استادابو القاسم کعبی صاحب کتاب اَلانْتِصار است (۲) دیگر قاضی القُضاة عَبْدالجبّاربن احمد اَسَدْ آبادی هَمَدانی (وفاتش در ۴۱۵) صاحب کِتابُ المُغْنِی وهمین کتاب المغنی قاضی عبد الجبّار است که عَلَمُ الهُدَی سیّد مُرْتَضی (۳۵۵ـ۴۳۶) بر ردّ آن کِتابُ الشّافِی را تألیف کرده و درآن تهمتهائی را که معتزله بر ابن الرّاوندی و ابو عیسی بسته اند ردّ نموده (۳) و یکی از این جمله تهمتها این بوده است که معتزله میگفتند که ابوعیسی ورّاق درعین اینکه ازامامت حضرت امیر دفاع میکرده در خلوت میگفته که : من بسیاری از کسی دوچار شده ام که از تمام مردم بیشتر مرتکب قتل شده و من از او بیش از هرکس تنفّر دارم بعلاوه معتزله میگفتند که ابو عیسی چون مانوی بوده قتل هیچ چیز ز تلف کردن موجودات حیّه را جایز نمیشمرده است (۴) .

ابو عیسی ورّاق غیر از کتابی که درباب امامت نوشته تألیفات دیگری نیز

(۱) مروج الذهب ج ۱ ص ۱۵۸ چاپ مصر وابن ابی‌الحدید ج ۴ ص ۱۵۹

(۲) الانتصار ص ۹۷ (۳) شافی ص ۱۳ (۴) بنقل از کتاب مغنی درکتاب شافی ص ۲ وکتاب الانتصار ص ۱۵۵

داشته ازآن جمله کتابُ السّقیفه و کتابُ اخـ[illegible] کتاب الحُکمِ علی سُورَةِ لَمْ یَکُن و کتاب المقالات (۱) وکتاب مجالس (۲) .

دوکتاب الامامة والسّقیفهٔ ابو عیسی ورّاق موافق عقیدهٔ امامیّه بوده وعلمای این فرقه درمؤلّفات خویش آنها را ستوده‌اند ودرهمین کتب بوده است که ورّاق برای تقریر وتأیید نصّ جلیّ و اثبات امامت حضرت امیر المؤمنین علی از این راه دلایل عقلیّهٔ صریح آورده و بوسیلهٔ آنها بر معتزله واهل سنّت دراین دعوی تاخته است .

کتاب السّقیفهٔ ورّاق را شیخ مفید در دست داشته و آنرا مکرّر وصف نموده و آن قریب بدویست ورقه بوده و شیخ مفید در کتابُ الإفصاح در امامت میگوید که ورّاق در کتاب السّقیفه هیچ نکته را فرونگذاشته و فساد اقوال اهل سنّت وکذب طرفداران ایشانرا بخوبی روشن ساخته است (۳) .

از مؤلّفات ورّاق از همه مشهور تر کتاب مقالات اوست که تاریخ ملل و نحل و شرح آراء و عقاید فرق مختلفه بوده و این کتاب ورّاق از معتبر ترین و مشهور ترین کتب قدیمه در این خصوص محسوب میشده و در ردیف کتاب مقالات زُرقان معتزلی و شرح آن تألیف ابو القاسم کعبی و مقالات محمّد بن الهیثم کرّامی ومقالات الاسلامیّین ابوالحسن الاشعری و کتاب الآراء والدّیانات ابو محمّد نوبختی و کتاب المقالات ابوالحسن مسعودی صاحب مروج الذّهب برای مؤلّفین بعد از منابع مهمّه بوده است .

ورّاق بشهادت سیّد مرتضی درکتاب المقالات خود در تقریر شبهات ومقالات ثنویّه‌راه تأکید واطناب رفته بوده وهمین مسئله یکی ازاسباب جلب سوء ظنّ درباب مانوی بودن او شده است . کتاب مقالات ابوعیسی را غالب مؤلّفین بعداز اومثل مسعودی و ابوالحسن اشعری و ابوریحان بیرونی و سیّد مرتضی و شهرستانی و عبدالقاهر بغدادی وابن‌ابی‌الحدید دردست داشته و ازآن مطالب بسیار نقل کرده‌اند

(۱) رجال نجاشی ۲۶۳ (۲) مروج الذّهب ج ۷ ص ۲۳۶ (چاپ فرنك) .
(۳) نقل از مکتوبی که حضرت آقای آقا میرزا فضل الله شیخ الاسلام زنجانی مدّ ظلّه بنگارنده مرقوم داشته اند .

سیّد مرتضی دو کتاب دیگر نام میبرد یکی باسم اَلمشرقی دیگی باسم اَلنَّوْح عَلَی الْبَهائِم و میگوید که صحّت نسبت این دو کتاب بابوعیسي ورّاق ثابت نیست و بعید نمیداند که یکی از ثنویّه آنها را از زبان ورّاق ساخته باشد و معتقد است که چون ابوعیسي باین قبیل عقاید متظاهر نبوده و در اظهار ایمان نسبت بآنها تجاهر نمیکرده نمیتوانیم آن دو کتاب را از او بدانیم (۱).

کتاب اوّل که شاید موضوع آن دفاع از یك قسمت از افکار ثنویّه بوده است همان است که در الفهرست و فهرست شیخ طوسی باسم کتاب الغریب المشرقی چاپ شده و ابو محمّد نوبختی بر آن نقض نوشته (۲) و در رجال نجاشی نقض دیگری از ابو محمّد نوبختی بر کتابی از ابوعیسی مذکور است بنام ردّ بر اهل تعجیز (۳) و ما درشرح حال ابو محمّد نوبختی از این موضوع گفتگو خواهیم کرد.

یکی دیگر از تألیفات ابوعیسي کتابی بوده است بنام فِی الرَّدِّ عَلَی الفِرَقِ الثَّلاثِ مِنَ النَّصارَی که آنرا یحیی بن عَدی (۲۸۳ـ۳٦٤) فیلسوف عیسوی معروف ردّ کرده واین ردّ یحیی بن عدی باقی است ویحیی تمام کتاب ابوعیسي را در تألیف خود جزء بجزء نقل کرده است (٤).

برای شرح حال او رجوع شود بمنابعیکه در ذیل صفحات این قسمت بآنها اشاره شده است .

۱۲ - ابن الراوندی
(۲٤۵ یا ۲۹۸)

اَبُو الحسین احمد بن یحیی بن محمّد بن اِسْحق مشهور بابنُ الرّاوندِی یا اِبْنُ الرِّوَنْدِی اصلاً از مردم مَرْوُ الرُّوذ خراسان بوده و او یکی از معروفترین متکلّمین است که بمناسبت نداشتن عقیدهٔ پابرجا وچند بار تغییر مسلك دادن و تزلزل در ایمان و اظهار الحاد وزندقه درست نمیتوان گفت جزء کدام فرقه معدود است وکلمهٔ ملحد یا زندیق (بمعنی اعمّ این کلمه که مترادف باملحد است) که مورّخین متعصّب ابن الرّاوندی را بآن عنوان خوانده اند برای تشخیص عقاید دینی او کافی نیست .

---

(۱) شافی ص ۱۲ (۲) الفهرست ص ۱۷۷ و فهرست طوسی ص ۹۹ (۳) رجال نجاشی ص ٤۷

(٤) L. Massignon, Recueil des textes. p 182 - 183

شاید بتوان گفت که ابن الرّاوندی هم مثل جماعتی دیگر ازمعاصرین خود دربی یافتن عقیدهٔ ثابت دلنشینی همهٔ عمر را در تشکیك و طلب و بحث واجتهاد بسر میبرده و هرچند روز بفرقه‌ای میگرویده و پس ازا ّیامی معدود از خود آرائی ظاهرمیکرده که مقبول جمهور آن فرقه نمی‌افتاده واورا از میان خود طرد مینموده اند ویااینکه چون قلمی شیوا و قدرتی کامل درکلام داشته تاحدّی مانند جاحظ موافق خوشامد این فرقه یا آن فرقه برای ایشان تألیف کتاب مینموده و با گرفتن جوائزی عمری را ببی ایمانی میگذرانده و ضمناً در عقاید مردم خلل وارد میکرده است و بهترین شاهد این مطلب نقضهائی است که او خود بر تألیفات خویش نوشته و عقاید سابق خود را ردّ کرده است .

شرح حال و عقاید ابن الرّاوندی بعلل مذکور در فوق درست روشن نیست و مورّخین و اصحاب کتب ملل و نحل از او آراء ومقالات بسیار نقل کرده اند وچون عقاید درباب اومختلف است وصحّت نسبت آرائی که باو منسوب شده مسلّم نیست قطعاً نمیشود از آنها نتیجه ای گرفت بخصوص که مؤ ّلفین متعصّب و دشمنان ابن الرّاوندی وامثال او موافق معمول آن ا ّیام باینگونه مردم همه وقت تهمتها می بسته و با تحقیر ولعنت ذکر ایشانرا در کتب خود می آورده‌اند .

امر مسلّم اینکه ابن الرّاوندی در ابتدا مثل ورّاق وبرادروعمّ خود ازمعتزله بوده (۱) و پس از آنکه از جمع آن فرقه طرد شده مدّتی نیز علی رغم اهل اعتزال بمذهب تشیّع اظهار تمایل کرده و در ردّ معتزله و تأیید فرقهٔ شیعه و عقاید گروندگان بآن کتبی چند نوشته و چون کاملاً بآراء معتزله آشنا و در کلام و انشاء نیز استاد بوده در این راه بخوبی از عهده برآمده و حسّ انتقام بزرگان معتزلهٔ قریب بعهد خود از قبیل ابوهاشم جبّائی و ابوعلی جبّائی و ابوالحسین خیّاط وکعبی را بجنبش آورده وبواسطهٔ تألیف کتابهای بالنّسبه متقن وجمع آوری ادّله و آراء کلامی درتأیید عقیدهٔ اهل تشیّع مخصوصاً مسئلهٔ امامت برای پیشرفت کار این فرقه درآن ا ّیام کمك بزرگی شده است .

(۱) الانتصار ص۱٤۹

بهمین مناسبت قیام ابن الرّاوندی بر معتزله و دفاع از عقاید فرقهٔ شیعه متکلّمین و مؤلّفین معتزلی و سنّی از او بزشتی تمام در کتب خود ذکر کرده اند مخصوصاً در میان معتزله ابوالحسین خیّاط و ابوهاشم جبّائی و ابوعلی پسر او ودر میان اهل تسنّن ابوالوفاء بن عقیل و ابوالفرج عبد الرّحمن بن الجوزی براو بسیار تاخته وابن الجوزی اورا از بزرگان ملاحده (۱) و یکی از سه نفر زندیق بزرگی میداند که در میان اهل اسلام ظاهر شده اند (۲).

امّا عقیدهٔ مؤلّفین شیعه در باب او مختلف است بعضی او را ستوده وبعضی دیگر بذمّ او پرداخته اند و از این میان کسیکه بیش از همه علی رغم معتزله از بعضی از تألیفات و عقاید ابن الرّاوندی دفاع کرده علم الهدی سیّد مرتضی است. با این حال باز چون تمام عقاید ابن الرّاوندی با مذهب متکلّمین امامی نمیساخته و بسیاری از آنها پیش ایشان ملعون و مطرود بوده است جمعی از اهل کلام شیعه در نقض پاره ای از مؤلّفات و آراء ابن الرّاوندی کتبی نوشته اند ومشهورترین این اشخاص یکی ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی دیگری خال او ابوسهل اسماعیل بن علی است حتّی سیّد مرتضی هم درکتاب شافی خود بنقض بعضی از ادلّهٔ ابن الرّاوندی در باب امامت اشاره کرده است.

باری چون ابن الرّاوندی بدفاع از عقاید امامیّه قیام نموده و برای ایشان بتألیف کتبی پرداخته است مخالفین این فرقه با وجود زندیق و ملحد شمردن ابن الرّاوندی او را در عداد متکلّمین شیعه آورده اند و ما بعلّت نامی که از این شخص و از ابوعیسی ورّاق در شرح حال متکلّمین نوبختی و شرح نصّ جلیّ و غیره برده میشود دراین مقام باحوال و تألیفات او مختصر اشاره‌ای کردیم.

پدر ابن الرّاوندی را نوشته اند که از یهود بوده و در توراة تحریفاتی وارد کرده است، این نسبت هم باید یکی ازجملهٔ تهمتهائی باشد که برابن الرّاوندی بسته‌اند

(۱) تلبیس ابلیس ص ۱۱۸

(۲) دو نفر دیگر ، یکی ابوحیّان علیّ بن محمّد صوفی مشرب معاصر ابن العمید وصاحب بن عبّاد دیگری ابوالعلاء احمد بن سلیمان معرّی شاعر مشهور (بُغیَةُ الوُعاة ص ۳۴۹ و روضات الجنّات ص ۵۴)

چه او و بعضی از کسانش چنانکه دیدیم ازمعتزله بوده اند و جدّش محمّد بن اسحق نام دارد و بهمین ملاحظات صحّت این نسبت بعید مینماید.

ابن الرّاوندی ازمعاصرین ابو عیسی ورّاقست و بگفتهٔ ابوالحسین خیّاط شاگرد اوبوده ودرنتیجهٔ تعلیمات ورّاق ازاعتزال روگردان و بکفر والحاد منتقل شده(۱) ودراین راه برای اواستادان دیگری نیز از زنادقه مثل اَبُوشاکر دَیْصَانِی و نُعمان بن طالوت و اَبُوالحَفص حَدّاد شمرده اند(۲).

بگفتهٔ مسعودی؛ ابن الرّاوندی ۱۱٤ مجلّد کتاب تألیف کرده بوده(۳) که امروز ازآنها اثری باقی نیست جز بعضی فقراتی که ابوالحسین خیّاط درکتاب الانتصار برای ردّ مضمون آنها از کتاب فَضِیحَةُ المُعْتَزِلَة تألیف ابن الرّاوندی نقل نموده است و از این کتب که بعضی از آنها درتقریر عقاید معتزله و عدّه‌ای در تأیید عقاید امامیّه و بعضی دیگر در ردّ براسلام ودفاع از عقاید ثنویّه یا یهود و غیره بوده‌است درست نمیدانیم که ازآنها کدامها تألیف ابن الرّاوندی‌است وکدامها تألیف کسانی‌که مشربشان نزدیك بمشرب ابن الرّاوندی بوده و یا کسانی‌که ازسرغرض و دشمنی آنها را ساخته و باسم ابن الرّاوندی انتشار داده اند.

شهرت ابن الرّاوندی بزندقه والحاد تا آنجا رسیده بوده که او را مثال کامل این نسبت میشمرده اند و بهمین جهت غالب نوشته هائی را که از آنها رایحهٔ کفر و الحاد استشمام میشده و مؤلّفین آنها لابد از ترس جان نام و نشان خود را پنهار میکرده دیگران از راه مشاکله بابن الرّاوندی نسبت میداده اند.

اینك اسامی تألیفات منسوب بابن الرّاوندی و موضوع هریك از آنها:

۱ ـ ۷ ـ کتابهای: اَلْأَسْماء وَالْأَحْکام، اَلْاِبتداء وَالْاِعادَة، خَلْقُ الْقُرآن، اَلْبَقاء وَالْفَناء، لَاشَیْءَ اِلَّا مَوْجُودٌ(٤)، اَلطَّبائِع، اللُّؤْلُؤة (درتناهی حرکات) تمام درتقریر عقاید معتزله واین کتب را ابن الرّاوندی درایّامیکه هنوز جزء جمع معتزله بوده تألیف

(۱) الانتصار ص ۱۵۵ (۲) ایضاً ص ۱٤۲ (۳) مروج الذّهب ج ۷ ص ۲۳۷ ازچاپ فرنگ
(٤) برای شرح مختصری ازاین موضوع وعقیدهٔ ابن الرّاوندی درآن باب رجوع کنیدبمقالات اشعری ص ۵۰۲

کرده بوده و آنها را بهمین جهت مؤلفین معتزلی جزء « کتب صلاح » او میدانند.

۸ ـ کتاب الأمامة موافق عقیدهٔ فرقهٔ امامیّه و این همان کتابی است که ابن‌الرّاوندی پس از ترك معتزله بجهت تقرّب بشیعه موافق مذهب ایشان تألیف کرده و گفته اند که در ازاء آن از رؤسای امامیّه سی دینار جایزه گرفته است.

۹ ـ کتاب فضیحة المعتزلة در ردّ کتاب فضیلة المعتزلة تألیف جاحظ و ابن‌الرّاوندی در این کتاب بسختی برمعتزله و جاحظ و شیوخ معتزلی او تاخته و از امامیّه دفاع کرده است.

این کتاب درمیان متکلّمین فرق مختلفه و ارباب ملل و نحل کسب استشهار فوق‌العاده نموده است، از یك طرف معتزله بردّ آن پرداخته و کتب چند درنقض مطالب آن ساخته‌اند که یکی ازآنها کتاب الانتصار ابوالحسین خیّاط است و ازطرفی دیگر دشمنان معتزله مخصوصاً امامیّه و متکلّمین اشعری غالب مطالب آنرا درکتب خود نقل کرده و آنها را برای حملهٔ بمعتزله سند و دستاویز قرار داده اند.

مؤلفین امامی کتاب الامامهٔ ابن‌الرّاوندی و کتابی دیگر از تألیفات او را که العروس نام داشته از « کتب سداد » او میشمارند[1] وذکر این کتاب دوّم فقط درکتب مؤلفین امامی دیده میشود و احتمال‌دارد که مقصود ازآن کتاب فضیحة‌المعتزله یا کتاب دیگری باشد که ابن‌الرّاوندی درتأیید عقیدهٔ امامیّه نوشته بوده.

قاضی‌القضاة عبدالجبّار معتزلی درکتاب المغنی بر ابن‌الرّاوندی وورّاق وامثال ایشان حمله ها کرده و درباب ابن‌الرّاوندی میگوید که غرض او ازاظهار الحاد وتألیف کتب دراین خصوص انداختن شك دردلها بوده و بسی اوقات هم برای کسب‌شهرت و منفعت کتاب مینوشته است.

سیّد مرتضی در دفاع از ابن‌الرّاوندی میگوید: « ابن‌الرّاوندی این کتبی را که اسباب بد نامی او شده بقصد معارضهٔ با معتزله و زور آزمائی با ایشان ساخته چه معتزله از آمیزش با او اظهار نفرت کردند و او را بقصور فهم و غفلت متّهم

(۱) روضات الجنّات ص ٥٤ و نخبة‌المقال ص ١٥٧

نمودند و این جمله او را بر آن داشت که این کتب را منتشر نماید تا عجز معتزله را درنقض آنها آشکار سازد و انتقام خود را ازآن فرقه بگیرد و الّا ابن‌الرّاوندی از این تألیفات علناً تبرّی میجسته و نسبت تألیفات آنها را بخود انکار میکرده وبدیگری منسوب میداشته است و شکّی نیست که او در این عمل خطا کار بوده خواه بآنها اعتقاد داشته و خواه معتقد نبوده است و کاری که ابن‌الرّاوندی در این راه کرده نظیر عمل جاحظ یانزدیك بآن است واگر کسی کتب عثمانیّه و مروانیّه و فُتیا و عبّاسیّه و امامیّه و رافضه و زیدیّه را که همه تألیف جاحظ است جمع آورد می‌بیند که مؤلّف آنها بر اثر اظهار آراء متضادّ ورنگ برنگ سخن گفتن بچه درجهٔ عظیمی ازشكّ و الحاد و قلّت تفکّر در دین رسیده بوده است و هیچکس نمیتواند مدّعی شود که جاحظ بمحتویّات این کتب عقیده نداشته و بگوید که چون او مقالات مردم و احتجاجات ایشانرا نقل کرده بر او دراین عمل جرمی وارد نیست چه اگر با این قبیل گفته ها بتوان مخالفین را قانع کرد نظیر آنرا درحقّ ابن‌الرّاوندی نیز میتوان گفت درصورتیکه ابن‌الرّاوندی در کتبی که نام او را در پیش مردم زشت کرده هیچگاه نمیگوید که من باین مذاهبی که حکایت کرده ام معتقدم و بصحّت آنها ایمان دارم بلکه میگوید دهریّه یاموحدّین یا براهمه یا مؤمنین باصل رسالت چنین و چنان میگویند . اگر میشود گفت که برجاحظ در دشنام گفتن بصحابه و ائمّه و شهادت دادن بگمراهی و خروج ایشان ازدین گناهی نیست و کلام او در این موارد بمنزلهٔ نقل قول و حکایت است بهمین ترتیب ابن‌الرّاوندی هم مجرم نیست و بنابر قرینهٔ فوق تهمتهائی که بر او وارد ساخته اند از او زایل میشود...(۱)

۱۰ ـ کتاب القضیب یا قضیب‌الذّهب دراثبات حدوث علم باریتعالی ؛

۱۱ ـ التاج که از مشهور ترین کتب اوست و موضوع آن اثبات قدمت عالم واجسام وردّ ادلّه مخالفین بوده(۲) وچون معتزله و امامیّه بخلاف آن معتقدند جماعتی از متکلّمین این دو فرقه در نقض آن کتبی نوشته بوده اند از آن جمله از معتزله

(۱) شافی سیّد مرتضی ص ۱۴ (۲) الانتصار ص ۱۷۲ ـ ۱۷۳.

ابوالحسین خیّاط و از امامیّه ابوسهل اسماعیل بن علی نوبختی آنرا نقض کرده اند و کتاب ابوسهل در ردّ کتاب التّاج ابن الرّاوندی کتاب السّبک نام داشته . این کتاب التّاج گویا در دست ابن ابی الحدید بوده و او میگوید که ابن الرّاوندی مقالهٔ قدمت عالم را از فلاسفه اقتباس ودر کتاب التّاج خود گنجانده است (۱) ؛

۱۲ ـ کتاب نَعْتُ الحِکْمَةِ یا عَبَثُ الحِکْمَةِ در ذکر یاوه بودن تکلیف امرو نهی بمردم از طرف خداوند تعالی ؛

۱۳ ـ کتاب الزُّمُرُّد درابطال موضوع رسالت و ردّ معجزات منسوب بابراهیم وموسی و عیسی وحضرت رسول وبقول ابوالحسین خیّاط دراین کتاب ابن الرّاوندی بابی بعنوان ردّ برمحمّد یعنی مسلمین مخصوصاً منعقد کرده بوده ودر آن برقرآن مجید تاخته بوده است(۲) و گویاظهور همین کتاب هم باعث طرد او از میان معتزله شده است(۳) و ابوالقاسم کعبی نقل کرده بوده است که ابن الرّاوندی درعلّت تسمیهٔ این کتاب بزمرّد چنین میگوید که چون خاصیّت زمرّد این است که هرگاه چشم مار برآن افتد درحال ازحدقه بیرون جهد وذوب شود(٤) کتاب خود را باین اسم خواندم تا چون خصم درآن بنگرد دستخوش هلاك گردد . این کتاب را ابن الرّاوندی خود و ابوالحسین خیّاط نقض کرده اند ؛

۱٤ ـ کتاب الفَرِنْد در طعن بر پیغمبر اسلام که برآن هم ابوالحسین خیّاط و ابوهاشم جبّائی نقض نوشته اند ؛

۱٥ ـ کتاب الدّامِغ در ردّ برقرآن و ترتیب آن که از طرف خیّاط وابوعلی جبّائی ردّ شده و این کتاب را گویا ابن الرّاوندی برای یهود نوشته بوده(٥) وخود نیز بعدها آنرا نقض کرده است (٦)

۱٦ ـ کتاب التّوحید که بگفتهٔ خیّاط ابن الرّاوندی بعداز آنکه ازطرف مسلمین

---

(۱) شرح نهج البلاغه ج ۱ ص ۲۹۹ (۲) الانتصار ص ۲ ـ ۳ (۳) ایضاً ص ۱۷۳

(٤) شعرای قدیم مکرّر دراشعار خود باین افسانه اشاره میکنند از آنجمله منجیك میگوید :

شنیده ام بحکایت که دیدهٔ افعی برون جهد چو زمرّد براو برند فراز . . الخ

(٥) البدایة والنّهایة ابن‌کثیر (خطّی) (٦) ضمیمهٔ الفهرست چاپ مصر ص ٥

مورد تعقیب قرار گرفته بود از ترس جان آنرا برای تقرّب باسلام تألیف کرده(۱)؛

۱۷ ـ کتابی در موضوع اِجتهادرأی که آنرا ابوسهل اسماعیل نوبختی نقض کرده(۲)؛

۱۸ ـ کتاب التَرْجان دراختلاف اهل اسلام وکتب دیگر.

وفات ابن‌الرّاوندی را بعضی از مؤلّفین کمی پس از مرگ ورّاق یعنی اندکی پس ازسال ۲٤۷ وبعضی دیگر در ۲٤۵ وعدّه‌ای هم در ۲۹۸ نوشته اند.

برای شرح حال و تألیفات و عقاید او رجوع کنید بکتاب‌الانتصار خیّاط که صفحه‌ای ازآن ازذکر ابن‌الرّاوندی خالی نیست ومقدّمهٔ نفیس آن بقلم نیبرگ(۳) و الفهرست ص ٤ـ۵ از ضمیمهٔ چاپ مصر ومروج الذّهب ج ۷ ص ۲۳۷ ازچاپ فرنك وابن خلّکان ج ۱ ص ۲۸ چاپ‌طهران والبدایة والنّهایة ابن‌کثیر (خطّی) والمنتظم ابن الجوزي (خطّي) و تلبیس ابلیس ص ۷۲ و ۱۱۸ وتبصرة العوام ص ۲۹۸ و ٤٤۰ ومواضع متعدّده از مقالات اشعری وشرح نهج البلاغهٔ ابن‌ابی‌الحدید والفرق بین‌الفرق وشهرستانی وابن‌حزم وکتاب شافي وفصول سیّدمرتضی وروضات الجنّات ص ۵٤ و رسالهٔ ابن القارح در جزء مجموعهٔ رسائل‌البلغا چاپ مصر ص ۲۰۱ و کنز الفوائد کراجکی ص ۵۱ وغیره.

۱۳ ـ ابوجعفربن قبهٔ رازی

(اوایل قرن چهارم)

ابوجَعفر محمّد بن عبدالرّحمن بن قِبَهٔ رازی ازبزرگان متکلّمین شیعه است که درابتداء جزء معتزله بوده و بعد از آن فرقه روگردانده و بمذهب شیعهٔ امامیّه گرویده است و او از شاگردان ابوالقاسم کعبي بلخی بوده سپس از معارضین او گردیده و در ردّ بر زیدیّه و اثبات امامت موافق عقیدهٔ امامیّه کتب چند تألیف کرده است ومشهور ترین تألیفات او کتابی است در امامت بنام کتاب الاِنْصاف که فضلای بعدازآن مطالب بسیار نقل کرده اند ازآن جمله شیخ صدوق درکمال الدّین و سیّد مرتضی درشافی و فصول وابن ابی الحدید درشرح نهج البلاغه و غیره.

ابوالحسین محمّدبن بشر سوسنجردی از شاگردان ابوسهل اسماعیل بن علی نوبختی نقل میکند که پس از زیارت مزار امام علیّ بن موسی الرّضا ازطوس ببلخ پیش ابوالقاسم کعبی رفتم وکتاب الانصاف ابوجعفربن‌قبه بامن‌بود اورا مطالعه کرد و کتابی بنام المُسْتَرشِد در نقض آن نوشت، بری برگشتم و مسترشد را بر ابوجعفر

(۱) الانتصار ص۱۳ (۲) الفهرست ص ۱۷۷ (۳) H. S. Nyberg

نمودم ، ابوجعفر کتابی بنام اَلْمُسْتَثْبِت در ردّ آن تألیف کرد . چون این کتاب را پیش کعبی برگرداندم او کتابی دیگر باسم نَقْضُ الْمُسْتَثْبِت در ردّ برآن نوشت و چون بری برگشتم ابوجعفر وفات یافته بود(۱) بنابراین وفات ابوجعفر بن قبه قبل از وفات کعبی یعنی پیش از سال ۳۱۹ اتّفاق افتاده .

برای شرح حال او رجوع کنید برجال طوسی ص ۲۹۷ - ۲۹۷ ورجال نجاشی ص ۲۶۵-۲۶۶ والفهرست ص ۱۷۶ وکمال الدّین ص ۳۱ و ۲۶ وکتاب شافی سیّدمرتضی ص ۱۰۰ وفصول او (خطّی) وابن ابی الحدید ج ۱ ص ۶۹ و غیره .

---

(۱) رجال نجاشی ص ۲۶۶

فصل ششم

ابو سهل اسماعیل بن علی

(۲۳۷_۳۱۱)

یکی از بزرگترین افراد خاندان نوبختی با که مشهورترین ایشان ابوسهل اسماعیل بن علیّ بن اسحق بن ابی سهل بن نوبخت است که در زمان خود که مقارن ایّام غیبت صغری است از بزرگان رؤسای شیعه و از مشاهیر متکلّمین فرقهٔ امامیّه و از شعرا و مصنّفین و مشوّقین ادب و شعر و مصدر مشاغل اداری بوده و در دیوان خلافت مقامی قریب بمقام وزارت داشته و در تأیید مذهب شیعهٔ امامیّه و ردّ مؤلّفات مخالفین این فرقه کتب بسیار تألیف کرده بوده است .

ابو سهل اسماعیل یکی از آل نوبخت است که نسبةً از احوال او اطّلاعات مفصّلتری در دست است چه بهمین مناسبت اهمیّت مقام و کثرت تألیفات مورّخین قدیم و علمای اخبار و رجال بضبط احوال و اسامی تألیفات و نقل اقوال او بیشتر توّجه کرده اند .

اگرچه ابو سهل کاتبی بلیغ وشاعر نیز بوده (۱) ودر دستگاه خلافت مقامات اداری مهمّ داشته ولی اعتبار و اشتهار عمدهٔ او بهمان اشتغال بعلم کلام و احتجاج با مخالفین امامیّه و سعی در وارد کردن مسئلهٔ امامت است در جزء اصول و بیشتر کتب او نیز راجع بهمین موضوع هاست بخصوص که اگر گفتهٔ بحتری شاعر مقرون بغرض نباشد شعر او لطفی نداشته و مطابق حکمیّت این گوینده در حکم مضغ آب و خالی از طعم و معنی بوده (۲) و در مشاغل اداری نیز از او اثری نمانده است که چندان مهمّ و موجب بلند نامی او شده باشد .

۱ ـ زندگانی اداری ابوسهل نوبختی

آنچه از زندگانی اداری او اطّلاع داریم وقایعی است که در ششماه آخر ازدورهٔ

(۱) تاریخ الاسلام ذهبی fol. 60b نسخهٔ کتابخانهٔ ملّی پاریس

(۲) الاغانی ج ۱۸ ص ۱۷۰

حیات هفتاد و چهار سالهٔ او اتّفاق افتاده و مسلّم است که ابو سهل قبل از این تاریخ نیز در دستگاه خلافت مصدر مشاغلی و یا در بعضی ولایات از طرف رؤسای دواوین مأمور وعامل بوده بخصوص در ایّام خلافت مقتدر (۲۹۵ـ۳۲۰) وانقلابات عهد او [1] چه از طرفی این خلیفه و آل فرات که در دورهٔ او مدّتی وزارت و مهمّات دیگر اداری را در دست داشتند حامی شیعیان و متمایل بایشان بودند و ابوسهل در آن اوان ریاست فرقهٔ شیعه را در بغداد داشت و از طرفی دیگر بعضی از مؤلّفین مقام او را در امور دنیائی و در میان کتّاب تالی تلو مقام وزراء نوشته اند [2] و این جمله میفهماند که ابوسهل لا اقلّ در قسمت اوّل از خلافت مقتدر خلیفه و وزارتهای ابن الفرات در دربار نفوذی فوق العاده داشته و فرقهٔ امامیّه در آن دوره یعنی ایّام غیبت صغری که از آل نوبخت مردمانی دیگر مثل ابو الحسین علیّ بن عبّاس (۲۴۴ــ۳۲۴) و ابوالقاسم حسین بن روح (متوفّی سال ۳۲۶) دربغداد صاحب ریاست و قدرت بوده اند درتحت توجّه وهدایت ابوسهل اسماعیل بن علی بعزّت و شوکت بسیار نزیست میکرده اند.

دورهٔ خلافت مقتدر یکی از ادوار نکبت آمیز ایّام حکمداری بنی عبّاس است چه در عهد این خلیفه که مردی ضعیف النّفس و شهوت ران و بی تصمیم و متردّد بود اختیار عموم کار ها در دست نسوان حرم سرا و عمّال دیوانی و منشیان و غلامان و رؤسای لشکری قرار داشت و ایشان که جماعتی مغرض و طمّاع و جاه طلب بودند پیوسته در شکست کار یکدیگر میکوشیدند و یکی از جمله مسائلی که رقابت بین آنانرا شدّت میداد موضوع اختلاف بین شیعه وسنّی بودچه مقتدرمثل مأمون ببنی‌هاشم وآل علی تمایل داشت وآل فرات که چندبار درعهد او وزارت ومشاغل مهمّهٔ دیگر دیوانی را در دست گرفتند جدّاًازاین فرقه طرفداری میکردند، بنی‌عباس وآل ابی‌طالب راوظایف مرتّب

(۱) بودن او در اهواز و مباحثات او در آن شهر با ابوعلی جبّائي (۲۳۵ـ۳۰۳) قبل از ۳۰۳ که تاریخ فوت ابوعلی است (فهرست طوسی ص ۵۸ ورجال نجاشي ص ۲۲) ومناظرهٔ باحلّاج در اهواز قبل از ۳۰۱ و دوری از بغداد مؤیّد همین حدس است (۲) رجال نجاشی ص ۲۲

میدادند وچنانکه بعد خواهیم دید عدّهٔ مخالفین اهل تسنّن عموماً وطایفهٔ امامیّه خصوصاً در سایهٔ حمایت آل فرات رو بافزایش گذاشت وهمین کیفیّت رقبای سنّی مذهب آل فرات را در مواقعیکه از ضعف نفس خلیفه استفاده کرده روی‌کار می‌آمدند بشدّت عمل و سخت گیری نسبت بفرقهٔ امامیّه و منتسبین بایشان وامیداشت و مهمترین این کشمکشهای سیاسی و مذهبی خصومت بین دو خاندان آل جرّاح و آل فرات بود که عمّال خلیفه و شخص او و طرفداران این دو خاندان وزارت طلب برای تحصیل اموال و تشفّی اغراض دیگر آتش آنرا دامن میزدند و مایملك و آبروی کسانیرا که خود برسر کار آورده بودند بیکبارگی از میان میبردند و باز ایشانرا استمالت کرده بار دیگر همین بازی را تجدید مینمودند .

مقتدر خلیفه در ۲۱ ربیع‌الاوّل سال ۲۹۶ وزارت خودرا بابوالحسن علیّ‌بن محمّدبن‌الفرات داد ولی پس‌از سه سال و هشت‌ماه وسیزده روز یعني در تاریخ ٤ ذی‌الحجّه سال ۲۹۹ ابن‌الفرات را محبوس کرد واموال او و یارانش‌را بغارت برده بهتك احترام حرم او اقدام نمود وابوعلي محمّدبن یحیی بن عبیداللّه بن یحیی بن خاقان‌را بوزارت برگزید وچون این خاقانی بصیرتی نداشت وکار ها بیش ازپیش مختلّ‌گردید خلیفه درتاریخ ۱۰ محرّم سال ۳۰۱ مصمّم شد که باردیگر ابو الحسن‌بن الفرات‌را بشغل سابق برگرداند ولی بعضی از امرا او را از این عمل منع کردند و مقتدر ابوالحسن علیّ بن عیسي‌بن داود بن جرّاح را شغل وزارت داد وخاقانی را دستگیر کرده بکشیدن حساب و مصادرهٔ اموال اوپرداخت .

وزارت علیّ بن عیسی تاسال ۳۰٤ طول کشید و چون فساد کار ها با وجود نفوذ امرا و عمّال دیوانی و طمع ورزی سران لشکری و بی کفایتی خلیفه بسهولت اصلاح پذیر نبود مقتدر با اینکه ابو الحسن بن الفرات را محبوس کرده بود همه وقت با اوشور میکرد . علیّ بن‌عیسی چون دید طرفداران ابن الفرات غلبه دارند از وزارت کناره جست و مقتدر در ۸ ذی‌الحجّه ۳۰٤ بار دیگر ابوالحسن‌بن‌الفرات را وزیرخود قرار داد وابن‌الفرات بدعوت خلیفه عین‌همان رفتاریرا که اسلاف او

نسبت بیکدیگر درحبس وبند ومصادرهٔ اموال هم معمول میداشتند نسبت بابوالحسن علیّ بن عیسی بن جرّاح تکرار کرد .

وزارت دوّم ابوالحسن‌بن الفرات نیز طولی نکشید و خلیفه پس از یك سال و پنج ماه و نوزده روز مقام اورا در جمادی‌الاخری سال ۳۰۶ بحامد بن العبّاس واگذاشت . حامد چون ازکار وزارت اطّلاعی نداشت ابوالحسن علیّ بن عیسی را بنیابت خود برگزید و درحقیقت تمام امور وزارت در دست علیّ بن عیسی بن جرّاح قرار گرفت و حامد بهمان اسم وزارت و عهده داری خراج و مالیات ولایت واسط که آنها را در ضمان خود گرفته بود قانع شد .

ابو محمّد حامد بن العبّاس که مردی لئیم و سفیه و متعصّب و کینه ورز بود بدستیاری علیّ بن عیسی در کشیدن حساب ابوالحسن بن الفرات وکسان او مرتکب اقسام رذالتها شد چنانکه کسان او ابوالحسن‌بن‌الفرات را دشنام دادند و آزار کردند و اورا بپرداخت مالی عظیم مجبور ساختند و پسر او مُحَسِّن و یارانش‌را بضرب چوب عذاب نمودند و همین حامد بن العبّاس است که در سال ۳۰۹ حسین بن منصور حلاّج را در بغداد مصلوب کرده و در اواخر وزارت خود ابوالقاسم حسین بن روح نوبختی نایب سوّم امام غایب را در دارالخلافه بحبس انداخته است .

در ربیع الآخر سال ۳۱۱ مقتدر خلیفه حامد بن العبّاس و علیّ بن‌عیسی را که حامیان جدّی اهل سنّت و دشمنان مخالفین این فرقه محسوب میشدند از وزارت و ریاست دواوین خلع کرد و ابوالحسن علیّ بن محمّد بن الفرات را خلعت داده در دفعهٔ سوّم بوزارت خود منصوب نمود .

ابن الفرات حامدبن العبّاس را که از ایّام وزارت خاقانی مالیات وخراج واسط را در عهده و ضمان خود داشت بر سر آن اعمال باقی گذاشت ولی طولی نکشید که دشمنان حامد بن العبّاس ، وزیر را بمطالبهٔ مالی که حامد در عهده داشت واداشتند و ابن الفرات که درتاریخ ۲۱ ربیع الآخر سال ۳۱۱ بارسوّم بوزارت برقرار شده بود اندکی بعد ازتصدّی این مقام ابوالعلا محمّد بن علی البَزَوْفَری و ابوسهل اسماعیل بن علی نوبختی

یعنی رئیس فرقهٔ امامیّه را در بغداد که در دیوان نیز مقامی داشت مأمور نمود که بواسط رفته حساب مالی را که حامد بدیوان مدیون است از او بخواهند.

ابوسهل با حامد بن العبّاس در این عمل بطریقهٔ منشیان و اصحاب دفتر رفتار نمود و از طریق رفق و مدارا خارج نشد ولی بزوفری بعکس با او بسختی معامله کرد و با خطاب درشت و عتاب تمام ازاو مطالبهٔ مال نمود (۱) و با وجود تمام این کیفیّات باز بمناسبت قدرتی که حامد در واسط پیدا کرده بود نتوانست از او مال باقی رابگیرد خلیفه مجبور شد که برای تقویت او وابوسهل نوبختی عدّه ای از غلامان و لشکریان خود را بکمك بفرستد امّا حامد بامیّد زنهار خلیفه با لباس مستعار از واسط فرار کرده ببغداد آمد ولی خلیفه اورا گرفته بدست ابوالحسن بن الفرات سپرد وپسر ابوالحسن یعنی محسّن که مردی قسیّ و ظالم و بدکردار و بخبیث بن طیّب معروف بود حامد را سخت عذاب کرد و همراه بعضی از یاران خود بواسط فرستاد تا حساب او را بکشند وضمناً دستور داد تا اورا در رمضان سال ۳۱۱ مسموم نمودند.

چون دورهٔ مأموریّت محمّدبن علی البزوفری بواسط تاتاریخ مرگ حامد بن العبّاس هنوز خاتمه نیافته و باقرب احتمالات ابوسهل نوبختی نیز کما فی السّابق با او همراه بوده است احتمال میرود که ابوسهل تا تاریخ فوت حامد (رمضان ۳۱۱) هنوز در واسط بمأموریّت سر میکرده و اندکی بعد از این تاریخ درشوّال همین سال بسنّ هفتاد و چهار وفات یافته است (۲).

امّا رفق ومدارای ابوسهل نوبختی باحامدبن العبّاس که مردی متعصّب وباقرار خوددشمن رافضه وابن الفرات (دوست وحامي ابوسهل وامامیّه) محسوب میشده شاید جهات سیاسی داشته چه ابوسهل بشرحیکه خواهیم دید در قضیّهٔ دعوت حسین بن منصور حلاّج چه در عهد وزارت ابن الفرات و چه در ایّام حامد بن العبّاس با این داعی جدید که اساس تشکیلات دینی فرقهٔ امامیّه را تهدید میکرده و نزدیك

(۱) تاریخ الوزراء ص ۳٤ ـ ۳۵ و تکملة تاریخ الطبری f. 24 b (نسخهٔ کتابخانهٔ ملی پاریس)
(۲) تاریخ الاسلام ذهبی f.60b (نسخهٔ کتابخانهٔ ملی پاریس) .

بوده است که ریشهٔ نفوذ ایشانرا در دستگاه خلافت از بیخ بر کند بسختی درافتاده ونگذاشته است که دعوت حلاّج در بغداد و در بار قوام بگیرد و همین کیفیّات یکی از اسباب دستگیری حلاّج و قتل او بدست حامدبن العبّاس درسال ۳۰۹ بوده است. احتمال کلّی میرود که درقضیّه قتل حلاّج ابو سهل نوبختی باحامدبن العبّاس موافق و شاید از محرّکین او بوده و همین سابقهٔ اتّحاد مسلك سیاسی ابوسهل را درمأموریّت بواسط برعایت حقوق دیرین وا داشته باشد.

۲ ـ زندگانی علمی و ادبی او

دورهٔ زندگانی ابو سهل اسمعیل بن علی نوبختی از یك طرف مقارن است با قسمت عمدهٔ ایّام غیبت صغری و ازطرفی دیگر با زمانی که فرقهٔ امامیّه براثر مجاهدات طبقهٔ اوّل متکلّمین امامی و مساعی طرفداران این فرقه در دستگاه خلافت نضج گرفته وباوجود جمیع مخالفتهای سیاسی ودینی فرق دیگر واحتجاجات و ردّ ونقضهای معتزله بر اساسی مستحکم استوار شده و اصول و مبانی مذهبی وکلامی آن مدوّن و برقواعدی که تقریباً پیش جمیع شیعیان امامی متّفقٌ علیها بشمار میرفت پایدار گردیده بود.

امّا مخالفین امامیّه در این تاریخ باز هنوز قدرت کامل داشتند و از انتقاد ونقض عقاید و مقالات فرقهٔ امامی دست نکشیده بودند بعلاوه در دورهٔ غیبت صغری بواسطهٔ بروز اختلافات کثیر وظهور فرق چند درمیان شیعیان قطعیّه، فرقهٔ امامیّه دوچار بحران بزرگی شد و ابوسهل که در این عصر ریاست فرقهٔ مزبور را در بغداد یافته وشوکت دنیائی ومقام علمی او نیز محرز بود بکمك سایر افراد خاندان نوبختی وبعضی از خاندانهای دیگر از یك طرف از مجاری سیاسی برفع تفرقهٔ فرقهٔ امامیّه ودفع مخالفین ایشان پرداخت و ازطرفی دیگر بوسیلهٔ استعمال حربهٔ کلام و بذل مجاهدات علمی در این مرحله بأخذ نتایج بسیار موفّق آمد وخدمات شایان بحفظ و تأیید و تثبیت اصول دیانتی مذهب شیعهٔ اثنی عشریّه کرد که ذکر او را در تاریخ این مذهب مخلّد کرده و او را در این فرقه شایستهٔ لقب «شیخ المتکلّمین» نموده است.

اگر چه ابوسهل نوبختي در علم کلام شاگرد متکلّمین اوّليّهٔ شيعه است و مسائلي را که دفاع کرده پيش از او ديگران مطرح و پس از مباحثات بسيـار در تأليفـات خود مدّون ساخته بودند ولی ابوسهل چنانکه از ملاحظهٔ فهرست مؤلّفات او و بعضی اشارات ديگر بر می آيد درتکميل علم کلام مطابق مذهب اماميّه دوکار کرده است که از اهمّ مسائل و از هرجهت قابل توّجه و يادداشت است :

۱ ـ در اصول يعنی اعتقادّيات ابوسهل علاوه بر دفاع از عقايدی که يك عدّه از متکلّمين امامی قبل از او آنها را بنـابر تصويب ائمّهٔ هدی و قبول جمهور اماميّه مدّون کرده بودند پيروی از اصول اعتزال‌را بيش از پيش درتقريرمسائل کلامی مطابق عقيدهٔ اماميّه پذيرفته مخصوصاً فرقهٔ قطعيّه را از بعضی تهمتها که درباب رؤيت و تشبيه و تجسيم وغيره دامنگير يك‌عدّه ازمتکلّمين اوّليّهٔ فرقهٔ اماميّه شده بود خلاص کرده و صريحاً مثل معتزله خود را طرفدار محـال بودن رؤيت خدای تعالي و « حدوث عالم » و مخالف با جبرّيه در باب « مخلوق » و « استطاعت ». اعلان نموده است و درباب « انسان » و ردّ « اصحاب صفات » نيز مسلك معتزله را پيش گرفته و از اين تاريخ دومذهب معتزلی وامامی زياد تر ازسابق بهم نزديك شد و شاگردان ابوسهل هم بعد از او همان عقايد را تقريباً بدون تغييرات زيـاد در ميان اماميّه منتشر ساختند.

۲ ـ درباب مسئلهٔ امامت که از اهمّ مسائل مختلفٌ فيها بين فرق اسلامی‌بود متکلّمين امامی قبل از ابوسهل بشرحيکه ديديم هر يك مقالاتی يا کتبی پرداخته و بيشتر با ادّلهٔ سمعيّه و نقليّه موضوع نصّ جلیّ و خفیّ و اثبات خلافت بلافصل حضرت علیّ بن ابی طالب وحقّانيّت امامت فرزندان آن حضرت را پيش‌کشيده بودند ولی ابوسهل نوبختی ودونفر ازمعاصرين اويعنی‌خواهر زاده‌اش ابومحمّد حسن بن موسي نوبختی و ابو الاحوص داود بن اسد بصری (۱) اوّلين کسانی هستند که بتبعيّت از ابوعيسی ورّاق و ابن الرّاوندی دراثبات وجوب امامت وبيان اوصاف امام ادّلهٔ عقليّه

(۱) رجوع کنيد بصفحهٔ ۸۳ از همين کتاب

را بکار برده و اگر هم بادلّهٔ سمعیّه استظهار جسته اند فقط برای تأیید ادلّهٔ عقلیّه و تصرّف در استدلال بوده است و سیّد مرتضي که کتب ابوسهل و ابو محمّد نوبختي را در دست داشته در ردّ بر قاضی عبدالجبّار معتزلی مینویسد که مؤلّفات ابو سهل و ابومحمّد در باب امامت برمطلبي که درفوق نقل کردیم شاهد است و مطالب آنها نه تنها مؤیّد شروحی است که ابوعیسی ورّاق و ابن الرّاوندی در خصوص امامت نوشته اند بلکه بیشتر اعتماد ابومحمّد وابوسهل برادلّه ای است که ورّاق و ابن الرّاوندی آورده و ایشان درطیّ طریق امامت همان راهی را رفته اند که ورّاق وابن الرّاوندی رفته بودند(۱).

همین احتجاج ورّاق و ابن الرّاوندی و ابوالاحوص و ابو محمّد و ابوسهل در اثبات وجوب امامت و تقریر صفات امام با ادلّهٔ عقلیّه بتدریج مسئلهٔ امامت را هم پیش امامیّه مثل توحید و عدل و نبوّت در جزء اصول وارد و در مباحث کلامي داخل کرده است وکسی که بمطلب مزبور صورت قطعیّت داده وادلّه و احتجاجات پیشقدمان خود را دراین خصوص جمع آوری کرده و بدست او مسئلهٔ امامت درذیل موضوع نبوّت ازمسائل کلامی مذهب امامیّه شده‌است ابوسهل اسماعیل بن علی نوبختی است(۲) و ابوسهل چنانکه عنقریب بیاید درموضوع امامت کتب متعدّد نوشته وعمر خود را در دفاع از عقاید امامیّه دراین باب ورد غلاة وواقفه واصحاب سنّت صرف نموده‌است ومیتوان گفت که کتب وآراء او درباب امامت جمیع مؤلّفات متکلّمین سابق را تحت‌الشّعاع قرارداده است وهمانها هم برای متکلّمین امامی بعد ازاومقتدی ومرجع قرار گرفته واین‌علاوه برمقام علمی ونفوذ و اعتبار وشوکت شخصی ابوسهل تاحدّی نیز از برکت شاگردان متعدّدي است که در زیردست او تربیت یافته و مؤلّفات وعقاید شیخ و استاد خودرا منتشر کرده اند.

☆☆☆

گذشته از مقامات سیاسي و علمی ابوسهل از ادبا و شعرا نیز بوده و با دونفر

(۱) شافی سیّد مرتضی ص ۱۴ ـ ۱۵ (۲) نخبةالمقال ص ۱۳۲

از بزرگان گویندگان عرب یعنی بحتری (۲۰۶-۲۸۳) و ابن الرّومی (۲۲۱-۲۸۳) حشر داشته است. حکمیّت بحتری‌را در باب درجهٔ شاعری ابوسهل سابقاً نقل کردیم و بحتری که مدّاح ابوسهل و پسرش ابویعقوب اسحق (مقتول در ۳۲۲) و بعضی دیگر از افراد خاندان نوبختی است در مدح ایشان قصاید چند دارد که ما پیش از این چند شعر از آنها را شاهد آورده ایم.

علیّ بن العبّاس بن الرّومی شاعر شیعی مشهور، پروردهٔ خوان بنی نوبخت مخصوصاً ابوسهل وبرادرش ابوجعفر محمّد؛ داستانهائی داشته است که مسعودی فقط بآنها مختصر اشاره ای میکند(۱) و از جملهٔ این اخبار یکی آنکه وقتی ابن‌الرّومی در قطعه ای آل نوبخت را ستوده و ایشانرا در نجوم اعلم ناس گفته بوده، ابوسهل بن علی در قطعه ای از این ثناخوانی ابن الرّومی سپاسگزاری کرده و گفته است که آل نوبخت از نظم جواب گفته های آبدار ابن الرّومی عاجزند(۲).

بعلاوه ابوسهل با بسیاری ازعلما و متکلّمین وشعرا وادبای عصر خود معاشرت و مکاتبات شعری داشته و جماعتی از ادبا و رواة شعر از او اخذ ادب کرده اند. ذکر مجالس او باابوعلی جبّائی در اهواز و باحکیم ریاضی معروف ثابت بن قرّه و مدیحهٔ ابوالحسین علیّ بن العبّاس نوبختی (متوفّی سال ۳۲۴) از او در کتب رجال وتواریخ هست و ما جمیع آنها را در مقام خود نقل خواهیم نمود.

گذشته از این مراتب ابوسهل خود از رواة اشعار است و قسمتی از اخبار ابو نواس از او مروی است (۳) و او شاگردان متعدّدی نیز داشته که همه از کتّاب و شعرا و متکلّمین معروفند و ایشان چنانکه در ذیل مذکور میشود از ابو سهل ادب و شعر وکلام اخذ و در تعلیم این فنون پیش او شاگردی میکرده اند.

۳ - شاگردان ابوسهل نوبختی

ابو سهل درکلام وادب یك عدّه شاگردانی داشته که بعد از او آراء وعقاید

---

(۱) مروج الذّهب ج ۸ ص۲۳۳ (چاپ فرنك) (۲) آن دوقطعه هردو در دیوان ابن الرّومی ج ۱ ص ۱۲۲ - ۱۲۳ (چاپ مصر سال ۱۹۲۷ میلادی) مندرج است. (۳) اخبار ابی نواس ج ۲ (خطّی)

استاد خود را درمیان فرقهٔ امامیّه و طلبهٔ علم و ادب انتشار داده اند و اسامی شش تن از ایشان در کتب ادبی و تاریخی مذکور است بقرار ذیل :

۱ ـ علیّ بن اسمعیل، پسر او که علاوه بر اخذ علم و ادب از پدر[۱] پیش ابوالعبّاس احمدبن یحیی ثعلب (۲۰۰ـ۲۹۱) عالم نحوی و لغوی مشهور نیز شاگردی کرده بوده. کنیهٔ این شخص را خطیب بغدادی یك مرتبه ابوالحسین و یك بار هم ابوالحسن مینویسد و این علیّ بن اسمعیل از پدر خود ابوسهل و از ثعلب شعر روایت میکرده و ابومحمّد حسن بن حسین بن علیّ بن عبّاس بن اسمعیل بن ابی سهل بن نوبخت (۳۲۰ـ۴۰۲) ازاو پاره‌ای ازاشعار ثعلب را شنیده و ضبط نموده بوده و خطیب بغدادی بیك واسطه از این ابومحمّد نوبختی که شرح حالش بیاید یك قطعه ازاشعار ثعلب را روایت میکند که آنرا ابومحمّد از علیّ بن اسمعیل نوبختی فرا گرفته بوده است[۲] ؛

۲ ـ اَبُوالْحُسَین عَلیّ بن عَبْدالله بن وَصیف النّاشِیء الْاَصْغَر (۲۷۱ـ۳۶۵) [۳]، شاعر و متکلّم معروف که از مشاهیر مدّاحان اهل بیت اطهار و از مصنّفین معروف فرقهٔ امامیّه است و او درکلام شاگرد ابو سهل نوبختی است [۴] و در امامت کتابی تألیف کرده بوده[۵].

ناشیء اصغر شیخ روایت و استاد شیخ مفید ابو عبدالله محمّدبن محمّدبن نعمان است[۶] وشیخ مفید ازدوطریق یکی از راه شاگردی نزد ناشیء اصغر دیگر ازطریق تعلّم پیش ابوالجیش مظفّربن محمّد بلخی (متوفّی ۳۶۷) شاگرد دیگر ابوسهل بیك واسطه شاگرد ابوسهل نوبختی محسوب میشود[۷] ؛

(۱) ذهبی در تاریخ‌الاسلام fol. 60b نسخهٔ کتابخانهٔ ملّی پاریس (۲) تاریخ بغداد ج ۱۱ ص۳۴۷
(۳) یا ۲۶۶ (۴) ابن خلّکان ج ۱ ص ۳۸۹ (۵) فهرست طوسی ص ۲۳۳ و رجال نجاشی ص ۱۹۳ (۶) فهرست طوسی ص ۲۳۲

(۷) مقصود از ناشیء اکبر در مقابل ناشیء اصغر ، اَبُوالْعَبّاس عبدالله بن محمّد ملقّب بابن شرشیر و اَلنّاشِیء اْلاَکْبَر شاعر و متکلّم مشهور است که از اهل اَنْبار بوده و بسال ۲۹۳ وفات یافته و عمدهٔ اشتهار او بمخالفتی است که با اهل منطق و شعرا و علمای عروض کرده وعموم معانی مسلّمهٔ پیش ایشان را منکر شده و اوکتابی درنقض منطق وقصیدهٔ نونیّه‌ای داشته‌است قریب بچهارهزاربیت که در آن اهل آراء ونحل ومذاهب وملل را ذکر نموده بوده (برای احوال او رجوع کنید بمروج الذّهب ج ۲ ص۲۶۶ چاپ مصر وابن حزم ج ۴ ص۱۹۴ وتاریخ بغداد خطیب ج ۱۰ ص۹۲ـ۹۳)

۳ ـ ابوالحَسَن محمّد بن بِشْر سُوسَنجِرْدِی، صاحب کتاب الإنقاذ در امامت(۱)؛
٤ ـ ابو علی حسین بن قاسم کوکبی کاتِب (متوفّی در ربیع الاوّل سال ۳۲۷)(۲)؛
۵ ـ ابوالجَیْش مُظَفَّر بن محمّد بن احمد بلخی (متوفّی سال ۳۶۷) صاحب کتابی در امامت و استاد شیخ مفید(۳)؛
٦ ـ ابوبکر محمّد بن یحیی صُولی (متوفّی سال ۳۳۵) کاتب وادیب مشهور(٤).

بزرگان متکلّمین امامیّه در قرون چهارم و پنجم مثل شیخ مفید و نجاشی و سیّد مرتضی و شیخ طوسی و غیرهم همه بیکی دو واسطه شاگردان ابوسهل نوبختی بوده اند و بهمین علّت عقاید ایشان در باب امامت و مسائل دیگر کلامي تقریباً همان عقایدی است که ابوسهل در کتب متعدّدهٔ خود آنهارا تشریح وتدوین کرده بوده است.

٤ ـ ابوسهل نوبختی و مسئلهٔ غیبت

ابوسهل نوبختی درسال ۲۳۷ یعنی در ایّام امامت امام دهم حضرت امام ابوالحسن علی بن محمّد الهادی (از ۲۲۰ تا ۲۵٤) تولّد یافته ودر وقت رحلت امام یازدهم حضرت امام ابو محمّد حسن بن علی العسکری یعنی در سال ۲۶۰ قریب ۲۳ سال داشته است و چون وفات او بسال ۳۱۱ و در سنّ ۷٤ اتّفاق افتاده بنا بر این ۵۱ سال از عمر او در ایّام غیبت صغری صرف شده و در دورهٔ نیابت نایب سوّم حضرت قایم یعني درعصر وکالت و سفارت شیخ ابوالقاسم حسین بن روح نوبختی که با او از یك خاندان بوده در گذشته است.

این دورهٔ پنجاه و یك ساله از عمر ابو سهل نوبختی که در قسمت اخیر آن ابوسهل بر فرقهٔ امامیّهٔ اثنی عشریّه ریاست داشته و تقریباً هدایت این فرقه در آن ایّام با او وسایر افراد خاندان نوبختی بوده است بزرگترین دوره های بحرانی برای فرقهٔ قطعیّهٔ اثنی عشریّه محسوب میشود چه درهمین مدّت بوده است که دشمنان فرقهٔ مزبور از طرفی و خلیفه از طرف دیگر برای برچیدن بساط امامیّه کمال مجاهدت

(۱) رجوع کنید بصفحهٔ ۹٤ از همین کتاب و الفهرست ص ۱۷۷ و رجال نجاشی ص ۲۶۶
(۲) تاریخ الاسلام ذهبی fol. 60b نسخهٔ کتابخانهٔ ملّی پاریس وتاریخ بغداد خطیب ج ۸ ص ۸۷
(۳) الفهرست ص ۱۷۸ و رجال نجاشی ص ۲۹۹ و روضات الجنّات ص ۳۱
(٤) تاریخ الاسلام fol. 60b

را بکار برده و از هیچگونه آزار وسختگیری دریغ نکرده اند و امری که بیشتر ایشان را در این مرحله محرّك شده وفات امام یازدهم و نماندن فرزندی بظاهر از آن حضرت بوده و این پیش آمد در آن دوره نه تنها مخالفین طایفهٔ امامیّه را در مخالفت جسور کرد بلکه مؤمنین باین مذهب را هم دوچار اضطراب و حیرت عجیبی نمود و چنان اختلافی درمیان ایشان بروز کرد که بچهارده فرقه منشعب شدند و هرفرقه فرقهٔ دیگر را تکفیر و لعن کردند و نزدیك شد که بر اثر این اختلافات و سعی دشمنان امامیّه یك باره اساسی که در نتیجهٔ سالها زحمت و محنت قوام گرفته بود در هم فرو ریزد ودنیا بکام مخالفین این فرقه وخلیفهٔ عبّاسی شودکه ازدست تحکّم کتّاب ومنشیان و عمّال ایرانی امامی مذهب و زخم زبان و ملامتهای متواتر رؤسای امامیّه بجان آمده بود وخلاص خود را ازاین معرکه بعموم وسائل می‌اندیشید.

امام یازدهم حضرت امام ابومحمّد حسن بن علی عسکری بروایت شیعه در روز جمعهٔ هشتم ربیع الاوّل سال ۲۶۰ بعد از پنج سال و هشت ماه و پنج روز امامت در سرّمن رأی وفات یافت در حالیکه ظاهراً از آن حضرت فرزندی در مشهد و مرآی عامّه باقی نبود و خلیفهٔ عصر یعنی المعتمد علی الله (۲۵۶ ـ ۲۷۹) بهمین جهت امرداد خانهٔ امام و حجرات آنرا تفتیش کردند و جمیع آنها را مهر نمودند وعمّال او درپی یافتن فرزندآن حضرت کوشیدند و زنان قابله را بتحقیق حال کنیزکان امام یازدهم گماشتند و چون یکی از ایشان اظهار داشت که کنیزکی از آن امام حامله است اورا در اطاقی مخصوص منزل دادند و خادمی را با کسان او و چند زن بر او موکّل کردند و برادر خلیفه ابوعیسی بن متوکّل برجنازهٔ آن حضرت نماز گزارد و از بزرگان علوی و عبّاسی و رؤسای لشکری و کتّاب و قضاة وفقهـا و معدّلین تصدیق گرفت که حضرت بمرك طبیعی وفات یافته. پس ازآنکه جنازهٔ امام یازدهم را در خانه‌ای که امام دهم نیز درآنجا مدفون بود بخاك سپردند خلیفه و یاران او دریافتن فرزند امام یازدهم جهد بسیار بکار بردند و چون بنتیجه ای نرسیدند و کنیزکی که درحقّ اوتوهّم حمل رفته بود پس ازدوسال تحت نظرماندن فرزندی نیاورد رأی خلیفه

برتقسیم میراث حضرت امام حسن عسکری قرار گرفت و برسر این کار بین حدیث مادر آن حضرت و جعفر برادرش نزاع بروز کرد و با آنکه حدیث پیش قاضی ثابت نمود که تنها وارث امام یازدهم اوست جعفر معارض او شد ونزد خلیفه ازاو سعایت کرد و در طلب میراث برادر ازاو استعانت جست تا بالاخره بحکم خلیفه ماترك امام یازدهم را بعد از هفت سال توقف بین حدیث و جعفر تقسیم نمودند(۱).

جعفر که مردی دنیا دوست و عشرت طلب و طالب مقام برادر بود برای آنکه باین سمت شناخته شود باقسام وسایل تشبّث می جست و غالباً از کسان و طرفداران امام یازدهم که فرزند صغیر غایب آن حضرت را امام دوازدهم و حجّت حقّ بر خلق میدانستند پیش معتمد خلیفه سخن چینی میکرد از آن جمله خلیفه را وا داشت که صَیقل جاریهٔ امام یازدهم و مادر امام دوازدهم را مقیّد و ازاو حضرت قائم را مطالبه نماید(۲). صیقل برای بازداشتن عمّال خلیفه از تفحّص درامر امام دوازدهم وجود چنان فرزندی را انکار کرد و مدّعی حمل شد. معتمد او را در حرم خود نگاه داشت وزنان وکنیزکان خلیفه و برادرش موفّق و خدمه وزنان ابن ابی الشّوارب قاضی(۳) بتعهّد و مراعات حال او قیام کردند و این حال دوام داشت تا آنکه امور خلافت در سال ۲۶۳ براثر پیش آمد های سخت چند ازقبیل استیلای یعقوب‌بن‌لیث صفّار براهواز و خیال حملهٔ ببغداد و فتنهٔ صاحب الزّنج و مرك ناگهانی عبیدالله بن یحیی بن خاقان وزیر خلیفه تزلزل یافت و بهمین علّت صیقل را فراموش کردند و او ازچنگ عمّال خلیفه نجات یافت(۴) و بین طرفداران جعفر و صیقل اختلاف و دشمنی شدید بروز کرد وارباب دولت وعمّال خلیفه جمعی جانب جعفر را گرفتند وگروهی طرف صیقل را تا آنکه کارفتنه بالا گرفت و یکی ازاعضای خاندان نوبختی یعنی حَسَن بن جَعفر کاتب صیقل را در خانهٔ خود پنهان کرد. عاقبت معتضد خلیفه (۲۷۹-۲۸۹) که مثل متوکل

(۱) کمال الدّین ص ۲۵ - ۲۶ و ۳۴ و ۴۷ و ۲۶۱ - ۲۶۲ و فرق الشّیعه ص ۷۹ و غیبت طوسی ص ۱۴۱ - ۱۴۲ و ابن‌حزم ج ٤ ص ۹۳ (۲) اسم مادر امام دوازدهم را رواة ومؤلّفین باختلاف روایت صیقل وریحانه وسوسن ونرجس ضبط کرده اند (۳) مقصود علیّ بن ابی الشّوارب محمّد است که در سال ۲۶۲ بمقام قاضی القضاتی منصوب شد (٤) کمال الدّین ص ۲۶۲ و ۲۶۳

مخالف جدّی طایفهٔ امامیّه بود او را بعد از بیست سال و اندی که از فوت امام یازدهم گذشته بود از خانهٔ حسن بن جعفر نوبختی بیرون آورد و صیقل در قصر معتضد بود تا در عصر مقتدر خلیفه (۲۹۵ ـ ۳۲۰) وفات یافت(۱).

رحلت امام یازدهم وغایب بودن فرزندش یعنی حضرت قائم و دعاوی برادرش جعفر که امامیّه او را کذّاب لقب داده‌اند چنانکه پیش هم اشاره کردیم از طرفي میدان‌را برای تاختن بدست مخالفین امامیّه مخصوصاً معتزله وزیدّیه واصحاب حدیث و سنّت و خلیفهٔ عبّاسی داد و از طرفي دیگر آن فرقه را بشعب بسیار منقسم ساخت و چهارده فرقه ازآن میان برخاست که جمعی منکر فرزند داشتن امام یازدهم وگروهی در این باب متردّد و طایفه‌ای معتقد بختم امامت و جماعتی مدّعی غیبت امام یازدهم و رجعت آن حضرت بودند و از این فرقه دسته ای نیز جعفر برادر امام یازدهم را امام میشمردند ولي ایشان هم درباب امامت جعفر توافق نداشتند چه فرقه‌ای او را جانشین امام یازدهم و جماعتی او را منصوب برادر دیگرش محمّد که در حیات پدر فوت کرده بود و گروهی هم او را منتخب امام دهم میشمردند ودر دعوی امامت جعفر جماعتی ازفطحیّه ومحمّدّیه (طرفداران امامت محمّدبن امام علیّبن محمّدهادی که درحیات پدر فوت کرده بود) نیز علی رغم امامیّهٔ اثنی عشرّیه بطرفداری او قیام کردند وجمعی ازمتکلّمین زبردست فطحی وخواهر فارس بن حاتم بن ماهویه قزوینی ازاصحاب امام دهم که بواسطهٔ اظهار غلوّ وفساد امام او را لعن و طرد کرده وجعفر بر خلاف بتبرئه وتزکیهٔ اوپرداخته بود (۲) دورجعفر را گرفتند و اسباب تقویت او وزحمت شیعیان اثنی عشری گردیدند.

در عصر بروز این هنگامه که ازعهد معتمد خلیفه تا زمان مقتدر طول کشید و در آن مدّت فرقهٔ امامیّه از هرطرف معرض آزار و تعرّض قرارگرفتند خاندان امامی نوبختی همه وقت بواسطهٔ داشتن املاك وثروت و اعتبار شخصی و مقامات علمی و اداری در بغداد نفوذ کلّی داشتند و چشم امید فرقهٔ مزبور در ردّ مخالفین

(۱) ابن حزم ج ٤ ص ۹۳ ـ ۹٤ (۲) فرق الشیعه ص ۸۲ و کمال الدین ص ۳٤

و دفاع از خود بایشان بود ریاست آل نوبخت و هدایت طایفهٔ امامیّه را در یك قسمت ازاین عصر متکلّم وشاعر وادیب معروف ابوسهل اسماعیل بن‌علي نوبختی داشت.

ابوسهل که جزء عمدهٔ زندگانی‌خود را درتحصیل علم‌کلام واحتجاج و مناظره با مخالفین فرقهٔ امامیّه گذرانده ومردی زیرك و فهیم بود البتّه نمیتوانست در چنان موقع پر خطری ساکت بنشیند و از مسئلهٔ امامت که خود صورت کامل آنرا بر طبق اصول مذهبی امامیّه مدوّن کرده بود دفاع نکند ودرحالیکه هرکس درخصوص «غیبت» رأیی از خود اظهار میداشت و باعث تشتّت جمیّت طایفهٔ اثنی عشریّه میشد عقیده ایرا که حقّ میدانست ظاهر ننماید.

تشتّت امامیّه در این عصر در موضوع امامت وغیبت تا آن حدّ رسیده بود که حتّی در تعداد شمار ائمّه نیز بین ایشان موافقت نبود. جماعتی باستناد حدیثي که سُلَیم بن قَیس هِلالی (۱) از اصحاب حضرت عليّ بن ابی طالب روایت کرده بود ائمّه را سیزده میشمردند واز روی همین حدیث ابونصر هِبَةُ الله بن محمّدکاتب ازرجال ایّام غیبت صغری و از معاصرین ابوالقاسم حسین بن روح نوبختی که ذکرش بیاید زید بن عليّ بن حسین بانی فرقهٔ زیدیّه را هم در شمار ائمّه آورده بود (۲) و حسین بن منصور حلّاج صوفی معروف که بدوازده امام بیشتر عقیده نداشته میگفته است که امام دوازدهم وفات یافته و دیگر امامی ظاهر نخواهد شد وقیامت نزدیك است. (۳)

ابن النّدیم درالفهرست درباب غیبت بابوسهل رأی خاصّی که هیچکس نیز قبل از او باظهار آن نپرداخته بوده نسبت میدهد و آن اینکه ابوسهل میگفته است که من بامامت فرزند امام یازدهم یعنی حضرت قائم معتقدم ولی میگویم که امام دوازدهم درحال غیبت رحلت یافته وفرزند اودرحال غیبت جانشین اوگردیده واین ترتیب یعنی انتقال

(۱) برای شرح حال او که راوی اولین کتاب شیعه است رجوع کنید بالفهرست ص ۲۱۹ و کتب رجال معتبر.

(۲) رجال نجاشي ص ۳۰۸ (۳) Louiz Massignon, Passion d'al-Hallâdj p. 151

امامت ازپدربفرزند درغیبت دوام خواهد داشت تاآنکه مشیّت الهی باظهار امام غایب قراربگیرد(۱).

صحّت نسبت این رأی باین شکل بابوسهل شاید محلّ تردید باشد چه علاوه برآنکه درهیچیك ازکتب شیعه ذکر آن نیست قطعه‌ای که شیخ صدوق در کمال الدّین از کتاب التّنبیه ابوسهل که در باب امامت بوده نقل مینماید با رأی علمای امامیّهٔ اثنی عشریّه در خصوص غیبت تفاوتی ندارد (۲) بلکه میتوان گفت که ابو سهل که از شهادت دهندگان بولادت و رؤیت و غیبت امام دوازدهم (۳) و از تصویب کنندگان مقام نیابت و وکالت شیخ ابوالقاسم حسین بن روح نوبختی بوده (٤) از بزرگترین کسانی است که مسئلهٔ غیبت را موافق عقیدهٔ امامیّه دفاع و تقریر ودر کتب خود مدوّن کرده وبعد ازاو علمای دیگراین فرقه در این طریق هم ازاوپیروی نموده اند واگر هم چنان عقیده ایرا که ابن النّدیم باو نسبت میدهد در اوّل کار اظهارنموده بوده باقرب احتمالات بعدها بتصحیح آن پرداخته ورأیی‌را که جمهور امامیّه پذیرفته اند بیان و دفاع کرده است.

۵ ـ ابوسهل نوبختی و حسین بن منصور حلاج

در ایّام غیبت صغری یعنی در دوره ای که طایفهٔ امامیّه منتظر انجام زمان غیبت و ظهور امام غایب بودند و زمام ادارهٔ امور دینی و دنیائی ایشان در دست نوّاب و وکلا بود حسین بن منصور حلاّج بیضائی صوفی معروف در مراکز عمدهٔ شیعه مخصوصاً درقم و بغداد بتبلیغ وانتشار آراء وعقاید خود پرداخت و در نتیجهٔ چند سال مسافرت ووعظ عدّه‌ای ازشیعیان امامیّه و رجال درباری خلیفه را بعقیدهٔ خویش در آورد.

حلاّج بشرحیکه مصنّفین امامیّه نقل کرده‌اند درابتدا خود را رسول امام غایب و وکیل وباب آن حضرت معرّفي میکرده وبهمین جهت هم ایشان ذکر اورا درشمار « مدّعیان بابیّت » آورده اند(۵) و درموقعیکه بقم پیش رؤسای امامیّهٔ آن شهر رفته بوده و ایشان را بقبول عنوان فوق میخوانده است رأی خود را درباب ائمّه بشرحی

(۱) الفهرست ص ۱۷٦ (۲) کمال الدین ص ۵۳-۵۵ (۳) غیبت طوسی ص ۱۷۵-۱۷٦ (٤) ایضاً ص ۲۲۵ (۵) ایضاً ص ۲٦۲

که در فوق نقل کردیم اظهار داشته و همین گونه مقالات باعث تبرّی شیعیان امامی قم از او و طرد حلاّج از آن شهر شده است.

دعوی حلاّج در خصوص بابیّت و اظهار رأی مخصوص او درباب شمار ائمّه در حکم اعلان خصومت صریح با خاندان نوبختی بود چه یك تن از ایشان یعنی ابوالقاسم حسین بن روح از سال ۳۰۵ مقام وکالت و بابیّت امام غایب را داشت و قبل ازآن نیز درعهد وکیل دوّم، ابوجعفر محمّد بن عثمان، از خواصّ و محارم او بود و یك تن دیگر از آن خانواده هم که ابوسهل اسماعیل بن علی باشد در تاریخ قیام حلاّج رئیس امامیّه در بغداد شمرده میشد وبتفصیلی که دیدیم ابوسهل علاوه بر این مقام ریاست و نفوذ در میان وزراء و عمّال و کتّاب درباری حافظ اصول مذهبی فرقهٔ امامیّه و مدافع آن بود و گذشته از لحاظ سیاسی و دنیائی از نظردینی نیز اوقات خود را در ردّ و دفع مخالفین فرقه ای که ریاست آن بر عهدهٔ او بود و در احتجاج و مناظرهٔ با ایشان میگذارند.

حلاّج که از او مقالاتی در باب حلول و ادّعای معجزه و رسالت و ربوبیّت ظاهر شده بود مصمّم شدکه ابوسهل اسماعیل نوبختی را درسلك یاران خود درآورد و بتبع او هزاران هزار شیعهٔ امامی را که در قول و فعل تابع اوامر او و سایر بنی نوبخت بودند بعقاید خود برگرداند بخصوص که جماعتی از درباریان خلیفه نسبت بحلاّج حسن نظر نشان داده و جانب او را گرفته بودند و اگر آل نوبخت هم ازین جماعت تبعیّت میکردند دیگر برای حلاّج مانعی درپیش باقی نمی ماند وباتّکای کثرت اصحاب و نفوذ بزرگان وعمّال و منشیان درباری میتوانست برای دین جدید خود دستگاهی مهمّ ترتیب دهد.

امّا ابوسهل که پیری مجرّب و عالمی زیرك و فعّال بود نمیتوانست ببیند که یك‌نفر داعی صوفی با مقالاتی تازه از یك طرف بسیاری از عقایدی را که متکلّمین امامیّه و شخص او بخون دل آنها را ازتعرّض مخالفین حفظ و بر اساسی استوارقائم کرده‌بودند پایمال دعاوی خود کند وازطرفی دیگر خود را معارض حسین بن روح

وکیل امام غایب و مدّعی مقام او اعلان نموده دردستگاه خلافت که سالها بودشیعهٔ امامیّه وآل نوبخت مهمّات خطیر آنرا درمقابل قدرت رؤسای لشکری ترك وامیرالامراها برای خود حفظ کرده بودند ریشه بدواند.

درکار دفع حلاّج وقلع مادّهٔ دعوت او ابوسهل نوبختی منتهای تدبیر وفراست و فعّالیّت را ظاهر کرده چه محکوم کردن چنان شخصی که پیش از همه‌کار مدّعی امامیّه و آل نوبخت بوده آن هم بدست قضاة وائمّه ووزرای سنّی مذهب ودر پایتخت خلفا که قضاة وعلمای امامی درقطع و فصل دعاوی هیچگونه مداخله ای نداشته اند، باوجود کینه های مذهبی وخصومت های سیاسي، کاری چندان آسان نبوده و جز با نهایت عقل و دور اندیشی و باریك بینی میسّر نمیشده است.

آنچه در این خصوص میتوان بحدس گفت آنکه فرقهٔ امامیّه شاید برای قطع وفصل دعاوی چون فقه امامی ازطرف خلفا برسمیّت شناخته نشده بود درمیان مذاهب اهل تسنّن اضطراراً «مذهب ظاهری» را که بانی آن ابوبکر محمّد بن داوداصفهانی (متوفّی سال ۲۹۷) بود پذیرفته و بعضی از فقهای دومذهب امامی وظاهری در فروع وفقه عقاید یکدیگر را قبول کرده بودند چنانکه ناشیٔ اصغر از متکلّمین امامی وشاگرد ابوسهل نوبختی در فقه پیرو مذهب اهل ظاهر بوده است(۱).

رؤسای امامیّه احتمال دارد که در مراجعت حلاّج ببغداد و شروع بدعوت عموم (در سال ۲۹۶) بابوبکر محمّد بن داود امام اهل ظاهر متوسّل شده و او را بصدور فتوائی که او درسال ۲۹۷ اندکی قبل از فوت خود در وجوب قتل حلاّج انتشار داده واداشته باشند بعلاوه دوستی شخصی ابوسهل نوبختی باابوالحسن علیّ بن الفرات که دراین تاریخ وزیر مقتدر خلیفه بود (در ایّام وزارت اوّل او بین ۲۱ ربیع‌الاوّل ۲۹۶ و ٤ ذی‌الحجّه ۲۹۹) وطرفداری این وزیر از امامیّه نیز در تسهیل کار انجام نقشهٔ ابوسهل دخالت داشته است(۲).

بهر حال دراینکه ابوسهل امر حلاّج را دربغداد فاش کرده و عامّه را از او

(۱) فهرست طوسی ص ۲۳۳ (۲) L. Massignon, Passion d'al-Hallâdj, p. 148

بر گردانده و کذب دعاوی و مخرقهٔ او را نقل مجلس صغیر و کبیر نموده است شکّی نیست .

حلاّج درسال ۲۹٦ ببغداد آمد و بدعوت مردم پرداخت . ابوالحسن‌بن‌الفرات او را تعقیب کرد و ابن داود فتوای معروف خود را درحلّیّت خون او صادر نمود . حلاّج از بغداد گریخت و بشوشتر و اهواز پناه برد . درسال ۳۰۱ بار دیگر عمّال خلیفه بتعقیب او اقدام و او را گرفته در عهد وزارت علیّ بن عیسی ببغداد آوردند و او هشت سال در حبس ماند تا بالاخره در ۲٤ ذی‌القعدهٔ ۳۰۹ پس از هفت ماه محا کمه بفتوای قضاة و ائمّهٔ دین و امر مقتدر خلیفه ووزیر او حامدبن العبّاس بدار آویخته شد .

در ایّام دعوت حلاّج دوبار بین او و ابوسهل نوبختی مناظره دست داده است ودراین دوبارحلاّج ابوسهل را بتبعیّت از خود خوانده ومطابق روایات باقیه‌ادّعای معجزه کرده است . ابوسهل با جواب های دندان شکن و تقاضا هائی که حلاّج از انجام آنها عاجز آمده او را در دعوت خود مجاب بلکه مفتضح نموده و بهمین علّت کار او رونق نگرفته است . اینك عین دو روایتی که دراین باب باقیست :

۱ ــ ابو جعفر طوسی درکتاب الغیبة بدو واسطه از ابو نصر هبة‌الله بن محمّد کاتب چنین نقل میکند که چون خداوند تعالی خواست امر حلاّج را مکشوف واو را رسوا و خوار سازد او را بر آن داشت که ابوسهل اسماعیل بن علی را باقبول دعاوی دروغ بکمك خود بخواند وبهمین خیال کسی را پیش ابوسهل اسماعیل فرستاد واو را بخود خواند و از فرط جهل چنین گمان برده بود که ابوسهل نیز مثل ساده لوحان دیگر بسهولت مسخّر رأی و از پیروان او خواهد شد و با فریفتن ابوسهل بردیگران تسلّط خواهد یافت و بیچارگان را باین وسیله ببند حیله و کجروی خود گرفتار خواهد ساخت چه ابوسهل در نفوس مردم نفوذ داشت و درعلم وادب دارای مقامی شامخ بود . حلاّج در مراسله ای‌که بابوسهل نوشته بود باو پیغام داد که من وکیل حضرت صاحب‌الزّمانم و این اوّلین عنوانی بود که او بدان جهّال‌را

می فریفت سپس از آن ادّعا قدم فرا تر میگذاشت و چنین گفت که من از طرف امام غایب مأمورم که بتو مراسله بنویسم وآنچه‌را که امام اراده کرده جهت نصرت و تقویت نفس تو بنمایانم تا بآن ایمان آری و دوچار شك و ریب نشوی . ابوسهل در جواب او گفت که من از تو تقاضا دارم که در انجام امری سخت کوچك بر من منّت گذاری وآن امر که درجنب عظمت دلایل و براهینی که بدست تو آشکار شده وقعی ندارد آنکه من گرفتار محبّت کنیزکانم و بایشان عشق میورزم وعدّه ای از آن طایفه را در تملّك دارم و قادر بچیدن میوه‌ای ازبستان وصل ایشان نیستم واگر هرجمعه موی خویش‌را بخضاب رنگین نکنم پیری من آشکار گردد وکنیزکان از من گریزان شوند و ازاین‌بابت سخت در زحمتم چه اگر پرده از رازم بر افتد قرب ببعد و وصل بهجران مبدّل شود. اگر کاری کنی که از رنج خضاب برهم و موی سفید من بسیاه بدل گردد دست اطاعت بسمت تو دراز کنم و بعقیدهٔ تو در آیم و از مبلّغین مذهب تو شوم و آنچه را که از مال و خبرت در اختیار دارم در راه تو صرف نمایم . چون حلاّج بر آن جواب وقوف یافت دانست که دردعوت ابوسهل وبیان سرّ مذهب خود باو راه خطا رفته‌است بهمین علّت از او صرف نظر کرد و جوابی بمسئول او نداد و ابوسهل بالنتیجه حلاّج را در هر محفلی سخریّه و زبان‌زد عموم کرد وسرّ اورا بین خرد وبزرك مکشوف کرد وهمین قضیّه باعث دریده شدن پردهٔ اسرار حلاّج و نفرت عامّه از او گردید(۱) .

۲ ــ جماعتی از پیروان جاهل حلاّج چنین عقیده داشتند که او از نظر ایشان غایب میشود واندکی بعداز هوا آشکار میگردد . روزی حلاّج دربین جمعیّتی که ابوسهل نوبختی نیز در میان ایشان بود دست خود را حرکت داده از آن‌مقداری درهم در جمع مردم پرا کند . ابوسهل حلاّج‌را مخاطب ساخته گفت از این کار درگذر وبمن درهمی بده که بر آن نام تو وپدرت نقش باشد تا من و خلق کثیری که با مننند بتو ایمان آوریم. حلاّج گفت من چگونه چیزی که‌ساخته نشده بتو بنمایانم . ابوسهل گفت کسی که

---

(۱) غیبت طوسی ص ۲۶۱-۲۶۲ و نشوار المحاضرهٔ تنوخی ص ۸۱ و الفهرست ص ۱۹۰-۱۹۱ وقسمتی ازکتاب‌المنتظم تألیف‌ابن‌الجوزی درحاشیهٔ صلة عریب ص۱۰۵ وتاریخ بغداد ج ۸ ص ۱۲۴

چیز غیر حاضر را حاضر میسازد باید بساختن چیز ساخته نشده نیز قادر باشد(۱).

ازقراین چنین معلوم میشود که این مناظرهٔ اخیر حلاّج و ابوسهل در حدود سنین بین ۲۹۸ و ۳۰۱ در اهواز و حوالی آن اتّفاق افتاده چه در همین ایّام بوده است که حلاّج در اهواز و دهات اطراف آن جهت مردم طعام و شراب حاضر میساخته و میان ایشان دراهمی که آنها را دَرَاهِمُ‌القُدرَة نامیده بوده می پرا کنده است و کسیکه در این تاریخ غیر از ابوسهل نوبختی در اهواز بکشف حیل او پرداخته و او را بترك اهواز مجبور ساخته است متکلّم معتزلی معروف ابوعلی جبّائی است(۲) که گویا درهمین ایّام هم با ابوسهل نوبختی ملاقات میکرده و با او در اهواز مجالسی داشته است.

۶ ـ تالیفات ابوسهل نوبختی

ابوسهل اسمعیل بن علی نوبختی در تأیید مذهب فرقهٔ امامیّه و ردّ اعتراضات مخالفین و بیان مسائل کلامی کتب متعدّده داشته که عدد آن بر چهل کتاب و رساله بالغ میشده و از این جمله بدبختانه جز یکی دو فقره نقلی که از بعضی از مؤلّفات او در کتب مؤلّفین بعد باقیست امروز اثر دیگری دیده نمیشود. کتب ابوسهل از مراجع عمدهٔ علماء و متکلّمین امامیّه واقوال کلامی او شاهد و مؤیّد قول ایشان وشخص او در عداد رجال شیعه و مصنّفین معتبر این فرقه معدود بوده است(۳).

اینك اسامی تألیفات او از روی الفهرست و فهرست طوسی و رجال نجاشی و بعضی کتب دیگر:

الف - کتب او در امامت و ردّ بر مخالفین در همین باب

۱ ـ الاِستیفاء (الفهرست ـ طوسی ـ نجاشی)؛

۲ ـ التّنبیه (الفهرست ـ طوسی ـ نجاشی)، این کتاب‌را نجاشی صاحب‌رجال پیش استاد خود شیخ مفید خوانده بوده(۴) و شیخ صدوق در کتاب کمال‌الدّین و تمام النّعمة باسم ورسم مقداری از آن را که قریب بسه صفحهٔ خشتی است نقل کرده(۵) وگویا فقرهٔ دیگری را هم که مؤلّف مزبور در همان کتاب و شیخ طوسی در کتاب الغیبة از ابوسهل نقل مینمایند ازهمین کتاب التّنبیه باشد(۶)؛

(۱) صلة عریب ص۶۲-۹۵ (۲) تاریخ بغداد ج۸ ص۱۲۵ ونشوارالمحاضرة ص۸۷ (۳) شهرستانی ص۱۴۵ (۴) رجال نجاشی ص۲۳ (۵) کمال‌الدّین ص۵۳-۵۶ (۶) ایضاً ص۲۶۲ وغیبت‌طوسی ص۱۸۵

۳ ـ کتابی در ردّ بر غُلاة (الفهرست ـ طوسی ـ نجاشی) ؛

٤ ـ ردّ بر طاطری در موضوع امامت ؛

ابوالحسن علیّ بن محمّد طائی کوفی طاطری از فقها و شیوخ و بزرگان فرقهٔ واقفه است و او معاصر با حضرت امام موسی کاظم (۱۲۸ ـ ۱۸۳) بوده وبااینکه در حدیث و فقه ثقه شمرده میشود در دفاع ازمذهب واقفي وردّ عقاید شیعیان قطعیّه تعصّب و عناد شدید ظاهر میساخته و کتب متعدّد که عدد آنها بسي میرسیده درتأیید عقاید خود تألیف کرده و یکی از آن جمله کتابی بوده است در امامت و گویا همین کتابست که ابوسهل نوبختی برآن ردّ نوشته (برای احوال طاطری رجوع شود بالفهرست ص ۱۷۷ و فهرست طوسی ص ۲۱٦ ـ ۲۱۷ و رجال نجاشی ص ۱۷۹) ؛

۵ ـ ردّ بر واقفه (طوسی ـ نجاشی) ؛

٦ ـ الأنوار در تاریخ ائمّه (طوسی ـ نجاشی) ؛

۷ ـ کتاب الجُمَل در امامت (نجاشی) ؛

۸ ـ ردّ بر محمّدبن الأزهَر در امامت (نجاشی) .

این محمّدبن الازهر معلوم نشد کیست گویا مقصود از او ابوجعفر محمّد بن الأزهَر کاتب (۲۰۰ـ۲۷۹) از اخباریین اهل تسنّن است که بسنّ هشتاد درجمادی‌الاولی سال ۲۷۹ فوت کرده است(۱) .

ب ـ ردّ بر اهل سنّت و جبریّه و اصحاب صفات

۹ ـ ردّ بر عیسی بن ابان در موضوع قیاس(۱) (الفهرست) ؛

(۱) تاریخ بغداد ج۲ ص ۸۳-۸٤ (۲) رجوع کنید بصفحهٔ ۷۵ ازهمین کتاب ، فرقهٔ امامیّه وفقهای اهل ظاهر از اصحاب حدیث وسنّت درفقه ابتدا قیاس را برخلاف اصحاب ابوحنیفه وزیدیّه نفی وابطال میکردند وامامیّه احادیث بسیار از ائمّهٔ هدی در ابطال قیاس نقل می نموده‌اند از آن جمله از حضرت صادق مروی است که : « قیاس از دین من خارج است » (رجال کشّی ص ۱۲۵) و « اصحاب قیاس از راه سنجش طلب علم کرده و بهمین جهت از حقیقت دور افتاده اند چه دین خداوند با قیاس درست درنمی‌آید » (اصول کافي ص۲۱) . درمیان شیعه اوّلین کسانی که بقیاس‌واجتهاد پرداخته‌اند ابوعلی محمّد بن احمد بن جُنَید اسکافي (اواسط‌قرن‌چهارم) وحسن بن ابی‌عقیل عمّانی (نیمهٔ‌اوّل‌قرن‌چهارم) هستندکه درمیان فقهای امامیّه آن دو را قدیمَین میخوانند (روضات الجنّات ص ۱٦۸و ۵٦۰و۵۹۰)

۱۰ ـ نقض مسئلهٔ عیسی بن ابان درباب اجتهاد(۱) (طوسی ـ نجاشی) ،

اَبُو موسی عیسی بن اَبان بن صَدَقَة بن عَدِیّ بن مَرْدانْشاه (متوفّی محرّم سال ۲۲۱) ازاهل فسای فارس ازقضاة وفقهای اصحاب رأی وقیاس و ازپیروان امام اعظم ابوحنیفه است واوتألیفات چندداشته که ازآن جمله است دوکتاب اِثْباتُالقِیاسِ و اِجْتِهادُالرَّأیِ (۱) و بر این دو کتاب است که ابوسهل ردّ نوشته بوده ؛

۱۱ ـ کتابی در اِبطال قیاس (الفهرست) :

۱۲ ـ کتابی در ردّ بر اَصْحابُالصِّفَات(۲) (الفهرست ـ طوسی) .

---

(۱) رجوع کنید بملل و نحل شهرستانی ص ۱۵۳ و مقالات اشعري ص ۴۷۹ـ۴۸۵

(۲) ترجمه از کتاب المِلَل و النِّحَل شهرستانی : « جماعت زیادی از قدما برای خداوند تعالی صفاتی بعنوان صفات ازلیّه مثل علم و قدرت و حیات واراده و سمع و بصر و کلام وجلال واکرام و جود و انعام وعزّت وعظمت اثبات میکردند و بین صفات ذات و صفات فعل فرقی نمیگذاشتند بلکه درهر دو باب بیك شکل سخن میراندند و در نتیجهٔ این ترتیب صفاتی نیز بعنوان صفات خبریّه مثل دو دست و صورت برای خداوند تعالی اثبات مینمودند و بتأویل آنها نمی پرداختند و میگفتند چون این صفات درشرع وارد شده ما آنهارا باسم صفات خبریّه میخوانیم . چون معتزله از خداوند نفی صفات میکردند وقدمای اهل حدیث وسنّت دراثبات آنها سعی داشتند این طایفهٔ اخیررا بهمین نظر صِفاتیّه ومعتزله را مُعَطِّلَه خوانده‌اند . کار بعضی از اثبات‌کنندگان صفات بآنجا کشیدکه حتّی صفات ایزدی را بصفات مُحْدَثه نیز تشبیه نمودند و جمعی نیز بهمان صفاتی اقتصار کردند که افعال بر آنها دالّ است و در خبر نیز وارد شده و در این مرحله بدو فرقه منقسم گردیدند : جماعتی آن صفات را ازروی احتمالاتی که از لفظ آنها برمی‌آمد تأویل می‌نمودند وجماعتی دیگر می‌گفتند که مقتضاي عقل بما چنین میفهماند که هیچ چیز بخدای تعالی مانند نیست و هیچیك از مخلوقات باو شباهت ندارد و ازاین رو یقین حاصل میشودکه ما ازادراك معنی بعضی الفاظ‌که دراین باب وارد شده عاجزیم ونباید درتأویل آنها بکوشیم مثلاً درباب قول‌خداوندکه : « الرَّحْمنُ عَلَی الْعَرْشِ اسْتَوی » ، و « خَلَقْتُ بِیَدِی » و « جاءَ رَبُّكَ » وامثال اینها ما مکلّف نیستیم‌که تفسیر این آیات را بدانیم و آنهارا تأویل‌کنیم بلکه تکلیف ما اعتقاد داشتن است باینکه برای خداوند شریك و مانندی نیست و این جمله از راه یقین برما مبرهن گشته است . جمعی دیگر از متأخّرین برآنچه اسلاف ایشان در باب صفات گفته بودند زوائدی آورده گفتند باید آیات را همانطور که ظاهر آنها حاکیست گرفت و بدون گردیدن گرد تأویل آنهارا بشکلی که وارد شده تفسیر کرد و بماندن درحدّ ظاهر نیز اکتفا ننمود ؛ این طایفه برخلاف عقیدهٔ اسلاف گرفتار تشبیه صِرف شدند وتشبیه صرف حتّی درمیان یهود هم عمومیّت نداشت بلکه یك دسته ازایشان که قرائیّن خوانده میشدند چون بالفاظ زیادی در توراة برخوردندکه برآن دلالت داشت بآن پرداختند . امّا درمیان مسلمین از شیعه جماعتی راه غلوّ رفتند وعدّه‌ای راه تقصیر، ❀❀❀

۱۳ ـ کتاب الصِّفات (الفهرست ـ طوسی) ؛

۱۴ ـ کتابی در ردّ بر جبریّه درباب مَخلوق و اِستِطاعَت(۱) (طوسی) ، در الفهرست : الرَّدُّ عَلی مَنْ قالَ بِالمَخلوقِ ، و در نجاشی : الرَّدُّ عَلَی المُجَبِّرةِ فِی المَخلوقِ ؛

۱۵ ـ کتابی در صفـات (نجاشی) یا در صدقات (؟) (طوسی) که گویا همان کتاب مذکور در نمرهٔ ۱۳ باشد ،

ج ـ ردّ بریهود ومنکرین رسالت

۱۶ ـ کتاب تَثْبیتُ الرِّسالَةِ (الفهرست ـ طوسی) ؛

۱۷ ـ کتابی در احتجاج درنبوّت پیغمبر اسلام (نجاشی) ؛

۱۸ ـ کتابی در ردّ بریهود(۲) (طوسی ـ نجاشی) ؛

د ـ ردّ برمخالفین دیگر

۱۹ ـ کتاب مجالس ابوسهل با ثابتُ بْن قُرَّة (نجاشی ـ طوسی) ؛

❀❀❀ باین شکل که طایفهٔ اوّل بعضی از ائمّهٔ خود را درصفات بخداوند تعالی تشبیه کردند وطایفهٔ دوّم خداوند را بیك تن ازمخلوق مانند ساختند وچون معتزله ومتکلّمین اوّلیه ظاهر شدند بعضی از شیعه ازراه غلوّ وتقصیر برگشتند و باعتزال گرویدند و در تفسیر بظاهر از جماعتی از اسلاف تبعیّت کرده گرفتـار تشبیه شدند . امّا از اسلاف کسانیکه بتأویل نپرداختند و دستخوش تشبیه نشدند یکی مالِك بنْ أنَس است که درباب آیهٔ «الرّحمن علی‌العرش استوی» میگفت معنی استواء معلوم است ولی کیفیّت آن معلوم نیست و ایمـان بآن واجب و سؤال ازآن بدعت است و احمد بن حَنبَل و سُفیان و داود اصفهـانی وپیروان ایشان ، تا آنکه دوره بعبدالله بن سَعید کُلّابی و ابوالعبّـاس قَلانِسی و حارِث بن اَسَد مُحاسِبی رسید واین جماعت که بهمان عقاید اسلاف بودند بعلم کلام دست زدند وعقاید سلف را باحجج کلامی وبراهین اصولی تقریر نمودند و از ایشان بعضی کتاب نوشتند وبعضی نیز درس گفتند وچون ابوالحسن اشعری بااستاد خود درباب «صلاح» و «اصلح» اختلاف پیدا کرد وپس ازمناظره ومخاصمهٔ بااو از او جدا شد باین طایفه گروید و باادلّهٔ کلامی بتأیید اقوال ایشان پرداخت وآراء آن دسته را جزء مذهب اهل جماعت وسنّت قرارداد وعنوان صفـاتیه لقب پیروان اشعري شد و چون مُشَبِّهة و کَرّامیّة نیز ازاثبات‌کنندگان صفاتند ایشانرا هم ماجزء صفاتیه بشمار آوردیم .» (شهرستاني ص ۶۴ـ۶۵) و مقالات اشعری ص ۵۸۲ ببعد .

(۱) برای دانستن اختلاف بین مجبّره و امامیّه در باب مخلوق واستطاعت رجوع کنید بکنز الفوائد کراجکی ص ۴۰ـ۴۱ (۲) عمدهٔ احتجاجات مسلمین بایهود برسر مسائل ذیل بود : تشبیه خالق بمخلوق ، قول باینکه عزیر پسر خداوند است ، نسخ شرایع که یهود منکر آن بودند و پاره ای مسائل دیگر (تلبیس ابلیس ص ۷۵ ـ ۷۶ وشهرستانی ص ۱۶۲ ـ ۱۶۷ و ابن حزم ج ۱ ص ۹۸ ببعد وغیره)

اَبُوالحَسَن ثَابِتُ بن قُرَّة حَرانی صَابِئی (۲۲۱ ـ ۲۸۸) فیلسوف و عالم منطق و ریاضی معروف که در بغداد در عهد معتضد خلیفه در عداد منجّمین او معدود بوده با ابوسهل اسماعیل بن علی نوبختی و خواهر زاده اش ابومحمّد حسن بن موسی دوستی و معاشرت داشته است و چنانکه در شرح حال ابو محمّد خواهیم دید او از جمله کسانی بوده که غالباً درخانهٔ ابو محمّد نوبختی بامترجمین و فضلای دیگر انجمن میکردند و ابومحمّد و ابوسهل درمحضر او سؤالاتی طرح مینمودند و در سر پاره ای مسائل فلسفی و دینی با او بتکلّم و مناظره می پرداختند و غیر از کتاب مذکور در فوق که اشاره ای بهمین نکته است درجزء تألیفات ثابت بن قرّه کتابی است بعنوان جوابهای او بمسائلی که ابوسهل نوبختی از او پرسیده است(۱).

۲۰ ـ مجالس او با اَبوعلی جُبّائی در اهواز(۲) (نجاشی ـ طوسی) ؛

۲۱ ـ نقض مسئلهٔ اَبوعیسی وَرّاق درباب قِدَمِ اَجسام (نجاشی) و اِثبات اَغراض(۳) (طوسی) ؛

۲۲ ـ ردّ بر ابن‌الرّاوَندی در باب اِنسان(٤) (نجاشی ـ طوسی) ؛

۲۳ ـ کتاب السَّبك درنقض کتاب التّاج ابن‌الرّاوندی(٥) (الفهرست ـ طوسی)

۲٤ ـ نقض کتاب ابن الرّاوندی درباب اِجتهادُ الرّأی (الفهرست ـ طوسی) ؛

۲۵ ـ نقض عَبَثُ الحِکمَة تألیف ابن الرّاوندی(٦) (الفهرست ـ طوسی) ؛

۲٦ ـ نقض رساله تألیف شافعی(۷) (الفهرست ـ طوسی) ؛

۲۷ ـ ردّ بر اَبوالعَتاهیَه درباب توحید در اشعار او (طوسی ـ نجاشی) ؛

ابواسحاق اسماعیل بن القاسم ملقّب و مشهور بابو العتاهیه (۱۳۰ ـ ۲۱۱ یا

(۱) تاریخ الحکماء قفطی ص۱۱۸ (۲) رجوع کنید بذیل صفحهٔ ۹۷ وصفحهٔ ۱۱٦ ازهمین کتاب (۳) الانتصار ص ۱۵۰ و ۱۵۲ (٤) برای اختلاف متکلّمین در باب انسان ورأی ابن الرّاوندی در آن خصوص رجوع کنید بمقالات اشعری ص ۳۲۹ - ۳۳۳ (٥) رجوع کنید بصفحهٔ ۹۲ از همین کتاب (٦) ایضاً صفحهٔ ۹۲ از همین کتاب (۷) مقصود از این کتاب رساله ایست که امام ابو عبد الله محمّد بن ادریس شافعی (۱۵۰ ـ ۲۰٤) در اصول فقه مطابق رأی خود تألیف‌کرده واین کتاب که بهمان‌عنوان «رسالهٔ امام الشّافعی» معروفست اوّلین‌کتابی است که در باب اصول علم فقه تألیف شده ومکرّر نیزبطبع رسیده است(معجم‌المطبوعات‌العربیّة ستون ٤۷۰)

۲۱۳) از شعرای غزلسرای معروف عهد هارون و پسرانش امین و مأمون است که پس از مدّتی غزلسرائی و مدّاحی و هجّائی طریق زهد و وعظ را پیش گرفته و بتدریج بمشرب متصوّفه نزدیك شده‌است وچون شاعری قادر وصاحب کلامی سهل ودور از تکلّف بوده بزودی اشعار زهد ووعظ او درمیان مردم انتشار یافته وبوسیلهٔ آنها افکار صوفیانه و جبریّهٔ او درذهن عامّه جای میگرفته است .

ابو العتاهیه درفروع مذهب امامیّه داشته ولی در اعتقاد جبری ودشمن قدریّه بوده است(۱) وبهمین علّت در باب اعتقادیّات ومسائل راجع بتوحید در اشعار خود افکاری را بنظم آورده بوده که با عقیدهٔ امامیّه نمیساخته وکتاب ابوسهل نوبختی ردّ برهمین گونه عقاید اوست . صاحب تبصرة العوام میگوید :

« جملهٔ امامیّه برآنند که خدارا نتوان دید نه در دنیا و نه درآخرت وایشانرا براین دلیلهای قاطع است از عقل و قرآن و خبر رسول و خصم گوید که قومی از شیعه گفتند که خدا حکم بباطل کند وظلم وکفر وفواحش و سفه آفریند چنانکه مجبّره و مشبّهه گویند . گوئیم این دروغ است اهل امامیّه این سخن نگفته اند و در کتب امامیان نیابی و هرکس را که از اسلام بهره‌ای باشد روا ندارد که این برخدا بندد بلی ابو العتاهیة در فروع مذهب امامیّه داشت و دراعتقاد جبری بود واونه فقیه بود و نه عالم باصول دین و هرچه شعرا گویند از سخنان فاسد بر دیگران عیب نباشد وهیچ قوم از فرق اسلام نیابی الاّ که درمیان ایشان جمعی اعتقاد فاسد دارند علی الخصوص اصحاب شافعی و ابوحنیفه که امروز اغلب کتب از اصول وکلام وفقه که میخوانند بفلسفه و اصطلاحات آن آمیخته ، عبارت اهل اسلام بنادر توان یافت والعجب که راغب که از کبار متقدّمان اصحاب شافعی است و فخررازی که از متأخّران هریك تفسیری کرده اند و در آنجا چیزها گویند که هیچ مسلمان اطلاق آن بتفسیر قرآن روا ندارد واصحاب ایشان این دوتن را ازمحقّقان دانند وسخن ایشانرا حقایق خوانند پس بنا براین لازم آید که هیچ کس را بر اهل اسلام آن منّت نباشد که ابوعلی سینا و ابونصر فارابی را چه اینان که از متأخّرین فلاسفه اند منبع

(۱) تاریخ بغداد ج ۷ ص ۱۴۷ .

آن حقایقند و از جمله القاب کـه اصحاب شافعی فخر رازی را بآن خوانند حجّةالله علی‌الخلایق است اینها هیچ برایشان عیب نیست و جهل ابوالعتاهیهٔ جبری بر اهل امامت عیب است.»(۱)

ازجملهٔ اخیر این عبارت معلوم می‌شود که اهل تسنّن عقاید جبری ابوالعتاهیه را بامامیّه منسوب داشته وباستناد آنها بر این فرقه تاخته بوده اند وابوسهل لازم دانسته است که آنها را ردّ و انتساب آن آراء را بشیعیان امامی کـه ابوالعتاهیه در فروع مذهب ایشان را پذیرفته بوده دفع کند.

آقای لوئی ماسینیون در کتاب نفیسی که در شرح حال حسین بن منصور حلاّج نوشته نقض ابوسهل را ازکلام ابوالعتاهیه، که مدّت‌ها قبل از زمان او فوت کرده بوده و چندان هم باصطلاحات فلسفه آشنائی نداشته، فقط وسیله ای میداند که ابوسهل آنرا برای حملهٔ بمتصوّفه وحلاّج که باشعار ابوالعتاهیه استناد می جسته بکار برده‌است تا ازانتشار این گونه افکار جلوگیری نماید(۲). این حدس اگرهم صحیح باشد فرعیست وگویا اساس مقصود ابوسهل در ردّ افکار ابو العتاهیه درباب توحید چنانکه ازعبارت تبصرة العوام مفهوم میشود همان دفع اتّهامات اهل تسنّن است در انتساب افکـار ابوالعتاهیه بفرقهٔ امامیّه.

ه - اصول ومسائل کلامی

۲۸ - کتاب‌الخواطر(۳) (الفهرست - طوسی)؛

۲۹ - کتاب‌التعرّفة(٤) (الفهرست - طوسی)؛

۳۰ - کتاب حدث العالم (الفهرست - طوسی - نجاشی)؛

۳۱ - کلام در باب انسان(٥) (الفهرست)؛

(۱) تبصرة العوام ص ٤۲۱

(۲) Passion d'al-Hallâdj, p. 149.

(۳) در باب اختلاف متکلّمین در خصوص «خواطر» رجوع کنید بمقالات اشعری ص ٤۲۷-٤۲۹

(٤) مقالات اشعری ص ٥۱-٥۳ و٤۷۱-٤۷۲ وابن حزم ج ٥ ص ۱۰۸-۱۱۹

(٥) رجوع کنید بصفحهٔ ۱۰۲ از همین کتاب و مقالات اشعری ص ۳۲۹ - ۳۳۳ وارشاد الطّالبین ص ۱۸٦ - ۱۹۰

۳۲ ـ اَلحِکایَةُ وَالتَحْکِی[1] (الفهرست ـ طوسی)؛
۳۳ ـ اَلخُصُوصُ وَالعُمُومُ وَالاَسْماءُ وَالاَحْکام[2] (نجاشی ـ طوسی)؛
۳۴ ـ کتابی در توحید (طوسی ـ نجاشی)؛
۳۵ ـ کتاب الارجاء[3] (طوسی ـ نجاشی)؛
۳۶ ـ نفی و اثبات[4] (طوسی ـ نجاشی)؛
۳۷ ـ کتابی در محال بودن رؤیت خدای تعالی[5] (طوسی ـ نجاشی)؛

از این کتب ابوسهل نوبختی بدبختانه جز دوسه فقره‌ای که دیگران از آنها نقل کرده و ما نیز سابقاً آنهارا یاد آور شده ایم دیگر مطلبی بدست نیست ولی چون ابوسهل در عصر خود رئیس متکلّمین امامیّه و منزل او ومحلّ اجتماع ایشان بوده[6] و اقوال او برای علمای دیگر این فرقه حکم حجّت را داشته غالباً در کتب خود بآنها استشهاد میکرده‌اند و اگر کسی کتب کلامی امامیّه را باین قصد مورد مطالعه قرار دهد البتّه مقداری از آنها را میتواند باین وسیله التقاط نماید. ازآن جمله علاّمه در انوارالملکوت وفاضل مقداد درارشاد الطّالبین[7] برأی ابوسهل نوبختی راجع بانسان که کتابی نیز درآن باب تألیف کرده بود[8] اشاره میکنند وموافقت اورا دراین باب باجمهور فلاسفه ومعتزله میرسانند.

---

(۱) درمیان متکلّمین فرق مختلفه چندنفر کتابهائی باین عنوان داشته اند و از آن جمله‌است ابومحمّد جعفر بن مبشّر معتزلی متوفّی ۲۳٤ (الانتصار ص ۸۱) و ابوالفتح عثمان بن جنّی نحوی معروف (متوفّی ۳۹۲) که علم الهدی سیّد مرتضی برآن ردّ نوشته (فهرست طوسی ص ۲۲۰ و روضات الجنّات ص ٤٦٦) و ابن قُتَیبَة عبدالله بن مسلم دینوری (۲۱۳ ـ ۲۷٦) که شیخ مفید آن را ردّ کرده (فهرست طوسی ص ۳۱۵ و نجاشی نقضی در همین باب ازکتاب عتبی بشیخ مفید نسبت میدهد ص ۲۸٦ وآن شاید اشتباه باشد) و مقصود از حکایت در این مورد گویا نقل قول غیر است بهمان شکلی که او آورده است بر سبیل حکایت بدون افزایشی یا نقصانی (مجمع البحرین ص ۲۲) و در این صورت بر حکایت کننده (حاکی) راجع بمضمون و مطلب حکایت بحثی وارد نیست و اگر حرجی باشد برکسی است که حکایت از او نقل شده (محکیّ) چنانکه سیّد مرتضي ابن الرّاوندی را درنقل حکایت اهل مذاهب چون اوآنها را فقط برسبیل حکایت آورده‌است مقصّر نمیشمارد ولی‌جاحظ را برخلاف او چون اظهار تعلّق وعقیده بحکایات خود کرده خطا کار میداند (شافی ص ۱۳)

(۲) مقالات اشعری ص ٤٤٥-٤٤٦ و شرح مقاصد ج ۲ ص ۱٦۸-۱۷۳ و ٤۸۳ وکنز الفوائد ص۱۹-۲۹ (۳) رجوع کنید بصفحهٔ ۳۱ ازهمین کتاب (٤) مقالات اشعري ص ٤٤٦-٤٤۷

(٥) صفحهٔ ۱۰۲و۱۲۱ از همین کتاب (٦) الفهرست ص ۱۷٦ (۷) صفحهٔ ۱۸۷

(۸) نمرهٔ ۳۱ از تألیفات ابوسهل

ابو جعفر محمد
(برادر ابوسهل نوبختی)

ابو سهل نوبختی برادری داشته است که او نیز در عداد متکلّمین و مؤلّفین شیعه بشمار می‌آمده و در علم کلام از برادر خود ابوسهل پیروی میکرده و دارای تألیفاتی نیز بوده است که بدبختانه یا صاحب الفهرست موفّق بپیدا کردن اسامی آنها نشده و یا آنکه از نسخه ای از آن کتاب که نسخ دیگر از روی آن نوشته شده افتاده بوده است(۱).

این شخص که اَبُو جَعْفَر مُحَمَّد بن علیّ بن اسحق نام دارد از رجالی است که در ایّام غیبت صغری از جانب سفرای امام غائب توقیعاتی در حقّ او صادر شده(۲) و مثل برادر خود ابوسهل مردی ادیب و شاعر پرور و از عمّال دیوانی و از مربّیان ومنعمین ابن‌الرّومی گویندهٔ معروف بوده و ابن‌الرّومی با او مکاتبات شعری میکرده و از او درخواست صله و کساء مینموده است و از یکی ازمدایح این شاعر درحقّ ابوجعفر چنین برمی آید که ابو جعفر مدّتی نیز حکومت قَرْيَةُ النُّعمان را داشته است. در دیوان ابن‌الرّومی سه قطعه شعر در حقّ ابو جعفر نوبختی هست که درآنها شاعر مزبور از ابوجعفر طلب کساء میکند و اکرام آل نوبخت را درحقّ خود ودوستی و خدمتگزاری خویش را نسبت بایشان یاد آور میشود وابوجعفر را در ننوشتن جواب مورد عتاب قرار میدهد(۳).

---

(۱) الفهرست ص ۱۷۷ (۲) غیبت طوسی ص ۲۷۲
(۳) رجوع کنید بدیوان ابن‌الرّومی ج ۱ ص ۱۲۸ و ۱٤۲ (ازچاپ قاهره در ۱۹۲۷ میلادی) وص ۱۸۱ و ۱۸٦ و ۲۰۰ (از چاپ کامل کیلانی)

فصل هفتم

ابو محمد حسن بن موسی

(وفاتش بین ۳۰۰ و ۳۱۰)

عليّ بن اسحاق بن ابی سهل بن نوبخت پدر ابوسهل اسماعیل که متأسفانه شرح حالش بدست نیامد و در فصل پیش شرح زندگانی دو پسرش ابوسهل اسماعیل و ابوجعفر محمّد مذکور گردید سر سلسلهٔ یك شعبه از خاندان نوبختی است که مثل شعبهٔ دیگر آن خانواده یعنی نوادگان اسماعیل بن ابی سهل بن نوبخت (بنی اعمام عليّ بن اسحاق بن ابی سهل بن نوبخت) معاً لوای شهرت و نفوذ و اقتدار این سلالهٔ بزرك را دردست داشته و باستظهار هم در پیش بردن یك مقصود قدم برمیداشته اند.

عليّ بن اسحاق بن ابی سهل علاوه بر ابوسهل اسماعیل متکلّم معروف و ابوجعفر محمّد ممدوح ابن الرّومی دختری نیز داشته است که نام و نشان او معلوم نیست ولی بواسطهٔ فرزندی که از او بوجود آمده ذکر آن دختر نیز در تاریخ باقی مانده است و آن فرزند اَبُو مُحمَّد حَسَن بن موسی است که خواهر زادهٔ ابو سهل اسماعیل و ابو جعفر محمّد محسوب میشود.

۱ ـ احوال ابو محمد نوبختی

شرح احوال پدر ابو محمّد حسن یعنی موسی[1] در دست نیست و نمیدانیم که او نیز از خاندان نوبختی بوده ویا آنکه ابو محمّد حسن پسرش فقط از راه نسبت مادر نوبختی خود که خواهر ابوسهل اسماعیل و ابوجعفر محمّد است نوبختی محسوب میشود.

---

(۱) در میان آل نوبخت یك نفر موسی نام هست و آن ابوالحسن موسی بن حسن بن محمّد بن عبّاس بن اسماعیل بن ابی سهل بن نوبخت یعنی ابن کِبْریاء نوبختی است که از منجّمین و مصنّفین است و او که شرح حالش عنقریب مذکور خواهد شد از رجال اواخر غیبت صغری و از معاصرین ابو نصر هبة الله بن محمّد کاتب راوی اخبار حسین بن

روح نوبختی (متوفی سال ٣٢٦) است[١] که در ٤٠٠ هجری هنوززنده بوده[٢].

فاضل معاصر آقای سیّد هبة‌الدّین شهرستانی در مقدّمه ای که بر کتاب فِرَق الشّیعه منسوب بهمین ابومحمّد حسن بن موسی نوشته ابومحمّد نوبختی را پسر ابوالحسن موسی بن حسن ملقّب بابن کبریاء شمرده است. بنظر نگارنده این نسبت صحیح نمی آید چه علاوه بر آنکه هیچیك از اصحاب کتب رجال و مؤلّفین با وجود علم باحوال ابومحمّد حسن بن موسی و ابوالحسن موسی بن کبریاء متعرّض چنین نسبتی نشده و همه ابومحمّد حسن بن موسی را بهمان خواهر زادگی ابوسهل شناسانده اند ملاحظهٔ بعدزمانی ایشان نیزچنین حدسی راسست وبعید می‌نماید چه ابومحمّد حسن بن موسی باتّفاق مورّخین در دههٔ اوّل ازقرن چهارم هجری یعنی بین ٣٠٠ و ٣١٠ فوت کرده و بیشتر ایّام حیات او در نیمهٔ دوّم قرن سوّم یعنی درعهد خالش ابوسهل نوبختی گذشته است درصورتیکه ابوالحسن موسی بن کبریاء تامدّتها بعد ازدورهٔ وکالت ابوالقاسم حسین بن روح (بین ٣٠٥ و ٣٢٦) نیزمیزیسته وقسمتی از اخبار وکیل سوّم امام غایب را برای دیگران ازجمله برای ابونصر هبة‌الله بن محمّد کاتب نقل کرده و باین ترتیب از رجال اواسط بلکه اواخر قرن چهارم بوده است.

چنین‌تصوّر میرود که ابو محمّد حسن بن موسی یعنی مؤلّف کتب فرق‌الشّیعه و الآراء و الدّیانات ومؤلّفات دیگر نیز مثل شیخ ابوالقاسم حسین بن روح فقط از طرف مادر بخاندان نوبختی انتساب داشته و اگر هم پدر او ازافراد این خانواده بوده کسی بذکر او نپرداخته است و ما را از احوال او اطّلاعی در دست نیست.

ابومحمّد حسن بن موسی از متکلّمین و فلاسفه وادبا وآشنایان بآراء و دیانات و ملل و نحل است و او مثل بسیاری از علمای جامع عصر خود بتحصیل فنون مختلفه عشق داشته و درجمع کتاب ونسخ نفیسه عمر خود را میگذرانده و کتب بسیار بخطّ خود نوشته بوده است و بر اثر همین عشق وعلاقه بتحصیل علم و ادب منزل او محلّ اجتماع علما و فضلا محسوب میشده و جماعتی از مترجمین کتب قدیمه مثل

(١) غیبت طوسی ص ١٩٠ و ٢٤٢ و ٢٥١ (٢) رجال نجاشی ص ٢٠٨

اَبُو عثمان سَعید بن یعقوب دِمَشْقِی و ابو یَعْقوب اِسْحاق بن حُنَین (متوفّی ۲۹۳)و ابوالحسن ثابت بن قرّة (۲۲۱ـ۲۸۸) وغیرهم در خانهٔ او دور هم گرد می آمده ودر مسائل علمی بحث میکرده اند(۱).

ابو محمّد خود برای ثابت بن ابراهیم صابی (۲۸۳ ـ ۳۶۹) طبیب معروف چنین نقل کرده بوده است که روزی در حداثت سنّ از ثابت بن قرّه حکیم ریاضی معروف مسئله ای پرسیده و ثابت از جواب گفتن بآن در مقابل جمعیّت خود داری کرده و ابومحمّد دوبیت ذیل را برسبیل تمثّل خوانده است :

اَلاٰ مَا لِلَیْلَی لاٰ تُرَی عِنْدَ مَضْجَعِی　　بِلَیْلٍ وَلاٰ یَجْرِی بِهَالِیَ طَائِرُ

بَلَی اِنَّ عُجْمَ الطَّیْرِ تَجْرِی اِذَا جَرَتْ　　بِلَیْلَی وَلٰکِنْ لَیْسَ لِلطَّیْرِ زَاجِرُ

روز بعد ثابت بن قرّه ابومحمّد را در راه می بیند و بسؤال او جواب شافی میدهد و تمثّل او را بدوبیت فوق بیاد او میآورد ، ابومحمّد سرافکنده معذرت میخواهد و بثابت بن قرّه اطمینان میدهد که در ایراد آن دو بیت غرض او تعریض بثابت نبوده است(۲).

از این حکایت و ذکر اینکه ثابت بن قرّه دراواخر عمر خود در ردیف ابوعثمان دمشقی و اسحاق بن حنین در منزل ابو محمّد نوبختی اجتماع میکرده اند خوب معلوم میشود که ابومحمّد با وجود اختلاف سنّی که با امثال ثابت بن قرّه داشته بزودی چنان درفضل وکمال ترقّی و شهرت یافته که مثل ثابت بن قرّه مردمانی که درابتدا بواسطهٔ کمی سنّ چندان بشأن ابومحمّد اعتنا نمیکرده اند در اواخر بحضور در منزل او برای بحث در مسائل علمی سرفرود میآورده‌اند . ابومحمّد نوبختی غیر از فضلائی که ذکرشان درفوق گذشت باابوالاحوص داوذ بن اسد بصری وخال خود ابوسهل اسماعیل بن علی (۲۳۷ ـ ۳۱۱) وابوعلی محمّد بن عبدالوهّاب جبّائی (۲۳۵ ـ ۳۰۳) وابوالقاسم عبدالله بن احمد کعبی بلخی (متوفّی سال ۳۱۹) وابن الرّاوندی وابوعبدالله

(۱) الفهرست ص ۱۷۷　(۲) ابن ابی اصیبعة ج ۱ ص ۲۱۶

محمّد بن عبدالله بن مملّك اصفهانی و ابوجعفر محمّد بن عبدالرّحمن بن قبهٔ رازی معاصر بوده ؛ از بعضی مثل ابوالاحوص بصری و ابوسهل اسماعیل اخذ علم کرده و بابعضی دیگر مانند ابوجعفر بن قبه و ابن مملّك اصفهانی و ابوالقاسم بلخی وجبّائی بطریق سؤال وجواب بحث مینموده و عقاید عدّه‌ای از ایشانرا که بامذهب فرقهٔ امامیّه نمیساخته نقض میکرده است .

درمیان آل نوبخت ابو محمّد باوجود متکلّم بودن کسی است که از همهٔ ایشان بیشتر بمذاهب فلاسفه توّجه کرده و علاوه برآمیزش بامترجمین کتب حکمتی قدیم ومطالعهٔ کتب ارسطو بعضی ازآنها را مختصر نموده و در ردّ بعضی از آراء فلاسفه و واهل منطق نیز کتبی پرداخته است .

درکلام هم مثل خال خود ابوسهل بمعتزله مخصوصاً بمعتزلهٔ بغداد نزدیك‌شده و بهمین جهت بین شیعه و معتزله برسر عقیده وانتساب اوبیکی از این دوفرقه نزاع بوده است[۱] بااین‌حال امامی بودن او مسلّم است چه علاوه بر آنکه غالب مؤلّفین قدیم مثل ابن‌النّدیم و مسعودی واشعری وخطیب بغدادی وابن ابی‌الحدید وذهبی و اصحاب رجال شیعه او را در این ردیف آورده اند عقایدی را که او در کتب کلامی خود دفاع کرده همگی همان عقاید فرقهٔ امامیّه و نظیر عقاید خال جلیل القدرش ابوسهل نوبختی است .

۲ ـ تالیفات ابو محمد نوبختی

ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی علاوه برآنکه از ادبا وروات اشعار بوده[۲] درکلام و فلسفه و نجوم وعلم بملل ونحل ومقالات درعهد خود استاد شمرده میشده ودراین فنون قریب چهل کتاب تألیف کرده بوده که ازآن جمله حتّی یکی نیز دردست نیست مگر یك کتاب که در انتساب آن بنوبختی شكّ است وآن یعنی فرق‌الشّیعه اگر ثابت شود که از ابومحمّد است یکی از دو کتاب مستقلّی است که از خاندان نوبختی بیادگار مانده است .

اینك اسامی تألیفات ابومحمّد و موضوع هریك ازآنها از روی الفهرست وفهرست

(۱) الفهرست ص ۱۷۷ (۲) الموشّح مرزبانی ص ۲۷٤

طوسی و رجال نجاشی و کتب دیگر :

الف - کتب او درباب امامت

١ ـ الجامع (١) (طوسی ـ نجاشی) ، در الفهرست عنوان کتاب نیست :

٢ ـ الحجج (١) (نجاشی) ؛

٣ ـ ردّ بر واقفه (نجاشی) ؛

٤ ـ ردّ بر یحیی بن اصْفح (٢) درباب امامت (نجاشی) ؛

٥ ـ ردّ برجعفربن حرب معتزلی در باب امامت (نجاشی) ؛

٦ ـ الموضح در باب جنگهای حضرت امیرالمؤمنین علی (نجاشی) .

ب ـ کتب او در باب مسائل کلامی و فلسفی

٧ ـ اختصار کتاب الکوْن والفساد تألیف ارسطو (الفهرست ونجاشی) ؛

این کتاب ارسطو را حنین بن اسحاق از یونانی بسریانی و دو نفر از معاصرین و رفقای ابومحمّد نوبختی یعنی اسحاق بن حنین وابوعثمان دمشقی بعربی ترجمه کرده بودند و ابومحمّد نوبختی باقرب احتمالات ترجمهٔ یکی از این دونفر مترجم را مختصر نموده‌است چــه ذکری از اینکه او یونانی نیز میدانسته و از روی متن یونانی این اختصار را پرداخته بوده است در هیچیك از کتب نیست .

٨ ـ حجج طبیعی مستخرج ازکتب ارسطو بررد کسانیکه آسمان را حیّ وناطق می‌پنداشته‌اند :

این عقیده در میان یك عدّه از فلاسفهٔ دهری و اصحاب فلك و نجوم پیروانی داشته ، صاحب تبصرةالعوام در این خصوص ازقول ایشان مینویسد : « گویند کواکب هر چه بالای ایشان است بینند و علّت اولی را بینند و حرکت کواکب در افلاك تمام ودائم است وایشان همه زنده اند وتغییر بدیشان روا نیست وجمله‌را یك حیوةاست

(١) لابدّ در یکی از این کتب بوده است که ابومحمّد نوبختی کتب جاحظ را درباب امامت نقض نموده بوده ومسعودی بدون اینکه دراین باب شرح وتفصیلی بدست دهد چون خود او نیز یکی ازناقضین کتب جاحظ در خصوص امامت‌است ابوعیسی ورّاق وابومحمّد نوبختی را هم در ردیف نقض کنندگان مؤلفات جاحظ راجع بامامت نام میبرد (مروج‌الذّهب ج٢ ص١٥٨ چاپ مصر) (٢) ابوزکریا یحیی بن اصفح از رجال خوارج است(شهرستانی ص١٠٢) .

وگویند مشتری فاعل عالم ارضی است ومدبّرِ اوست بقوّتی که درویست ازعلّت اولي و گویند کواکب وزمین ذوات عقولند وگویند آفتاب و جملهٔ کواکب بینند وشنوند آنچه درزیر ایشانست وگویند زمین حسّ دارد وشنود و بیند و آشامد اگرچه بآن ما نماند(۱)» . قول این فرقه‌را ابومحمّد نوبختی در کتاب دیگر خود الآراء والدّیانات نیزآورده بوده وابن الجوزی قسمتی ازآنرا از کتاب مزبور درتلبیس ابلیس نقل کرده است(۲).

۹ ــ الأرزاق والآجال والأسعار(۳) (نجاشی) ؛

۱۰ استطاعت برحسب مذهب هشام بن الحکم که ابومحمّد نوبختی نیزدراین باب بعقیدهٔ اوبوده (٤) (نجاشی) ؛

۱۱ ــ الاعتبار و التمییز والانتصار (نجاشي) ؛

۱۲ ــ کتابی در باب انسان (٥)(طوسی ــ نجاشی) ؛

۱۳ ــ تنزیه و ذکرمتشابه قرآن (نجاشی) ؛

۱٤ ــ حدث العالم(٦) (الفهرست ـ طوسی ـ ذهبی) ؛

۱٥ ــ توحید صغیر (نجاشی) ؛

۱٦ ــ توحید کبیر (نجاشی ــ الفهرست ــ طوسی) ؛

۱۷ ــ کتاب بزرگی در باب جزءِ لایتجزّأ (نجاشی)

بحث در باب جزءِ لایتجزّأ (۷) ازوقتیکه کتب یونانی بعربی ترجمه و مقالات فلاسفهٔ قدیم مثل ذیمقراطیس (۸) و ابیقورس(۹) دردست مردم انتشار یافت در میان

(۱) تبصرة العوام ص ۳٦۰ وابن حزم ج ٥ ص ۳٦ ـ ۳۷

(۲) تلبیس ابلیس ص ۸۲ ـ ۸۳ (۳) برای شرح این موضوع رجوع کنید بمقالات اشعری ص ۲٥٦ ـ ۲٥۸ و شهرستانی ص ۳٦ و الفرق بین الفرق ص ۳۳۰ ـ ۳۳۱ وشرح نهج البلاغه ج ۱ ص ٤٦٥ و ارشاد الطّالبین ص ۱٤۲-۱٤٦ و شرح مقاصد ج ۲ ص ۱٦۰ ـ ۱٦۳ و بحارالانوار ج ۳ وغیره

(٤) رجوع کنید بمقالات اشعری ص۲۲۹ ببعد وابن حزم ج ۳ ص ۲٦-٤۲ وکنزالفوائد ص ٤۰-٤۸ و برای مذهب هشام در این خصوص رجوع شود بمقالات اشعری ص٤۲ ـ ٤۳ وشهرستانی ص ۱٤۱

(٥) صفحهٔ ۱۰۲ از همین کتاب ومقالات اشعری ص ۳۲۹ ـ ۳۳۳ و ارشادالطّالبین ص ۱۸٦-۱۹۰

(٦) در الفهرست (ص ۱۷۷) و فهرست طوسی (ص ۹۹) نام دوکتاب توحید و حدث العالم (در الفهرست بغلط نام این دوّمی حدث العلل (؟) چاپ شده) بیکدیگر چسبیده ولی از تاریخ الاسلام ذهبی (fol. 45 a) چنین برمی‌آید که حدث العالم کتابی علیحده بوده است .

(۷) atome (۸) Democrites (۹) Epicures

متکلّمین معمول شد و از اوّلین کسانی که در این خصوص عقیده ای اظهار کرده اند ابومحمّد هشام بن الحکم متکلّم معروف امامی است و او بمتابعت فلاسفهٔ قدیم میگفته است که هر جزئی از اجزاء اجسام قابل تجزیه است و نهایتی در این تجزیه نیست جز از جهت مساحت چه مساحت جسم را نهایتی هست ولی برای اجزاء آن در تقسیم بجزء های دیگر حدّی نمیتوان قرار داد(۱)

این عقیده را که نظّام معتزلی نیز پذیرفته و در این مقاله تابع هشام بن الحکم شده بوده است(۲) جمیع متکلّمین امامی قبول نکرده‌اند بلکه فرقه‌ای از ایشان برخلاف هشام و فلاسفهٔ قدیم و نظّام عقیده داشتند که اجزاء جسم را در تقسیم بجزء های کوچکتر حدّی است چه جسم دارای اجزاء معیّنی است که از اجتماع آنها درست شده و هرگاه که مشیّت الهی از جسمی حال اجتماع را سلب کند اجزاء معدود آن بدون اجتماع یعنی جدا از یکدیگر می‌مانند و هیچیك ازآنها قابل تحمّل تقسیم وتجزیه نیستند(۳).

احتمال کلّی دارد که ابو محمّد نوبختی که بمقالات و مشرب فلاسفه آشنائی تمام داشته و در بعضی از عقاید هم از هشام بن الحکم پیروی میکرده است در این کتاب خود مقالات مختلفهٔ مردم را درباب جزء لایتجزّأ ذکر و ضمناً از عقیدهٔ هشام در آن خصوص دفاع کرده بوده است.

۱۸ — مختصر کلام درباب جزء (نجاشی):

۱۹ - الخصوص و العموم (٤) (نجاشی)؛

۲۰ — ردّ بر اصحاب المنزلة بین المنزلتین در باب وعید (نجاشی)

۲۱ — انکار رؤیت باری تعالی وردّ بر کسانی که آنرا ممکن می پنداشته اند(۵)

---

(۱) مقالات اشعری ص ۵۹ (۲) الفرق بین الفرق ص ۵۰ و ۱۱۳ (۳) مقالات اشعری ص ۵۹ و ابن حزم ج ۵ ص ۹۲-۱۰۸ وشرح اشارات خواجه نصیر، نمط اول، وشرح مقاصد ج۱ ص۲۹۲ - ۳۱۳ و غیره (٤) مقالات اشعری ٤٤٥ - ٤٤٦ و عدّة الاصول شیخ طوسی ص۱۳۱ - ۱۵۲

(۵) برای این موضوع رجوع کنید بمقالات اشعری ص ۲۱۳ - ۲۱۷

(نجاشی — ذهبی) ؛

۲۲ — کتابی در مرایا وجهت رؤیت در آنها (نجاشی) ؛

۲۳ — ردّ بر ابو عیسی ورّاق و نقض کتاب الغریب المشرقی تألیف او (۱) (الفهرست طوسی) ؛

۲۴ — ردّ بر اهل تعجیز (۲) وآن نقض کتاب ابو عیسی ورّاق است (۳) (نجاشی) ؛

۲۵ — ردّ بر ابوالهذیل علاّف در باب نعیم اهل جنّت (٤) (نجاشی — ذهبی) ؛

۲۶ — نقض بر ابوالهذیل علاّف در باب معرفت (٥) (نجاشی) ؛

---

(۱) صفحهٔ ۸۷ از همین کتاب

(۲) تعجیز در این مورد نسبت عجز دادن بخداوند تعالی است و اهل تعجیز باصطلاح مخالفین کسانی بوده اند که خداوند را فقط بر جواهر قادر میدانستند نه بر جواهر واعراض کلاً و در میان معتزله مخصوصاً ابوعمرو معمّر بن عبّاد سُلَمی از معاصرین ابراهیم نظّام وعلاّف طرفدار این عقیده بوده است (مقالات اشعری ص ۱۹۲ و ٥٤۸ و تعریفات جرجانی ص ۹۷) ومعمّر میگفته است که اعراض از قبیل رنگ و طول وعَرض و طعم و بو وخشونت و نرمی و حسن و قبح و صوت و قوّت و ضعف و مرگ و زندگی و رستاخیز و مرض و صحّت و عافیت و کوری و کری و بینائی و شنوائی و فصاحت و فساد و صحّت میوجات کار خداوند نیست بلکه ساخت اجسامی است که این اعراض در آنها وجود دارد و دهریّون نیز با او دراین عقیده که نهایتی برای اشیاء موجود نیست موافقت داشتند (ابن حزم ج ٤ ص ۱۹٤) وابن الراوندی بااینکه بر بسیاری از عقاید معمّر طعن میزده در « افعال طبائع » با او همعقیده بوده و مثل معمّر میگفته است که آنچه را که فلك بر آنها شامل است مثل حرکت وسکون و تألیف وافتراق و تماسّ و مباینت فعل خداوند نیست (الانتصار ص ٥٤) . احتمال کلّی دارد که ابوعیسی ورّاق نیز مثل ابن الراوندی درپاره‌ای از این عقاید با معمّر اشتراك داشته وکتابی در آن خصوص نوشته بوده که ابو محمّد آنرا نقض کرده است . (۳) صفحهٔ ۸۷ از همین کتاب .

(٤) در باب اختلاف متکلّمین در خصوص « نعیم اهل جنّت » و رأی علاّف در آن خصوص رجوع کنید بشهرستانی ص ۳٥ و تبصرة العوام ص ٤۳۰ و مقالات اشعری ص ٤۷٥ و الفرق بین الفرق ۱۰۲ وغیره (٥) برای اختلاف متکلمین در باب معارف رجوع شود بابن حزم ج ٥ ص ۱۰۸ – ۱۱۹ و برای رأی علاّف دراین مسئله رجوع شود بکتاب الفرق بین الفرق ص ۱۱۱ - ۱۱۲ و برای رأی حسن بن موسی نوبختی رجوع کنید بمقالات اشعری ص ٥۲ .

۲۷ — نصرت مذهب عمر بن عباد (۸) و احتجاج درآن خصوص (الفهرست - طوسی)؛

۲۸ — کتابی در باب خبر واحد و عمل بآن (۱) (نجاشی)،

ج - مناظرات و مسائل او بامعاصرین

۲۹ — جوابهای او بابوجعفر بن قبه (۲) (نجاشي)؛

۳۰ — جوابهای دیگر باو (نجاشي)؛

۳۱ — ردّ بر ردّیکه ابوعلی جبّائی بر منجّمین نوشته بوده؛ نجاشی میگوید که ابوعلی جبّائی در ردّ خود تجاهل کرده بوده (۳) واین کتاب را سیّدبن طاوس در دست داشته است (٤)

۳۲ — مسائل او با جبّائی در موضوعات مختلفه (نجاشي)؛

۳۳ — ردّ بر منجّمین (٥) (نجاشی)؛

---

(۸) بعد از تفحّص بسیار ندانستم عمر بن عباد کیست و گمان میکنم جهل نسّاخ این اسم را از صورت اصلی برگردانده وغرض همان ابو عمرو معمّر بن عبّاد سُلَمی معتزلی معروف است که در بعضی کتب دیگر هم نام اورا ناسخین تحریف کرده‌اند از آنجمله در ارشادالطّالبین چاپی ص ۱۸۷ در صورتیکه مسلماً گفتگو از معمّر و رأی مخصوص او در باب انسان است نام او عمر بن عبادة السلمی المعتزلی طبع شده. امّا آن مذهب از مذاهب معمّر که نوبختی از آن دفاع کرده گویا عقیدهٔ اوست درباب «انسان» که غالب متکلّمین شیعه بتبعیّت از او وازجمهور معتزله وفلاسفه بر آن بوده‌اند، ازآنجمله ابواسحق بن نوبخت مؤلّف یاقوت و ابوسهل نوبختی و شیخ مفید و سیّد مرتضی و خواجه نصیرالدّین طوسی وعلّامهٔ حلّی، و گویا همین احتجاج ابومحمّد نوبختی درنصرت رأی معمّر یکي از اسباب معتزلي شمرده شدن او بوده است. برای مقایسه بین رأی معمّر و متکلّمین شیعه رجوع شود بمقالات اشعری ص ۳۳۱ - ۳۳۲ و انوار الملکوت علّامه (خطّی) و ارشاد الطّالبین ص ۱۸۷.

(۱) درباب خبر واحد رجوع کنید بالانتصار ص ۵۲ - ۵۳ وتعریفات جرجانی ص ٤۳ ومفاتیح العلوم خوارزمی ص ۷ ودرباب شرایط عمل بآن مطابق عقیدهٔ علمای امامیّه رجوع کنید ببحارالانوار ج ۱ ص ۱۹۸ - ۱۹۹ وکتاب عُدّةالاصول تألیف شیخ طوسی ص ٤۰ - ٦۳ ورجال استرابادی ص ۱ - ۳ وروضات الجنّات ص ٥٦۱ و ٥۹۰ وتبصرة العوام ص ٤۲۸ (۲) رجوع کنید بصفحهٔ ۹٤ ازهمین کتاب (۳) رجال نجاشی ص ٤۷ (٤) بحارالانوار ج ۱٤ ص ۱٤۳ (٥) درباب اختلاف قول منجّمین وردّ اقوال ایشان ازطرف متکلّمین رجوع کنیدبشرح نهج‌البلاغهٔ ابن‌ابي‌الحدید ج ۲ ص ۷۲ - ۷٥ وبحارالانوار ج ۱٤ ص ۱۳۸ - ۱٤۰ و کتاب الیاقوت ابواسحق نوبختی و شرح آن بتوسّط علّامه حلّی (خطّی)

٣٤ ـ ردّ بر ثابت بن قرّة (١) (نجاشی) ؛

٣٥ ـ شرح مجالس او با ابو عبدالله بن مملّك (٧) (نجاشی) ؛

٣٦ ـ مجالس او با ابوالقاسم بلخی (نجاشی) ؛

د ـ کتب او درباب ملل ونحل

٣٧ — فِرَقُ الشّیعة (نجاشی ـ فصول سیّد مرتضی ـ منهاج السّنة ابن تیمیّه) ؛

٣٨ — الآراءُ وَالدّیاناتُ (طوسی ـ الفهرست ـ مسعودی ـ ذهبی ـ ابن ابی الحدید ـ معجم الأدباءِ یاقوت ـ منهاج السنّة) ؛

٣٩ — ردّ براصحاب تَناسُخ (الفهرست — طوسی ذهبی) ؛

٤٠ — ردّ بر غُلاة (نجاشی — طوسی (٢) — خطیب بغدادی) ؛

٤١ — ردّ بر فِرَقِ شیعه بجز فرقهٔ امامیّه (نجاشی) ؛

٤٢ — ردّ بر اهل منطق (نجاشی — ذهبی) ؛

---

(١) گویا درباب ردّ عقیدهٔ او در حیّ و ناطق پنداشتن افلاك وکواکب که ابو محمّد نوبختی کتاب دیگری هم در همین خصوص تألیف کرده بوده ، ناصرخسرو میگوید :
« ثابت بن قرّة الحرّانی که مرکتب فلسفیّ را ترجمه کرده است اززبان وخطّ یونانی بزبان وخطّ تازی ، برآنکه افلاك و کواکب احیا و نُطَقا اند برهان کرده است و گفتست که مردم را حیات و سخن بدانست که جسد او شریفتر جسدست و اندر شریفتر جسدی کان جسد مردمست شریفتر نفس فرود آمدست و آن نفس زنده و سخنگوی است و این مقدّمه صادقه است . آنگاه گفتست و افلاك وانجم را اجساد ایشان بغایت شرف ولطافتست وبنهایت پاکیزگی است واین مقدّمهٔ دیگرست صادقه ، نتیجه ازاین دومقدّمه آنك مراین افلاك و انجم را نفس ناطقه است و ایشان زندگان و سخنگو یانند و این برهانی است که این فیلسوف کرده است برآنکه فرشتگان افلاك وکواکبند وزنده وسخنگویند .» دیوان ناصرخسرو ص٥٧٢ چاپ کتابخانهٔ طهران (٧) ابوعبدالله محمّدبن عبدالله بن مملّك اصفهانی از متکلّمین بزرك شیعه و از معاصرین ابوعلی جبّائی است واو ابتدا از معتزله بوده و بعد بعقیدهٔ امامیّه گرویده است و در امامت و مسائل دیگر کلامی مؤلّفاتی داشته است (الفهرست ص ١٧٧ و فهرست طوسی ص ٣٦٩ ورجال نجاشی ص ٢٦٩ و مقالات اشعری ص ٣٥٨ .)

(٢) درفهرست طوسی (ص ٩٩) نام دوکتاب ردّ بر تناسخیّه و غلاة بهم چسبیده در صورتی که از الفهرست ورجال نجاشی وتاریخ بغداد وتاریخ الاسلام ذهبی صریحاً بر می‌آید که ردّ برغلاة کتابی علیحده بوده است .

۴۳ — ردّ بر مُجَبِّرَه (نجاشی) ؛

کتاب رد بر غلاة

این کتاب ابو محمّد نوبختی در تقریر مقالات غلاة و ردّ بر ایشان بوده[1] و خطیب بغدادی درشرح حال ابو یعقوب اسحاق بن محمّد بن احمد بن ابان النّخعی الاحمر الکوفی (متوفی سال ۲۸۶) رئیس فرقهٔ اِسحاقیه از فرق غلاة که با ابو محمّد نوبختی دریك عصر میزیسته مقداری ازاین کتاب نقل مینماید وخلاصهٔ مطالبی را که خطیب بغدادی از کتاب ابو محمّد اقتباس نموده بوده ابن الجوزی در تلبیس ابلیس و ابن کثیر در البدایة والنّهایة از خطیب اقتباس کرده اند.

اسحاق بن محمّد نخعی کوفی را چون برص داشته و آنرا بمادّه ای که رنگ آنرا برمیگردانده می پوشانده است احمر میگفته اند و او و طرفدارانش یعنی اسحاقیّه که در عهدخطیب جماعتی ازایشان درمدائن سکنی داشته اند بالوهیّت حضرت علیّ بن ابیطالب معتقد بوده و اسحاق که ازمتکلّمین محسوب میشده مصنّفاتی نیز درباب عقایدخود برشتهٔ تألیف آورده بوده که یکی از آنها صراط نام داشته است[2].

خطیب بغدادی میگوید : کتابی از تصنیف ابو محمّد حسن نوبختی[3] بدستم افتاد در ردّ برغلاة و این نوبختی ازمتکلّمین شیعهٔ امامیّه است و درآن کتاب اصناف مقالات غلاة را ذکرمیکند تا آنجا که میگوید : «یکی ازکسانیکه درعصرما مرکب جنون را بجولان آورده اسحاق بن محمّد معروف باحمر است که بالوهیّت علیّ بن ابی طالب معتقد است و چنین می پندارد که آن حضرت در هر وقت ظاهر میشود چنانکه در عصر امام حسن بنام حسن و در زمان امام حسین باسم حسین ظهور کرده

(۱) مسعودی این کتاب را دردست داشته ونام آنرا اَلرَّدُّ عَلَی الْغُلاةِ وَغَیْرِهِمْ مِنَ الْبَاطِنِیَّةِ ذکرمیکند (التّنبیه والاشراف ص۳۹۶) (۲) تاریخ بغداد ج۶ ص۳۷۸ـ۳۸۱ وشهرستانی ص۱۴۵ وابن حزم ج۴ ص۱۸۶ ورجال نجاشی ص ۵۳ وتلبیس ابلیس ص۱۰۳ والبدایة والنّهایة (وقایع سال ۲۸۶)

(۳) خطیب نام پدر ابو محمّد را یحیی نوشته درصورتیکه باتّفاق اصحاب کتب رجال ومورّخین نام پدر او موسی است شاید خطیب را دراین مورد اشتباهی دست داده باشد و یا آنکه یحیی نام یکی از اجداد ابومحمّد بوده.

و در هرحال یکی است و بعثت پیغمبر اسلام بامر آن حضرت انجام گرفته و در یکی از کتب خود میگوید : اگر هزار نفر بیایند همه عین علیّ بن ابی طالب اند و ابن اسحاق راوی حدیث نیز بوده وکتابی ساخته ومدّعیست که آن کتاب توحید است و در آن بقدری جنون و تخلیط بکار برده که بتوهّم درنمی‌آید تاچه رسد که قابل ذکرباشد و ازآنجمله میگفته است که مقصود از نمازظهر حضرت رسول است که اظهار دعوت کرده چه اگر مقصود ازآن همان رکوع وسجودبود قول خداوند که اِنَّ الصَّلٰوةَ تَنْهیٰ عَنِ الْفَحْشٰاءِ وَالْمُنْکَرِ معنی نداشت باین دلیل که نهی باید ازجانب شخص زنده وقادرصورت بگیرد ».

بعد از نقل عبارت کتاب ردّ برغلاة خطیب میگوید که نوبختی در کتاب خود از اسحاق مطالبی که او دراثبات مقالهٔ خود آورده بوده نقل میکند وآن جمله چیزهائی است که کمترین آنها موجب خروج ازملّت اسلام است(۱).

کتاب الآراء و الدیانات

مشهورترین وبزرگترین مؤلفات ابومحمّد حسن بن موسی نوبختی که یکی ازاجلّهٔ کتب نفیسه بوده و بدبختانه تا کنون مفقود الاثر است کتاب الآراء وَالدّیانات نام داشته وآن شرح مقالات ملل ونحل قدیمه وعقاید وآراءِ فرق دینی ومذاهب حکمتی مسلمین بوده است .

این کتاب ازقراریکه نجاشی نقل میکند کتابی بزرك وخوب ومحتوی برمعلومات بسیار بوده ونجاشی آنرا پیش شیخ مفید خوانده و از او اجازهٔ روایت آنرا گرفته است (۲) ولی بقرار نوشتهٔ ابن النّدیم و شیخ طوسی و ذهبی ابومحمّد بتمام کردن آن موفّق نشده بوده (۳).

ابو محمّد نوبختی از رجال و فضلای نیمهٔ دوّم قرن سوّم و آخر قرن چهارم هجری است و دورهٔ او عصر غلیان افکار وآراءِ مختلفه ومناظرات واحتجاجات فرق

(۱) تاریخ بغداد ج ۶ ص ۳۸۰-۳۸۱ (۱) رجال نجاشی ص ۴۶ (۲) الفهرست ص ۱۷۷ و فهرست طوسی ص ۹۹ و تاریخ الاسلام ذهبی f. 45a (نسخهٔ کتابخانهٔ ملّی پاریس)

گوناگون بایکدیگر است ومقارن همین ایّام بوده است که جماعتی از متکلّمین فرقه‌های مختلف در شرح آراء و مقالات مذاهب و ملل کتبی جمع آورده و با دفاع از عقاید فرقه ایکه بآن منتسب بوده‌اند آراء فرق دیگر را ردّ ونقض کرده اند ودراین مرحله هم حقّ تقدّم بامعتزله است. (۱) و مشهور ترین این جماعت بقرار ذیلند:

یمان بن رباب خارجی صاحب کتاب مقالات (۲)، زُرْقان معتزلی (۳) شاگرد ابراهیم بن سیّار نظّام صاحب کتاب مقالات، محمّدبن شبیب (٤) رفیق نظّام، عبّادبن سلیمان صَیْمَری (۵) رفیق هشام بن عمرو فوَطی، محمّدبن عیسی بُرْغُوث (٦) ازشاگردان حسین بن محمّد نجّار

(۱) مجموعهٔ رسائل ابن تیمیه ج ۱ص ۳٤۹ (۲) التّنبیه والاشراف ص۳۹۵ والفهرست ص ۱۸۲ و مقالات اشعری ص ۱۱۹ و۱۲۰ که دوفقره از کتاب یمان نقل میکند و شهرستانی ص۱۰۳ و غیره.

(۳) زرقان از مشاهیر معتزله و از طبقهٔ ابوجعفر اسکافی و جاحظ و جعفربن مبشّر است و کتاب مقالات او از مشهورترین کتب ملل ونحل بوده وغالب مؤلّفین بعد ازاو مثل اشعری ومقدّسی وابومنصور بغدادي وابن حزم وشهرستانی وابن ابی الحدید ازآن بسیار نقل کرده اند وابوالقاسم عبدالله بن احمد کعبی بلخی متکلّم معتزلی معروف کتاب مقالات زرقان را شرح کرده بوده واین کتاب بلخی نیز ازمعتبر ترین کتب این فنّ شمرده میشده و اکثر مؤلّفین غالب محتویات آنرا در کتب خود نقل کرده اند و یکی از مصنّفین غلاة شیعه یعنی ابوالقاسم علیّ بن احمد کوفی (متوفّی ۳۵۲) کتابی داشته است باسم تَحْقِیقُ مَاأَلَّفَهُ الْکَعْبِي فِي الْمَقَالَاتِ (رجال نجاشی ص ۱۸۸) که بدبختانه گویا مثل بسیاری از کتب مقالات ازمیان رفته است ولی کتاب دیگری از تألیفات این ابوالقاسم کوفی بنام اَلْاِستِغَاثَةُ فِي بِدَعِ الْمُحْدَثَةِ یا اَلْاِغَاثَةُ فِي بِدَعِ الثَّلَاثَةِ در ذکر بدعتهای منسوب بخلفای ثلاثه در دست است.

(٤) ابوبکر محمّدبن عبدالله شبیب بصری از شیوخ معتزله است که بارجاء نیزقائل بوده وبهمین جهت ازمرجئهٔ قدریّه محسوب میشود (التّنبیه والاشراف ص ۳۹۵ و شهرستانی ص۱۰۲ ومقالات اشعری ص ۱۳٦ - ۱۳۹ و۱٤۳ و۱٤٦ و۱٤۹ وانساب سمعانی f. 329 b وغیره).

(۵) عبّادبن سلیمان صَیْمَری از معتزلهٔ همطبقهٔ زرقان و ابوجعفر اسکافی و جاحظ و غیرهم است (ابن ابی الحدید ج ٤ ص ۱۵۹ والانتصار ص ۹۱و۲۰۳ وابن حزم ج ۲ ص ۵٤ والتّنبیه والاشراف ص ۳۹۵ والفرق بین الفرق ص ۱٤۷ و ۱٤۸ و ۲٦۱).

(٦) ابوعیسی محمّدبن عیسی ملقّب ببرغوث ازرفقا ویپروان حسین بن محمّد نجّارمعروف است وغالباً استنساخ کنندگان کتب نام اورا محمّدبن عیسی بن غوث ضبط کرده اند واین غلط است زیرا که او بانی مذهبی بوده است از فروع مذهب نجّاریّه و اصحاب او را بُرغوثیّه میخوانده اند (رجوع کنید بشهرستانی ص ۱۹ و ٦۳ و ۱۰۲ والانتصار ص ۱۳۳ - ۱۳٤ و مقالات اشعری ص ۲۳۵ و ۲۸٤ والتّنبیه والاشراف ص۲۹٦ والفرق بین الفرق ص۱۹۷ وابن ابی الحدید ج ۱ ص۲۹۵ ومنهاج السّنّة ج ۱ ص۲۵٦)

ابوعیسی محمّدبن هارون ورّاق (۱)، احمد بن حسن بن سهل مصمی (۲) معروف ببرادرزادهٔ زرقان، ابوالقاسم کعبی بلخی صاحب شرح مقالات زرقان، ابوالعبّاس عبدالله بن محمّد النّاشئ الأکبر (۳)، ابومحمّد عبدالله بن محمّد خالدی (٤)، ابوالحسن علیّ بن اسماعیل اشعری صاحب «مقالات الاسلامیّین واختلاف المصلّین» (۵) وغیرهم که یا با ابو محمّد نوبختی در یك عصر ویا اندکی قبل از او میزیسته‌اند و ابو محمّد که غالب این کتب را دیده وخوانده بوده کتاب بزرگ خودرا درآراء و دیانات جمع آورده و آن کتاب بزودی مشهور ومحلّ رجوع قرار گرفته است بخصوص که مؤلّف آن ازمتکلّمین ونویسندگان فلسفی مشرب امامیّه بوده ومؤلّفینی که در فوق اسامی ایشانرا نقل کردیم هیچکدام باین فرقه انتساب نداشته اند مگر ابوعیسی ورّاق که اوهم بشهادت سیّد مرتضی در مقالات خود بیشتر در تقریر عقاید ثنویّه سعی کرده و بهمین جهت هم بزندقه منسوب شده است.

مورّخ وادیب و متکلّم بزرك ابوالحسن علی بن حسین مسعودی که از معاصرین ابومحمّد نوبختی است وخود نیز کتابی باسم المقالات فی اصول الدّیانات تألیف کرده بوده کتاب الآراء والدّیانات نوبختی را در دست داشته و در مروج الذّهب یك فقره نیز از آن نقل مینماید (٦).

شهرت کتاب ابو محمّد نوبختی درباب ملل و نحل و آراء و دیانات بتدریج بآنجا کشید که این کتاب او در ردیف کتب مقالات زرقان و ورّاق و کعبی از کتب معتبرهٔ این فنّ و شخص او نمونهٔ کامل عالم باین علم گردید (۷).

(۱) رجوع کنید بصفحهٔ ۸٦ از همین کتاب (۲) در کتاب التّنبیه والاشراف چاپی ص ۲۹٦ نام این شخص بشکل مذکور در فوق قید شده و مقصود از او گویاهمان مِسْمَعی متکلّم است که قبل از ابوبکر محمّدبن زکریا رازی (متوفّی سال ۳۲۰) یا درعهد اومیزیسته ومحمّد زکریا بعضی ازکتب اورا نقض کرده بوده (الفهرست ۳۰۰ و ۳۰۱ وقفطی ص ۲۷٤ و ۲۷۵).

(۳) رجوع کنید بذیل صفحهٔ ۱۰۵ از همین کتاب وابن خلّکان ج ۱ ص ۲۸۵.

(٤) ابومحمّدعبدالله بن محمّدبن حسن خالدی مثل محمّد بن شبیب بصری ازمرجئهٔ قدریّه است (شهرستانی ص ۱۰۳ والفرق بین‌الفرق ص ۱۹ و ۹٦ و التّنبیه والاشراف ص ۲۹٦).

(۵) ابوالحسن اشعری کتاب دیگری هم باسم «مقالات غیرالاسلامیّین» داشته که ازمقالات الاسلامیّین بزرگتر وشرح مقالات فلاسفه و ملل غیر مسلم بوده (منهاج السّنّة ج ۳ ص ۷۲).

(٦) مروج الذّهب ج ۷ ص ۱۵۷ - ۱۵۸ چاپ فرنگ والتّنبیه والاشراف ص ۲۹٦

(۷) معجم الادباء ج ۲ ص ۲۷۹.

این کتاب را مؤلّفین بعد از ابومحمّد نوبختی مثل مسعودی و ابن الجوزی و ابن ابی‌الحدید در دست داشته و هر کدام فقراتی از آن نقل کرده‌اند(۱). منقولات ابن‌الجوزی از آن کتاب خوشبختانه زیاد تر است و از ملاحظهٔ همانها میتوان اجمالاً بمحتویات کتاب الآراء والدّیانات پی‌برد و خلاصهٔ مطالب منقول از آن کتاب که در مروج‌الذّهب و تلبیس ابلیس و شرح نهج‌البلاغه باقیست بقرار ذیل است :

۱ — عقاید سوفسطائیّه و دهریّه (تلبیس ابلیس ص ٤۲ و ٤۳) ؛

۲ — عقاید ثنویّه (تلبیس ابلیس ص ٤۷ وشرح نهج‌البلاغه ج ۱ ص۲۷) ؛

۳ — عقاید فلاسفهٔ یونان (تلبیس ابلیس ص ٤۸ — ٤۹) ؛

٤ — مذاهب هند و آراء ایشان (مروج‌الذّهب ج ۷ ص ۱۵۷ — ۱۵۸ وتلبیس ابلیس ص ٦۹ و ۷٤) ؛

۵ — مذاهب صابئین و مجوس (تلبیس ابلیس ص ۷۹ و ۸۱) ؛

٦ — آراء منجّمین واصحاب فلك (تلبیس ابلیس ص ۸۲) ؛

۷ — عقیدهٔ جهم بن صفوان (تلبیس ابلیس ص ۸۸) ؛

۸ — مذهب هشام بن الحکم در تشبیه و تجسیم (تلبیس ابلیس ص ۹۱ و شرح نهج‌البلاغه ج ۱ ص ۲۹۵) ؛

۹ — عقاید مقاتل بن سلیمان و نعیم بن حمّاد و داود جواربی از متکلّمین شیعه (تلبیس ابلیس ص ۹۱) ؛

۱۰ — عقیدهٔ فلاسفهٔ رواقی (شرح نهج‌البلاغه ج ۱ ص ۲۹٦).

از مشاهدهٔ این فقراتی که از کتاب الآراء و الدّیانات نوبختی باقیست بخوبی معلوم میشود که مؤلّف فاضل مزبور جمیع آراء وعقاید و اهواء ونحل را مورد توجّه قرار داده و از فلاسفهٔ یونان و دهریون و منجّمین وبراهمه گرفته تا عقاید متکلّمین -

(۱) مروج الذّهب ج ۷ ص ۱۵۷ - ۱۵۸ و التّنبیه و الأشراف ص ۳۹٦ و تلبیس ابلیس صفحات ٤۲، ٤۳، ٤۷، ٤۹، ٦۹، ۷٤، ۷۹، ۸۱، ۸۲، ۸۸ و۹۱ وشرح نهج‌البلاغه ج ۱ ص۲۷ و۲۹۵ و۲۹٦ و ابن تیمیّه نیز چند بار درمنهاج‌السُّنّة نام این کتاب را میبرد. (ج ۱ ص ۱٦ و۲۰۳ و ج ۳ ص ۷۲).

و ملل اسلامی همه را در کتاب خود وصف کرده بوده است و جای نهایت افسوس است که این کتاب ذیقیمت -که یکی ازاقدم کتب اسلامی درباب ملل و نحل و شاید قدیمترین کتاب جامع از فرقهٔ امامیّه در این باب بوده است آن هم از نویسندهٔ زبر دست و متکلّم فلسفی مشربی مثل ابو محمّد نوبختی از میان رفته است.

فرق الشیعه

یکی ازمشهور ترین کتب ابومحمّد حسن‌بن موسی نوبختی کتاب فِرَقُ الشّیعة است که موضوع آن شرح افتراق فرقهٔ شیعه بفرقه های چند ازغلاة وزیدیّه وامامیّه‌وفروع این سه شعبه ومقالات مختلفهٔ ایشان بوده واین کتاب بمناسبت جنبهٔ تاریخی‌واشتهار مؤلّف آن‌که از متکلّمین فلسفی‌مشرب امامیّه است اهمیّت مخصوص داشته ومؤلّفین بعد از ابومحمّد نوبختی از آن استفادهٔ بسیار کرده اند.

در میان مصنّفین شیعه یا منتسبین باین فرقه در فاصلهٔ بین پنجاه سال قبل از فوت ابومحمّد وپنجاه سال بعد از او عدّه‌ای در موضوع فوق بهمین‌نام فرق الشّیعه یا مقالات‌الشّیعه یا قریب باین مضامین تألیفاتی داشته اند که ذکر آنها وگاهی نیز بعضی منقولات‌از آن کتب در تألیفات مؤلّفین بعد از ایشان دیده میشود ومشهور ترین کسانیکه دراین‌موضوع کتابی تألیف کرده بوده اند از اینقرارند:

١ — ابو عیسی محمّدبن هارون ورّاق (متوفّی سال ٢٤٧) متکلّم معروف که شرح حال او گذشت، صاحب کتاب اختلاف الشّیعة (١)؛

٢ — ابوالقاسم نصربن صبّاح بلخی‌ازغلاة وازشیوخ‌روایت‌ابوعمرو محمّدبن‌عمربن‌عبدالعزیز کشّی صاحب کتاب رجال و ابو النّضر محمّد بن مسعود عیّاشی سمرقندی (هر دو ازرجال‌نیمهٔ اوّل قرن چهارم) که‌کتابی‌بنام فرق الشّیعة تألیف کرده بوده (٢) وکشّی مکرّر از این‌شخص مقالات شیعه را نقل میکند.

٣ — ابوطالب عبدالله بن‌احمد انباری متوفّی سال ٣٥٦ صاحب کتابی بهمین اسم فرق الشّیعة (٣)

(١)رجال نجاشی ص٢٦٣ (٢) ایضاً ص ٣٠٢ (٣) ایضاً ص ٦٢

٤ ـ ابوالمظفّر محمّد بن احمد نُعیمی ، صاحب کتاب البَهجَة در فرق شیعه واخبار آل ابی طالب (١) ؛

٥ ـ سعد بن عبدالله بن ابی خلف النّمیري الاشعری القمّی متوفّی سال ٢٩٩ یا ٣٠١ از اخبارّیون ومحدّثین شیعه که مؤلّف کتاب مشهور بَصائرُالدّرَجات واز شیوخ روایت محمّد بن جعفر بن قولویه و ابوالحسن علیّ بن حسین بن بابویه (پدرشیخ صدوق ومتوفّی سال ٣٢٩) است.

سعدبن عبدالله اشعری که منشاء روایت یك عدّه از اخبار مهمّ فرقهٔ امامیّه و مؤلّف چندین تألیف معتبر بوده کتابی درباب تاریخ فرق مختلفهٔ شیعه و مقالات ایشان داشته است که در رجال نجاشی باسم فِرَقُ الشّیعة (٢) و در فهرست طوسی بنام مَقالاتُ الْاِمامیّة (٣) مذکور است و علاّمهٔ مجلسی که این کتاب را در دست داشته آنرا مَقالاتُ الْاِمامیّة وَالفِرَق وَ اَسْماؤُها وَصُنُوفُها میخواندو میگوید که شیخ طوسی در کتاب الغیبة ونجاشی در رجال از آن نقل کرده‌اند (٤)

در سال ١٩٣١ میلادی در مطبعهٔ دولتی استانبول کتابی بنام فرق الشّیعه بدستیاری وتصحیح مستشرق استاد آلمانی آقای هِلْمُوتْ ریتر (٥) وبخرج جمعیّت مستشرقین آلمان (٦) با مقدّمه ای در شرح حال ابومحمّد نوبختی بقلم آقای سیّد هبة الدّین شهرستاني از مشاهیر علمای شیعهٔ عراق بوضعی نفیس بطبع رسیده شامل ٩٤ صفحه متن بقطع وزیری و ١٠ صفحه فهرست و ٣٠ صفحه مقدّمه و یك جدول شجرهٔ نسب آل ابی طالب و این کتاب چهارمین مجلّدی است که در جزء سلسلهٔ «نشریّات اسلامیّه (٧)» باهتمام آقای ریتّر بطبع رسیده و ازسه مجلّد اوّلی دوجلد آن متن مقالات الاسلامیّین امام ابوالحسن اشعری است که از طبع خارج شده و جلد سوّم که فهرست و توضیحات این دوجلد باشد هنوز از چاپ بیرون نیامده است.

این کتاب که از روی دونسخه یکی ناقص متعلّق بآقای ا. ج. اِلیس (٨) کتابدار شعبهٔ

---

(١) رجال نجاشی ص ٢٨١ (٢) ایضاً ص ١٢٦ (٣) فهرست طوسی ص ١٥٢

(٤) کشف الحجب والاستار ص ٥٤٢ وبحار الانوار ج ١ ص ٧ و ١٣ (چاپ اوّل).

(٥) Hellmut Ritter (٦) Deutsche Morgenlændische Geselschaft

(٧) Bibliotheca Islamica (٨) A. G. Ellis

شرقی موزهٔ بریتانیا دیگری کامل متعلّق بکتابخانهٔ مرحوم حاج میرزاحسین نوری(۱) بطبع رسیده از طرف ناشر محترم و آقای شهرستانی بدون ارائهٔ هیچ سندی بابومحمّد نوبختی منتسب شده در صورتیکه در خود کتاب نه اسم مؤلّف آن مذکور است و نه عنوان کتاب فقط کاتب نسخهٔ متعلّق بآقای الیس در پشت آن نوشته است: « فیه مذاهب فرق اهل الامامة و اسماؤها و ذکر مستقیمها من سقیمها و اختلافها تألیف ابی محمّد الحسن بن موسی النّوبختی » و علمای عراق هم که از نسخهٔ کتابخانهٔ مرحوم میرزای نوری نسخه‌ها برداشته اند همه آن کتاب را فرق الشّیعهٔ نوبختی دانسته و آنرا باین اسم بین خود متداول کرده اند. آیا همین اشتراك موضوع نسخهٔ موجودهٔ مطبوع با موضوع کتاب فرق الشّیعهٔ نوبختی کافی است که آنرا باوجود جدید بودن نسخه های حاضره از نوبختی بدانیم و قطعاً حکم کنیم که این کتاب از اوست و از یکی ازمؤلّفین دیگری که باین اسم و درهمین باب تألیفاتی داشته اند نیست؟ مابعللی که ذیلاً بشرح آن میپردازیم نمیتوانیم درصحّت این نسبت تردید نکنیم بلکه احتمال میدهیم که کتاب موجود نسخهٔ کتاب ابوالقاسم سعدبن عبدالله اشعری قمّی باشد که علاّمهٔ مجلسی نیز آنرا در دست داشته است نه کتاب فرق الشّیعهٔ نوبختی.

در تابستان سال ۱۳۱۰ هجری شمسی نگارندهٔ این سطور در زنجان بخدمت علاّمهٔ فاضل آقای آقامیرزا فضل‌الله شیخ الاسلام وبرادر دانشمند ایشان آقای حاج میرزاابوعبدالله که هردواز وجودهای گرانبهای عصرما وبحق ازعلمای بصیر این دوره اند نایل آمدم و در مدّت قلیلی که در آن‌شهر بودم و از محضر پرفیضشان متمتّع میشدم نسخه ای از کتاب فرق الشّیعه یعنی همین نسخه ای را که در آن اوقات آقای ریتّر دراستانبول بطبع آن‌مشغول‌بود پیش‌آقای شیخ‌الاسلام دیدم. زیارت آن نسخه‌نگارنده

(۱) غرض مرحوم حاج میرزاحسین بن محمّد تقی نوری (۱۲۵٤ - ۱۳۲۰ هجری قمری) عالم محدّث معروف مؤلّف‌کتاب: « نَفَسُ الرَّحمٰن فی فَضایِل سَلْمان » و « مُسْتَدْرَك الوَسائل » ومؤلّفات نفیسهٔ دیگر است (برای شرح حال او رجوع کنید بکتاب احسن الودیعة فی تراجم اشهر مشاهیر مجتهدی الشّیعة تألیف محمّد مهدی موسوی اصفهانی کاظمی ج ۱ ص ۸۹ - ۹۱).

را که سالها بود باشور وشوق تمام درجمع اخبار آل نوبخت میکوشیدم بی‌نهایت مسرور کرد و در یك مطالعهٔ سرسری آن کتاب که در محضر ایشان مرا دست داد در مقدّمه و متن کتاب اسمی از ابومحمّد نوبختي وفرق‌الشّیعه نیافتم و تردید خود را در صحّت این انتساب بایشان گفتم ولي معظّم‌له صحّت انتساب نسخهٔ خودرا بنوبختی تأیید کردند و گفتند که باوجود نبودن مدارك قطعی و امکان تردید در این خصوص باز ترجیح میدهم که نسخهٔ حاضر همان کتاب نوبختی باشد.

پس‌از رسیدن نسخهٔ چاپ استانبول و مطالعهٔ دقیق‌تر تردید نگارنده قوّت گرفت و دراین باب با آقای شیخ‌الاسلام بمکاتبه پرداختم. ایشان دردومرقومه که‌بنگارنده نوشته اند پس از ذکر منشأ تردید باستظهار قرائنی که ذیلاً بآنها اشاره خواهد شد نظر اوّل خود را تقویت میکنند ونسخهٔ موجوده‌را همان فرق‌الشّیعهٔ نوبختی میدانند ولی آن قرائن بدون آنکه بخواهم در این مرحله استبدادی بخرج دهم بعقیدهٔ نگارنده مقنع نیست ودرمقابل آنها قرائن دیگری موجوداست که نسبت کتاب را باشعری بیشتر تقویت میکند تا بنوبختی.

آیا فرق الشیعهٔ موجود از ابومحمد نوبختی است؟

از فرق‌الشّیعهٔ ابو محمّد نوبختی تا آنجا که اطّلاع داریم فقط در یك کتاب منقولاتی باقیست و آن در کتاب اَلْفُصُولُ الْمُخْتَارَةُ مِنَ الْعُیُونِ وَالْمَحَاسِنِ وَالْمَجَالِسِ است تألیف علم الهدی سیّد مرتضی که منتخباتي است از کتاب اَلْعُیُونُ وَالْمَحَاسِنُ وَالْمَجَالِسُ تألیف استاد او شیخ مفید(۱) ودرمِنهاجُ السُّنَّةِ النَّبَوِیَّةِ(۲) تألیف تقی‌الدّین ابی‌العبّاس احمد دمشقی معروف بابن تیمیّه (متوفّی ۷۲۸) نیز ذکری از این کتاب نوبختی هست.

از مقالات و فرق سعدبن عبدالله اشعری همچنانکه علاّمهٔ مجلسی اشاره کرده در دو کتاب غیبت شیخ ابوجعفر طوسي ورجال کشّی چند فقره بتصریح یابدون ذکر اسم بدست است با این تفاوت که در کتاب الغیبة، شیخ طوسی صریحاً از سعد بن عبدالله نقل میکند ولی درنسخهٔ موجود رجال کشّی منشاء و سند مطلب منقول بدست نیست

(۱) این فقره را آقای شیخ‌الاسلام از کتاب فصول بجهت نگارنده استنساخ فرموده‌اند.
(۲) ج ۲ ص ۱۰۵

و علّت آن‌هم لابد تصرّفی است که شیخ طوسی دراین‌کتاب کرده و رجال کشّی را که نسخهٔ اصلی آن از میان رفته بسلیقهٔ خود مختصر و کتاب حاضر را بعنوان « اختیار رجال کشّی » درست نموده است والاّ درنقل آنها از کتاب سعدبن عبدالله شکّی نیست .

شهرستانی نیز نسخهٔ فرق‌الشّیعهٔ حاضر را در دست داشته و بدون تصریح چند فقره ازآن اقتباس کرده است . اینك ما آنچه‌را شیخ مفید باسم و رسم از ابو محمّد نوبختی و شیخ طوسی و کشّی از سعدبن عبدالله اشعری و شهرستانی بدون تصریح از فرق‌الشّیعه نقل کرده اند ذیلاً بامطالب نظیر آنها در فرق‌الشّیعهٔ چاپی مقایسه میکنیم تا شاید باین وسیله مسئلهٔ انتساب فرق‌الشّیعهٔ حاضر بمؤلّف حقیقی آن حلّ شود .

فرق‌الشّیعهٔ چاپی	غیبت طوسی
(ص ۷۸)	(ص ۲۵۹)
	قال سعدبن عبدالله :
محمّدبن نصیرالنّمیری کان یدّعی انّه نبیّ بعثه ابوالحسن العسکری و کان یقول بالتّناسخ والغلو(۱) فی ابی الحسن و یقول فیه بالرّبوبیّة ویقول بالاباحة للمحارم و تحلیل نکاح الرّجال بعضهم بعضاً فی ادبارهم و یزعم انّ ذلك من التّواضع والتذلّل وانّه احد الشّهوات و الطیّبات وانّ الله عزّ وجلّ لم یحرّم شیئاً من ذلك وکان یقوّی اسباب هذاالنّمیری محمّدبن موسی بن الحسن بن الفرات	کان محمّدبن نصیر النّمیری یدّعی انّه رسول نبیّ وانّ علیّ بن محمّد ارسله وکان یقول بالتّناسخ ویغلو فی ابی‌الحسن و یقول فیه بالرّبوبیّه ویقول بالاباحة للمحارم و یحلّل نکاح‌الرّجال بعضهم بعضاً فی ادبارهم و یزعم انّ ذلك من التّواضع والاخبات والتّذلّل فی‌المفعول‌به وانّه‌من‌الفاعل احدی الشّهوات والطیّبات وانّ الله عزّوجلّ لا یحرّم شیئاً من ذلك وکان محمّدبن موسی بن الحسن بن الفرات یقوّی اسبابه و یعضده
	(ص ۲۶۰)
	قال سعد :
فلمّا توفّی قیل له فی علّته و قد کان اعتقل لسانه لمن هذاالامر من بعدك فقال لاحمد فلم یدروا من هو فافترقوا بعده ثلث فرق فرقة قالت انّه احمدابنه وفرقة قالت هو احمدبن محمّدبن موسی بن الفرات	فلمّا اعتلّ محمّدبن نصیر العلّة الّتی توفّی فیها قیل له وهو مثقل اللّسان لمن هذا الامر من بعدك فقال بلسان ضعیف ملجلج احمد فلم یدروا من هو فافترقوا بعده ثلث فرق قالت فرقة انّه احمد ابنه و فرقة قالت هو احمدبن محمّدبن موسی بن الفرات

(۱) نسخه بدل : ویغلو

وفرقة قالت هو احمدبن ابی الحسین محمّدبن محمّدبن بشربن زیدفتفرّقوا فلایرجعون الي شيئ .

فرق الشّیعهٔ چاپی

(ص ٦٥_٦٦)

الفطحيّة و سُمّوا بذلك لانّ عبدالله كان افطح الرّأس وقال بعضهم كان افطح الرّجلين وقال الرّواة نسبوا الى رئيسٍ من اهل الكوفة يقال له عبدالله بن فطيح .

فرق الشّیعهٔ چاپی

(ص ٧٠ _ ٧١)

البشريّة(١) . اصحاب محمّدبن بشير مولى بني اسد من اهل كوفة قالت انّ موسى بن جعفر لم يمت و لم يحبس و انّه حيٌّ غايب و انّه القائم المهدى وانّه في وقت غيبته استخلف على الامر [كذا] محمّد بن بشير وجعله وصيّه واعطاه خاتمه وعلمه وجميع مايحتاج اليه رعيّته (من امردينهم ودنياهم) وفوّض اليه اموره واقامه مقام نفسه فمحمّدبن بشير الامام بعده .

(این قسمت درفرق الشّیعهٔ چاپی نیست)

(١) ظاهراً : البشيريّة

وفرقة قالت انّه احمدبن ابی الحسين بن بشربن زيد فتفرّقوا فلا يرجعون الى شيئى .

اختيار رجال كشّى

(ص ١٦٤_١٦٥)

الفطحيّة وسمّوا بذلك لانّه [عبدالله] كان افطح الرّأس وقال بعضهم كان افطح الرّجلين وقال بعضهم انّهم نسبوا الي رئيسٍ من اهل الكوفة يقول [كذا] له عبدالله بن فطيح .

اختيار رجال كشّى

(ص ٢٩٧ _ ٢٩٨)

كان محمّد بن بشير من اهل الكوفة من موالى بنی اسد وله اصحاب قالوا انّ موسى بن جعفر لم يمت ولم يحبس وانّه غاب واستتر و هوالقائم المهدى و انّه فى وقت غيبته استخلف على الامّة محمّد بن بشير وجعله وصيّه و اعطاه خاتمه وعلمه وجميع مايحتاج اليه رعيّته في امردينهم و دنياهم و فوّض اليه جميع امره واقامه مقام نفسه فمحمّدبن بشير الامام بعده .

حدّثنى محمّد بن قولويه قال حدّثنى سعد بن عبدالله القمّى قال حدّثنى محمّدبن عيسى بن عبيد عن عثمن بن عيسى الكلابى انّه سمع محمّد بن بشير يقول :

الظّاهر من الانسان آدم والباطن ازليّ وقال انّه يقول بالاثنين و انّ هشام بن سالم ناظره عليه فاقرّ به ولم ينكره .

وانّ محمّد بن بشير لما توفي اوصى الى ابنه سميع بن محمّد بن بشير فهو الامام المفترض الطّاعة على الامّة الي وقت خروج موسى و ظهوره فما(١) يلزم النّاس من حقوقه في اموالهم و غير ذلك ممّا يتقرّبون به الي الله عزّوجلّ فالفرض عليها اداؤه الي هؤلاء الي قيام القائم.

و زعموا انّ عليّ بن موسى و من ادّعي الامامة من ولد موسى بعده فغير طيّب الولادة و نفوهم عن انسابهم و كفّروهم في دعواهم الامامة و كفّروا القائلين بامامتهم و استحلوا دماءهم واموالهم وزعموا انّ الفرض من الله عليهم اقامة الصّلوات الخمس وصوم شهر رمضان وانكروا الزّكوة والحجّ وسائر الفرائض و قالوا باباحة المحارم من الفروج و الغلمان و اعتلّوا في ذلك بقول الله عزّ وجلّ: و يزوّجهم ذكراناً واناثاً وقالوا بالتّناسخ و انّ الائمّة عندهم واحد انّماهم منقلبون من بدن الي بدن والمواساة بينهم واجبة في كلّ ماملكوه من مالٍ وكلّ شيئ.

اوصي به رجل منهم في سبيل الله فهو لسميع بن محمّد و اوصيائه من بعده و مذاهبهم مذاهب الغالية المفوّضة في التّفويض.

و انّ ابن بشير لمّا مات اوصى الى ابنه سميع بن محمّد فهو امام مفترض الطّاعة على الامّة الى وقت خروج موسى بن جعفر وظهوره فيما يلزم النّاس من حقوقه في اموالهم و غير ذلك ممّا يتقرّبون به الى الله تعالي فالفرض عليه اداؤه الي اوصياء محمّد بن بشير الى قيام القائم.

وزعموا انّ علىّ بن موسى وكلّ من ادّعي الامامة من ولده و ولد موسي مبطلون كاذبون غير طيّبي الولادة فنفوهم عن انسابهم و كفّروهم لدعواهم الامامة و كفّروا القائلين بامامتهم واستحلّوا دماء هم واموالهم وزعموا انّ الفرض عليهم من الله تعالى اقامة الصلوة الخمس وصوم شهر رمضان وانكروا الزّكوة والحجّ وسائر الفرائض و قالوا باباحة المحارم و الفروج و الغلمان و اعتلّوا في ذلك بقول الله تعالي: ويزوّجهم ذكراناً واناثاً وقالوا بالتّناسخ والائمّة عندهم واحداً واحداً انّما هم منقلبون من قرن الى قرن والمواسات بينهم واجبة في كلّ ماملكوه من مالٍ او خراج اوغير ذلك كلّما اوصي به رجل في سبيل الله فهو لسميع بن محمّد واوصيائه من بعده ومذاهبهم في التّفويض مذاهب الغلاة من الواقفه(٢)

(١) در دونسخهٔ ديگر: فيما

(٢) كشّي پس از ذكر اين قسمت كه يكي از وسايط روايت آن سعدبن عبدالله اشعرى قمّي صاحب فرق الشّيعه است شرح ديگرى نيز درذيل آن ازخصوصيّات عقايد اصحاب محمّد بن بشير و شباهت آنها بامقالات مجسّمه وطياويّه وخطّابيّه وشرح قتل محمّد بن بشير نقل ميكند كه درفرق الشّيعة چاپي نيست.

فرق الشيعهٔ چاپی

(ص ٢٠)

انّ عبدالله بن سبأ كان يهوديّاً فاسلم و والى عليّاً عليه السّلم و كان يقول وهو على يهوديّته في يوشع بن نون بعد موسى بهذه المقالة فقال فى اسلامه بعد وفاة النّبى (ص) في على عليه السّلام بمثل ذلك وهواوّل من شهر القول بفرض امامة على (ع) واظهر البراءة من اعدائه و كاشف مخالفيه فمن هناك قال من خالف الشّيعة انّ اصل الرّفض مأخوذ من اليهوديّة.

فرق الشّيعهٔ چاپی

(ص ٧٨)

محمّدبن نصير النّميري كان يدّعى انّه نبيّ بعثه ابوالحسن العسكرى و كان يقول بالتّناسخ والغلوّ فى ابى الحسن و يقول فيه بالرّبوبيّة ويقول بالاباحة للمحارم و تحليل نكاح الرّجال بعضهم بعضاً في ادبارهم و يزعم انّ ذلك من التّواضع والتّذلّل و انّه احدالشّهوات والطيّبات وانّ الله عزّ وجلّ لم يحرّم شيئاً من ذلك و كان يقوّي اسباب هذا النّميرى محمّدبن موسى بن الحسن بن الفرات.

اختيار رجال كشّي

(ص ٧١)

ذكر بعض اهل العلم:

انّ عبدالله بن سبأ كان يهوديّاً فاسلم ووالى عليّاً عليه السّلام وكان يقول وهوعلى يهوديّته فى يوشع بن نون وصىّ موسى بالغلوّ فقال فى اسلامه بعد وفاة رسول الله (ص) فى على عليه السّلام مثل ذلك وكان اوّل من اشهر القول بفرض امامة على واكفرهم واظهر البراءة من اعدائه وكاشف مخالفيه فمن ههنا قال من خالف الشّيعة اصل التّشيع والرّفض مأخوذ من اليهوديّة.

اختيار رجال كشّى (١)

(ص ٣٢٣)

محمّدبن نصير الفهرى النّميرى وذلك ادّعى انّه نبىّ رسول وانّ على بن محمّد العسكري ارسله وكان يقول بالتّناسخ والغلوّ في ابى الحسن ويقول فيه بالرّبوبيّة ويقول باباحة المحارم ويحلّل نكاح الرّجال بعضهم بعضاً في ادبارهم ويقول انّه من الفاعل والمفعول به احد الشّهوات والطيّبات وانّ الله لم يحرّم شيئاً من ذلك وكان محمّدبن موسى بن الحسن بن الفرات يقوّى اسبابه ويعضده.

پس از ذكر مطالب منقوله از كتاب ابوالقاسم اشعرى ميپردازيم بذكر آنچه شيخ مفيد بتصريح از ابومحمّد نوبختي نقل كرده بامعادل آنها از كتاب فرق الشّيعهٔ چاپى و ملل ونحل شهرستانى و بايد ملتفت بود كه مطالب فرق الشّيعه چون مؤلّف آن كتاب مستقلّى در همين باب نوشته مفصّل است درصورتيكه منقولات شيخ مفيد و شهرستانى صورت اختصار دارد و غرض ايشان فقط تعداد فرق الشّيعه بوده است بعداز رحلت امام يازدهم درضمن ذكر مطالب ديگر.

(١) اين قسمت همان است كه شيخ طوسى نيز در كتاب الغيبة باسم ورسم از سعدبن عبدالله نقل كرده (رجوع كنيد بص ١٤٤ از همين كتاب ستون دوّم).

فرق الشّيعة چاپی (ص ٧٩ – ٩٤)	العيون والمحاسن (بنقل از ابو محمّد نوبختی)	الملل والنّحل شهرستانی (ص ١٢٩ـ١٣١)
فافترق اصحابه [ای اصحاب الامام الحسن بن علي] بعده اربع عشرة فرقة	افترق اصحابه [اي اصحاب الامام الحسن بن علی] بعده اربع عشرة فرقة	و امّا الذّين قالوا بامامة الحسن افترقوا بعد موته احدى عشرة فرقة
ففرقة منها قالت انّ الحسن بن علی حيّ لم يمت وانّما غاب وهو القائم ولا يجوز ان يموت ولا ولد له ظاهرٌ لانّ الارض لاتخلو من امام وقد ثبتت امامته والرّواية قائمة انّ للقائم غيبتين فهذه الغيبة احديهما و سيظهر و يعرف ثمّ يغيب غيبةً اخرى (۱)	قالت فرقه ممّن دانت بامامة الحسن انّه حيّ لم يمت وانّما غاب وهو القائم المنتظَر	الفرقة الاولى قالت انّ الحسن لم يمت وهو القائم ولا يجوز ان يموت ولا ولد له ظاهراً لانّ الارض لاتخلو من امام وقد ثبت عندنا انّ القائم له غيبتان وهذه احدى الغيبتين و سيظهر و يعرف ثمّ يغيب غيبةً اخرى
وقالت الفرقة الثّانية انّ الحسن بن علی مات و عاش بعد موته و هو القائم المهدي لانّا روينا انّ معنى القائم هو ان يقوم من بعد الموت ويقوم ولا ولد له ولو كان له ولد لصحّ موته ولا رجوع لانّ الامامة كانت تثبت لخلفه ولا اوصى لاحدٍ فلا شكّ انّه القائم والحسن بن علي قد مات لاشكّ فی موته ولا ولد له ولا خلف ولا اوصى اذ لا وصيّة له ولا وصيّ وانّه قد عاش بعد الموت (۲)	و قالت فرقة اخرى انّ ابا محمّد مات وعاش بعد موته وهو القائم المهدی واعتلّوا في ذلك بخبرٍ رووه انّ القائم سمّي بذلك لانّه يقوم بعد الموت	الثّانيه قالت انّ الحسن مات لكنّه يحيى وهو القائم لانّا راينا انّ القائم هو القيام بعد الموت فنقطع بموت الحسن لاشكّ فيه ولا ولد له فيجب ان يحيى بعد الموت

(۱) درفرق الشّيعه بعد از ذكر مطالب فوق شرحی است ازمؤلّف كتاب دربيان شباهت بعضي ازمقالات اين فرقه بافرقهٔ واقفه (۲) درفرق الشّيعه شرحی اضافی هست دررد عقيدهٔ اين فرقه وشباهت ايشان بواقفه

وقالت الفرقة الثالثة انّ الحسن بن علي توفّى والامام بعده جعفر واليه اوصى الحسن ومنه قبل الامامة و عنه صارت اليه (١)

و قالت الفرقة الرّابعة انّ الامام بعد الحسن جعفر و انّ الامامة صارت اليه من قبل ابيه لامن قبل اخيه محمّد ولا من قبل الحسن ولم يكن اماماً ولا الحسن ايضاً

لانّ محمّداً توفّى في حيات ابيه و توفّى الحسن و لا عقب له و انّه كان مدّعياً مبطلاً والدّليل على ذلك انّ الامام لايموت حتّى يوصى و يكون له خلف والحسن قد توفّي ولا وصيّ له ولا ولد فادّعاؤه الامامة باطل والامام لايكون من لاخلف له ظاهر معروف مشارٌ اليه ولا يجوز ايضاً ان

قالت فرقة اخري انّ ابا محمّد قد توفّى لامحالة وانّ الامام من بعده اخوه جعفر بن علي

و اعتلّوا في ذلك بالرّواية عن ابى عبدالله انّ الامام هوالّذي لا يوجد منه ملجأ الّا اليه قالوا فلمّا لم نر للحسن ولداً ظاهراً التجأنا الى القول بامامة جعفر اخيه .

و رجعت فرقة ممّن كانت تقول بامامة الحسن عن امامة عند وفاته وقالوا لم يكن اماماً وكان مدّعيا مبطلاً وانكروا امامة اخيه محمّد و قالوا الامام جعفر بن علي بنصّ ابيه عليه و قالوا و انّما قلنا بذلك لانّ محمّداً مات في حيوة ابيه والامام لايموت في حيوة ابيه والحسن لم يكن له عقب و الامام لايخرج من الدّنيا حتّى يكون له عقب

الثّالثة قالت انّ الحسن قدمات واوصي الي جعفر اخيه ورجعت امامة جعفر

الرّابعة قالت انّ الحسن قدمات والامام جعفر و انّا كنّا مخطئين في الائتمام به اذ لم يكن اماماً فلمّا مات ولا عقب له بتنا انّ جعفراً كان محقّاً في دعواه والحسن مبطلاً

(١) ايضاً در فرق الشّيعه شرحي اضافه بر مطالب فوق هست درذكر تقويت اين فرقه بتوسّط عليّ بن طاحن خزّاز و خواهر فارس بن حاتم بن ماهويه قزويني واين فقرهٔ دوّم درشهرستاني نيزموجوداست (ص ١٢٨ - ١٢٩) كه نشانهٔ اقتباس آن از فرق الشّيعهٔ حاضر است با اين تفاوت كه در شهرستانى بجاى خواهر فارس‌بن‌حاتم خود او نام برده شده و اين اشتباه است زيرا كه فارس‌بن حاتم را بامر امام يازدهم يكى از اصحاب آن حضرت بقتل رساند (رجال كشّى ص ٣٢٥) و كسي كه قبل ازرحلت امام يازدهم يعنى قبل از ٢٦٠ كشته شده نميتوانسته است باجعفر درادّعاي او مشاركت نمايد .

يكون الامامة في الحسن وجعفر لقول ابي عبدالله جعفر بن محمّد و غيره من آبائه انّ الامامة لاتكون في اخوين بعد الحسن والحسين فدلّنا ذلك على انّ الامامة لجعفر وانّها صارت اليه من قبل ابيه لا من قبل اخويه

و امّا الفرقة الخامسة فانّها رجعت الى القول بامامة محمّد بن علي المتوفّى في حياة ابيه وزعمت انّ الحسن وجعفر ادّعيا مالم يكن لهما و انّ اباهما لم يشر اليهما بشيء من الوصيّة و الامامة ولا روى عنه في ذلك شيء اصلا ولا نصّ عليها بشيء يوجب امامتهما و لاهما في موضع ذلك وخاصّة جعفر فانّ فيه خصالاً مذمومة وهو بها مشهور ولا يجوز ان يكون مثلها في امام عدل وامّا الحسن فقد توفّى و لاعقب له فعلمنا انّ محمّدا كان الامام قد صحّت الاشارة من ابيه اليه والحسن قد توفّى ولاعقب له ولا يجوز ان يموت امام بلاخلف(١) فلمّا بطل عندنا ان تكون الامامة تصلح لمثل جعفر و بطلت عمّن لاخلف له لم يبق الّا التعلّق بامامة ابي جعفر محمّد بن علي اخيهما اذلم يظهر منه الّا

(١) بعد شرحى در فرق الشيعه هست راجع بفسق جعفر

وقالت فرقة اخرى انّ الامام

محمّد بن علي اخو الحسن بن علي و رجعوا عن امامة الحسن و ادّعوا حيوة محمّد بعد ان كانوا ينكرون ذلك

الخامس. قالت انّ الحسن قدمات وكنّا مخطئين في القول به وانّ الامام كان محمّد بن علي اخو الحسن وجعفر ولمّا ظهر لنا فسق جعفر و اعلانه به وعلمنا انّ الحسن كان علي مثل حاله الّا انّه كان يستتر عرفنا انّهما لم يكونا امامين فرجعنا الى محمّد و وجدنا له عقباً وعرفنا انّه كان هو الامام دون اخويه

الصّلاح والعفاف وان له عقباً
قائماً معروفاً مع ما كان من
ابيه من الاشارة بالقول ممّا
لايجوز بطلان مثله فلابدّ
من القول بامامته و انّه القائم
المهدي اوالرّجوع الى القول
ببطلان الامامة اصلاً و هذا
ممّا لايجوز .

وقالت الفرقة السّادسة انّ
للحسن بن علي ابناً سمّاه
محمّداً ودلّ عليه وليس الامر
كما زعم من ادّعي انّه توفّي
ولاخلف له وكيف يكون امام
قدثبتت امامته ووصيّته وجرت
اموره على ذلك وهو مشهور
عندالخاصّ والعامّ ثمّ توفّي
ولا خلف له ولكن خلفه
قائم ولد قبل وفاته بسنين
و قطعوا على امامته و موت
الحسن و انّ اسمه محمّد و
زعموا انّه مستورٌ لايرى
خائف من جعفر و غيره من
اعدائه و انّها احدى غيباته
وانّه هو الامام القائم وقدعرف
في حياة ابيه و نصّ عليه ولا
عقب لابيه غيره فهو الامام
لاشكّ فيه .

قالت الفرقة السّابعة بل ولد
للحسن ولد بعده بثمانية اشهر
و انّ الّذين ادّعو له ولداً
في حياته كاذبون مبطلون
في دعواهم لانّ ذلك اوكان
لم يخف كما لم يخف غيره
ولكنّه مضى و لم يعرف له ولد

و قالت فرقة اخرى انّ الامام
بعدالحسن ابنه المنتظر و انّه
عليّ بن الحسن وليس كما
تقوله القطعيه انّه محمّد بن
الحسن و قالوا بعد ذلك
بمقالة القطعيّه في الغيبة
والانتظار حرفاً بحرف

قالت فرقة اخرى انّ القائم
بن الحسن ولد بعد ابيه بثمانية
اشهر و هو المنتظر وا كذبوا
من زعم انه ولد في حياة ابيه

السّادسة قالت انّ للحسن
ابناً
وليس الامرعلى ماذكروا
انّه مات و لم يعقب

ولد قبل وفات ابيه بسنتين
فاستتر

خوفاً من جعفر و غيره
من الاعداء و اسمه محمّد
وهو الامام القائم المنتظر

السّابعة قالت انّ له ابناً ولكنه
ولد بعد موته بثمانية
اشهر و قول من ادّعى انه
مات وله ابن باطل لانّ
ذلك لم يخف

ولا يجوز ان يكابر في مثل ذلك ويدفع العيان والمعقول والمتعارف . . . الخ

قالت الفرقة الثامنة انه لاولد للحسن اصلاً (١) . . ولكن هناك حبل قائم قدصح في سرية له وستلد ذكراً اماماً متى ما ولدت فانه لايجوز ان يمضى الامام ولا خلف له فتبطل الامامة و تخلو الارض من الحجة(١)

قالت الفرقة التاسعة ان الحسن بن على قد صحت وفات ابيه و جده وسائر آبائه فكما صحت بالخبر الذى لايكذب مثله فكذلك صح انه لاامام بعد الحسن و ذلك جائز في المعقول والتعارف كما جاز ان تنقطع النبوة فلا يكون بعد محمد (ص) نبي فكذلك جاز ان تنقطع الامام و رووا عن الصادقين ان الارض لاتخلو من حجة الا ان يغضب الله على اهل الارض بمعاصيهم فيرفع عنهم الحجة الى وقت و الله عز و جل يفعل مايشاء و ليس في قولنا هذا بطلان الامامة . . . .

(١) در فرق الشيعه شرحي دارد ازقول اين فرقه بررد طرفداران فرزندی مخفي ازامام يازدهم ورد اين مقاله ازطرف معتقدين بفرزند مخفی .

ولا يجوز مكابرة العيان .

قالت فرقة اخرى ان ابامحمد مات من غير ولد ظاهر ولكن عن حبل في بعض جواريه والقائم بعد الحسن محمول به ماولدته امه بعد وانها تجوز ان تبقى مأته سنة حاملاً به وفاذا ولدته ظهرت ولادته

قالت فرقة اخرى ان الامامة قد بطلت بعد الحسن

و ارتفعت الائمة و ليس في الارض حجة من آل محمد وانما الحجة الاخبار الواردة عن الائمة المتقدمين وزعموا ان ذلك سايغ اذا اغضب الله على العباد فجعله عقوبة لهم

---

(١)

الثامنة قالت صحت وفاة الحسن وصح ان لاولد له و بطل ماادعى من الحبل في سرية له وثبت ان لاامام بعد الحسن

وهو جائز في المعقول ان يرفع الله

الحجة عن اهل الارض لمعاصيهم وهي فترة وزمان لا امام فيه والارض اليوم بلاحجة كما كانت الفترة قبل مبعث النبي

(١) ملل و نحل اين فرقه را ندارد ولي در ذكر فرقة بعد بوجود آن اشاره ميكند .

قالت الفرقة العاشرة انّ ابا جعفر محمّد بن علی الميّت في حياة ابيه كان الامام بوصيّة من ابيه اليه و اشارته ودلالته و نصّه علي اسمه و عليه فلمّا حضرت وفات محمّد اوصى الي غلام لابيه صغيرٌ كان في خدمته و يقال له «نفيس» و كان ثقةً اميناً عنده ودفع اليه الكتب والعلوم والسّلاح وما تحتاج اليه الامّة واوصاه اذا حدث بابيه حدث الموت يؤدّي ذلك كلّه الي اخيه جعفر [و نفيس] دعا جعفراً و اوصى اليه و دفع اليه جميع ما استودعه ابو جعفر محمّدبن علی اخوه الميّت فی حياته ابيه

قالت الخادية عشر منهم لا ندری ما نقول فی الامام [بعدالحسن]هومن ولدالحسن ام من اخوته فقداشتبه علينا الامر انّا نقول انّ الحسن بن علی كان اماماً وقد توفی و انّ الارض لاتخلو من حجّة و نتوقّف ولانقدّم علی شيئٍ حتّی يصحّ لنا الامر ويتبيّن

و قالت الفرقة الثّانية عشرة و هم الاماميّة(۱) . . . . .

(۱) در فرق الشّيعه چنانکه مشاهده ميشود اين فرقه برحسب تعدادفرقهٔ دوازدهم است و بيانات مؤلف کتاب بهيچوجه شبيه بيانی که شيخ مفيداز نوبختی نقل کرده نيست.

قالت فرقة اخري انّ محمّد بن علی اخا الحسن بن علی كان الامام فی الحقيقة مع ابيه علی
و انّه لمّا حضرته الوفاة

وصي الی غلام له
يقال له
« نفيس » و كان ثقةً اميناً
و دفع اليه الكتب
والسّلاح
و وصّاه
ان يسلّمه
الی اخيه جعفر

فسلّمه اليه
وكانت الامامة في جعفر
بعد محمّد علی هذا التّرتيب

قالت فرقة اخری قد علمنا انّ الحسن كان اماماً فلمّا قبض التبس الامر علينا فلا ندری جعفر كان الامام بعده او غيره والّذی يجب علينا ان نقطع علی انّه لابدّ من امام ولانقدّم علی القول بامامة احدٍ بعينه حتّی تبيّن لنا ذلك

فقال الجمهور منهم بامامة ابنه القائم المنتظر(۱) . . . .

(۱) شيخ مفيد اين فرقه را در رأس ساير فرق شيعه قرارداده وقبل ازهمه ذكر كرده وبيان او كه قاعدةً بايد همان بيان نوبختی باشد بكلّی با عبارت فرق الشّيعة چاپی فرق دارد.

---

(۱)

العاشرة قالت نعلم انّ الحسن قدمات

ولابدّ للنّاس من امام ولا يخلو الارض من حجّة ولا ندری من ولده او غيره

(۲)

(۱) ملل و نحل اين فرقه را نيز ندارد.
(۲) در ملل و نحل اين فرقه نيز نيست.

این فرقه‌را فرق‌الشّیعه ندارد و چون بیش از سیزده فـرقه در نسخهٔ موجوده نیست معلوم میشود که‌این فرقه از از اصل نسخه افتاده بوده) .	و قالت فرقة اخری انّ الامام بعد الحسن ابنه محمّد و هو المنتظر غیر انّه قدمات و سیحیا و یقوم بالیف فیملأ الارض قسطاً و عدلاً کما ملئت ظلماً و جوراً	(۱)
و قالت الفرقة الثالثة عشر مثل مقالة الفطحیّة . . . . فزعموا انّ الحسن بن علی توفّی و انّه کان الامام بعد ابیه و انّ جعفر بن علی [بن محمّد بن علی] الامام بعده (در فرق‌الشّیعه شرحی از مقالهٔ این فرقه و شباهت ایشان با فطحیّه دارد که بهیچوجه با عبـارت شیخ مفیـد مشابه نیست و مطلب دیگری است) .	وقالت الفرقة الرّابعة عشر منهم انّ ابا محمّد علیه السّلام کان الامام بعد ابیه و انّه لمّا حضرته الوفاة نصّ علی اخیه جعفر بن علیّ بن محمّد بن علی فکان الامام من بعده بالنّص علیه والوراثة له وزعموا انّ الّذی دعاهم الی ذلک مایجب علی العقل من وجوب الامامة مع فقدهم لولد الحسن و بطلان دعوی من ادّعی وجوده فیما زعموا من الامامة	(۱)

پس از نقل مطالب منقوله از کتاب مقالات و فرق ابوالقاسم سعد بن عبدالله اشعری و شرح منقول از کتاب فرق الشّیعهٔ ابومحمّد نوبختی بتوسّط شیخ مفید و معادل آنها از فرق الشّیعهٔ چاپی اینك میپردازیم بذکر نکاتی که از مقایسهٔ آنها بایکدیگر استنباط می شود :

(۱) این فرق نیز در ملل ونحل نیست .

اوّلاً در اینکه مطالب کتاب الغیبه ورجال کشّی که در فوق نقل شده از کتاب ابوالقاسم اشعری قمّی است شکّی نیست زیرا که علاوه بر شهادت علاّمهٔ مجلسی که آن کتاب را در دست داشته شیخ طوسی صریحاً بلفظ « قال » نه بالفاظی نظیر « اخبرني » یا حدّثني » از ابوالقاسم اشعری نقل قول میکند و این شکل تعبیر حاکی از آن است که نقل از کتاب اشعری است نه از قول شفاهی او بچند واسطه . امّا در باب کشّی با اینکه او یك بار درنقل مطالب راجع باصحاب محمّد بن بشیر، سعدبن عبداللّٰه اشعری را یکی از وسایط روایت میشمرد در یك مورد بدون تصریح (در مورد اصحاب عبداللّٰه‌بن‌سبأ) از یکی ازفضلا و درمورد دیگر (درباب محمّد بن نصیر النّمیری) مثل اینکه عبارت‌ازخود اوست عین‌عبارت اشعری را درکتاب خویش‌می‌آورد و ازمقایسهٔ آن مطالب با مطالبی که شیخ طوسی از کتاب سعد بن عبداللّٰه گرفته واضح میشود که آن نیز منقول از کتاب اشعری است . بعلاوه با تصرّفاتی‌که شیخ طوسی درکتاب رجال کشّی کرده امروز درست نمیدانیم‌که صورت اصلی‌آن کتاب بچه شکل بوده‌وچه عباراتی از آن ساقط یا مبدّل شده است .

ثانیاً کتاب فرق الشّیعهٔ چاپی که بد بختانه نسخهٔ کهنه‌ای ازآن در دست‌نیست اگر کسی آنرا بدقّت ملاحظه کند میبیند که علاوه بر تحریفات و اغلاطی که درآن راه یافته مثل این است که نسخهٔ دست دوّمی است که‌کسی آنرا از روی‌اصل کتاب برای خود ترتیب داده واحتمال داردکه از اصل نسخه پاره ای مطالب، شاید سلسلهٔ رواة یا مدارك و اسناد اخبار، ساقط شده است . مطالبی که شیخ طوسی و کشّی از سعدبن عبداللّٰه نقل کرده اند چنانکه ازمطالعهٔ جدول فوق بر می‌آید عیناً با مختصر تفاوتی با مطالب نظیر آنها در فرق الشّیعهٔ چاپی یکی است و اگر اندك اختلافی از جهت کمی یا زیادی عبارت موجود است نباید زیادباعث تعجّب شود زیرا که عبارات ساقطه یا زائده هیچکدام نه‌از اصل‌مطالب چیزی کاسته ونه برمضمون چیزی افزوده‌است‌بلکه غالب‌آنها جمل مترادفی است که عین مطالب سابق را با عبارتی دیگر تکرار میکند یا مضمون کتاب اصلی را در عبارتی غیر از عبارت آن میپردازد و این گونه تصرّفات از

طرف ناقلین یا ناسخین معمول بوده چنانکه اگر دو نقلی را که شیخ طوسی و کشّی هردو از کتاب سعدبن عبدالله درباب محمّد بن نصیر النّمیری آورده اند باهم مقایسه کنیم میبینیم که این دو ناقل هرکدام بسلیقهٔ خود اندکی در عبارت اصل کتاب اشعری تصرّف نموده اند. بعلاوه ناسخین غالب اوقات مطالب نسخه‌ها را بسلیقهٔ شخصی نقل بمعنی میکرده و کمتر بنقل عین عبارت اعتنا داشته اند. این اواخر چهار نسخه از کتاب سیاست‌نامهٔ خواجه نظام‌الملك برای مقابله وطبع نسخه ای ازآن کتاب دردست نگارنده بود. با اینکه مضمون مطالب در جمیع نسخ یکی بود هر کدام آنها را در لباس عبارتی که نظیر آن در دیگری نبود پوشانده بودند ومعلوم نشد که عین عبارت مؤلّف اصلی کتاب چه بوده. در جداول دو ستونی فوق در صورتی که مطالب ستون دوّم آن مسلّماً از سعد بن عبدالله اشعری است و مطالب ستون اوّل یعنی فقرات منقوله از فرق‌الشّیعهٔ چاپی‌نیزهم عبارةً وهم‌مضموناً عین‌همان‌مطالب ستون‌دوّم‌است چه علّت دارد که کتاب موجود چاپی را با اینکه هیچ قرینهٔ یا اشاره ای‌بانتساب آن بنوبختی نداریم از سعدبن عبدالله ندانیم و آنرا از تألیفات ابومحمّد نوبختی‌بشماریم.

ابوالقاسم اشعری و ابومحمّد نوبختی معاصر هم بوده اند و تقریباً در یك زمان یعنی هردو محقّقاً درعشرهٔ اوّل از مائهٔ چهارم هجری وفات یافته اند. اگر این دو دانشمند ازکتابهای یکدیگر اطّلاعی نداشته اند وکتاب حاضر ازنوبختی است پس این‌اتّحادی که‌بین مضمون و عبارت کتاب نوبختی و مطالب وعبارات منقوله از اشعری موجود است چیست؟ آیا نوبختی مطالب کتاب اشعری را بدون ایراد سند عیناً برداشته و باآن وسعت علم واطّلاع و احاطه بر فنون مختلفهٔ کلام وحکمت وادب وملل و نحل باین عمل که از نوع سرقات ادبی است مبادرت ورزیده است و یا آنکه اشعری که از فقها و محدّثین معتبر شیعه و منشأ نقل بسیاری از روایات فرقهٔ امامیّه است بر خلاف طریقهٔ مطّردهٔ روایت مطالب کتاب نوبختی را عیناً گرفته وازبردن نام او وتألیفش که هیچکدام نیز پیش علمای این فرقه مجهول نبوده خود داری کرده است؟ بفرض صحّت هریك از این دو شقّ باید آن کسی را که مرتکب برداشتن عین مطالب کتاب دیگری

بدون تصریح بنقل شده سارق دانست و ساحت نوبختی و اشعری که هردو درفنّ خود ازفضلای ذیشأن بوده اند ازاین نسبت زشت بری است وبا نسبت دادن کتاب فرق الشّیعهٔ حاضر باشعری احتیاج بهیچیك از دو فرض فوق پیدا نمیشود.

اینك ماقرائنی را که آقای شیخ الاسلام زنجانی درمکتوب خود خطاب بنگارنده دلیل برتعلّق کتاب حاضر بنوبختی گرفته‌اند عیناً نقل میکنیم ونظر خودرا نیز راجع بهرکدام از آنها اظهار میداریم:

آقای شیخ الاسلام چنین مینویسند که: «آنچه کشّی از این کتاب (یعنی از کتاب ابوالقاسم اشعری) نقل نموده یك فقره در ترجمهٔ محمّد بن بشیر الاسدی (۱) است که بنظر میآید عین عبارت همین کتاب (یعنی فرق الشّیعهٔ چاپی) است» باموازنه وتطبیق دوعبارت معلوم میشود که اختلافی بیّن مابین آنها موجود است علی الخصوص در آخر عبارت کشّی یك فقره زیادتی هست که در فرق الشّیعه موجود نیست و هکذا عبارت منقوله درغیبت شیخ طوسی که در ترجمهٔ محمّد بن نصیر النّمیری است باز اختلافی با این کتاب دارد. چون ابو محمّد نوبختی وسعد بن عبدالله قمّی اشعری هردو معاصر بوده اند از خودهمین عبارتها هم میتوان استکشاف نمود که کتاب فرق الشّیعهٔ سعد در تألیف متأخّر از تألیف نوبختی و کتاب فرق الشّیعهٔ حاضراست چه مرسوم است در تألیف متأخّر غالباً درنقل عبارت ازمؤلّف مقدّم قدری تصرّفات و اضافات حاصل می شود و این حال دو فقره عبارت منقوله از سعد بن عبدالله است نسبت بعبارت کتاب فرق الشّیعه؛ منشأ دیگر تردید اختلاف ترتیب تعداد فرق چهارده گانه است که شیخ مفید آنرا از الحسن بن موسی النّوبختی حکایت کرده است با ترتیب موجود در این کتاب مطبوع و در این باب هم آنچه بداعی معلوم شد این است که شیخ مفید تصرّفی در عبارت کتاب نموده و عین نصّ کتاب را بجهت طواش نقل ننموده باین معنی که اوّلاً فرقهٔ امامیّهٔ اصلیّه را که در کتاب نوبختی (مقصود ایشان همین کتاب موجود

(۱) چنانکه از ملاحظهٔ جداول معلوم میشود کشّی غیر از این فقره دروجه تسمیهٔ فطحیّه واحوال عبدالله بن سبأ و محمّد بن نصیر النّمیری نیز عین کتاب سعد را نقل و اقتباس کرده است.

چاپی است) در تعداد فرقهٔ دوازدهم است بجهت اهمیّتش پیش انداخته و مقالات آنها را موافق مذهب امامیّه از خودش تقریر نموده بعد از آن فرق دیگر را باهمان ترتیب و سیاق کتاب نوبختی با تلخیص و تصرّف از خودش ایراد نموده که بتأمّل درست خواهد شد و سبك شیخ مفید هم بقرینهٔ سایر رسائل و مؤلّفات دیگرش تلخیص و اختصار و رساندن حاصل معنی است نه تطویل بنقل عبارت دیگران بتمامها و ذکر یك فرقه هم از نسخهٔ حاضرهٔ فرق الشّیعه که در نزد احقر است ساقط شده و فرقهٔ سیزدهم در کتاب فرق الشّیعه فرقه چهاردهم در تعداد کتاب فصول است و فرقهٔ سیزدهم کتاب فصول از نسخه ساقط است ..... سیاق عبارت کتاب حاضر هم میرساند که نفس نفس شخص متکلّم است مثل نوبختی نه کلام شخصی فقیه و محدّث مثل سعدبن عبداللّه اشعری».

امّا ملاحظات نگارنده :

درباب مختصر اختلافیکه مابین عبارات منقوله ازابوالقاسم اشعری بتوسّط کشّی و شیخ طوسی و فقره ایکه در رجال کشّی در باب محمّد بن بشیر اسدی اضافه بر متن فرق الشّیعهٔ چاپی موجود است آیا نمیشود بعین همان قراینی که آقای شیخ الاسلام در مورد شیخ مفید از جهت تصرّف در عبارت ذکر کرده‌اند متمسّك شد و گفت که شیخ طوسی و کشّی نیز چنانکه شاهد آنرا نیز در فوق آوردیم در نقل عبارت سعدبن عبداللّه همین روش را پیش گرفته اند و کشّی پس از نقل مطلب کتاب سعدبن عبداللّه از خود نیز فقراتی بر آن افزوده است ؟

اگر چنانچه آقای شیخ الاسلام تصوّر میکنند واقعاً سعدبن عبداللّه کتاب فرق الشّیعهٔ نوبختی را یا بتصریح بنقل و یابدون تصریح برداشته ازشیخ طوسی و کشّی بعیدنیست که با وجود نهایت شهرت ابومحمّد نوبختی بکتاب او که بتصوّر ایشان لااقلّ در این قسمتها مدرك اشعری بوده است مراجعه نکنند و این مطالب را از سعدبن عبداللّه نقل نمایند در صورتیکه هیچ سندی در دست نداریم که تألیف کتاب نوبختی مقدّم بر تألیف اشعری باشد ؟ اشعري در ۲۹۹ یا ۳۰۱ فوت کرده و نوبختي در یکی از سنین بین ۳۰۰ و

۳۱۰ و این دو نفر که هر دو از رجال ایام غیبت صغری و هر دو نیز با افتراق شیعه در آن ایام بچهارده فرقه معاصر بوده اند چه علّت دارد که وقایعی را که در حیات ایشان اتفاق افتاده یکی از کتاب دیگری نقل کند و سعد بن عبدالله اخباری عین عبارت نوبختی را بدون هیچگونه اشاره ای بمنشأ آن بخود نسبت دهد و دیگران هم ملتفت این نکته نشوند مخصوصاً شیخ طوسی که خود از آشنایان بفنّ رجال و مصنّفات شیعه است و غالب کتب فرقهٔ امامیّه را دیده بوده است از این عمل اطّلاع پیدا نکند.

امّا اختلافاتی را که بین عبارت شیخ مفید درعیون و محاسن و متن فرق الشّیعهٔ چاپی و عدم ترتیب فرق چهارده گانه را که در دو کتاب موجود است ما دلیلی واضح میگیریم بر اینکه فرق الشّیعهٔ چاپی از اشعری است نه از نوبختی چه اوّلاً آن اتّحادی که بین مطالب منقولهٔ بتوسّط کشّی و شیخ طوسی و فرق الشّیعهٔ چاپی موجود است بین عبارت شیخ مفید و عبارت مؤلّف فرق الشّیعهٔ حاضر موجود نیست چه علاوه بر کمال اختصار عبارت شیخ مفید غیر از آنکه از حیث لفظ با کتاب حاضر یکی نیست در تعداد فرق ترتیب آن بشکل دیگری است و بعضی مطالب اضافی بر مطالب کتاب فرق الشّیعهٔ حاضر دارد و ماذیلاً بتفاوتهای عمده ای که بین عبارت شیخ مفید یعنی بین عبارت منقول از فرق الشّیعهٔ نوبختی و عبارت فرق الشّیعهٔ چاپی موجود است اشاره می کنیم.

۱ ـ در ذکر فرقهٔ اوّل (فرقهٔ دوازدهم از کتاب فرق الشّیعهٔ چاپی) یعنی فرقهٔ امامیّهٔ اثنی عشریّه مطالب منقول در کتاب العیون والمحاسن بکلّی هم از جهت مطلب و هم از حیث عبارت با مطالب مذکور در فرق الشّیعهٔ چاپی متفاوت است و ابداً شباهت بهم ندارد.

۲ ـ در ذکر فرقهٔ چهارم (فرقهٔ سوّم از کتاب فرق الشّیعهٔ چاپی) یعنی فرقه ای که بعد از رحلت امام یازدهم جعفر را امام میدانسته اند شیخ مفید این حدیث را که:

« اَلْاِمَامُ هُوَ الَّذِی لَا یُوجَدُ مِنْهُ مَلْجَأٌ اِلَّا اِلَیهِ » از حضرت صادق نقل میکند که در فرق الشّیعهٔ چاپی نیست.

۳ ـ در ذکر فرقهٔ پنجم (فرقهٔ چهارم کتاب فرق الشّیعه) عبارت شیخ مفید و کتاب فرق الشّیعه بکلّی با هم متفاوت است و با وجود نقل یك مضمون ابداً از آن رایحهٔ اینکه از کتاب فرق الشّیعهٔ حاضر نقل شده باشد استشمام نمیشود و همین حال وجود دارد درباب فرقهٔ بعد از آن.

٤ ـ در ذکر فرقهٔ هفتم (فرقهٔ ششم کتاب موجود) شیخ مفید نام آن فرزندی از امام یازدهم را کـه بعقیدهٔ این فرقه بعد از آن حضرت امام قائم بوده علیّ‌بن‌حسن قید میکند درصورتیکه درفرق الشّیعه محمّدبن‌حسن است وشهرستانی‌نیز اورا محمّدبن‌علی می‌نامد بعلاوه عبارت شیخ مفید از حیث مضمون با عبارت فرق الشّیعه متفاوت است و در ذکر فرق دیگرنیز نظیراین تفاوتها مابین عبارت شیخ‌مفید که‌باید قاعدةً همان عبارت نوبختی باشد و عبارت فرق الشّیعهٔ حاضر موجود است و از ملاحظهٔ جدول سه ستونی قبل این نکته بخوبی‌روشن میشود و امّا شباهتی که‌با وجود این تفاوتها باز مابین بعضی از عبارات نوبختی و کتاب حاضر دربیان عقاید و مقالات فرق‌چهارده‌گانهٔ شیعه موجود است از این نکته ناشی است که درنقل قول فرق مختلفه اصحاب کتب ملل و نحل غالب اوقات عین مقالات وبیانات فرقه هارا بعباراتی‌که خودایشان تقریر عقیده میکردند نقل می نموده اند و بهمین علّت غالباً عین الفاظ ایشان در کتب مقالات و فرق و ملل و نحل باقی می‌مانده‌است و این شباهتی‌را هم که بین بعضی از عبارات نوبختی وفرق‌الشّیعهٔ چاپی در نقل مقالات فرق می‌بینیم باید بر همین اساس حمل کنیم.

این بود ملاحظات نگارندهٔ این کتاب در باب فرق‌الشّیعهٔ چاپی و ذکر قراینی که‌نسبت تألیف آنرا بابوالقاسم سعدبن عبدالله اشعری‌قمّی تأییدمیکند و غرض ازتفصیل کلام در این خصوص فقط جلب توجّه خوانندگان‌محترم است باشکالی‌کـه درنسبت‌آن کتاب بنوبختی موجود است تا اگر از ایشان کسی بدلایل دیگری که انتساب کتاب‌را بنوبختی تأیید و یا ردّ کندبرخورد آنرا انتشاردهد و این مسئله را که از لحاظ‌تاریخی مهمّ‌است روشن‌سازد وامّااینکه آقای‌شیخ‌الاسلام زنجانی‌لحن‌مؤلّف کتاب‌فرق‌الشّیعهٔ

حاضر را لحن کلامی و بهمین جهت نسبت آنرا بابو محمّد نوبختی متکلّم مناسب تر میشمارند تا بابو القاسم اشعری فقیه . این نیز بنظر این جانب دلیلی قاطع نیست چه فقهای آن ایّام که دورهٔ مجادله و مناظره بوده گاه گاهی در مقابل خصم خواهی نخواهی این لحن را اختیار میکرده اند چنانکه شیخ صدوق در قسمت اوّل از کتاب کمال الدّین و تمام النّعمة مثل یك نفر متکلّم امامی داخل در ردّ اقوال خصم و مناظرهٔ با ایشان شده است .

تعداد فرق شیعه

بعد از رحلت امام یازدهم

چنانکه از فرق الشّیعهٔ حاضر وعبارات منقول از نوبختی بر می آید فرقهٔ شیعه بعد از رحلت حضرت امام حسن بن علی عسکری بچهارده شعبه منقسم گردیدند ولی در آن ایّام که هر کس باظهار مقاله‌ای درباب امامت میپرداخته وجماعتی را دور خود جمع میکرده است وتامدّتی نزاع بر سر جانشین امام یازدهم باقی بوده بتدریج بر چهارده فرقهٔ فوق فرق دیگری نیز اضافه شده است چنانکه درعصر مسعودی مؤلّف مروج الذّهب عدد ایشان ببیست میرسیده و مسعودی در دو کتاب از تألیفات خود یعنی در کتاب المقالات فی اصول الدّیانات و سِرُّ الحَیاةِ مقالات این بیست فرقه را ذکر کرده بوده است (۱).

از یازده فرقه ای که شهرستانی نام ایشان را برده ودرامامت امام یازدهم اتّفاق داشته اند(۲) نه فرقهٔ آن با فرق مذکور درفرق الشّیعه وکتاب العیون والمحاسن یکی است و دو فرقه اضافه دارد که عبارت باشند از فرقهٔ نهم ویازدهم آن کتاب وعین مقالهٔ آن دو فرقه این است :

التاسعة قالت انّ الحسن قدمات و صحّ موته و قد اختلف النّاس هذا الاختلاف و لاندری کیف هو و لا نشكّ انّه قد ولد له ابن و لا ندری قبل موته او بعد موته الّا

(۱) مروج الذّهب ج ۲ ص ۳۴۶ (چاپ مصر) (۲) شهرستانی فرقهٔ امامیّه را علیحده ذکر کرده ، فرقهٔ دهم و دوازدهم کتاب فرق الشّیعه را هم که منکر امامت امام یازدهم بوده اند ندارد ، فرقهٔ هشتم را هم در ضمن یکی دیگر از فرق گنجانده و فرقهٔ سیزدهم وچهاردهم آن کتاب را هم که از نسخهٔ حاضر فرق الشّیعه سیزدهمین آن ساقط شده فاقد است .

انّا نعلم يقيناً انّ الارض لا تخلو عن حجّة وهو الخلف الغائب فنحن نتوّلاه ونتمسّك باسمه حتّى يظهر بصورته .

الحادية عشر فرقة توقّفت في هذه المخابط وقالت لا ندري على القطع حقيقة الحال لكنّا نقطع في الرّضا ونقول بامامته في كلّ موضع اختلفت الشّيعة فيه فنحن من الواقفيّة في ذلك الي ان يظهر الله الحجّة و يظهر بصورته فلا يشكّ في امامته من ابصره و لا يحتاج الى معجزة وكرامة و بيّنة بل معجزته اتّباع النّاس باسرهم ايّاه من غير منازعة و مدافعة .

اگر این دو فرقه را هم بر چهارده فرقهٔ فوق بیفزائیم عدد فرق شیعه بعداز رحلت امام یازدهم بشانزده میرسد و چون رأی طرفداران حلّاج و رأی منسوب بابو سهل نوبختی و قائلین بسیزده امام را هم براین عدّه اضافه کنیم عدد فرق شیعه نزدیك بهمان عدّه ای میشود که مسعودی ذکر کرده ولی معلوم نیست که این فرق همه عین همان فرقه‌هائی باشند که مسعودی مقالاتشان را دردو کتاب خود آورده بوده بلکه شاید بواسطهٔ تشتّت عجیبی که پس از رحلت امام یازدهم در احوال شیعه بروز کرد عدد فرق شیعه بیش ازاینها نیزشده وبعضی‌ازآنها غیرازفرق‌مذکور در مؤلّفات مسعودی باشد ولي همين اشارهٔ مسعودی میفهماند که عدد فرق شیعه درعهد اولاأقلّ ببیست بالغ میشده است .

فرقه هائی که ما در فوق تفصیل مقالات ایشانرا ازکتب چند التقاط کردیم و در ذیل نیز فهرستی از ایشان بدست میدهیم غیر از طرفداران هلالی و بلالی وشلمغانی ونمیری و غلاة دیگرند که بعد ها بعقاید آنها اشاره خواهیم‌کرد. اینك فهرست فرق شیعه بعد از رحلت امام یازدهم و اشاره بمنابعی که در آنها ذکری از ایشان هست :

١ ـ امامیّهٔ اثنی عشریّه (فرقهٔ ١ عیون و محاسن ، فرقهٔ ١٢ فرق‌الشّیعه) ؛

٢ ـ طرفداران زنده بودن امام یازدهم و غیبت ورجعت آن حضرت بعنوان مهدی (فرق:١، عیون : ٢، شهرستانی: ١، غیبت طوسی ص ١٤١ ، کمال‌الدّین ص ٢٤) ؛

٣ ـ معتقدین برحلت امام یازدهم وقیام آن حضرت بعداز رحلت (فرق : ٢ ، عیون : ٣ ، شهرستانی : ٢ ، غیبت ص ٦٢ و ١٤٢) ؛

٤ - يك فرقه از جَعفريّه معتقد برحلت امام يازدهم و امامت جعفر برادر آن حضرت بنصّ ازطرف امام يازدهم (فرق : ٣ ، عيون : ٤ ، شهرستانی : ٣ ، غيبت طوسی ص ١٤٣) ؛

٥ - فرقهٔ ديگر از جَعفريّه طرفدار امامت جعفر بنصّ ازطرف امام دهم ومعتقد ببطلان امامت امام يازدهم (فرق : ٦ ، عيون : ٥ ، شهرستانی : ٤) ؛

٦ - محمّديه ، يعنی طرفداران امامت محمّدبن الامام علي الهادي كه درحيات پدرفوت كرده بود و معتقد بمدّعی بودن امام يازدهم وجعفر در باب امامت و منتظر قيام محمّد بعنوان مهدی و قائم (فرق : ٥ ، عيون : ٦ ، شهرستانی : ٥ ، غيبت طوسی ص ٦٠ و ١٢٩ وكمال الدّين ص ٦٣) ؛

٧ - طرفداران امامت فرزندی از امام يازدهم بنام محمّد (شيخ مفيد بنقل از نوبختی اين فرزند را علی مينامد) كه دو سال قبل از رحلت امام يازدهم متولّد و از خوف جعفر و دشمنان ديگر مستور شده (فرق : ٦ ، عيون : ٧ ، شهرستانی : ٦) ؛

٨ - منكرين فرزند داشتن امام يازدهم درحيات خود وطرفدار پسری از آن حضرت كه هشت ماه بعد از رحلت امام تولّد يافته و ادّعای غيبت و انتظار رجعت او (فرق : ٧ ، عيون : ٨ ، شهرستانی : ٧) ؛

٩ - منكرين فرزند داشتن امام يازدهم اصلاً و معتقد بحامله بودن يكی از كنيزكان آن حضرت بپسری كه بادّعای ايشان هر وقت آن كنيزك آن پسر را بدنيا بياورد ولو پس از صد سال ديگر باشد بعد از امام يازدهم مقام امامت دارد (فرق : ٨ ، عيون : ٩ ، غيبت طوسی ص ٦١ ، شهرستانی اين فرقه را در ضمن فرقهٔ ٨ دارد) ؛

١٠ - طرفداران انقطاع امامت پس ازرحلت امام يازدهم بعلّت معصيت مردم وغضب خدا بر ايشان (فرق : ٩ ، عيون : ١٠ ، شهرستانی : ٨ ، غيبت ص ٥١ و ٦٣ و ١٤٥) ؛

۱۱ ــ فرقهٔ نفیسیه طرفدار امامت محمّد پسر امام دهم در حیات آن حضرت و معتقد بامامت جعفر بعد از محمّد بنصّ از طرف محمّد بوسیلهٔ نفیس غلام امام دهم و منکر امامت امام یازدهم (فرق : ۱۱ ، عیون : ۱۱ ، شهرستانی و غیبت طوسی این فرقه را ندارند) ؛

۱۲ ــ مشکوکین در باب امامت ، معتقد برحلت امام یازدهم و خالی نماندن زمین ازحجّت ولی منتظر روشن شدن مسئلهٔ امامت (فرق : ۱۱ ، عیون : ۱۲ ، شهرستانی : ۱۰ ، غیبت ص ۱٦۳) ؛

۱۳ ــ طرفداران پسر منتظر امام یازدهم بنام محمّد ولی معتقد برحلت و رستاخیز او (فرق : ندارد ، عیون : ۱۳ ، شهرستانی : ندارد ، غیبت طوسی ص ٦۰) ؛

۱٤ ــ طرفداران رحلت امام یازدهم و منتظر قیام فرزند غائب آن حضرت و معتقد بخالی نماندن زمین از حجّت ولی مشکوك در اینکه این فرزند قبل از رحلت امام یازدهم تولّد یافته یا بعد از آن (شهرستانی فقط : ۹) ؛

۱۵ ــ فطحیّهٔ طرفدار رحلت امام یازدهم و امامت جعفر بعد از آن حضرت (فرق : ۱۳ ، عیون : ۱٤ ، شهرستانی : ندارد . غیبت ص ٦۲ ــ ۱٤۵) ؛

۱٦ ــ کسانیکه در باب فرزند داشتن یا نداشتن امام یازدهم در شبهه بوده اند و در انتظار آنکه مسئله روشن شود فرزند داشتن امام یازهم را فعلاً پذیرفته بودند (غیبت طوسی ص ۱٦ و ۱٤٤) ؛

۱۷ ــ واقفه در مسئلهٔ امامت که میگفتند حقیقت حال برما مجهول است وما درهرمورد که درمیان شیعه اختلافی بروزکند بیکی ازآل محمّد (الرّضامن آل محمّد)(۱) مراجعه می کنیم تاآنکه خداوند حجّت خودرا برخلق ظاهر کند وچنین کسی هر وقت ظاهر شود در قبول امامت او احتیاجی بمعجزه و کرامت نیست بلکه گرویدن جمع مردم باو بی منازعه و بلامانع معجز اوست (شهرستانی : ۱۱) ؛

۱ــ کلمهٔ رضا یا «الرّضامن آل محمّد» را طرفداران علویّین وقتیکه کس معیّنی از ایشانرا درنظر نداشتند بکارمیبردند چنانکه حلّاج در اوّل امرمردم را بامامت شخصی بهمین عنوان میخوانده ونام اورا نمیبرده (قسمتی ازکتاب المنتظم ابن الجوزی درحاشیهٔ صلة عریب ص ۱۰۵ و Passion d'al-Hallâdj p. 75 بنقل از انساب الاشراف بلاذری) برای شاهد استعمال این کلمه رجوع کنید بکتاب کمال الدّین ص ۷۱ وغیره

۱۸ ـ طرفداران سیزده امام یعنی قائلین برحلت امام دوازدهم و معتقد بامامت پسری از آن حضرت(۱) (غیبت طوسی ص ۱٤۷) ؛

۱۹ ـ طرفداران حلاّج یعنی معتقدین بختم امامت پس از امام دوازدهم و نزدیك بودن قیام قیامت(۲) ؛

۲۰ ـ پیروان عقیده‌ای که آنرا صاحب الفهرست بابوسهل نوبختی نسبت داده(۳) .

مقالات این بیست فرقه بعضی ببعضی دیگر خیلی شبیه است و بهمین جهت هم مؤلفین قدیم زیاد بین ایشان تفاوت نمیگذاشته اند بعلاوه چون گروندگان بیشتر این مقالات جمعیتی کثیر نبوده غالباً بزودی ازمیان رفته اند وغیراز فرقهٔ امامیّهٔ اثنی‌عشریه که متکلّمین و رواة اخبار و فقها و رجال سیاسی بزرك داشته بقیّه هیچکدام نتوانسته اند در مقابل این فرقه دوام بیاورند و امامیّه همین امر یعنی انقراض فرق دیگر از فهرست فرق و بقای فرقهٔ خودرا یکی از دلایل حقّانیّت مقالات خویش میدانند .

---

(۱) این فرقه غیر از کسانی هستند که مثل ابونصر هبة الله بن محمّد ائمه را سیزده میدانسته و زیدبن علی را نیز درعداد ایشان می آورده اند (رجوع کنید بصفحهٔ ۱۱۰ از همین کتاب)

۲) صفحهٔ ۱۱۰ از همین کتاب .

۳) ایضاً صفحهٔ ۱۱۱ از همین کتاب

فصل هشتم

ابو اسحاق ابراهیم

مؤلّف کتاب یاقوت
(نیمهٔ اوّل قرن چهارم)

تنها کتاب مستقلّی که از یك تن از بزرگان متعدّد خاندان نوبختی باقیست و در انتساب آن شبهه‌ای نیست کتابی است دراصول علم کلام بنام اَلیاقوت تألیف ابواسحاق ابراهیم بن نوبخت واین کتاب در ردیف مشهورترین کتب کلامی معدود بوده و جماعتی از فضلا بشرح و استناد باقوال مؤلّف آن پرداخته اند.

امّا از مؤلّف جلیل‌القدر آن که یکی ازقدیمترین متکلّمین فرقهٔ امامیّه است وشاید کتاب یاقوت او اقدم کتب کلامی باشد که ازاین‌فرقه دردست است درهیچیك از تواریخ وتراجم رجال ذکری نیست ودرحقیقت عجیب است که هیچکس از مؤلّفین حتّی مصنّفین شیعه هم نامی از او نبرده اند.

کتاب یاقوت در ضمن شرحیکه علاّمه حسن بن مطهّر حلّی (۶۴۸ـ۷۲۶) باسم اَنوارُالمَلَکوتِ فِی شَرحِ الیاقوتِ بر آن نوشته و درآن تمام یاقوت را جزء بجزء نقل کرده بدست ما رسیده است و قبل ازعلاّمهٔ حلّی، عزّالدّین عبدالحمید بن ابی الحدید (۵۸۶ ـ ۶۵۶[۱]) مورّخ و متکلّم معتزلی معروف نیز آن کتاب را شرح کرده بوده است [۲] ولی از این شرح ابن ابی الحدید اثری باقی نیست و تا آنجا که نگارنده

(۱) درصفحهٔ ۲۸ و ۴۸ از این‌کتاب‌ما بتبعیّت ازصاحب فوات الوفیات و غیره وفات ابن ابی‌الحدیدرا در سال ۶۵۵ ضبط کردیم ولی بعد از تحقیق معلوم شد که علاّمهٔ ادیب مزبور در سال بعدیعنی در ۶۵۶ فوت کرده، ابن الفوطی در کتاب الحوادث الجامعة ص ۳۳۶ پس از ذکر وفات برادر او، قاضی‌موفّق الدّین ابوالمعالی قاسم بن ابی‌الحدید، که در جمادی الاخری درهمین سال‌فوت کرده بوده از عزّالدّین عبدالحمید قطعه ای دررثاء برادر نقل میکند و میگوید که عزّالدّین فقط چهارده روزبعداز مرك برادر خود زنده ماند و صاحب تجارب السّلف فارسی یعنی هندوشاه نخجوانی نیز حکایتی از ملاقات عزّالدّین بن ابی الحدید باخواجه نصیرالدّین طوسی پس از ورود تاتار ببغداد در کتاب خود آورده است که دالّ برحیات اوست در موقع فتح آن شهر (۴ صفر ۶۵۶) بدست هولاکو.

(۲) شرح نهج البلاغة ج ۴ ص ۵۷۵ وروضات الجنّات ص ۴۲۲

تتبّع کرده کسی نیز ازآن چیزی نقل ننموده است.

مؤلف یاقوت را مؤلفین کتب کلامی هرجا که از او قولی نقل میکنند باسم ابن نوبخت میخوانند فقط علامهٔ حلّی در انوارالملکوت او را شیخ ابواسحاق و در مقدمهٔ آن کتاب که آنرا بعد عیناً نقل خواهیم کرد از مؤلف اصلی یاقوت بنام شیخ ابواسحق ابراهیم بن نوبخت اسم میبرد و این کنیه و اسم در مقدمهٔ سه نسخه از کتاب انوارالملکوت که نگارنده دیدم در هر سه بیک شکل و بدون اختلاف موجود است(١).

با وجود تصریح علامهٔ حلّی باسم مؤلف کتاب الیاقوت ندانستم بچه دلیل میرزا عبدالله افندی مؤلف ریاض العلماء(٢) وبتبع او بعضی از مؤلفین جدید شیعه درعراق وسوریه(٣) نام او را اسماعیل گرفته و او را اسماعیل بن اسحاق بن ابی سهل بن نوبخت دانسته‌اند. سند صاحب ریاض العلما معلوم نشد چیست وچون مؤلف کتاب الیاقوت بشرحیکه خواهیم دید از رجال بعد ازدورهٔ غیبت ولااقلّ ازمعاصرین امام ابوالحسن اشعری (٢٦٠ـ٣٢٤) و ابوبکر محمدبن زکریای رازی (متوفي سال ٣٢٠) یعنی از مردم نیمهٔ اوّل قرن چهارم است نمیتواند نوادهٔ مستقیم ابوسهل بن نوبخت باشد بهمین جهت ما در باب اسم او تبعیّت ازعلامهٔ حلّی را مادام که سندی بر نقض آن بدست نیاید رها نمیکنیم وهمه جا او را ابواسحاق ابراهیم مینامیم بخصوص که علامهٔ مجلسی نیز در بحارالانوار(٤) او را همه وقت باسم شیخ ابراهیم میخواند و بعید مینماید که با آن اطّلاع وسیعی که مجلسی بر کتب و مآخذ شیعه داشته و کتابخانهٔ وسیعی که در زیر دست او بوده در این باب اطّلاعش از صاحب ریاض العلماء کمتر

(١) نسخهٔ کتابخانهٔ آستانهٔ رضوي مشهد مقدّس، نسخهٔ کتابخانهٔ دارالشورای ملّی ایران ، نسخهٔ ملکی دوست فاضل نگارنده آقای آقا میرزا فضل‌الله شیخ‌الاسلام و ایشان مرحمت کرده از روی نسخهٔ خود یك نسخه نیز برای نگارندهٔ این سطور نویسانده اند.

(٢) تاریخ تألیف این کتاب سال ١١١٦ هجری‌است ومؤلف آن از معاصرین مجلسی ثانی بوده وبین ١١٣٠ و ١١٤٠ فوت کرده است.

(٣) از جمله صاحب کتاب «الشیعة و فنون‌الاسلام» ص ٤٨. (٤) ج ١٤ ص ١٣٨

و باین نکته بر نخورده باشد.

عصر مؤلف یاقوت

از مطالعهٔ کتاب یاقوت عصر تخمینی مؤلف آنرا میتوان استنباط کرد باین شکل که اوّلاً مؤلف این کتاب در آخر تألیف خود بتبع ابوسهل نوبختی مبحث امامت را در دنبال مبحث نبوّت در مباحث کلامی وارد و در آن باب مسئلهٔ غیبت را عنوان کرده و ایراداتی را که اهل سنّت بر امامیّه در این خصوص و در باب اختلاف شیعه بین خود در فتاوی و احکام وارد نموده‌اند متعرّض شده و آنها را جواب گفته است. این جمله می فهماند که عصر مؤلف کتاب الیاقوت از زمان غیبت متأخر و بعد از دوره‌ایست که علمای امامیّه در باب شمار ائمّه با یکدیگر اختلاف داشته‌اند و این دوره چنانکه سابقاً هم اشاره کردیم برنیمهٔ اوّل قرن چهارم مقدّم نیست بلکه با اواخر عمر ابوسهل اسماعیل‌بن علی نوبختی مقارن میشود(۱).

ثانیاً شیخ ابواسحاق نوبختی در کتاب الیاقوت مکرّر بنقض آراء مخصوص اشاعره و رئیس ایشان امام ابوالحسن علیّ‌بن اسمعیل اشعری (۲۶۰ ـ ۳۲٤) پرداخته است و اگر چه باسم اشعری تصریح نکرده ولی چند فقره از مقالات خاصّهٔ اشعری که باصطلاح ازمتفرّدات شخصی‌اوست وکسی قبل از او آنها را اظهار ننموده بوده‌درمتن‌کتاب یاقوت‌موجود است مخصوصاً‌سه مسئلهٔ « اثبات‌صفات قدیمه » (۲)

---

(۱) رجوع کنید بصفحهٔ ۱۰۳ از همین کتاب.

(۲) « مسئلهٔ تاسعه » از « مقصد خامس » ازمتن کتاب الیاقوت ـ شیخ مفید درکتاب اوائل‌المقالات میگوید : « واحدث رجلٌ من اهل البصرة یعرف بالاشعری قولاً خالف فیه جمیع الفاظ الموحّدین و معانیهم فیما وصفناه وزعم انّ الله عزّ و جلّ صفات قدیمة وانّه لم‌یزل بمعنی لاهی هو ولا غیره من اجلها کان مستحقّاً للوصف بانّه عالمٌ حیٌّ قادرٌ سمیعٌ بصیرٌ متکلّمٌ مریدٌ و زعم انّ لله وجهاً قدیماً و سمعاً قدیماً و بصراً قدیماً ویدین قدیمتین وانّ هذه کلّها ازلیّة قدماء وهذا قولٌ لم یسبقه الیه احدٌ من منتحلی التوحید فضلاً عن اهلِ الاسلام » - این فقره را آقای شیخ الاسلام زنجانی دامت برکاته برای نگارنده استنساخ و مرحمت کرده‌اند. رجوع کنید نیزبشهرستانی ص۶۶ - ۶۷.

و «کسب»(۱) و «کلام نفسانی»(۲) که هرسه از مقالات وموضوعات شخصی ابوالحسن اشعری است و شیخ ابواسحاق در ردّ این‌مقالات برقائلین بآن اقوال تاخته وکسب وکلام نفسانی را «هذیان» خوانده است .

امام ابوالحسن اشعری در سال ۲۶۰ تولّد یافته و تا حدود چهل سالگی یعنی تا اوایل قرن چهارم در حلقهٔ درس ابوعلی جبّائی حضور بهم میرسانده و از معتزلهٔ پیروان‌او بوده وازاین تاریخ ببعد ازاستاد خویش‌جدا شده ومقالاتی‌مخصوص‌بخود انتشار داده و مذهب اشعری را درست کرده است .

از این جمله معلوم میشود که تاحدود ۳۰۰ هجری بلکه تا مدّتی بعد از آن نیز هنوز اشاعره آنقدرها قوّت نگرفته و آراء خاصّهٔ ایشان انتشار پیدا نکرده بوده که کسی بردّ آنها بپردازد و از جمله شواهد این قضیّه یکی آنکه در فهرست تألیفات کلامی‌ابوسهل‌نوبختی وابومحمّد حسن‌بن موسی هیچ‌کتاب یااشاره‌ای بردّ عقایداشعری دیده نمیشود واشعری‌که باایشان دریك زمان‌میزیسته گویا درایّام حیات آن‌متکلّمین که از ۳۱۱ هجری‌متجاوز نیست هنوزچنانکه بایدآراء خودرا منتشرنساخته بوده‌است و باقرب احتمالات این کار را درقسمت اخیر ازعمرخود یعنی بین سنین ۳۱۰ و ۳۲۴ کرده است .

ردّ عقاید اشعری بتوسّط ابواسحاق نوبختی لابد بعد از این ایّام صورت گرفته است وّ اگر زمان او بعداز زمان اشعری نباشد بهرحال از دورهٔ اخیر عمر او جلوتر

(۱) مسئلهٔ ثالثه، مقصد سابع ؛ - بعضی از علمای کلام عجایب این فنّ را سه میدانستند : قول بطفره ازنظّام (شهرستانی ص ۳۸) وقول باحوال از ابوهاشم جبّائی (شهرستانی ص ۵۷) وقول بکسب از ابوالحسن اشعری (شهرستانی ص ۶۸ - ۶۹) و یکی از شعرا در این باب گفته است :

مِمَّا يُقَالُ وَلَا حَقِيقَةَ تَحْتَهُ   مَعْقُولَةً تَدْنُو اِلَى الْأَفْهَامِ
اَلْكَسْبُ عِنْدَالأَشْعَرِى وَالْحَالُ عِنْـــ   ـدَالْهَاشِمِىِّ وَ طَفْرَةُ النَّظَّامِ

(منهاج السُّنّة ج ۱ ص ۱۲۷)

و درمصراع دوّم بیت دوّم شاید صحیح اَلْبَهْشَمِىّ باشد بجای الهاشمی و آن منسوب است بابوهاشم که نام‌فرقهٔ طرفدار عقاید او بوده‌است (رجوع کنید بشهرستانی‌ص ۵۴ وانساب‌سمعانی f - 96b) .

(۲) مسئلهٔ سادسه، مقصد خامس، شهرستانی ص ۶۸ .

نیست و بهر حال چنانکه از اشارات علامهٔ حلّی در انوارالملکوت بر می‌آید عصر شیخ ابواسحاق مدّتها برزمان علم‌الهدی سیّدمرتضی (۳۵۵-۴۳۶) وابوالحسین محمّدبن علی بصری معتزلی (متوفی سال ۴۳۶) متقدّم است واین دو متکلّم بزرگ بعضی از آراء صاحب یاقوت را قبول وبعضی را ردّ کرده اند.

رابعاً بشرحیکه خواهیم گفت مؤلف یاقوت بنقض قول مشهور ابوبکر محمّد بن زکریای رازی درباب لذّت پرداخته وباین جهت نیزعصر اولااقلّ اززمان محمّد زکریا که در ۳۲۰ فوت کرده نمیتواند جلوتر باشد.

اختصار کتاب یاقوت و اشکال فهم مطالب وغایت ایجاز آن نیز دلیل قدمت آن است و چنین برمی آید که این کتاب قبل از کتب مبسوط کلامی امامیّه تألیف شده و ازنمونه هائی است که بعدها شیخ مفید وسیّدمرتضی وشیخ طوسی مؤلفات مبسوط خودرا بسیاق آن برشتهٔ تألیف آورده اند.

درخاندان نوبختی یك نفر ابراهیم نام هست واوپدر احمدبن ابراهیم وابوجعفر عبدالله بن ابراهیم است و احمدبن ابراهیم منشي شیخ ابوالقاسم حسین بن روح بوده وبابرادرش درموقع رحلت شیخ ابوجعفر عمری نایب دوّم امام غایب که در ۳۰۴ یا ۳۰۵ اتّفاق افتاده حیات داشته اند(۱). آیا این ابراهیم پدر احمد و ابوجعفر عبدالله همان مؤلف کتاب الیاقوت است؟ این مسئله اگرچه محال نیست ولی مستبعد مینماید زیراکه زمان این ابراهیم بر ۳۰۴ و ۳۰۵ هجری متقدّم است ومعلوم نیست که اوتاایّام انتشار مقالات اشعری و رواج مذهب اوحیات داشته بوده است تا بتواند کتاب یاقوت را در آن دوره تألیف واقوال اشاعره را نقض کند.

انوارالملکوت

تاآنجاکه اطّلاع در دست است اوّل کسیکه کتاب یاقوت را شرح کرده ابن ابی الحدید معتزلی است ولابد غرض او از این شرح تقریر و تأیید افکار معتزلی خود وردّ بعضی از مقالات امامیّه درمسائل کلامی بوده است چنانکه عین همین روش را درشرح نهج البلاغه و شرح کتاب الذّریعة الی اصول الشّریعة (۲) تألیف علم الهدی سیّد مرتضی

---

(۱) غیبت طوسی ص۲۴۲ و ۲۴۳ (۲) بنام : الاعتبار

اتخاذ کرده ولی شرح ابن ابی الحدید چنانکه گفتیم در دست نیست وشرحی که خوشبختانه بدست ما رسیده ازعلاّمهٔ حلّی است که اَنوار الملکوت فی شَرح الیاقوت نام دارد و یك قسمت از عین مقدّمهٔ آن کتاب که در ٦٨٤ تألیف شده این است :

«.... وقد صنّف العلماء فی ذلك كثيراً من المبسوطات و اطنبوا القول فيه بكتب مختصرات و مطوّلات الاّ انّهم لم يسلموا من زيغ فی تلك الايرادات و لم يخلصوا من خطأ فی بعض الاعتقادات وقد صنّفنا فی ذلك كتباً متعدّدةً اوضحنا فيها سبيل الرّشاد و هدينا الى طريق السّداد نرجوا فيها ذخراً للمعاد و قد صنّف شيخنا الاقدم واستاذنا الاعظم ابو اسحق ابراهيم بن نوبخت قدّس الله روحه الزّكيّة و نفسه العليّة مختصراً سمّاه الياقوت قد احتوى من المسائل على اشرفها واعلاها و من المباحث علي اجلّها و اسناها الاّ انّه صغير الحجم كثير العلم مستصعب على الفهم فی غاية الايجاز و الاختصار بحيث يعجز عن حلّه اولوا الانظار فرأينا ان نضع هذا الكتاب الموسوم بانوار الملكوت فی شرح الياقوت علي ترتيبه و نظمه موضحاً لما التبس من مشكلاته مبيّناً لما استبهم من معضلاته مع زيادات لم توجد فی هذا الكتاب .»

علاّمهٔ حلّی در شرح کتاب الیاقوتَ چنانکه خود میگوید نه تنها نظم و ترتیب کتاب شیخ ابو اسحاق را حفظ کرده بلکه در این کار عین عبارات مؤلّف راابتدا نقل وبعد شرح نموده است ودر پاره ای موارد رأی مؤلّف اصل کتاب را نیزکه نزدیك بمشرب معتزله است نپذیرفته و عقیدهٔ خود راکه حاصل اجتهادات متکلّمین امامی بعد ازشیخ ابو اسحاق مثل شیخ مفید و سیّد مرتضی و شیخ طوسی و خواجه نصیر الدّین طوسی و امثال ایشان است در مقابل ایراد کرده است .

کتاب الیاقوت تا حدّیکه نگارنده اطّلاع دارد قدیمترین کتاب کلامی است که از فرقهٔ امامیّه در دست و موجود است و برای آنکه ترتیب مباحث کلامی متکلّمین امامی درآن ایّام مفهوم شود فهرست مطالب آنرا بشکلی که علاّمهٔ حلّی در انوار الملکوت آورده است عیناً نقل میکنیم :

مقصد اول در نظر ، شامل ۱۳ مسئله :

مسئلهٔ ۱ ـ در ماهیّت نظر ؛
» ۲ ـ در وجوب آن ؛
» ۳ ـ در اینکه نظر مفید علم است ؛
» ٤ ـ در وجوب عقلی آن ؛
» ٥ ـ در اینکه نظر اوّلین واجباتست ؛
» ٦ ـ در دلیل ؛
» ۷ ـ در اینکه آیا دلیل سمعی بتنهائي مفید علم هست یا نه ؛
» ۸ ـ در ضبط استدلال با دلائل سمعیّه ؛
» ۹ ـ در حدّ علم ؛
» ۱۰ ـ در تقسیم علم ؛
» ۱۱ ـ در مغایرت علم بدلیل با علم بمدلول و دلالات ؛
» ۱۲ ـ در اینکه نظر مولّد علم است ؛
» ۱۳ ـ در اینکه معارف برای ما مقدور است .

مقصد ثانی در جوهر و عرض، شامل ۱۰ مسئله :

مسئلهٔ ۱ ـ در تعاریف جوهر و عرض و جسم ؛
» ۲ ـ در جزء لایتجزّی ؛
» ۳ ـ در تماثل اجسام ؛
» ٤ ـ در جواز خلق اجسام از طعوم و الوان و روایح ؛
» ٥ ـ در اینکه اجسام مرئی است ؛
» ٦ ـ در اثبات خلأ ؛
» ۷ ـ در تعریف حرکت ؛
» ۸ ـ در تعریف سکون ؛
» ۹ ـ در اینکه حصول حرکت و سکون بمعنی نیست ؛
» ۱۰ ـ درمحال بودن انتقال و بقاء برای اعراض .

مقصد ثالث در احکام جواهر ، شامل ٤ مسئله :

مسئلهٔ ۱ ـ در حدوث اجسام ؛
» ۲ ـ در ابطال تسلسل ؛
» ۳ ـ در شبههٔ خصم و ردّ آن ؛
» ٤ ـ در عدم ابدیّت عالم .

مقصد رابع در موجودات، شامل ۷ مسئله :

مسئلهٔ ۱ ـ در اینکه وجود نفس ماهیّت است ؛

» ۲ - در اینکه معدوم چیزي نیست ؛
» ۳ - در تقسیم موجود بقدیم و محدَث ؛
» ٤ - در اینکه قدیم را بموثّر نمیتوان اسناد داد ؛
» ۵ - در تقسیم موجود بواجب و ممکن ؛
» ٦ - در خواصّ واجب بذات خود ؛
» ۷ - در خواصّ ممکن بذات خود .

مقصد خامس در اثبات صانع و توحید و احکام آن ، شامل ۱۹ مسئله :

مسئلهٔ ۱ - در اثبات صانع ؛
» ۲ - در قدرت او ؛
» ۳ - در علم او ؛
» ٤ - در حیات او ؛
» ۵ - در اینکه صانع سمیع و بصیر است ؛
» ٦ - در اینکه او مرید است ؛
» ۷ - در اینکه او متکلّم است ؛
» ۸ - در اینکه ذات باري تعالي غنی است ؛
» ۹ - در نفی معانی و احوال ؛
» ۱۰ - در اینکه خداوند جسم و جوهر و عرض نیست ؛
» ۱۱ - در اینکه خداوند در هیچ حیّزي نمی گنجد ؛
» ۱۲ - در اینکه خداوند در غیر خود حلول نمیکند ؛
» ۱۳ - درمحال بودن قیام حوادث بذات باری تعالی ؛
» ١٤ - درمحال بودن رؤیت خداوند ؛
» ۱۵ - در قدرت خداوند بر هر مقدوری ؛
» ۱٦ - در علم خداوند بهر معلومی ؛
» ۱۷ - در اینکه خداوند تعالي یگانه است ؛
» ۱۸ - در ابطال ماهیّت ؛
» ۱۹ - در حدوث کلام خداوند تعالي .

مقصد سادس دراستناد صفات‌خداوندی بوجوب‌او،شامل ۵ مسئله :

مسئلهٔ ۱ - در اینکه مؤثّر بذات خود واجب‌الوجود است ؛
» ۲ - در سلب عرضیّت و جسمیّت از او ؛
» ۳ - در اینکه براي خداوند صفتی زاید بر ذات نیست ؛
» ٤ - درمحال بودن ورود تغییر بر او ؛
» ۵ - در اینکه خداوند تعالی ذاتاً مبتهج است .

مقصد سابع در عدل، شامل ٥ مسئله :

مسئلهٔ ۱ ـ در تحسین و تقبیح عقلی ؛
» ۲ ـ در اینکه خداوند تعالی فاعل فعل قبیح نیست ؛
» ۳ ـ در اینکه بنده خود فاعل افعال خویش است ؛
» ٤ ـ در اینکه خداوند تعالی ارادهٔ قبیح نمیکند ؛
» ٥ ـ در اموریکه از افعال بوجود می آید .

مقصد ثامن در آلام و اعواض، شامل ۸ مسئله :

مسئلهٔ ۱ ـ در وجوه قبح آلام ؛
» ۲ ـ در وجوه حسن آلام ؛
» ۳ ـ در فعل الم از طرف صانع و وجوه حسنهٔ آن ؛
» ٤ ـ در ابطال قول بکریّه و تناسخیّه ؛
» ٥ ـ در اثبات عوض برای خدای تعالی ؛
» ٦ ـ در انتصاف ؛
» ۷ ـ در انقطاع عوض ؛
» ۸ ـ در عدم عوض بهبه و ابراء .

مقصد تاسع در افعال قلوب و نظایر آن، شامل ۱۲ مسئله :

مسئلهٔ ۱ ـ در حدّ علم ؛
» ۲ ـ در جواز تعلّق علم بدو معلوم ؛
» ۳ ـ در اختلاف پیدا کردن علوم باختلاف معلومات ؛
» ٤ ـ در مباحث متعلّق باراده ؛
» ٥ ـ در ابطال کلام نفس ؛
» ٦ ـ در حدّ لذّت و الم ؛
» ۷ ـ در ماهیّت قدرت ؛
» ۸ ـ در اینکه قدرت قبل از فعل است ؛
» ۹ ـ در تعلّق قدرت بدو امر ضدّ یکدیگر ؛
» ۱۰ ـ در متعلّق بودن قدرت ؛
» ۱۱ ـ در اینکه قدرت موجب فعل نیست ؛
» ۱۲ ـ در اینکه قدرت باقی نیماند .

مقصد عاشر در تکلیف، شامل ٤ مسئله :

مسئلهٔ ۱ ـ در شرط آن ؛
» ۲ ـ در ماهیّت انسان ؛
» ۳ ـ در بیان حسن تکلیف ؛
» ٤ در محال بودن تکلیف مالایُطاق ؛

مقصد حادی عشر در الطاف، شامل ۵ مسئله:

مسئلهٔ ۱ - در حدّ الطاف؛
» ۲ - در وجوب آن؛
» ۳ - در اینکه فعل قبیح با لطف جایز نیست؛
» ٤ - در اینکه از خداوند تعالی فعل عقاب در صورت منع لطف پسندیده نیست؛
» ٥ - در اصلح در دنیا.

چهار مسئله در توحید:

مسئلهٔ ۱ - در اینکه خداوند تعالی از روز ازل عالم بوده است؛
» ۲ - در اینکه خداوند تعالی از ازل فاعل بوده است؛
» ۳ - در اینکه خداوند تعالی از ازل زنده بوده است؛
» ٤ - جواب بکلام هشام‌بن‌الحکم در باب علم خداوند.

مقصد ثانی عشر در جواب اعتراضات مخالفین در باب توحید و عدل

شامل ٦ مسئله:

مسئلهٔ ۱ - در جواب اعتراضات بقدرت؛
» ۲ - در تحقیق معنی سمیع و بصیر؛
» ۳ - در تحقیق معنی مرید؛
» ٤ - در ابطال قدمت کلام؛
» ٥ - در ابطال دلیل اشاعره در باب رؤیت؛
» ٦ - در جواب شبههٔ مجبّره درخصوص تحسین وتقبیح وغیره؛

مقصد ثالث عشر در وعد و وعید، شامل ۱۱ مسئله:

مسئلهٔ ۱ - در وجوب سمعی ثواب و عقاب؛
» ۲ - در ابطال احباط؛
» ۳ - در اینکه عقاب فاسق منقطع میشود؛
» ٤ - در اثبات شفاعت؛
» ٥ - در عدم وجوب قبول توبه؛
» ٦ - در اینکه توبه واجب است؛
» ۷ - در اینکه توبه از یك عمل زشت با وجود عدم توبه از عمل زشت دیگری صحیح است؛
» ۸ - در اینکه مؤمن کافر نمیشود؛
» ۹ - در ماهیّت ایمان و اینکه مؤمن با وجود ارتکاب فسق باز مؤمن خوانده میشود؛
» ۱۰ - در اثبات صراط و میزان و غیر آنها که بطریق نقل بما رسیده است؛
» ۱۱ - در جواب اعتراضات مخالفین در خصوص وعد و وعید.

مقصد رابع عشر در نبوات ، شامل ۲۰ مسئله :

مسئلهٔ ۱ - در جواز بعثت ؛
» ۲ - در شرایط معجزه ؛
» ۳ - در اثبات نبوّت پیغمبر اسلام ؛
» ٤ - در جواز ظهور کرامات ؛
» ۵ - در اینکه انبیاء از ملائکه اشرفند ؛
» ٦ - در ردّ اعتراضات بر نبوّت ؛
» ۷ - در اعاده و امکان آن ؛
» ۸ - در بقاي جواهر ؛
» ۹ - در امر بمعروف و نهی از منکر ؛
» ۱۰ - در آجال ؛
» ۱۱ - در اسعار ؛
» ۱۲ - در ارزاق ؛
» ۱۳ - در بیان عصمت انبیاء ؛
» ۱٤ - در ردّ بر یهود ؛
» ۱۵ - در ردّ بر نصاری ؛
» ۱٦ - در ردّ بر منجّمین و طبیعیّین ؛
» ۱۷ - در ابطال قول ثنویّه ؛
» ۱۸ - در ردّ بر مجوس ؛
» ۱۹ - در ردّ بر بت پرستان ؛
» ۲۰ - در ردّ بر غلاة .

مقصد خامس عشر در امامت ، شامل ۱۲ مسئله :

مسئلهٔ ۱ - در وجوب امامت ؛
» ۲ - در وجوب عصمت ؛
» ۳ - در باقي صفات امام ؛
» ٤ - در وجوب نصّ ؛
» ۵ - در جواب باعتراضات مخالفین در باب مسائل فوق ؛
» ٦ - در تعیین امام ؛
» ۷ - در جواب باعتراضات مخالفین ؛
» ۸ - در نصّ خفيّ ؛
» ۹ - در تحقیق در اعتراضات مخالفین ؛
» ۱۰ - در نصوص دالّ بر امامت حضرت امیرالمؤمنین علیّ بن ابی‌طالب ؛
» ۱۱ - در امامت بقیّهٔ ائمّهٔ دوازده گانه ؛
» ۱۲ - در حکم مخالفین .

گویا کتاب الیاقوت با وجود شرح ابن ابی الحدید تا عصر علاّمه میان طایفهٔ امامیّه چندان مشهورنبوده وپس ازآنکه انوارالملکوت انتشار یافته توجّه بآن کتاب ومؤلّف آن زیاد شده و انتخاب و شرح مطالب و نقل اقوال شیخ ابو اسحاق معمول گردیده است . از آنجمله بعد از علاّمه خواهر زادهٔ او سیّد عمید الدّین عبد المطّلب حسینی حلّی (۶۸۱ــ۷۵۴) انوار الملکوت را شرح کرده و بین مؤلّف اصلی یعنی ابو اسحاق وشارح یعنی علاّمهٔ حلّی محاکمه نموده است(۱) و شیخ شهاب الدّین اسماعیل بن شیخ شرف الدّین ابی عبدالله عودی عاملی از ادبا و شعرای جبل عامل که قبل از ۱۰۹۷ سال تألیف کتاب امل الآمل میزیسته در ارجوزه‌ای کتاب الیاقوت را منظوم ساخته (۲) و یکی دیگر از فضلای امامیّه از شرح یاقوت منتخباتی ترتیب داده بوده است (۳) .

کتاب الابتهاج

شیخ ابو اسحاق نوبختی تألیف دیگری نیز در یکی ازمباحث کلامی داشته است باسم کتاب الابتهاج که خود در کتاب یاقوت بآن اشاره میکند و علاّمهٔ حلّی میگوید که این کتاب بدست ما نرسیده است .

موضوع این کتاب اثبات لذّت و سرور و ابتهاج برای ذات باری تعالی است که جمیع متکلّمین آنرا نفی میکرده و حکما بر خلاف در اثبات آن سعی داشته اند و شیخ ابواسحاق دراین مسئله برخلاف متکلّمین امامی وغیرامامی با حکما موافقت کرده است . حکما می گویند که : « هرخیری مؤثّراست وادراک مؤثّرازآنجهت که مؤثّر است حبّ است و حبّ وقتیکه بحدّ افراط رسید از آن بعشق تعبیر میشود . چون ادراک بحدّ کمال رسید و مُدرک در ادراک خیر اشدّ درجات را پیدا کرد عشق بسرحدّ کمال میرسد و ادراک تمام که در این مورد مقصود از آن ادراک کمال خداوند یعنی کمال حقیقی منحصر

(۱) روضات الجنّات ص ۳۷۵ (۲) امل الآمل ص ۴۲۸ (ذیل رجال استرابادی) و ص ۷ (ذیل رجال ابو علی) . در این دو چاپ هر دو اسم شاعر باشتباه احمد چاپ شده در صورتیکه در نسخهٔ خطّی امل الآمل متعلق بنگارنده که از روی نسخهٔ خطّ مؤلّف بسال ۱۲۰۰ استنساخ شده و در کتاب کشف الحُجُب و الأستار (ص ۳۸) اسماعیل مذکور است (۳) بحار الانوار ج ۲۶ ص ۱۷۳ .

بفرد است صورت تمامیّت نمی یابد مگر آنکه بوصول تامّ مقرون باشد؛ پس عشق کامل با وصول کامل توأم و حاصل آن منتهی درجهٔ لذّت و ابتهاج است و عشق حقیقی عبارت باشد از ابتهاج بتصوّر حضور ذات آن چیزی که مورد عشق قرار گرفته. خداوند تعالی از ادراك ذات و کمال خود لذّت میبرد چه ادراك کمال یا لذّت است و یا موجب لذّت. خدای تعالی کاملترین موجودات و ادراك او اکمل ادراکات یعنی در حدّ عشق حقیقی است و اینکه عالم را خلق کرده بجهت التذاذی است که از این فعل میبرده و با اینکه قبل از خلقت عالم ازاین جهت که خودرا بایجاد جهان قادر میدانسته ملتذّ بوده بازچون لذّت فعل ازلذّت قدرت قوی تراست عالم را خلق فرموده ودر اخبار نبوی نیز دلایلی بر اثبات سرور برای ذات باری تعالی هست(۱)»

این قول یعنی اثبات سرور ولذّت برای خدای تعالی چنانکه گفتیم قول حکماست با این تفاوت که ایشان بجای لذّت و سرور که از کلمات متعارفه و مورد استعمال آن بیشتر انسان است احتراز میکرده و بجای آن کلمهٔ «ابتهاج» را بکار میبرده اند ولی جمهور متکلّمین با ایشان در این باب موافقت نداشته و اثبات آنرا در حکم اثبات نقصی برای خداوند تعالی میدانستند و میگفتند که لذّت از توابع اعتدال مزاج باشد ونسبت دادن آن بخداوند که فاقد متبوع آن یعنی مزاج است درست نیست بعلاوه اگر لذّت را قدیم یا حادث بگیریم درشقّ اوّل با ازلیّت خداوند منافات پیدامیکند ودر شقّ ثانی خداوند را محلّ حوادث قرار میدهد.

باوجود این اعتراض اکثریّت متکلّمین باز حکما ومعدودی ازاهل کلام باعتراضات فوق جواب گفته و بوسیلهٔ ادلّهٔ عقلی ونقلی باثبات سرور وابتهاج بلکه غم والم برای ذات باری تعالی پرداخته اند و ابو شُعَیب از قدمای معتزله باستناد بعضی از آیات قرآنی سرور و غم و رشك و اسف را برای خداوند ثابت میدانسته ولی سایر متکلّمین آنهارا بوجوه دیگر تأویل مینموده اند و حجّة الاسلام امام محمّد غزّالی از متکلّمین

(۱) شرح اشارات خواجه نصیر، مقصد ۸ و شرح نهج البلاغه ج ۱ ص ۲۹۷ و ۴۷۵

اشعری از کسانی بوده است که اثبات لذّت را برای خداوند جایز می دانسته است (۱) و ابن ابی الحدید که کتاب دیگر شیخ ابو اسحاق نو بختی یعنی کتاب الیاقوت را شرح کرده بوده درباب مبحث لذّت والم و نسبت آن بحضرت سبحان نظری داشته ورساله‌ای جداگانه در آن باب نوشته بوده (۲) که در دست نیست و احتمال کلّی دارد که این رسالهٔ او نیز شرح کتاب الابتهاج شیخ ابو اسحاق و از قبیل ردّ آراء او بوده است.

ابواسحاق نوبختی در کتاب الیاقوت در مبحث لذّت و الم و اثبات ابتهاج برای ذات باری تعالی قول مخصوص ابوبکر محمّد بن زکرّیا بن یحیی طبیب وحکیم رازی معروف را که بقول اصحّ در ۳۲۰ فوت کرده در باب لذّت نقل و ردّ میکند و اگر چه اسم محمّد زکرّیا درمتن کتاب الیاقوت مذکور نیست ولی علاّمهٔ حلّی درشرح کتاب بتعلّق آن رأی بمحمّد زکرّیا اشاره مینماید و رأی محمّد زکرّیا که در این باب از طرفداران پورون لذی (۳)، از فلاسفهٔ متشکّك یونانی در قرن سوّم قبل از میلاد، بوده معروف و درکتب دیگر نیز باسم او مضبوط است (۴).

ناصر خسرو که در کتاب زادُالمُسافرین مکرّر اقوال محمّد زکرّیا را نقض کرده در ردّ قول او در خصوص لذّت می‌گوید: «این مرد [یعنی محمّد زکرّیا] بآغاز مقالت گفتست که لذّت حسّی چیزی نیست مگر راحت از رنج و رنج نیز چیزی نیست مگر بیرون شدن از طبیعت و لذّت چیزی نیست مگر باز آمدن بطبیعت و باز آمدِ طبیعت نباشد مگر سپس از رنج و بیرون آمدن از آن.» (۵)

این قول با رأی حکمای اوایل و متکلّمین معتزلی موافقت نداشته چه ایشان می‌گفتند که: «الم ادراك منافر یا منافي و لذّت ادراك ملایم است.» (۶) ابو اسحاق نوبختی در این باب در کتاب الیاقوت می نویسد: «الالم ادراك المنافی واللّذّة ادراك الملائم، ولیس الخلاص عن الالم کلذّة المبصر مبتدأً لصورة جمیلة».

---

(۱) ابن ابی الحدید ج ۱ ص ۲۹۷. (۲) ایضاً ج ۱ ص ۴۷۵.

(۳) Pyrrhon (۴) مختصر الدّول ص ۷۷ و قفطی ص ۲۶۰ و زاد المسافرین ناصرخسرو ص ۲۲۱ - ۲۴۴ (۵) زاد المسافرین ص ۲۲۱ (۶) تعریفات جرجانی ص ۱۵ و ۸۳ و مجمع البحرین ص ۲۴۸.

جزء اوّل این عبارت تعریف لذّت و الم است مطابق رأی جمهور حکما و معتزله وجزء بعدازآن قول محمّدبن زکریاست که ابو اسحاق با آوردن شاهدی آنرا ردّ میکند و میگوید که لذّت گاهی نیز بدون آنکه المی بر آن سابق شده باشد بوجود می آید چنانکه اگر صورتی زیبا بکسی بنمایند بدون آنکه سابقاً دوچار درد اشتیاق شده باشد ازدیدار آن لذّت میبرد ودراین صورت دیگر لذّت راحت از رنج وخلاص ازالم نیست.

محمّد زکریا مقاله‌ای جداگانه در شرح لذّت نوشته بوده و میخواسته است ثابت کند که لذّت یکی از اقسام راحت و درذیل آن داخل است (۱) و این مقاله پسند متکلّمین و حکمای زمان او نیفتاده حتّی در حیات او ابوالحسن شهید بن حسین بلخی حکیم و شاعر شیرین زبان فارسی، که قبل از رودکی شاعر یعني قبل از ۳۲۹ و بقولی در ۳۲۵ فوت کرده، ودر فلسفه از ابوالقاسم عبدالله بن احمد کعبی بلخی متکلّم معتزلي معروف پیروی میکرده، آن مقاله را نقض نموده ومحمّد بن زکریا برآن نقض شهید بلخی نقضی نوشته بوده است (۲).

این نکته یعنی ایراد رأی مخصوص محمّدبن زکریا درباب لذّت وردّ آن از طرف ابواسحاق نوبختی نیز دلیل دیگری است برآنکه مؤلف کتاب الیاقوت از مردم بعد از زمان محمّد بن زکریا ویا لااقل از معاصرین او در قسمت اخیر زندگانیش بوده است.

(۱) ابن ابی اصیبعه ج ۱ ص ۳۱۵ و زادالمسافرین ص ۲۳۵
(۲) الفهرست ص ۳۰۱ وقفطی ص ۲۷۵

فصل نهم

ابو یعقوب اسحاق بن اسماعیل

(مقتول در ۳۲۲)

و پسرش

ابو الفضل یعقوب

ابوسهل اسماعیل بن‌علی متکلّم معروف غیر از ابوالحسین علی که شرح حال او در ذیل احوال پدرش در فصل ششم مذکور شد پسر دیگری نیز داشته است که بمناسبت اقتدار در دستگاه خلافت و دخالت در کارهای دیوانی و اداری ازبرادر خود ابوالحسین علی مشهور تر شده است .

متأسفانه بمناسبت کمی اطلاعات مبسوط منظّم راجع بشرح حال افراد متعدّد خاندان نوبختی و تعدّد اسامی مشترك دراین خانواده تعیین نسب وزمان یك‌عدّه از آل نوبخت مشکل و تحقیق صحیح آن تقریباً غیر ممکن می‌نماید و راه برای حدس و تخمین و افتادن در خطّ اشتباه و خطا باز است بهمین علّت باوجود تحمّل زحمت بسیار و صرف نظر دقّت و احتیاط باز چندان اطمینان نداریم که در این مرحله یعنی پیوستن نسب بعضی از افراد غیر مشهور خاندان نوبختی بمشاهیر قبل از ایشان از خبط مصون مانده باشیم . تعیین صحّت یا سقم بعضی از این فقرات که ما آنهارا ازناچاری بحدس وگمان درست کرده ایم میسّر نخواهد شد مگر با بدست آمدن معلومات دیگری ودرآن‌صورت رسالهٔ حاضر که درحکم زمینه‌ای جهت تحقیق تفصیلی این‌موضوع است تکمیل وبیاری و همّت فضلای دیگر اشتباهات آن رفع خواهد گردید.

درمیان آل‌نوبخت یك نفر دیگرباسم اسحاق بن اسماعیل بن نوبخت هست که ازاصحاب حضرت امام ابوالحسن علّی‌بن محمّدالهادی (۲۱٤ـ۲٥٤) بوده‌است(۱) واین‌شخص

(۱) رجال‌استرابادی ص۵۱و رجال تفرشی ص ۳۹ وغیره بنقل ازرجال طوسی که بطبع‌نرسیده‌است .

البتّه نمیتواند همین ابویعقوب اسحاق بن اسماعیل بن اسحاق بن ابی‌سهل بن نوبخت مقتول در ۳۲۲ موضوع این فصل باشد چه از زمان رحلت حضرت امام دهم تا سال قتل ابویعقوب اسحاق بن اسماعیل قریب هفتاد سال فاصله است و محال است کسیکه پدرش ابوسهل اسماعیل درموقع رحلت امام‌دهم ۱۷ ساله بوده (تاریخ تولّد ابوسهل اسماعیل چنانکه گذشت در سال ۲۳۷ اتّفاق افتاده) پسرش از اصحاب آن حضرت باشد.

این اسحاق بن اسماعیل بن نوبخت که مؤلّفین کتب رجال اورا ازاصحاب حضرت امام هادی شمرده‌اند کسی دیگر نمیتواندباشد مگر اسحاق بن اسماعیل بن ابی‌سهل بن نوبخت پسر اسماعیل ندیم ابونواس و جامع دیوان واخبار او که احوالش را درضمن ترجمهٔ پسران ابوسهل بن نوبخت ذکر کردیم و این اسحاق بن اسماعیل پسری نیز داشته است بنام یعقوب که مرزبانی اورا یعقوب بن اسحاق بن اسماعیل بن ابی‌سهل بن نوبخت ذکر میکند و اوبا ابومحمّد حسن بن موسی متکلّم معروف (متوفّی دریکی ازسنین بین ۳۰۰ و ۳۱۰) معاصر بوده و ابومحمّد از او خبری را راجع بابو نواس نقل میکند که یعقوب از جدّش اسماعیل بن ابي سهل بن نوبخت شنیده بوده(۱) و گویا همین یعقوب بن اسحاق است که راوی یك خبر کوچك ازاخبار حضرت امام هشتم است(۲). چون مرزبانی تمام نسب او را یاد آوری نموده دیگر شکّی نمی ماند که او از شعبهٔ دیگر آل نوبخت یعنی از فرزندان اسماعیل بن ابی سهل بن نوبخت است نه از شعبهٔ اعقاب و اخلاف ابوسهل اسماعیل بن علی که همه فرزندان اسحاق بن ابی‌سهل بن نوبختند و البتّه باید متوجّه بود که این یعقوب بن اسحاق بن اسماعیل ابی‌سهل بن نوبخت غیر از ابوالفضل یعقوب بن اسحاق بن ابی‌سهل اسماعیل بن علیّ بن اسحاق بن ابی‌سهل بن نوبخت است که‌در ذیل همین فصل باحوال اواشاره خواهیم کرد چه ابوالفضل یعقوب بن اسحاق پسر ابویعقوب اسحاق موضوع این فصل است و چنانکه خواهیم گفت از عمّال و کتّاب دستگاه خلفا و از ممدوحین بحتری شاعر مشهور بوده.

(۱) الموشّح ص ۲۷٤ (۲) مناقب ابن شهر آشوب ج ٥ ص ۹٥

آن اسحاق بن اسماعیل بن ابی‌سهل بن‌نوبخت که از اصحاب حضرت هادی‌است غیراز یعقوب که درفوق ذکرش گذشت گویادو پسر دیگر هم داشته یکی بنام علیّ بن اسحاق بن اسماعیل راوی قسمتی از اخبار ابونواس (۱) که بمناسبت نام جدّش اسماعیل نمیتوان او را با علیّ بن اسحاق بن ابی سهل پدر ابوسهل اسماعیل متکلّم مشهور یکی دانست ، دیگری حسن بن اسحاق کاتب که دو پسرش احمد و محمّد از رجال مقارن شروع غیبت صغری بوده اند و از کسانی هستند که حضرت قائم را قبل از غیبت دیده اند . (۲)

بعد از ذکر این مقدّمات که بیان آنرا برای رفع خلط و التباس لازم میدانستیم می پردازیم بشرح حال ابو یعقوب اسحاق بن ابی‌سهل اسماعیل بن علیّ بن اسحاق بن ابی‌سهل بن نوبخت که از مشاهیر کتّاب دربار خلفای عبّاسی و از ممدوحین جلیل بحتری شاعر است .

اوّل باری که از این اسحاق بن اسماعیل ذکری در تاریخ برای ما باقی مانده است در سال ۳۱۲ یعنی یك سال بعد از فوت پدرش ابوسهل اسماعیل است ولی مسلّماً اسحاق و پسرش ابوالفضل یعقوب مدّتها قبل از این تاریخ از رجال معتبر و از عمّال دیوانی و اعیان درباری بوده اند چه بحتری که در ۲۸۳ یا ۲۸۴ فوت کرده هردو را مدح گفته است واز یکی ازمدایح بحتری چنین استنباط میشود که ابویعقوب اسحاق بن اسماعیل در طرف عَواصِم (۳) و قِنّسرین مأموریّتی داشته و حدود قنّسرین را او از وجود یکنفر متعدّی پاك و رعیّت را آسوده و تفرقهٔ حال مردم را که بحتری نیز یکی از ایشان بوده بجمعیّت مبدّل ساخته و بعدل و میانه روی با ایشان معامله کرده است وابیات ذیل اشاره باین نکات است :

اِنَّ الْعَوَاصِمَ قَدْ عُصِمْنَ بِاَبْيَضٍ ‌ ‌ ‌ ‌ مَاضٍ كَصَدْرِ الْأَبْيَضِ الْمَسْلُولِ (٤)

---

(۱) اخبار ابی نواس ج ۱ ص ۱۵۶ (۲) کمال‌الدّین ص ۲۴۶

(۳) مقصود از عواصم مجموع قلاعی بوده‌است مابین حلب وانطاکیه بین متصرّفات مسلمین و سرحدّ ممالك متعلّق بعیسویان و این قلاع برای مسلمین حکم پناهگاه را داشته است موقعیکه از جهاد با عیسویان بر میگشتند (٤) این ابیات از قصیده‌ایست درمدح ابویعقوب اسحاق که قسمتی از آنرادر صفحهٔ ٦ ـ ۷ درج کرده‌ایم .

أَعْطَي الضَّعِيفَ مِنَ الْقَوِيِّ وَرَدَّ مِنْ   نَفْسِ الْوَحِيدِ وَ مِنَّةِ الْمَخْذُولِ
عَزَّ الذَّلِيلُ وَ قَدْ رَآكَ تَشُدُّ مِنْ   وَطْءٍ عَلَى نَفْسِ الْعَزِيزِ ثَقِيلِ
وَ رَحَضْتَ قِنَّسْرِينَ حَتَّي أُنْقِيَتْ   جَنَبَاتُهَا مِنْ ذٰلِكَ الْبِرْطِيلِ
وَ كَمَعْتَ شِدْقَ الْآكِلِ الذَّرِبِ الشَّبَا   حَتَّى حَمَيْتَ جُزَارَةَ الْمَأْكُولِ
أَحْكَمْتَ مَا دَبَّرْتَ بِالتَّقْرِيبِ وَالتَّبْعِيدِ وَالتَّصْعِيبِ وَالتَّسْهِيلِ
لَوْلَا التَّبَايُنُ فِي الطَّبَائِعِ لَمْ يَقُمْ   بُنْيَانُ هَذَا الْعَالَمِ الْمَجْبُولِ
قَوْلٌ يُتَرْجِمُهُ الْفِعَالُ وَ إِنَّمَا   يُتَفَهَّمُ التَّنْزِيلُ بِالتَّأْوِيلِ
مَاذَا نَقُولُ وَ قَدْ جَمَعْتَ شَتَاتَنَا   وَ أَتَيْتَنَا بِالْعَدْلِ وَالتَّعْدِيلِ (١)

و این مأموریّت ابویعقوب که متأسفانه معلوم نشد در چه موقع وبرای انجام چه امری بوده است بقراین بایستی در اواخر عمر بحتری که این شاعر در آن ایّام در همان حدود عواصم میزیسته و بسال ۲۸۳ یا ۲۸٤ در حلب یا در مَنْبِج مرکز عواصم فوت کرده اتّفاق افتاده باشد.

از تاریخ فوت بحتری تا سال ۳۱۲ چنانکه اشاره کردیم دیگر هیچ اطّلاعی از زندگانی ابویعقوب اسحاق نداریم . در سال ۳۱۳ موقعیکه مقتدر خلیفه ابوالقاسم عبدالله بن ابی علی محمّد بن یحیی بن عبیدالله بن یحیی بن خاقان خاقانی را ازوزارت انداخت و ابوالعبّاس احمد بن عبیدالله خصیبی را در تاریخ ٥ شنبه ۱۱ رمضان آن سال بجای او برگزید این وزیر جدید بمصادرهٔ ابو القاسم خاقانی و عمّال و کُتّاب او پرداخت و از جملهٔ ایشان یکی نیز ابو یعقوب اسحاق بن اسماعیل نوبختی بود که در حبس ابوالعبّاس خصیبی افتاد ومحکوم بپرداخت مبلغی شد.(۲)

در ۱۱ ذی القعده سال ۳۱٤ مقتدر خصیبی را از وزارت معزول کرد و

(۱) دیوان بحتری ص ۱۷۸ ـ ۱۷۹   (۲) تجارب الامم ج ٥ ص ۱٤٤

ابوالحسن علیّ بن عیسی بن جرّاح را باردیگر باین مقام برداشت و ابوالقاسم عبدالله بن محمّد کلواذانی را بنیابت او منصوب نمود.

در ضمن مناظره‌ایکه بین خصیبی و علیّ بن‌عیسی در باب امور مالی در ابتدای وزارت ثانوی علیّ بن عیسی در گرفت وزیر جدید از خصیبی اموال کسانیرا که در عهد وزارتش مصادره شده بودند خواست ، خصیبی گفت که صورت نوشته های مصادره شدگان وکسانیکه ضمانت یاکفالت پرداخت مالی‌را بعهده گرفته‌اند نزد هشام بن عبدالله متصدّی دیوان مصادرین است. هشام صورت عمّال و کتّابی را که عهده‌دار پرداخت مالی شده و در این خصوص نوشته سپرده بودند بعلیّ بن عیسی داد وازجملهٔ این عمّال یکی نیز ابویعقوب اسحاق بن‌اسماعیل نوبختی بود که ازقبل ازوزارت دوّم علیّ بن عیسی اموال نَهرَوانات(۱) را در ضمان خود داشت و مطابق تقریر هشام‌بن‌عبدالله مال کثیری برعهدهٔ او بود و او از ابتدای تعیین علیّ بن عیسی بوزارت تا موقعیکه وزیر جدید از شام بعراق آمد جز مبلغی ناچیز دیگر وجهی نپرداخته بود(۲).

از این جمله معلوم میشود که اسحاق بن اسماعیل بعد از آنکه در عهد خصیبی یعنی مقارن رمضان ۳۱۳ محبوس و مصادره شد باز بزودی عهده دار ضمان اموال نهروانات گردیده وتا اواخر وزارت او که چهارده ماه بیش طول نکشیده باین‌سمت باقی بوده است.

در سال ۳۱۵ بین خلیفه مقتدر و مونس‌المظفّر خادم و سردار او وحشتی حاصل شد و مونس که مأمور سرحدّ روم شده بود بعلّت این‌وحشت از آمدن بحضور خلیفه برای تودیع خودداری نمود و لشکریان و جمیع سرداران و حواشی وغلمان خلیفه دور او جمع شدند و مقتدر مجبور باستمالت او گردید ولی باز جماعتی از لشکریان اوبهمان حال شورش باقی ماندند وازعلل این امر یکی نیز آن بود که

(۱) مقصود از نهروانات سه طسوج نهروان اعلی و نهروان اوسط و نهروان اسفل است که در مشرق سواد و در کنار دجله بین بغداد و واسط واقع بوده‌اند.

(۲) تاریخ الوزراء صابی ص ۳۱۲.

پرداخت مخارج و کسان او را علیّ‌بن عیسی بابویعقوب اسحاق‌بن اسماعیل نوبختی حواله داده و ابویعقوب آنرا نرسانده بود. علیّ‌بن عیسی در اسحاق‌بن اسماعیل پیچید و او و کاتبش احمدبن یحیی جلخت و جمعی دیگر از یاران او را در بند انداخت و بعد از آنکه از اسحاق نوشته‌ای دایر بر پرداخت ۵۰۰۰۰ دینار از مالی که درضمان خود داشت گرفت او را از کار برداشت(۱) و اسحاق در این تاریخ عهده دار مال واسط بود. در روز سه شنبه ۱۵ ربیع الاوّل ۳۱٦ مقتدر علیّ بن عیسی را معزول کرد و مقام او را در شانزدهم آن ماه بکاتب خوش خطّ و ادیب بلیغ معروف ابوعلي محمّدبن علیّ بن مُقْلَه که دراین تاریخ ٤٤ سال بیش نداشت واگذاشت و او را در اوّل قدم امر داد که مأمورین دیوانی را از مطالبهٔ مصادرات و غرامات باز دارد و او یك عدّه از عمّالي را که قبل از او از کار خارج شده بودند بمشاغل سابق خود بر گرداند، از آنجمله ابویعقوب اسحاق بن اسماعیل نوبختی را که علیّ‌بن عیسی معزول کرده بود بهمان ضمانت اعمال واسط و غیره برقرار نمود(۲)

از این تاریخ تا سال ۳۲۰ که سال نصب القاهر بالله بخلافت‌است باز ازاحوال اسحاق‌بن اسماعیل اطّلاعی نداریم ولی از قراین معلوم است که دولت او روز بروز رو بترقّی بوده تا آنجا که مقارن قتل مقتدر او از رجال صاحب نفوذ و توانای دربار محسوب میشده است.

پس ازقتل مقتدر در ۲۸ شوّال ۳۲۰ مونس‌المظفّر وسایر رجال درباری‌خواستند کسی را بجانشینی او بردارند و رأی مونس بر پسر مقتدر ابوالعبّاس احمد قرار گرفت ولی اسحاق بن اسماعیل با این رأی موافقت نکرد و گفت بعد از زحمت بسیار از شرّ خلیفه‌ای که مادر و خاله وخادمان‌بسیار داشت خلاص شدیم، برگشتن بهمان حال صلاح نیست باید کسی را برگزینیم که بتدبیر کار خود وکار ما پردازد و بقدری در این رأی پافشاری کرد تا نظر مونس را از ابوالعبّاس احمد برگرداند و اورا بران داشت که

(۱) تجارب‌الامم ج ۵ ص ۱٦۰ (۲) صلة عریب ص ۱۳٦.

ابومنصور محمّد پسر المعتضد بالله را با لقب القاهر بالله بخلافت اختیار نماید(۱).

قاهر درابتدای امر بمصادره وضبط اسباب مقتدر واملاك مادراو پرداخت ومادر اوّرا واداشت که جمیع اموال خودرا بدیوان واگذارد وابوالحسین علیّ بن عبّاس نوبختی را در فروش آنها وکیل نماید. مادر مقتدر از این کار امتناع کرد و گفت که او آن اموال را بر حرم کعبه و سرحدّات اسلامی و ضعفا و مساکین وقف کرده باین جهت نمیتواند حال وقفیّت را از آنها بردارد ولی املاك آزاد خودرا برای فروش در اختیار علیّ بن عبّاس نوبختی میگذارد. قاضی عمر بن محمّد و شهود دیگر برفع وقفیّت ازآن املاك در حضور قاهر شهادت دادند و قاضی علیّ بن عبّاس نوبختی را وکیل فروش آنها قرار داد و ابوطالب نوبختی وابوالفرج احمدبن یحیی جلخت و ابویعقوب اسحاق بن اسماعیل نوبختی را در فروش مستغلاّتی که از مادر مقتدر دربغداد ضبط شده بود وکیل نمود(۲).

بعد از آنکه قاهر بخلافت نشست ابوعلی محمّد بن علیّ بن مقله را کـه در فارس مأموریّت داشت بوزارت اختیار نمود و با صلاحدید مونس قرار شد که تا ابن مقله ببغداد برسد ابو القاسم کلواذانی از او نیابت کند.

ابوعلی دردهم ذی‌القعده سال ۳۲۰ ازشیراز رسید وزمام اموررا در دست گرفت و ببعضی علل بر کلواذانی متغیّرشد واورا توقیف ومصادره نمود و جماعتی از کتّاب و عمّال را که یکی از ایشان هم اسحاق بن اسماعیل نوبختی بود دستگیر کرد وهمه را بابوعبدالله محمّدبن خلف نیرمانی از عمّال زیردست خود سپرد تا از ایشان اموالی را که بر عهده دارند مطالبه کند.

اسحاق بن اسماعیل وسایر محبوسین چون محمّد بن خلف بقهر وشدّت اقدام شهرت داشت برجان خود ترسیدند و در صدد رهائی از چنگ او برآمدند.

اسحاق نوبختی باابو جعفر محمّد بن شیرزاد از عمّال دیوانی که ازدوستان قدیم او

(۱) تجارب الامم ج ۵ ص ۲۴۲ و سایر تواریخ در وقایع سال ۳۲۰

(۲) تجارب الامم ج ۵ ص ۲۴۵

بود متوسّل شد وابوجعفر با ابن مقله درخصوص اسحاق گفتگو کرد، ابن مقله گفت ناچار باید او را در بند نگاه دارم چه او در عهد مقتدر در ادای مالی کـه بایستی بهارون بن غریب (۱) برساند کوتاهی کرده و اورا رها نمیکنم تا اینکه با من نیز همان دستان را بکار نبندد سپس حاجبی از دربانان وزارتی را با ابو جعفر همراه کرده پیش اسحاق فرستاد. همینکه چشم اسحاق بر آن حاجب افتاد فریاد بر آورده در دامن ابوجعفر آویخت و ازاو خواست که پیش مونس برود و از او دست ندارد مگر اینکه اسحاق را ازچنگال آن دیوانه یعنی محمّد بن خلف نیرمانی خلاص کنند. ابو جعفر پیش مونس رفت و آنقدر الحاح کرد تا او یکی از رجال درباری را پیش ابوعلی بن مقله فرستاد که یا اسحاق را آزاد سازد و یا او را از دست محمّد بن خلف نجات داده پیش مونس بفرستد. ابوعلی چاره‌ای ندید جزآنکه دعوت مونس‌را اجابت کند ومتوجّه کار اسحاق باشد. ابو عبدالله بریدی نیز دراین ضمن تدبیر خود و برادران خویش را ازچنگ محمّدبن خلف رهاند و درضمن اسحاق بن اسماعیل را هم ازمهلکه نجات داد و جمعاً در یك روز ازحبس رهائی یافتند(۲) وکمی بعد ابن مقله اسحاق را احضار کرد و از او نوشته گرفت که درهر ماه قمری ۲۰۰۰ دینار بدیوان برساند وبهمان طرز که درعهد مقتدر خلیفه دراین خصوص عمل میکرده تعهّدخودرا بانجام برساند واز پسران بریدی نیز خطّی دایر بپرداخت ۴۵۰۰ دینار گرفت. (۳)

وزارت ابن مقله درعهد قاهر نه ماه و سه روز بیشتر طول نکشید و پس ازاو این مقام در غرّهٔ شعبان ۳۲۱ نصیب ابوجعفر محمّد بن قاسم بن عبیدالله بن وهب گردید. این وزیر ابو جعفر محمّد بن شیرزاد را که درکار استخلاص اسحاق کوشیده و منّتی بر او داشت توقیف نمود و از او مال بسیار مطالبه کرد. اسحاق بپاس آن خدمت بداد ابوجعفر بن شیرزاد دوست قدیمی خود رسید و پیش ابو جعفر وزیر از او توسّط کرد و باسپردن نوشته‌ای بخطّ ابن شیرزاد دایر بقبول پرداخت ۲۰۰۰۰ دینار او را از بند وزیر نجات داد و بخانهٔ خود فرستاد(۴).

(۱) پسر خال مقتدر خلیفه و از سرداران و امرای عهد او
(۲) تجارب الامم ج ۵ ص ۲۴۶-۲۴۹ (۳) ایضاً ج ۵ ص ۲۵۳ (٤) ایضاً ج ۵ ص ۲۷۰

اسحاق نوبختی در عهد وزارت ابو جعفر محمّد بن قاسم قدرت فوق‌العاده ودر مزاج اونفوذ زیاد پیدا کرد بعلاوه چون شخصاً املاك واسط وحوالی فرات را درضمان داشت و از اعیان بغداد و صاحب املاك و ثروت بسیار بود با بزرگان عهد خود حتّی باخلیفه نیز درتوانگری رقابت مینمود. بهمین جهت شخص اومثل بعضی دیگر ازبزرگان نوبختی این عصر ملجأ مغضوبین ومعزولین محسوب میشد و او بین ایشان و وزیر را اصلاح میکرد.

یکی ازمشهور ترین خانواده هائی که دراین ایّام درکار های خلافت دخیل و بمناسبت کفایت و زیرکی اهمیّت فوق‌العاده بهم رسانده بودند خانوادهٔ بَریدی بود که از مدّتها پیش ضمانت مال بصره و اهواز را در عهده داشتند مخصوصاً در دورهٔ وزارت‌های ابن مقله رونق کار ایشان زیاد تر شد چه یکی ازایشان که ابو عبدالله احمد بن محمّد بن یعقوب بن اسحاق بَریدی نام داشت علی رغم علیّ بن عیسی درنصب ابن مقله بوزارت مقتدر درسال ۳۱۶ سعی بسیار کرد و درنتیجهٔ دادن ۲۰۰۰۰ دینار رشوه بابن مقله از او فرمان خراج اهواز را برای خود و فرمان بعضی اعمال دیگر آن ناحیه را هم برای دو برادرش ابویوسف یعقوب و ابوالحسین علی گرفت و این ابو عبدالله بریدی ازجملهٔ مردمان متهوّر بی باك ومکّار وداهی روزگاربود واو وبرادرانش دوبار هردودفعه متعاقب عزل ابن مقله از وزارت مورد مصادره قرارگرفتند. باراوّل درسال ۳۱۸ بود که مقتدر ایشان را تحت‌الحفظ ببغداد خواست و از سه برادر ۴۰۰۰۰۰ دینار مطالبه کرد وغرض او ازمطالبهٔ این‌مقدار آن بود که لااقل مقداری ازآنرا بپردازند پسران‌بریدی تمام آن مبلغرا تأدیه نمودند وبسرکارخود برگشتند، باردوّم درتاریخ سال ۳۲۱ بعدازفرار واستتار ابن مقله بود در عهد خلافت قاهر. چون ابن مقله ازترس قاهر پنهان شد پسران بریدی‌نیز خودرا مختفی کردند وابوجعفر محمّد بن قاسم یکی از رفقای ایشانرا مأمور اهواز وبصره نمود. اسحاق بن اسماعیل نوبختی بین ایشان ووزیر واسطه شد و از او امان گرفت و پسران بریدی از استتار بیرون آمدند. بعد وزیر را واداشت که باخلیفه در خصوص پسران بریدی گفتگو کند و باو بفهماند که مصلحت

در برگرداندن ایشان ببصره و اهواز است . وزیر این مشورت را پذیرفت و با خلیفه در آن موضوع گفتگو کرد و قاهر را در تحصیل مال زیادتر از قبل ایشان تطمیع نموده قاهر باجابت مسؤل او وعده داد و گفت که درموقع باین‌کار اقدام خواهم کرد .

خلیفه پس از شور با یکی از اطبّای در بار مصمّم شد که ابو العبّاس خصیبی را بوزارت بردارد وابوجعفر وزیر وپسران بریدی و اسحاق نوبختی را دستگیر نماید ولی برای آنکه اموالی را که وزیر وعدهٔ گرفتن آنها را داده بود از میان نرود مصمّم شد که ابتدا وزیر را بگرفتن اشخاصیکه تعهّد پرداخت مال کرده‌اند وادارد و ایشانرا بخانهٔ خود بخواند و همینکه این نقشه انجام گرفت وزیر را نیز محبوس سازد .

قاهر باین خیال یکی از خادمان خودرا بخانهٔ ابوجعفر وزیر فرستاد تا پسران بریدی و اسحاق نوبختی را که گمان میکرد در آنجا هستند دستگیر نماید . پسران بریدی قبلاً بوسیلهٔ جاسوسان خود از واقعه خبر شدند وپیش از رسیدن خادم قاهرخودرا پنهان کردند . خادم خلیفه بخانهٔ اسحاق رفت و ببهانهٔ اینکه بخلیفه خبر داده اند که اسحاق جماعتی از کنیزکان سازنده وخواننده را در اندرون خود مخفی کرده بتفتیش منازل او پرداخت(۱) و بایشان امر داد کـه با او سوار شده بخدمت خلیفه بشتابند . اسحاق بعد از آنکه از واقعه آگاه شد چون گمان نمیکرد که غرض آزار شخص او باشد بکنیزکان خود دستور داد که اگر خادم خلیفه در طلب سازندگان آمد مانع او نشوند و بگذارند تا مأموریت خود را بانجام رساند و خود بمنزل وزیر رفت . خادم خلیفه بلافاصله بمنزل وزیر آمد و اسحاق را دستگیر نموده بزندان فرستاد .

خلیفه مأمورین دیگری بتفتیش خانه‌های پسران بریدی واسحاق نوبختی فرستاد و ایشان منازل اسحاق را در نوبختیّه و کنار دجله جستند ، حرم و پسران او تسلیم شدند و کاتب او ابوعبدالله احمدبن علی کوفی دستگیر گردید و قاهر علیّ بن عیسی را بجای اسحاق نوبختی بر اعمال واسط واملاکی که از فرات مشروب میشدند مأموریت داد .(۲)

(۱) قاهر با اینکه خود بشرب شراب و سماع اغانی و مصاحبت کنیزکان سازنده حریص بود در سال ۳۲۱ شرب شراب و نبیذ هـای دیگر را حرام کرد و خوانندگان را اعم از زن یا مرد دستگیر و تبعید نمود . (۲) تجارب الامم ج ۵ ص ۲۷۰ - ۲۷۱

ابو یعقوب اسحاق بن اسماعیل نوبختی درنصب قاهر بخلافت و واداشتن مونس باین‌کار در حقیقت در خون خود سعی میکرد. چه پس از دوسال از این‌مقدّمه قاهر ناسپاس اسحاق را بطرزی زشت کشت و حقّ نعمت کسی را که بر او منّتی بآن بزرگی داشت زیر پای کفران گذاشت.

ابو منصور محمّد قاهر قبل از آنکه بخلافت برسد میخواست کنیزکی رتبه نام را که بزیبائی و خوشي آواز معروف بود بخرد، اسحاق نوبختی بادادن قیمتی بیشتر او را خرید و ابومنصور محمّد از این بابت آزرده خاطر شد و کینهٔ اسحاق را در دل گرفت و عین همین قضیّه در خصوص خرید کنیزکی دیگر بین قاهر و ابوالسّرایا نصر بن حمدان اتّفاق افتاده بود.

قاهر درسال ۳۲۲ تصمیم‌بقتل ابوالسّرایا واسحاق نوبختی گرفت وخود برسر چاهی که میخواست آن دو بیچاره را درآن سرنگون کند آمد. اسحاق را مقیّد بر سر چاه آوردند و زنده در آن گودال انداختند سپس ابوالسّرایا را نیز حاضر کرده خواستند در آن چاه فرو کنند. ابوالسّرایا هر قدر تضرّع کرد نتیجه نداد. از ناچاری بشاخهٔ نخلی‌که در نزدیکی چاه بود چسبید، مأمورین دست او را بریدند تا شاخه رها شد و او را درچاه فرو کرده آنرا تاسطح زمین ازخاك انباشتند(۱) و زندگانی بیچاره اسحاق که درعصر خود ازاعیان متشخّص و ازرجال معتبر خاندان نوبختی بود باین وضع فظیع خاتمه یافت و این حرکت بعموم کسانی که دراختیار قاهر بخلافت سعی کرده بودند فهماند که مرتکب چه خبطی شده اند و بالاخره هم در نتیجهٔ بروز همین قبیل اعمال شدید از قاهر کمی بعد او را از خلافت انداختند و ابوالعبّاس احمد پسر مقتدر را با لقب الرّاضی‌بالله درتاریخ جمادی‌الاولی سال ۳۲۲ بجای او نصب کردند.

☆

☆☆

از پسر ابو یعقوب اسحاق بن اسماعیل یعنی ابوالفضل یعقوب از هیچ راهی

(۱) تجارب الامم ج ۵ ص ۲۸۴-۲۸۵

اطلاع نداریم جز بوسیلهٔ مدایحی که بحتری شاعر در حقّ او گفته و چون تاریخ این مدایح قبل از سنهٔ ۲۸۳ سال فوت بحتری است و دیگر هیچ ذکری از او در تواریخ دیده نمیشود محتمل است که درهمان اوقات فوت کرده و عهد اقتدار پدر خود را درك ننموده باشد.

در دیوان بحتری دو مدیحه از این شاعر درحقّ ابوالفضل یعقوب موجود است یکی قصیده ایست که مقداری ازاشعار آنرا درفصل اوّل این کتاب نقل کرده‌ایم ، دیگر قطعه ایست که این شاعر در موقع ناخوشی او گفته و این دو بیت ازآن قطعه است :

تَفْدِيكَ اَنْفُسُنَا اللَّاتِي نَضُنُّ بِهَا ۞ مِنْ مُؤْلِمَاتِ الَّذِي تَشْكُو وَاَوْصَابِهْ

لَسْتَ الْعَلِيلَ الَّذِي عُدْنَاهُ تَكْرِمَةً ۞ بَلِ الْعَلِيلُ الَّذِي اَصْبَحْتَ تُكْنَى بِهْ(۱)

(۱) دیوان بحتری ص ۱۹۲ ـ اشاره است بابوالفضل که کنیهٔ یعقوب بن اسحاق باشد.

فصل دهم

ابو الحسین علی بن عباس

(۲۴۴ - ۳۲۴)

و پسرش

ابو عبدالله حسین

(وفاتش در ۳۲۶)

ابو الحسین علیّ بن عبّاس بن اسماعیل بن ابی سهل بن نوبخت از شعبهٔ دیگر خاندان نوبختی است کـه سلسلهٔ نسب او در ابو سهل بن نوبخت با نسب فرزندان و اعمام ابوسهل اسماعیل بن علی متکلّم معروف بیکدیگر می پیوندد باین شکل کـه از پسران متعدّد ابوسهل بن نوبخت دوتن یکی اسماعیل دیگری اسحاق تاآنجا که بمااطّلاع رسیده است صاحب خانوادهٔ معتبری شده اند ؛ اسحاق پدرعلی بن اسحاق وجدّپدری ابوسهل اسماعیل وبرادرش ابوجعفر محمّد و جدّ امّی ابو محمّدحسن بن موسی است . برادر او اسماعیل بن ابی سهل بن نوبخت دو پسر داشته یکی عبّاس که پدر ابوالحسین علی موضوع این فصل وجدّ اعلای ابوالحسن موسی بن حسن بن محمّدبن عبّاس معروف بابن کبریاء است کـه در فصل سیزدهم باحوال او اشاره خواهد شد دیگری اسحاق پدر یعقوب و علی وحسن که ذکرشان درفصل پیش گذشت .

ابوالحسین علیّ بن عبّاس از بزرگان کتّاب اعیان و شعرای بغداد و از مردمان کریم و ادب پرور معاصرابوسهل اسماعیل بن علی نوبختی است وبین این دو تن که پدر ایشان یعنی عبّاس بن اسماعیل بن ابی سهل بن نوبخت (پدر ابوالحسین علی) و علیّ بن اسحاق بن ابی سهل بن نوبخت (پدر ابو سهل اسماعیل) پسر عمّ یکدیگر محسوب میشدهاند رابطهٔ یگانگی برقرار بوده وابوالحسین علی بدیدهٔ احترام درابوسهل اسماعیل که در عهد خود بزرگ خاندان نوبختی و رئیس فرقه امامیّه بشمارمیرفته مینگریسته واو را بنظم مدح میگفته است .

ابو الحسین علی در شعر و ادب شاگرد دو نفر از بزرگترین شعرای تازی زبان یعنی بحتری و ابن الرّومی است که هر دو از مخصوصین بنی نوبخت و از مدّاحان و پروردگان خوان این خاندانند و او در حیات این دو شاعر قسمتی از اخبار واشعار ایشانرا جمع کرده و آنهارا بطریق روایت بدیگران منتقل نموده است (۱).

ابن النّدیم ذکر او را در ردیف منشیان شاعر می آورد و میگوید که دفتر شعر او بدویست ورقه میرسیده (۲) وبشهادت ذهبی وابوبکر محمّد بن یحیی صولی (وفاتش در ۳۳۵ یا ۳۳٦) صاحب کتاب الاوراق و شاگرد ابوسهل اسماعیل بن علي که از معاصرین اوست وبا اودریك شهر میزیسته سخنان منظوم اونیکو وروان بوده است (۳).

یاقوت این قطعه‌را از اشعار اودرحقّ ابوسهل اسماعیل بن‌علی موقعیکه ابوسهل دوائی آشامیده بوده است نقل میکند:

يَا مُحْيِيَ الْعَارِفَاتِ وَ الْكَرَم　　وَ قَاتِلَ الْحَادِثَاتِ وَ الْعَدَم
كَيْفَ رَأَيْتَ الدَّوَاءَ أَعْقَبَكَ الـلّٰهُ شِفَاءً بِهِ مِنَ السَّقَم
لَئِنْ تَخَطَّتْ إِلَيْكَ نَائِبَةٌ　　حَطَّتْ بِقَلْبِي ثِقْلًا مِنَ الأَلَم
شَرِبْتَ فِيهَا الدَّوَاءَ مُرْتَجِياً　　دَفْعَ أَذًي مِنْ عِظَامِكَ الْعِظَم
وَ الدَّهْرُ لاَ بُدَّ مُحْدِثٌ طَبِعاً　　فِي صَفْحَتَيْ كُلِّ صَارِمٍ خَذِم (٤)

دیگر ازاشعاراو قطعهٔ ذیل است که آنرا ابواسحاق حصری قیروانی درزهرالآداب نقل کرده:

إِنْ يَخْدِمِ الْقَلَمَ السَّيْفُ الَّذِي خَضَعَتْ　　لَهُ الرِّقَابُ وَدَانَتْ خَوفَهُ الأُمَمُ
فَالْمَوْتُ و الْمَوْتُ لَا شَيْئٌ يُغَالِبُهُ　　مَا زَالَ يَتْبَعُ مَا يَجْرِي بِهِ الْقَلَمُ

(۱) معجم الادباء ج ٥ ص ۲۲۹ و تاریخ الاسلام ذهبی f. 36a (نسخهٔ کتابخانهٔ ملّی باریس).
(۲) الفهرست ص ۱٦۸
(۳) تاریخ الاسلام f. 36a وکتاب الاوراق f. 103a (نسخهٔ کتابخانهٔ ملّی باریس).
(٤) معجم الادباء ج ٥ ص ۲۲۹

بِذَا قَضَى اللهُ لِلْاَقْلامِ مُذْ بُرِيَتْ   اِنَّ السُّيُوفَ لَهَا مُذْ اُرْهِفَتْ خَدَمُ

و ابو الطيّب احمد بن حسين متنبّی (٣٠٣—٣٥٤) شاعر مشهور در معارضه با مضمون این قطعهٔ ابوالحسین نوبختی قطعهٔ ذیل را که در واقع مضمون آن مقلوب مضمون شعر ابوالحسین است میگوید :

مَازِلْتُ اُضْحِكُ اِبْلِي كُلَّمَا نَظَرتْ   اِلَى مَنْ اخْتَضَبَتْ اَخْفَافُهَا بِدَمِ
اَسِيرُهَا بَيْنَ اَصْنَامٍ اُشَاهِدُهَا   وَلَا اُشَاهِدُ فِيهَا عِفَّةَ الصَّنَمِ
حَتَّى رَجَعْتُ وَ اَقْلَامِي قَوَائِلُ لِي   اَلْمَجْدُ لِلسَّيْفِ لَيْسَ الْمَجْدُ لِلْقَلَمِ
اُكْتُبْ بِنَا اَبَداً بَعْدَ الْكِتَابِ بِهِ   فَاِنَّمَا نَحْنُ لِلْاَسْيَافِ كَالْخَدَمِ (١)

قطعهٔ ابوالحسین علیّ بن عباس نوبختی را بعضی از رواة بنام ابوالحسن علیّ بن عبّاس بن الرّومی استاد ابوالحسین نوبختی نقل کرده‌اند و این اشتباه نتیجهٔ اتّفاق اسم نوبختی و ابن‌الرّومی و اسم پدران ایشان است که هر دو علیّ بن عبّاس بوده‌اند(٢) و کنیهٔ آن دو شاعر نیز بهم شبیه است و شاید همین نکته هم یکی از علل عدم توافق مؤلّفین درباب کنیهٔ علیّ بن عبّاس نوبختی باشد که آنرا بعضی ابوالحسین و بعضی دیگر ابوالحسن نوشته‌اند و مابعللی که ذیلاً خواهیم گفت ابوالحسین را ترجیح دادیم .

از زندگانی اداری ابوالحسین نوبختی آنچه اطّلاع داریم آنست که در سال ٣١٧ موقعیکه مقتدر خلیفه بار دیگر بخلافت بر قرار گردید و ابوعلیّ بن مقله را بوزارت برگرداند چون برای پرداخت وظیفهٔ لشکریان مال فراهم نداشت جامه های موجود در خزانه و بعضی از املاك خود را بمعرض فروش گذاشت و از طرف خود علیّ بن عبّاس نوبختی را وکیل فروش آنها قرارداد(٣) وقاهر خلیفه نیز چنانکه گفتیم در سال ٣٢٠ موقعیکه املاك سیّده مادر مقتدر را میخواست بفروش برساند او را واداشت

(١) از قصیده‌ای بمطلع : حَتَّامَ نَحْنُ نُسَارِي النَّجْمَ فِي الظُّلَمِ   وَمَا سُرَاهُ عَلَى خُفٍّ وَلَاقَدَمِ
در مرثیهٔ ابوشجاع فاتك (متوفّی سال ٣٥٠) رجوع کنید بدیوان متنبّی طبع شیخ ناصیف یازجی ص ٥٣٦ — ٥٤٠   (٢) زَهرُ الْآداب ج ٢ ص ١٢٧   (٣) تجارب الامم ج ٥ ص ٢٠٠

که علیّ بن عبّاس نوبختی را در فروش آنها وکیل نماید(۱).

وفات علیّ بن عباس نوبختی را صولی در وقایع سال ۳۲۴ ومدّت عمر او را نزدیك بهشتاد مینویسد ولی ذهبی که عین عبارات یاقوت را در معجم‌الادبا نقل کرده آنرا در سال ۳۲۷ (بحروف) ذکر میکند در صورتیکه در نسخهٔ چاپی معجم الادباء این تاریخ ۳۲۹ (برقم) بطبع رسیده و گویا اختلاف مابین روایت ذهبی و متن مطبوع معجم‌الادباء ناشی از روش ناپسندیده ایست که ناشر این کتاب در تبدیل حروف سنوات برقم اختیار کرده و بهمین علّت اغلاط زیاد از این راه در معجم‌الادباء چاپی راه یافته است. بهر حال در تاریخ وفات علیّ بن عبّاس نوبختی قول صولی که از معاصرین و معاشرین اوست بر گفتهٔ دیگران ترجیح دارد و بهمین جهت هم ما آنرا اختیار نمودیم. کنیهٔ علیّ بن عباس را نیز یاقوت ابوالحسن مینویسد (اگر بشود بصحّت نسخهٔ چاپی اطمینان کرد) ولی ابن‌النّدیم آنرا ابوالحسین قید کرده و چون علیّ بن عباس پسری بنام ابوعبدالله حسین داشته و زمان ابن‌النّدیم هم متقارب بعصر اوست قول ابن النّدیم بصحّت نزدیکتر است.

آل نوبخت و بحتری

ابوعباده ولیدبن عبید بحتری (۲۰۶-۲۸۳) شاعر بزرگ چنانکه تا کنون چندبار اشاره کرده‌ایم مثل ابونواس و ابن‌الرّومی از مدّاحان آل نوبخت و از مختصّین و معاشرین ایشان بوده و چند نفر از آن خاندان مثل ابویعقوب اسحاق بن اسماعیل و ابوالفضل یعقوب‌بن اسحاق بن اسماعیل را مدح گفته است. در میان آل نوبخت ابوالحسین علی وپسرش ابوعبدالله حسین گویا بیشتر بجمع‌آوری اشعار واخبار او توّجه داشته‌اند وابوالحسین‌علی درجوانی ازبحتری وابن‌الرّومی اخذ ادب و شعر میکرده و بمناسبت طبع‌شاعری وتعلّق بادب وشعر، اخبار واشعار این دوشاعررا فراهم می‌آورده است. ابوالفرج اصفهانی یکی ازحکایات راجع ببحتری را که علیّ بن عباس‌نوبختی برای عمّ او حکایت کرده بوده درکتاب الاغانی روایت میکند(۲) وابواسحاق قیروانی حکایت

(۱) تجارب‌الامم ج ۵ ص ۲۴۰ وصفحهٔ ۱۸۷ ازهمین کتاب (۲) الاغانی ج ۱۸ ص ۱۶۹

دیگری درهمین باب در زهرالاداب آورده و آن درواقع درس کوچکی‌است که بحتری در ادب بابوالحسین علیّ بن عبّاس داده موقعیکه قطعهٔ مشهور ابونواس مطرح بحث بوده است .

صولی روایت کرده‌است که روزی ابونواس باجمعی ازیاران ازمداین میگذشتند، بساباط (بلاش آباد) فرود آمدند ودر ایوان کسری وارد شده درمکانی خوش، آثار جماعتی را دیدند که قبل از ایشان درآنجا اجتماعی داشتند، پنج روز درآنجا ماندند و ایّام را بشرب شراب گذراندند سپس از ابونواس خواستند که آن حال را وصف کنند وابونواس گفت :

وَ دارِ نَدامَی عَطَّلُوها وَ اَدْلَجُوا　　بِهـا اَثَرٌ مِنْهُم جَدِیدٌ وَ دَارِسُ
مَساحِبُ مِنْ جَرِّ الزِّقاقِ عَلَی الثَّرَی　　وَ اَضْغاثُ رَیْحانٍ جَنِیٍّ وَ یابِسُ
وَلَمْ اَرَ مِنهُم غَیْرَ مَا شَهِدَتْ بِهِ　　بِشَرْقِیِ سَاباطَ الدِّیارُ البَسابِسُ
حَبَسْتُ بِها صَحْبِی فَجَمَّعْتُ شَمْلَهُم　　وَ اِنِّی عَلَی اَمْثالِ تِلْکَ لَحابِسُ
اَقَمْنـا بِها یوماً وَ یومـاً وَ ثالِثاً　　وَیَوْمًا لَهُ یَوْمُ التَّرَحُّلِ خامِسُ
تُدارُ عَلَیْنـا الرّاحُ فِی عَسْجَدِیَّةٍ　　حَبَتْها بِاَنْواعِ التَّصاوِیرِ فَارِسُ
قَرارَتُها کِسْرَی وَ فِی جَنَبـاتِها　　مَهًی تَدَّرِیها بِالْقِسِیِّ الْفَوارِسُ
فَلِلرّاحِ مَازُرَّتْ عَلَیْها جُیُوبُها　　وَ لِلْماءِ مَادَارَتْ علیها الْقَوانِسُ(۱)

علیّ بن عبّاس نوبختی میگوید که : « بحتری بمن گفت که میدانی ابونواس مضمون بیت سوّم این قطعه را ازکجا گرفته، گفتم نه، گفت از این بیت ابوخراش:

(۱) این اشعار را یکی از شواهد میل ابونواس بایران و آداب ایرانی گرفته اند (اخبار ابی نواس ج ۱ ص ۳۸-۳۹) و جاحظ میگفته است که هیچکس در ایراد این مضمون بر ابونواس سبقت نجسته است و در این معنی تقدّم او ثابت است (زهر الآداب ج ۳ ص ۱۵۸) .

وَ لَـمْ اَدْرِ مَنْ اَلْقَى عَلَيْـهِ رِدَاءَهُ   سِوَي اَنَّهُ قَدْسُلَّ عَنْ مَاجِدٍ مَحْضٍ[۱]

گفتم معنی این دو بیت مختلف است، گفت با اینکه معنی مختلف است بازروش کلام یکی است » [۲].

خطیب بغدادی نیز یك قطعه از اخبار بحتری را بچند واسطه از ابوعبدالله حسین بن علی نوبختی نقل کرده است[۳].

آل نوبخت و ابن‌الرومی

ابوالحسن علیّ بن العبّاس بن‌الرّومی شاعرشیعی مذهب معروف‌نیز بشرحیکه سابقاً گذشت از پروردگان آل نوبخت و از مدّاحان ایشان است و بیشتر اختصاص او بابوسهل اسماعیل بن علي وبرادرش ابوجعفر محمّد کاتب وبابو یعقوب اسحاق بن اسماعیل و پسر این شخص یعنی ابوالفضل یعقوب بن‌اسحاق بوده و داستان مدّاحی او را از این جماعت پیشتر ذکر کرده‌ایم.

ابوالحسین علیّ‌بن عبّاس نوبختی پیش ابن‌الرّومی‌نیز شاگردی کرده بهمین وسیله یك قسمت از اخبار و اشعار این شاعر را بمعاصرین خود منتقل نموده است.

ابن‌الرّومی در مدایحی که از آل نوبخت گفته مکرّر بخششها و مرحمت هـای ایشان را در حقّ خود متذکّر شده و از آنجمله در التماس کسائی از ابوجعفر محمّدبن علي خطاب باو میگوید:

عَجَائِبُ هَذَاالدَّهْرِ عِنْدِي كَثِيرَةٌ   فَيَـابْنَ عَلِيٍّ لَاتَزِدْنِـي عَجَائِبَا

عَلَيْنَـا بِنُعْمَـاكُـمْ مِنَ اللهِ اَنْعُمٍ   فَلَا تَجْعَلُوهَا بِالْجَفَاءِ مَصَائِبَا[٤]

(۱) اَبوخِرَاش خُوَيْلِدِبن مُرَّةِ الْهُذَلِی از شعرای اوایل اسلام است که در عهد خلیفهٔ ثانی وفات یافته (الشعر و الشّعراء ص ٤١٨) و این بیت ازقطعه ایست که او در مرثیهٔ برادرش عُرْوَةْ سروده و تمام آن مرثیه در زهرالآداب قیروانی (ج ۳ ص ۱۵۹) و شرح دیوان حماسهٔ ابی‌تمّام (ج ۲ ص ۱٤۳-۱٤٥) و بعضی از ابیات آن در الشّعر والشّعراء و دیوان حماسهٔ بحتری (ص ۲٥٦) موجود است. (۲) تاریخ بغداد ج ۱۳ ص ٤٤٧.

(۳) زهرالآداب ج ۳ ص ۱۰۸. (٤) دیوان ابن‌الرّومی ص۱۸۲ طبع کامل کیلانی

و در قصیده‌ای دیگر خود را خادم آل نوبخت و ابوجعفر محمّدبن علی را در غیبت و حضور منعم خود میخواند (۱) . با این حال جای تعجّب است که آقای لوئی ماسین یون ازیك جمله از عبارات مروج‌الذّهب که ما سابقاً قسمتی از آنرا در شرح حال ابوسهل اسماعیل نقل کردیم چنین نتیجه گرفته است که ابوسهل بمسموم ساختن ابن‌الرّومی متّهم بوده است(۲) . برای دفع این تهمت بی‌اساس ازساحت ابوسهل تمام عبارت مروج‌الذّهب را عیناً نقل میکنیم :

مسعودی بعد از ذکر وفات ابوالحسین قاسم‌بن عبیدالله‌بن سلیمان‌بن وهب وزیر خلیفه مکتفی که مردی خونریز و عظیم‌الهیبة بود و نقل قتل عبدالواحدبن موفّق بدست او و نسبت مسموم ساختن ابن‌الرّومی بوزیر مزبور میگوید :

« ولابن‌الرّومی اخبارٌ حسان مع القاسم بن عبیدالله و ابی‌الحسن علیّ‌بن سلیمان الاخفش النّحوی و ابی‌العباس الزّجاجي النّحوی و کان ابن‌الرّومی الاغلب علیه من‌الاخلاط السّوداء و کان شرهاً نهماً وله اخبارٌ تدلّ علی ما ذکرناه من هذه‌الجمل مع ابی سهل اسماعیل بن‌علی النّوبختی و غیره من‌آل نوبخت(۳) » .

این عبارت بهیچوجه نمی فهماند که ابو سهل اسماعیل بن علی نوبختی در امر مسموم کردن ابن‌الرّومی شرکت داشته و یا بآن نسبت متّهم بوده است بعلاوه حکایت ابن‌الرّومی و قاسم‌بن عبیدالله از حکایات مشهورهٔ تاریخی است و در هیچ کتابی ذکر اینکه ابوسهل نوبختی هم درقتل ابی‌الرّومی اندك دخالتی داشته و یا لااقل بآن متّهم بوده موجود نیست .

---

(۱) دیوان ابن الرّومی ص ۱۹۲

(۲) Passion d'al-Hallâdj, p. 147, note.

(۳) مروج الذّهب ج ۷ ص۲۳۳ (چاپ فرنگ) .

ابوعبدالله حسین بن علی
(پسر ابوالحسین علیّ بن عبّاس)

متوفّی سال ۳۲۶

ابوعبدالله حسین بن علی پسر ابوالحسین علیّ بن عباس مذکور نیز از منشیان و عمّال دیوانی است که در پنج شش سال آخر عمر خود اهمیّت و اعتبار فوق‌العاده پیدا کرده و در بغداد در عصری که شیخ ابوالقاسم حسین بن روح نیز نفوذ واقتدار بسیار داشته از رجال درجهٔ اوّل آن شهر وقائم مقام وزراء گردیده است.

اطّلاع ما بر احوال ابوعبدالله حسین نوبختی منحصر است بهمین پنج شش سال اخیر از دورهٔ عمر او در صورتیکه از قرائن معلوم میشود که او قبل از این تاریخ نیز در ردیف منشیان و کتّاب در بعضی ولایات مخصوصاً در حدود واسط و اعمال آن از جانب امرا و رجالی که ضمانت مشاغل مهمّهٔ دیوانی آن حدود را از طرف دارالخلافه برعهده میگرفتند نیابت میکرده است چنانکه مدّتی در زیر دست ابویعقوب اسحاق بن اسماعیل نوبختی کار میکرده(۱) و قبل از قتل هارون بن غریب پسر خال مقتدر خلیفه یعنی پیش از سال ۳۲۲ اعمال واسط و «صلح» و «مبارك» آن ناحیه‌را بنیابت از جانب او اداره مینموده است و این اعمال همانهاست که آنها را سابقاً ابویعقوب اسحاق بن اسماعیل نوبختی در ضمان خود داشت و قاهر پس از دستگیری او آنها را درسال ۳۲۱ بابوالحسن علیّ بن عیسی واگذاشته بود.

در سال ۳۲۲ که خلافت بالرّاضی بالله رسید ابو یوسف یعقوب بریدی اعمال مزبورا در ضمان خود گرفت و ابوعبدالله حسین بن علی را که قبلاً ادارهٔ آن اعمال را ازجانب هارون بن غریب عهده‌دار بود بنیابت ازطرف خود در واسط باقی گذاشت(۲).

حسین بن علی نوبختی معلوم نیست چه مدّتی تاریخی درخدمت ابویوسف بریدی باقی بوده، همینقدر معلوم است که او در سال بعد یعنی در ۳۲۳ در دستگاه ابوبکر محمّد بن

(۱) تجارب الامم ج ۵ ص ۳۶۲
(۲) تکملة تاریخ الطّبری f. 57a (نسخهٔ کتابخانهٔ ملّی پاریس).

رائق از منشیان مخصوص او شده و بدشمنی با خاندان بریدی قیام نموده و بتدریج درپیش محمّد بن رائق ترقّی و نفوذ فوق العاده حاصل کرده است.

ابوبکر محمّد و برادرش ابواسحاق ابراهیم پسران رائق غلام معتضد خلیفه‌اند ومقتدر در سال ۳۱۷ بعد ازآنکه بار دیگر بخلافت برقرار گردید شرطهٔ بغداد را در عهدهٔ ایشان گذاشت و آن دو برادر در این عمل از خود امتحانی خوب دادند و تا سال ۳۱۸ در شغل مزبور باقی بودند.

در سال ۳۱۹ مقتدر این دو برادر را بحکومت بصره و ادارهٔ اعمال آن منصوب کرد ولی کمی بعد موقعی که مونس المظفّر مقتدررا بخارج کردن یاقوت وپسرش محمّد مجبور نمود و ایشان در روز چهار شنبهٔ هشتم رجب ۳۱۹ از بغداد خارج گردیدند و مونس بر مقتدر استیلا یافت او پسران رائق را خواسته بدربانی خلیفه گماشت و ایشان از مونس تشکّر کرده باین مقام برقرارگردیدند ولی خلیفه چندی بعد آن مقام را از ایشان گرفته باردیگر بیاقوت واگذاشت.

در سال ۳۱۹ بین مونس و خلیفه کدورت حاصل شد و مونس که با محمّدبن یاقوت رقابت دیرینه داشت وخلیفه او را شرطه و محتسبی بغداد و پدرش یاقوت را شغل دربانی داده بود از خلیفه خواست که محمّدبن یاقوت و پدرش را از کار باز دارد، مقتدر ازناچاری قبول کرد ومجدّداً ابوبکر محمّدبن رائق وبرادرش ابواسحاق ابراهیم را بشغل حجابت گماشت وایشان کمی بعد ضمانت اعمال واسط را از دیوان برعهده گرفتند و در جنگی که منتهی بقتل مقتدر در سال ۳۲۰ شد بکمك خلیفه شرکت کردند.

بعد از قتل مقتدر و فرار سرداران سپاه او پسران رائق نیز با هارون بن غریب و محمّدبن یاقوت بطرف واسط گریختند و در این ضمن محمّدبن یاقوت و منشي او ابواسحق محمّد بن احمد قراریطی اسکافی (۲۸۱ـ۳۵۷) باستبدادپرداختند و باروٴسای دیگر مخصوصاً پسران رائق بخوشي رفتار نکردند و همین مسئله محمّد بن یاقوت را درپیش چشم سرداران دیگر منفور کرد تا آنکه درسال ۳۲۱ ابوعبدالله بریدی که

با ابوعلی بن مقله وزیر خلیفهٔ جدید یعنی القاهربالله سابقهٔ دوستی داشت از اختلافی که مابین سران سپاهی مقتدر پیش آمده بود استفاده کرده از وزیر قشونی گرفت و بمدد آن سپاهیان و بحیله و تدبیر صف اتحاد عاصیان را در هم شکست و با دادن حکومت بصره بپسران رائق ایشانرا از محمّدبن یاقوت جدا کرد و محمّدبن یاقوت تسلیم شد و کمی بعد ابن مقله امر داد که املاك پسران رائق را که توقیف کرده بودند آزاد کنند.

پسران رائق در آخر خلافت قاهر در حدود بصره و اهواز متدرّجاً استیلا و قدرت فوق‌العاده بهم رساندند و جمیع اعمال آن حدود را تحت امر خود درآورده از جانب خویش باطراف مأمورین فرستادند.

بعد از آنکه راضی بخلافت نشست ابوبکر محمّدبن رائق را بسمت دربانی اختیار نمود و محمّد ازاهواز بواسط آمد و اعمال اهواز را ابن مقله در عهدهٔ پسران بریدی قرار داد.

ورود محمّد بن رائق بواسط مقارن شد با لشکر کشی ابوالحسن علیّ بن بویهٔ دیلمی بآن حدود و تسخیر شهر واسط، ابن رائق از آن شهر خارج و علیّ بن بویه پس از شکست دادن محمّدبن یاقوت بآن شهر داخل گردید (۳۲۲).

بعد از مصالحهٔ علیّ بن بویه با خلیفه و برگشتن او بفارس محمّدبن رائق بار دیگر متقلّد اعمال «معاون» در واسط و بصره گردید و در این دوره بود که ابوعبدالله حسین‌بن علی نوبختی را منشی خود ساخت و تدبیر امور خویش را در کف کفایت آن مرد که با هنر انشاء و نیکی فطرت کفایت اداره و کار دانی را نیز جمع داشت قرار داد ولی چون روز بروز بتدبیر او رونق کار ابن رائق زیادتر میشد حسد دیگران نیز بر ضدّ منشی او شدّت می‌یافت و کسی که بیش از همه در این راه سعی داشت ابوعبدالله احمدبن علی کوفی کاتب سابق ابویعقوب اسحاق‌بن اسماعیل نوبختی و نعمت پروردهٔ او بود که پس از قتل منعم خود در خدمت ابواسحاق قراریطی کاتب

محمّدبن یاقوت داخل شده بود وچون درسال ۳۲۳ ابوعلی بن مقله وزیر بتدبیر محمّد بن یاقوت و برادر اورا بحبس انداخت ابوعبدالله کوفی خودرا در خدمت ابوالحسین پسر وزیر داخل کرد و در شمار منشیان او در آمد.

در همین سال موقعی که ابوعلی بن مقله بموصل رفت و پسر خود ابوالحسین را در بغداد جای خود قرارداد ابوعبدالله کوفی بملازمت او باقی بود ولی میخواست از دربار خلافت ودستگاه وزارت دوری جوید وچون درهمین اثنا کاغذی ازابوعبدالله بریدی از اهواز رسید مشعر بر عدم امکان فرستادن مال مقرّری بدیوان، ابوعبدالله کوفی همینکه ابوالحسین وزیررا از این بابت خشمناك دید مضمون مراسلهٔ ابوعبدالله بریدی را در چشم ابوالحسین عظیم جلوه داد و داوطلب شد که شخصاً باهواز رود و مالی عظیمی جمع آورده ببغداد برگردد. ابوالحسین کاغذی در نپذیرفتن عذر ابوعبدالله بریدی باو نوشت و مأموریت ابوعبدالله کوفی را باطلاع او رساند و کوفی نیز بعداز فرستاده شدن نامهٔ وزیر باهواز رفت وچون از ابوعبدالله بریدی وحشت داشت درصدد بر آمد که با اظهار دشمنی نسبت بدشمنان او از دست او محفوظ ماند باین جهت ببدگوئی از ابن مقلهٔ وزیر و خرابی اوضاع دربار خلیفه پرداخت و از آن جمله گفت که ابن مقله در واگذاری واسط و بصره بمحمّدبن رائق عایدات آن نواحی را از بین برده و مسؤل خرابی این کار و شوکت روز افزون ابن رائق منشي و مدبّر امور او یعني ابوعبدالله حسین بن علی نوبختي است. ابوعبدالله بریدی بعلّت دشمنی که بین خاندان او و ابوعبدالله نوبختی بروز کرده بود ابوعبدالله کوفی را در دفع او مورد ملاطفت قرارداد و باو قول داد که در برانداختن نوبختی از هیچگونه مساعدت مالی باو مضایقه ننماید وبرای انجام این نقشه ابوعبدالله کوفی را معاشر ومشاورخود ساخت.

ابوعبدالله کوفی مدّت یکسال در پیش ابوعبدالله بریدی بعزّت و احترام تمام ماند و در تمام این ایّام همّ او صرف استیصال سه نفر از بزرگانی که براو حقّ نعمت داشتند شد یعني چون مردی جاه طلب و بلند پرواز بود در ابوعلي بن مقله و پسرش

ابوالحسین و ابوعبدالله نوبختی که بزرگترین رجال دولت در آن زمان بودند پیچید و بالاخره هم هر سه را مستأصل کرد.

امّا محمّد بن رائق درواسط و بصره روز بروز مقتدر تر میشد و چون دراین اوان ابوبکر محمّد بن یاقوت نیز درحبس مرده و حریفی پر زور مانند او از میان رفته بود بیشتر براستبداد خود می افزود تا آنجا که قشونی فراوان گرد خود جمع کرد و یك دسته ازلشکریان مرداویج بن زیار را که بریاست بَجْکَمْ بعد ازقتل او بی سر مانده بودند بوعدهٔ احسان پیش خود خواند و بجکم را بر ایشان ریاست داد و آن جماعت را در خدمت گرفت و بجکم بدستور ابن رائق عدّهٔ دیگری نیز از افراد دیلم و ترك را بواسط خوانده ایشانرا نیز تحت حکم ابن رائق آورد و ابن رائق باستظهار این سپاهیان در سال ۳۲٤ رسماً از فرستادن مالی که بر عهده و ضمان خود داشت بدارالخلافه استنکاف نمود و پیغام داد که خود برای مصارف لشکری بآن مال احتیاج دارد.

ابو علی بن مقله بخلیفه پیشنهاد کرد که اجازه دهد برای مطیع ساختن ابن رائق و گرفتن مال واسط و بصره خود با قشون بآن صوب حرکت کند، خلیفه رضا داد ولی ابن مقله قبلاً دو نفر رسول پیش ابن رائق روانه داشت واز اوخواست که ابو عبدالله نوبختی را ببغداد بفرستد تا بحساب او رسیدگی شود. ابن رائق از فرستادن نوبختی استنکاف نمود ولی فرستادگان را با دادن انعام فراوان با خود یار کرد و کاغذی محرمانه بردست ایشان پیش خلیفه فرستاد باین مضمون که اگرخلیفه او را ببغداد بخواهد تدبیر عموم کارها را کفایت خواهد کرد و خیال خلیفه را از جهت مخارج و وظایف لشکریان آسوده خواهد ساخت.

ابن مقله پس ازآنکه دید ابن رائق ازقبول مسؤل او تن درزده عازم خدمت خلیفه شد تابصواب دید اوکسیرا نزد ابن رائق روانه دارد وبرای آنکه او ازحرکت وزیر و لشکریان وحشت نکند باو اطمینان دهد که حرکت وزیر بقصد اهواز است

و در همان موقع که او برای ترتیب فرستادن رسول پیش خلیفه میرفت یعنی در ۱٤ روز مانده بآخر جمادی‌الاولی سال ۳۲۳ مظفربن یاقوت برادر محمد بن یاقوت که وزیر را مسبّب حبس و قتل برادر خود میدانست با قراولان حُجریّه وزیر را گرفتند و خلیفه را بعزل او وا داشتند و راضی نیز که آلتی بود در دست رؤسای لشکری و عمّال درباری باین امر تسلیم شد.

در ضمن این انقلابات ابو عبدالله بریدی نیز بحیله و تدبیر یاقوت پدر محمد و مظفّر را که پس از شکست خوردن از علیّ بن بویه در خوزستان بود در اوایل سال ۳۲٤ بقتل رساند و از غارت اموال او ثروتی هنگفت بدست آورده سر بطغیان برداشت وبا برادران خود مثل ابن رائق از ارسال مال اهواز بدیوان خود داری کرد.

اوضاع خلافت واحوال دیوان دراین ایّام فوق العاده بد بود چه ازطرفی الرّاضی‌بالله کفایتی نداشت و آلت دست اغراض وزرا و رجال درباری دیگر محسوب میشد و از طرفی دیگر دو دسته از قراولان خاصّهٔ بنام حُجریّه و ساجیّه دائماً درکار ها مداخله میکردند ورؤسای ایشان هرآن اتباع خود را وسیلهٔ اجرای مقاصد متنفّذی میساختند وخلیفه هیچ نوع قدرت بر آن سپاهیان مسلّح نداشت مخصوصاً چون بواسطهٔ سوء اداره وطمع ورزی عمّال دیوانی نفقات ایشان نمیرسید غالبا سربشورش بر میداشتند و خلیفه و وزراء را در زحمت کلّی قرار میدادند.

بعد ازعزل ابن‌مقله خلیفه وزارت خودرا بعبدالرّحمن بن عیسی برادر علیّ‌بن عیسی داد وعبدالرّحمن چون دید از عهدهٔ کار بر نمی آید و پولی در دست نیست از وزارت استعفا کرد و ابو جعفر محمّد بن قاسم کرخی جای او را گرفت. در عهد این وزیربعلّت امتناع ابن رائق ازفرستادن مال واسط وبصره واستنکاف ابوعبدالله بریدی از ارسال مال اهواز و استیلای علیّ بن بویه بر فارس بحران بی پولی شدّت کرد و کرخی پس از سه ماه ونیم از پریشانی پنهان شد و خلیفه ابوالقاسم سلیمان بن حسن را بوزارت برگزید و او نیز نتوانست کاری از پیش ببرد. عاقبت راضی

پیش محمّد بن رائق که در واسط بود فرستاد و او را برطبق نامهٔ محرمانه ای که در عهد ابن مقله نزد خلیفه روانه داشته و ادّعـای کفایت کار های دارالخلافه و رساندن مخارج را کرده بود ببغداد خواست و ابن رائق بشادی این تکلیف خلیفه‌را پذیرفته عازم حرکت بآن طرف گردید.

خلیفه یکی ازرؤسای ساجیّه را قبلاً پیش محمّد بن رائق فرستاد و باو اطلاع داد که ریاست لشکریان و امارت و ادارهٔ اعمال خراج و ضیاع و معاون در این نواحی با لقب امیرالامراء از جانب خلیفه باو واگذار شده است سپس خلعت و لواء نیزجهت اوفرستاد وعموم عمّال دیوانی ورؤسای ساجیّه بتبریك او بواسط شتافتند.

ابن رائق بدستور منشی خود ابوعبدالله نوبختي ابتداء جمیع رؤسای ساجیّه را مقیّد کرد و آن طایفه را با گرفتن و بستن از میان برد وبسپاهیان حجریّه گفت که من این کار را از آن جهت کردم تا بر میزان نفقهٔ شما افزوده شود. چون این خبر ببغداد رسید بقیّهٔ ساجیّه هم که در آن شهر بودند بطرف شام و موصل رفتندو بعد ها ابن رائق بازماندگان ایشان را هم تار و مار کرد و شرّ آن طایفه دفع شد.

طایفهٔ حجریّه ازاین پیش آمد وحشت کرده بمنزل خلیفه آمدند و چادر های خود را در آن نزدیکی برپا کردند. ابن رائق ابتدا چند نفر از سران سپاهی خودرا ببغداد فرستاد سپس خود باجلال تمام بمعیّت بجکم درده روزمانده بآخری ذی‌الحجّه سال ۳۲۴ بدارالخلافه وارد گردید.

درورود ببغداد وزیر خلیفه و رؤسای حجریّه باستقبال او آمدند و ابن رائق ابتدا حجریّه را ببرداشتن چادر های خود از نزدیکی قصرخلیفه مجبور کرد سپس زمام کار ها را دردست گرفت و از این تاریخ عنوان وزارت و دواوین برافتاد وحلّ و عقد جمیع امور درکف کفایت ابن رائق وابوعبدالله نوبختی که دراوایل محرّم ۳۲۵ ببغدادآمد قرارگرفت و مالیاتها تحویل ایشان شد یعنی در حقیقت ابن رائق خلیفه بود و ابو عبدالله نوبختی وزیر واین امیر ودبیر هرقدر میخواستند بخلیفه میدادند و کسی که بر ایشان حکم کند وجود نداشت.

بعد از استیلای ابن رائق برخلافت، امیرالامراء و بجکم اهواز را از دست ابوعبدالله بریدی گرفتند و این مرد مزّور جاه طلب برادران خویش ابو یوسف و ابوالحسین را در بصره گذاشته خود ازطریق دریا بفارس بپناه امیر ابوالحسن علیّ بن بویه گریخت و از او برای استرداد اهواز و دفع ابن رائق و بجکم کمك گرفت. ابن رائق دراوّل سال ۳۲۵ خلیفه را واداشت که با او بواسط حرکت کنند و ازآنجا با بریدی داخل مکاتبه شود تا اگر بقبول فرمان دارالخلافه تن در میدهد و از در اطاعت پیش نمی‌آید بقایای خود را بفرستد والاّ بقصد اوعزیمت کنند. راضی وعدّه‌ای از قراولان حجرّیه بواسط حرکت کردند ولی غالب آن قراولان که از سر نوشت ساجیّه وحشت داشتند برخود ترسیدند. ابن رائق ابتدا اصلاً بایشان اعتنائی نکرد و در حرکتشان اصرار ننمود وهمین امر باعث بر آن شد که حجرّیه بتدریج همه بواسط آمدند. ابن رائق بتدبیر ابوعبدالله نوبختی مصمّم گردید که ریشهٔ فتنهٔ این طایفه رانیز قلع کند و بهمین عزم وظیفهٔ جماعتی از ایشان را قطع نمود و عدّه ایرا ازخدمت خارج ساخت. حجرّیه زیر بار نرفتند و شورش کردند. ابن رائق در ۲۵ محرّم در یك جنك جمع زیادی از آن جماعت را کشت و بقیّه را منهزم ساخت و آنها که ببغداد گریختند بدست صاحب شرطهٔ دارالخلافه کشته شدند وبلای استیلای حجرّیه نیز باین آسانی مرتفع گردید.

کسیکه ابن رائق را باین مقام بلند رساند وآن همه مال را جهت او جمع‌آورد وفتنهٔ ساجیّه وحجرّیه را خواباند ابوعبدالله حسین بن علی نوبختی دبیر اوبود که ابن رائق تدبیر عموم کارهای خودرا باو محوّل کرده وازفرمان اوسرنمی‌پیچید وابوعبدالله از تاریخ محرّم سال ۳۲۵ که ابتدای استقلال و استیلای قطعی ابن رائق است بر بغداد وامور خلافت مدّبر جمیع مصالح ابن رائق گردید و درواقع ابوعبدالله نوبختی از این تاریخ سمت وزارت خلیفه را پیدا کرد(۱).

(۱) کتاب‌الاوراق صولی f.150a و f.121a (نسخهٔ کتابخانهٔ ملّی پاریس) وتجارب‌الامم ج ۵ ص ۲۶۰

ابو عبدالله بریدی جمیع پیشنهادهای خلیفه و ابن رائق را در فرستادن بقایای مالیاتی و واگذاری قشون تحت امر خود بهر کس که از طرف امیرالامراء تعیین شود پذیرفت ؛ ابن رائق مراسلات ابوعبدالله بریدی را بخلیفه نشان داد واز یاران خود در این باب استشاره کرد . ابوعبدالله نوبختی بابن رائق گفت که ابو عبدالله بریدی مردی مکّار و حیله گر است و نباید بقول او اعتماد نمود ولی ابوبکر بن مقاتل از منشیان زیردست نوبختی که طرفدار جدّی ابوعبدالله بریدی بود بقدری درقبولاندن عذربریدی وواگذاری مجدّد اهواز باو اصرارورزید که ابن رائق و خلیفه باردیگر آن ولایت را درضمان ابوعبدالله بریدی قراردادند وببغداد برگشتند واندکی بعد معلوم شد که حقّ باابوعبداللهنوبختی بود چه ابوعبدالله بریدی نه‌دیناری بدارالخلافه فرستادونه لشکریان خود را تسلیم فرستادهٔ امیرالامراء کرد بلکه بر خلاف بقایای حجریّه را دور خود گردآورد ودربصره ببدگوئی از ابن رائق پرداخت و بهمان وضع سابق بتزویر ومسامحه از قبول فرمان دارالخلافه سرپیچید و کار اختلاف بین او وابن رائق بالاخره درسال ۳۲۵ بجنك واستیلای بجکم براهواز کشید وسال بعد عماد الدّوله ابو الحسین احمدبن بویه ازطرف برادر خود علیّ بن بویه بیاری ابوعبد الله بریدی آمد و اهواز را از بجکم پس گرفت .

ابوبکر بن مقاتل که ابوعبدالله نوبختی اورا درخدمت ابن رائق داخل کرده بود بتحریك ابوعبدالله بریدی و ابوعبدالله کوفی دشمنان ابوعبدالله نوبختی برضدّ نوبختی برخاست و ابن رائق را دعوت کردکه ابو عبدالله بریدی را بجای اوبکتابت و وزارت خود اختیار کنند وشرحی ازفوائد این‌امر برابن رائق خواند وگفت که بریدی ۲۰۰۰۰ دینار هدّیه جهت امیرالامرا بمنزل من فرستاده است . ابن رائق که مردی حق‌شناس ودرست پیمان بود زیربارقبول این تکلیف نرفت وگفت که اگربریدی فارس واصفهان را برای من فتح کنند و آنها را بدست خود بمن تنها ببخشد بعزل حسین بن علی نوبختی رضا نخواهم‌داد چه‌اونسبت بمن خیرخواه است و از برکت او این دولت مرا میسّرشده

ابوبکر بن مقاتل گفت حالا که امیر این پیشهاد را نمی‌پذیرد پس واسط و بصره را درضمان بریدی قرار دهد. ابن رائق واگذاری این اعمال را هم موکول برأی ابوعبدالله نوبختی کرد ونیز ابن مقاتل در این مرحله هم بسنك آمد چه ابوعبدالله نوبختی که در این ایّام مریض و بتب وسرفه گرفتار بود باین کار راضی نشد وشرحی از زشتی اعمال بریدی و کفران نعمت وغدر او نسبت بیاقوت درحضور ابن مقاتل بیان کرد واورا در این پیشنهاد ملامت نمود و باین رائق گفت که اگر من زنده بمانم محال است که بریدی بر تو دست یابد ولی اگر بمیرم از خدا خواهم خواست که یا در میان تو و او الفت برقرار سازد و یا ترا بوسیله ای از اقسام حیله های او راحت دارد. ابن رائق گریست واز خدا حیات وزیر خود و هلاك بریدی را مسئلت کرد و چون نوبختی از مجلس خارج شد ابوبکربن مقاتل باین رائق گفت که بریدی ۳۰۰۰۰ دینار هدیه فرستاده وناچار باید درحقّ او التفاتی کرده شود و بهتر آن است که ابوعبدالله کوفی را بحضور بخواهیم و با او گفتگو کنیم. ابن رائق قبول کرد و ابوبکر شرح قضیّه را بابوعبدالله بریدی نوشت و کوفی بنیابت از جانب او ببغداد آمد.

رسیدن ابو عبدالله کوفی ببغداد و ناخوشی ابوعبدالله نوبختی و بیخبری داماد وبرادر زادهٔ او یعنی علیّ بن احمد بن علی نوبختی (۱) کار را یکسره کرد و بالاخره مقصود ابوعبدالله بریدی و ابوعبدالله کوفی وابوبکربن مقاتل بعمل آمد باین شکل که ابوعبدالله نوبختی بعلّت ناخوشی مدّتی نتوانست بر سرکار خود بیاید و درغیاب خود علیّ بن احمد نوبختی داماد وبرادرزادهٔ خویش را بجای خود گذاشت. ابوعبدالله کوفی و ابن مقاتل اورا فریفتند ودرانجام نقشه‌ای که در پیش داشتند اورا باخود یار کردند. روزی ابن‌مقاتل باین رائق گفت که اگر امیر درحفظ پیمان و درستی عهد اصرار دارد باید بمصالح امور نیز متوجّه باشد. ابوعبدالله نوبختی درشرف مردن است وکارها ازنظم افتاده. ابن رائق باستناد قول طبیب بیان اورا نپذیرفت. ابن‌مقاتل گفت که طبیب چون شدّت علاقهٔ امیر را بنوبختی میداند نمیخواهد

(۱) علیّ بن احمد نوبختی درسال ۳۲۳ ازجلهٔ کتّاب بغداد بود ودرموقعیکه ابوعلی بن مقلهٔ وزیر، ابوالحسن علیّ بن عیسی را محبوس کرد علیّ بن احمد نوبختی با علیّ بن عیسی مکاتبه میکرد و وقایع را باطّلاع او میرساند (تجارب الامم ج ۵ ص ۳۲٤) وما باز درفصل یازدهم از این شخص گفتگو خواهیم کرد.

که رسانندهٔ خبر بد باشد ، امیر خوب است که حقیقت قضیّه را از برادر زاده وداماد ابو عبدالله نوبختی تحقیق کند و در ضمن علیّ بن احمد را با خود یار ساخت که من امیر را راضی کرده ام که پس از عزل ابو عبدالله نوبختی وزارت خود را بتو بخشد ، اگر ازتو حال اورا پرسید جواب یأس بده ومردن اورا در نظر ابن رائق امری مسلّم قلمداد نما . علیّ بن احمد نیز درحضور ابن رائق بر سر و صورت خود زد و سخت بر حالت عمّ خویش گریست و گفت که امیر باید او را از شمار اموات بداند . ابن رائق از این واقعه بی نهایت متأ لم گردید وگفت که اگربا دادن فدیه جان کسی را میشد خرید حاضربودم تمام ملك خود را دربازخرید جان ابوعبدالله نوبختی بفدیه بدهم سپس ابن مقاتل را مخاطب ساخته از او تکلیف جانشینی نوبختیرا خواست . ابن‌مقاتل گفت ابوعبد الله احمدبن علی کوفی که مردی پاکدامن وامین‌است وازهمه جهت‌نظیرحسین بن‌علی نوبختی است و مانند او دست پروردهٔ ابو یعقوب اسحاق بن اسماعیل نوبختی میباشد برای این مقام از هر کس شایسته تراست . ابن رائق کوفی را سمت وزارت خود داد و تدبیر جمیع اموریرا که در دست نوبختی بود باو واگذاشت و نوبختی باین ترتیب بعد از سه ماه و هشت روز وزارت از کار دور شد و زمام مشاغل در دست اعوان بریدی قرارگرفت و اوبشادی این فتح ۱۰۰۰۰۰ دینار پیش‌ابوعبدالله کوفی فرستاد و چون مرض ابوعبدالله نوبختی روبیهبودی گذاشت کسانی که مدار کارها شده بودند نگذاشتند که ابن رائق از آن اطّلاع حاصل کند (۱) .

غصّهٔ پیش آمد این قضایا و خرابیهائی که پس از استیلای ابوعبد الله کوفی وابن مقاتل دربغداد وپسران بریدی درخوزستان وبصره بروزکرد ابوعبدالله نوبختی را از پا در آورد وچون دید رشتهٔ انتظام عموم کارها که بتدبیر او سر و صورت گرفته بود یکباره از هم پاشید بیشتر ناتوان شد وبالاخره بمرض سل مبتلی گردید (۱) و سال بعد یعنی در ۳۲٦ بهمان‌مرض فوت کرد (۲) و باین شکل‌چراغ زندگانی‌یکی از مدّبرترین

(۱) تجارب‌الامم ج ۵ ص ۲٦۰ - ۲٦۲ .

(۱) تجارب‌الامم ج ۵ ص ۲٦۷ . (۲) تکملة تاریخ‌الطّبری f. 73a (نسخهٔ کتابخانهٔ ملّی پاریس)

مردمی که بدست او اوضاع خلافت سرو صورتی گرفته وفتنه های بزرگی خوابیده بود خاموش شد . اززندگانی علمی وادبی ابوعبدالله حسین بن علی بدبختانه چندان اطلاعی در دست نداریم ولی مسلّم است که او نیزمانند سایر افراد خاندان فاضل نوبختی اهل ادب بوده بخصوص که دردستگاه پدرادیب و ادب پرور خود ابوالحسین علیّ بن عبّاس و خویش شاعر دوست خود ابو یعقوب اسحاق بن اسماعیل تربیت یافته بود و پسرش ابو محمّد حسن بن حسین نیز ازاجلّهٔ علمای امامیّه است که در فصل سیزدهم باحوال او اشاره خواهد شد و شاهد این مطلب آنکه خطیب بغدادی یك قطعه از اخبار بحتری شاعر را بسه واسطه از ابوعبدالله روایت می‌نماید(۱) .

(۱) تاریخ بغداد ج ۱۳ ص ٤٤٧

فصل یازدهم

شیخ ابوالقاسم حسین بن روح

(وفاتش در ۱۸ شعبان ۳۲۶)

بعد از ابوسهل اسماعیل بن علی مشهورترین افراد خاندان نوبختی ابوالقاسم حسین بن روح بن ابی بحر است و عمدهٔ اشتهار او بواسطهٔ مقام دینی بزرگی است که در میان شیعهٔ امامیّه دارد و از نوّاب اربعهٔ حضرت قائم محسوب میشود .

ابوالقاسم حسین بن روح بعقیدهٔ شیعهٔ امامیّه سوّمین نایب حضرت حجّتست در زمان غیبت صغری و او بعد از ابوعمر و عثمان بن سعید عَمری و پسر این شخص یعنی ابو جعفر محمّد بن عثمان بن سعید عَمری باین مقام بر گزیده شده است .

توّلد حضرت حجّت یعنی ابوالقاسم محمّد بن حسن عسکری ملقّب بقائم آل محمّد بروایت علمای اخبار امامیّه در سال ۲۵۶ هجری اتّفاق افتاده و شروع غیبت صغری از چهار سال بعد از توّلد آن حضرت یعنی از سال ۲۶۰ بوده(۱) و دورهٔ غیبت صغری ازسال ۲۶۰ تاسال ۳۲۹ که سال فوت چهارمین نائب حضرت است یعنی ۶۹ سال طول کشیده است و ازسال ۳۲۹ ببعد دورهٔ غیبت کبری‌است که هنوز نیز دوام دارد .

از سال ۲۵۶ یعنی از سال توّلد حضرت قائم ببعد در تمام مدّت غیبت صغری بین حضرت حجّت یعنی امام غائب وشیعیان امامیّه چهارنفر که اوّلین آنها ازطرف امام دهم و یازدهم تعیین و سه نفر دیگر ازطرف سلف خود منصوب شده اند رابط بوده وعنوان سفارت ودربین امامیّه سمت نیابت حضرت حجّت را داشته اند، عرایض ومستدعیات شیعیان‌را بامام غایب میرساندە وبدستورحضرت بایشان جواب میدادە‌اند واین جوابها بصورت توقیع بردست سفرا یعنی نوّاب اربعه صادر میشده است .

(۱) کتاب الغیبة طوسی ص ۱۶۷ و ۲۷۵ .

اسامی نوّاب اربعه و دورهٔ نیابت هر کدام از ایشان بقرار ذیل است :

۱ ـ ابوعمرو عثمان بن سعید عَمری که اورا امام ابوالحسن علی بن محمّد هادی وامام ابومحمّد حسن بن علی عسکری باین مقام برگزیده بودند ؛

۲ ـ پسر او ابوجعفر محمّد بن عثمان بن سعید عَمری. دورهٔ نیابت پدر و پسر ازسال ۲۶۰ تا ۳۰٤ یا جمادی الاولی ۳۰۵ طول کشیده (۱) ؛

۳ ـ ابوالقاسم حسین بن روح بن ابی بحر نوبختی (از ۳۰۵ تا شعبان ۳۲۶) ؛

٤ ـ ابوالحسین علی بن محمّد سمّری (از شعبان ۳۲۶ تا شعبان ۳۲۹) .

نگارنده با اینکه درکتب و منابع موجوده تفحّص بسیار کردم بتشخیص رابطهٔ قرابت ابو القاسم حسین بن روح باسایر افراد خاندان نوبختی موفّق نیامدم و بالاخره ندانستم که او با آل نوبخت چه نسبتی داشته همینقدر معلوم شدکه وی از بستگان نزدیك ابوعبدالله حسین بن علی نوبختی وزیر ابن رائق بوده و چنانکه خواهیم گفت بر او تسلّط و نفوذ کلّی داشته است .

در نوبختی بودن ابو القاسم حسین بن روح هیچ تردید نیست چه عموم اصحاب رجال و علمای اخبار او را نوبختی نوشته اند و او با خاندان نوبختی و بزرگان ایشان درعصر خودمثل ابوسهل اسماعیل بن علی وابوعبدالله حسین بن علی وزیر ابن رائق مخلوط و محشور بوده و درکار ها بصلاحدید یکدیگر میرفته اند بعلاوه بعد از مرگ نیز اورا در مقابر نوبختیّه دفن کرده و درحیات خود نیز عدّه ای از بنی نوبخت از محارم اسرار او محسوب میشده اند و سمت کتابت اورا داشته و این جمله از مطالبی که بعد ذکر خواهیم کرد واضح خواهد شد .

(۱) تاریخ وفات ابوعمرو عثمان بن سعید نایب اوّل امام معلوم قطعی نیست و بهمین جهت درست نمیتوانیم دورهٔ نیابت او را معیّن کنیم ولی چون پسرش که در ۳۰٤ یا ۳۰۵ وفات یافته قریب پنجاه سال این مقام را داشته پس از حوالی همان سال ۲۶۰ نایب امام بوده است و ابوجعفر حتّی در ایّام پدر نیز سمت وکالت داشته است (رجال کشّی ص ۳۳۰ و کتاب الغیبة طوسی ص ۲۲۸) .

ابو القاسم حسین بن روح بن ابی بحررا مورّخین وعلمای اخبار گاهی نوبختی (۱) زمانی روحی (۲) گاهی حسین بن روح بن بنی نوبخت (۳) وبعضی اوقات قمّی (٤) نوشته‌اند و شمس الدّین ذهبی بنقل از یك نفر از مورّخین شیعه یعنی یحیی بن ابی طیّ (متوفّی سال ٦۳۰) نسبتی برای او ذکر میکند که باقرار ذهبی در نسخهٔ تاریخ یحیی بن ابی طیّ باخطّی مغلق و سقیم نوشته شده بوده وبهمین جهت ضبط صحیح آن معلوم نیست وآن (القینی ؟) یا (القیبي) است و احتمال کلّی دارد که این نسبت همان القمّی باشد که کشّی در رجال خود آنرا در دنبال اسم حسین بن روح ذکر میکند و امریکه شاید قمی بودن حسین بن روح را تأیید نماید معرفت اوست بزبان آبی زبان مردم آبه از مضافات قدیم قم (۵) و اگر این نسبت قمی صحیح باشد باید گفت که حسین بن روح ازطرف پدر از خاندانی بوده است که باخاندان نوبختی که همه اهل بغداد محسوب میشده خویشی نداشته اند بلکه نسبت نوبختی که بحسین بن روح داده شده نظر بوصلتی بوده است که پدر او باخاندان نوبختی کرده و حسین بن روح هم مثل ابومحمّد حسن بن موسی خواهر زادهٔ ابوسهل اسماعیل بن علی نوبختی ازطرف مادر نوبختی بوده است . بهرحال چه حسین بن روح ازمردم قم باشد چه از شهری دیگر گویا اواز طرف مادر خود بخاندان نوبختی منتسب شده چه درفهرست اعضای خاندان نوبختی نه نام روح پدر او و نه اسم جدّش ابی بحر دیده میشود .

حسین بن روح نوبختی حتّی درایّام امامت امام یازدهم حضرت امام ابومحمّد حسن بن علي عسکری ازصحابهٔ خاصّ بشمار میرفته وباصطلاح «باب» امام یازدهم بوده (٦) وقطعه‌ای ازاخبار ائمّهٔ سابق راهم که از دیگران شنیده بوده نقل می کرده است (۷) .

(۱) کتاب الغیبة طوسی ص۲٤۲ وکتاب الأوراق صولی f. 147a ومناقب ابن شهرآشوب ص ٤۵۸
(۲) کتاب الغیبة ص ۲۰۹ و ۲٤۱ و کمال الدّین ص ۲۷۵ و ۲۷٦ و ۲۸٦ .
(۳) کتاب الاحتجاج طبرسی ص ۲٤۵ . (٤) رجال کشّی ص ۳٤۵ . (۵) کمال الدّین ص ۲۷۷ وغیبت طوسی ص۲۰۹-۲۱۰ . (٦) مناقب ابن شهر آشوب ص ٤۵۸ (چاپ طهران).
(۷) مناقب ص ٤٦۰ وغیبت طوسی ۱۵۳ - درمناقب چاپ بمبئی در هر دو مورد حسن بن روح بطبع رسیده .

بعدار فوت نایب دوّم حضرت حجّت یعنی ابو جعفر محمّدبن عثمان بن سعید عمری که در سال ۳۰٤ یا بروایتی دو اواخر جمادی الاولی سال ۳۰٥ اتّفاق افتاده نیابت و وکالت امام غائب و مقام سفارت بین شیعیان امامی و حجّت خدا بر خلق یعنی حضرت امام مهدی قائم بشیخ ابوالقاسم حسین بن روح بن ابی بحر نوبختی وا گذار گردیده است و نصب رسمی او که از مدّتی پیش عنوان « بابیّت » داشته است از طرف نایب سابق در حضور جماعتی از وجوه طایفه امامیّه مثل ابو علی محمّدبن همام اسکافی (۱) و و ابو عبدالله بن محمّد کاتب و ابوعبدالله باقطانی و ابو سهل اسماعیل بن علی نوبختی و ابو عبدالله حسن بن علي الوجناء نصیبی صورت گرفته است(۲).

حسین بن روح چنانکه گفتیم در ایّام حیات ابو جعفر عمری از خواص و معتمدین او و از جملهٔ اصحاب امام یازدهم محسوب میشده و او در نزد وکیل دوّم امام غایب تا آنجا منزلت و قرب داشته که ابو جعفر پس از آنکه رؤسای امامیّه را بطبقات چند تقسیم کرد باوّل کسی که اجازهٔ ورود بر خود داده ابوالقاسم حسین بن روح بوده است(۳).

امّ کلثوم دختر ابو جعفر عمروی چنین میگوید که : « حسین بن روح از چند سال قبل از فوت پدرم ابو جعفر وکیل او بوده و در امر املاك او نظارت داشته و اسرار دینی را ازجانب او برؤسای شیعه میرسانده و از خواصّ و محارم او بشمار میرفته تا آنجا که بعلّت انس و نزدیکی ، پدرم حکایاتی را که بین او و کنیزکانش

(۱) ابو علی محمّد بن همام بن سهیل بن بیزان اسکافی بغدادی یکی از بزرگان شیوخ امامیّه است که اجداد او زردشتی بوده اند و او مؤلّف کتابی است در تاریخ ائمّه بنام الأنوار (ابو سهل اسماعیل بن علي نوبختی معاصر او نیز چنانکه دیدیم کتابی در همین موضوع بهمین نام داشته است ، رجوع کنید بصفحهٔ ۱۱۷ از همین کتاب) . وفات اورا نجاشی در پنج شنبه ۱۸ جمادي الاخری سال ۳۳٦ ؟ و تولد او را در دو شنبه ٦ ذي الحجّه ۲٥۸ نوشته (رجال نجاشي ص ۲٦۹) ولي خطیب بغدادی و ابن شهر آشوب وفات او را در جمادی الاخری سال ۳۳۲ ضبط کرده اند (تاریخ بغداد ج ۳ ص ۳٦٥ و رجال استرابادی ص ۳٤۸ بنقل از معالم العلماء ابن شهرآشوب) و ذکر این اسکافی باز در ضمن این فصل خواهد آمد .

(۲) غیبت طوسي ص ۲٤۲ (۳) تاریخ الاسلام ذهبی f. 132 b

میگذشته باو میگفته و هر ماهه سي دینار برای گذران معیشت باو می داده است و این مبلغ غیر از مالهائی بود که باو از طرف وزرا و رؤسای شیعه مثل آل فرات میرسید چه حسین بن روح پیش ایشان بجلالت مقام وقدر ومنزلت ملحوظ و محترم بود، این جمله بتدریج حسین بن روح را در چشم شیعیان بزرگ کرد و اختصاص او بپدرم ومراتب وثوق و دیانت و فضل اونیز روز بروز مقام او را درمیان شیعه استوارتر نمود تا آنکه از طرف پدرم بنیابت و سفارت منصوب گردید(۱) »

ابو جعفر عمری از دو سال قبل از فوت خود بشیعیانی که بعنوان مال امام و غیره اموالي جهت تسلیم پیش او می آوردند امر میداده است که آنها را بدون مطالبهٔ قبض بحسین بن روح واگذار کنند و کسی که در این کار مماطله یا خوداری میکرد مورد سخط ابو جعفر قرار میگرفت(۲).

بعد از وفات ابوجعفر عمری و وصیّت او در نصب حسین بن روح بعنوان نایب سوم امام غایب ابوالقاسم حسین بن روح بدارالنیابة در بغداد آمد ورسماً جلوس کرد ووجوه و بزرگان شیعه گرد او نشتند، خادم ابوجعفر یعنی ذکاء حاضرشد وبا او عصا (عکّازه) وکلید صندوقچهٔ ابوجعفر بود. گفت ابوجعفر مرا فرموده است که چون مرا بخاك سپردی و ابوالقاسم بر جای من نشست این اشیاء را تسلیم او کن، این صندوقچه حاوی خواتیم ائمّه است، حسین بن روح درآخر آن روز با جماعتی ازشیعه از دارالنّیابة بیرون آمدوجمعاً بخانهٔ ابو جعفر محمّد بن علی شلمغانی رفتند(۳). واول توقیعی که بدست حسین بن روح صادرشده بتاریخ یکشنبه ۲٤ شوّال سال ۳۰۵ مورّخست(٤).

اختیار حسین بن روح بنیابت امام با وجود وصیّت ابو جعفر عمری بدون مخالفت صورت نگرفت چه ابوجعفر قریب ده‌تن از خواصّ شیعیان را زیر دست داشت که در بغداد باجرای اوامر او میپرداختند و حسین بن روح که از آن جمله بود آن مقام اختصاص را که دیگران داشتند نداشت وبهمین جهت کمتر کسی تصوّرمیکرد که

(۱) الغیبة طوسی ص۲٤۲-۲٤۳ (۲) ایضاً ص ۲۳۹ - ۲٤۰ وص ۲٤۱ وکمال الدّین ص ۲۷۵ - ۲۷۶ (۳) تاریخ‌الاسلام ذهبی f. 132b (٤) کتاب الغیبه ص ۲٤۳

او بجانشینی ابوجعفر منصوب شود[۱] بعلاوه ازبزرگان شیعه کسان دیگری نیز درهمان ایّام ملحوظ ومحترم بودند که تصوّر انتصاب ایشان بمقام نیابت بیشتر میرفته است تا حسین بن روح ویکی از آن جمله بوده است عالم متکلّم بزرك ابو سهل اسماعیل بن علی نوبختی ؛ چنانکه بعد ازاعلان مقام ابوالقاسم حسین بن روح کسی ازابوسهل نوبختی علّت این امر وحکمت منصوب نشدن اورا پرسید ، اوگفت کسانیکه حسین بن روح را باین منزلت برگزیده اند از ما بیناترند ، کار من مناظرهٔ با خصم و بحث و گفتگو با ایشان است . اگر من مکان امام غایب را چنانکه ابوالقاسم میداند میدانستم شاید در تنگنای محاجّه او رابخصم مینمودم درصورتیکه ابوالقاسم اگر امام را زیر دامن خود پنهان داشته باشد واورا بامقراض ریزریز کنند امام را آشکار نخواهد ساخت[۲] .

از جمله کسانیکه در ابتدا منکر وکالت حسین بن روح شده‌اند یکی ابو عبدالله حسین بن علي الوجناء نصیبی است که در جلسهٔ انتصاب او باین مقام ازطرف ابو جعفر عمری در جزء روسای امامیّه حضور داشت . این شخص را بالاخره در سال ۳۰۷ محمّد بن فضل موصلی یکی دیگر از شیوخ شیعه ببغداد آورده بخدمت حسین روح برد و او از آن تاریخ بصحّت وکالت شیخ ابوالقاسم نوبختی اقرار آورد[۳] .

حسین بن روح ازسال انتصاب خود بمقام نیابت تااوان وزارت حامد بن العبّاس (از جمادی الاخری سال ۳۰۶ تا ماه ربیع الآخر سال ۳۱۱) بحرمت تمام در بغداد میزیست و منزل او محلّ رفت وآمد امرا و اعیان و وزرای معزول بود مخصوصاً چون خاندان فرات چنانکه گفتیم بشخص او بنظر احترام می نگریستند و از پیروان مذهب امامی محسوب میشدند تا این خاندان روی کار بودند و وزارت المقتدر بالله و مشاغل عمدهٔ دولتی دیگر را در دست داشتند کسی مزاحم حسین بن روح و اصحاب او نمیشد و شیعیان از اطراف اموالی را که برساندن آنها ملزم بودند بخدمت او می‌آوردند ولي همینکه آل فرات بدست حامد بن العبّاس وطرفداران

---

(۱) کتاب الغیبة طوسی ص ۲۴۰ . (۲) ایضاً ص ۲۰۵ (۳) ایضاً ص ۲۰۵ - ۲۰۶

او از کار افتادند و وزیر جدید بحبس و بند و مصادرهٔ آل فرات و بستگان ایشان قیام کرد بین او و حسین بن روح نیز وقایع سختی واقع شد که شرح و تفصیل آنها درست بما نرسیده و اساساً زندگی نایب سوّم امام از این تاریخ تا سال ۳۱۷ که از حبس خارج شده است روشن نیست فقط سه نکتهٔ ذیل را از بیانات مورّخین میتوان استنباط کرد:

۱ ـ حسین بن روح در سال ۳۱۲ بعلّت مالی که دیوان از او مطالبه میکرده‌است بحبس افتاده و تاریخ شروع حبس او یعنی سال ۳۱۲ را از دو طریق میتوانیم استخراج کنیم اوّلاً بشهادت اخبار شیعه حسین بن روح در ذی الحجّهٔ سال ۳۱۲ در دستگاه مقتدر خلیفه محبوس بوده (۱)، ثانیاً مدّت حبس او پنج سال طول کشیده و چون او در محرّم سال ۳۱۷ از حبس نجات یافته (۲) پنج سال قبل ازآن با همان سال ۳۱۲ مقارن میشود.

۲ ـ حسین بن روح مدّتی را پنهان میزیسته و او در این مدّت ابوجعفر محمّد بن علی شَلْمَغانی معروف بابْنُ العَزاقِر را بنیابت خود نصب کرده و شلمغانی بین او و شیعیان واسطه و سفیر محسوب میشده است (۳) و این دورهٔ استتار لابد قبل از شروع حبس او بوده چه قبل از این تاریخ بوده است که شلمغانی در حال استقامت سر میکرده و هنوز راه خلاف مسلك امامیّه وادّعای نبوّت والوهیّت نرفته بود، ابتدای انحراف او ازهمین سال ۳۱۲ است و در ذی الحجّهٔ همین سال ۳۱۲ است که حسین بن روح از محبس توقیعی در لعن او صادر کرده (٤).

۳ ـ مقتدر خلیفه در حبس حسین بن روح بی دخالت نبوده چه این خلیفه موقعیکه خود در ۱۵ محرّم سال ۳۱۷ بتوسّط لشکریان مونس المظفّر وابوالهیجا عبدالله بن حمدان بحبس افتاد واز خلافت خلع شد مونس المظفّر عدّه‌ای ازمحبوسین را که در دستگاه او حبس بودند آزاد کرد واز جملهٔ ایشان یکی حسین بن روح بود که

(۱) کتاب الغیبة طوسی ص ۲۰۰ (۲) تاریخ الاسلام f. 133 a وصلة عریب ص ۱٤۱ (۳) کتاب الغیبة طوسی ص ۱۹۶ (٤) کتاب الغیبة طوسی ص ۲۰۰

مونس اورا بخانهٔ خود برگرداند . چون با مقتدر ازحسین بن روح سخن گفتند گفت اورا رها کنید که هربلائی بر سر ما آمد از خطا کاری او بود [۱] لیکن درست معلوم نشد که حسین بن روح در قضیّهٔ گرفتاریهای مقتدر چه دخالتی داشته و خلیفه بچه امری اشاره میکند .

احتمال کلّی دارد که دشمنان حسین بن روح چنانکه ذهبی اشاره میکند اورا بمراودهٔ با قرامطه که در این ایّام برسواحل خلیج فارس وحجاز استیلا یافته و اسباب وحشت مردم بغداد را فراهم ساخته بودند متّهم کرده باشند چه بنا بنقل این مورّخ حسین بن روح بمکاتبهٔ با قرامطه و دعوت ایشان بمحاصرهٔ بغداد متّهم شده بوده وحسین بن روح با عباراتی که حاکی ازرزانت ووفور عقل ودهاء وعلم اوست ازخود دفاع کرده بوده [۲] و این تهمت یعنی مربوط بودن با قرامطه در آن ایّام در بغداد خیلی شیوع داشته و ابوالحسن بن الفرات وزیر وپسر اومحسّن دوستان حسین بن روح را نیز بهمین نسبت و با عناوین قرمطی کبیر و قرمطی صغیر دشمنان ایشان حبس و مصادره کرده بالاخره بقتل رسانیدند . بهرحال علّت حقیقی حبس حسین بن روح هرچه بوده عمّال دیوانی او را ببهانهٔ طلب مالی در حبس انداخته بوده اند [۳] .

بعد از خلاص از حبس حسین بن روح باز دربغداد بهمان عزّت و احترام سابق بادارهٔ امور دینی شیعه مشغول شد و امامیّه اموالی را که برعهده داشتند باو میرساندند وچون در این دوره چند نفر از آل نوبخت مثل ابویعقوب اسحاق بن اسماعیل (مقتول در ۳۲۲) و ابوالحسین علیّ بن عبّاس (۲٤٤ ـ ۳۲٤) و ابو عبدالله حسین علی نوبختی (وفاتش در ۳۲٦) در دربار خلفا وامرای لشکری مقامهای مهمّ داشتند [٤] دیگر کسی نمیتوانست چندان اسباب زحمت ابوالقاسم حسین بن روح را فراهم آورد بلکه بر خلاف در این دوره منزل او محلّ رفت و آمد بزرگان اعیان بغداد و رجال درباری و وزرای سابق شد و بعضی از ایشان در پیشرفت کار های خود پیش خلفا و

(۱) تاریخ الاسلام ذهبی f. 133 a (۲) تاریخ الاسلام f. 133 a (۳) صلة عریب ص ۱٤۱

(٤) رجوع کنید بشرح حال هریك از این سه نفر در فصول سابق .

امرا ازحسین بن روح استمداد میجستند چنانکه ابو علی بن مقله درسال ۳۲۵ باو متوسّل شد وحسین بن روح درباب اصلاح کار او باابوعبدالله حسین بن علی نوبختی وزیر ابن رائق گفتگو کرد وابوعبدالله مهمّ او را پیش ابن رائق فیصل داد و توضیح این مطلب آنکه چون محمّد بن رائق مدبّر امور مملکت وخلافت گردید امرداد عموم ضیاع ابن مقله و پسر او را تصرّف کنند و موقعیکه ببغداد رسید (جمعه ۲۴ ذی الحجّه ۳۲۴) ابوعلی بن مقله بملاقات او ووزیرش ابوعبدالله نوبختی رفت تاشاید ازاملاك خود رفع توقیف نماید و درضمن تشبّثاتی که میکرد وقتی نیزدراین کار ازحسین بن روح استمداد جست و حسین بن روح نیز بوسیلهٔ ابو عبدالله نوبختی با ابن رائق در آن باب مذاکره کرده موقّتاً کار ابن مقله را اصلاح نمود و ابن رائق امر داد تا ابوعبدالله نوبختی در خانهٔ ابن مقله را که بسته بودند باز کنند (۱).

این واقعه یعنی تشبّث ابن مقله بذیل عنایت حسین بن روح چنانکه صولی اشاره میکند در سال ۳۲۵ اتّفاق افتاده و چون در ایّام وزارت حسین بن علی نوبختی که سه ماه و هشت روز بیشتر طول نکشیده بوده (۲) (از اوایل محرّم ۳۲۵ تا اواسط ربیع الاوّل همان سال) پس بایستی در همین فاصله واقع شده باشد.

در قسمت عمدهٔ ایّام خلافت راضی (۳۲۲ـ۳۲۹) حسین بن روح دربغداد در میان شیعیان مقامی بس جلیل داشت و بواسطهٔ کثرت مالی که طایفهٔ امامیّه نزد او می آوردند ذکر حشمت و فراوانی ثروت او نظر خلیفه و عمّال دیوانی را که در این اوقات دوچار دست تنگی بودند جلب کرده بود و خلیفه غالباً از او سخن میگفت. ابوبکر محمّد بن یحیی صولي مؤلّف کتاب الاوراق (وفاتش در ۳۳۵ یا ۳۳۶) که از معاصرین حسین بن روح بوده میگوید که: « راضی همیشه با ما میگفت که بی میل نبودم که هزار نفر مثل حسین بن روح وجود داشت و امامیّه اموال خود را بایشان می بخشیدند تا خداوند باین وسیله آن طایفه را نیازمند میکرد، توانگر شدن امثال حسین بن روح از گرفتن اموال امامیّه چندان مرا ناپسند نمیآید (۳) »

(۱) کتاب الاوراق صولي f. 122a (۲) تجارب الامم ج ۵ ص ۳۶۴ . (۳) کتاب الاوراق f. 147a

ابو القاسم حسین بن روح بتصدیق مخالف و مؤالف از فهیمترین و عاقل ترین مردم روزگار بوده (۱) و در بغداد در میان مردم و پیش خلفاء بعزّت و احترام تمام میزیسته ومخصوصاً درنزد مقتدرخلیفه ومادراو سیّده منزلتی عظیم داشته وچون مردی عاقل ومصلحت‌شناس بوده است در میان ایشان بتقیّه عمل‌میکرده است وشیخ طوسی دو حکایت از اودراین باب نقل میکند.(۲)

وفات شیخ ابوالقاسم حسین بن روح نوبختی در چهار شنبه ۱۸ شعبان ۳۲۶ در شب اتّفاق افتاده (۳) و او را در نوبختیّه در دربندی که خانهٔ علیّ بن احمد بن علی نوبختی (٤)درآنجا بوده بخاك سپرده‌اند(٥) . این قبرهنوز درمحلّ سابق نوبختیّه دربغداد باقی است وآن درخانه ایست درمحلّهٔ « سوق العطّارین » درطرف راست وجانب شرقی این محلّه.(٦)

شرح حال حسین بن روح را رواة و مورّخین شیعه درکتب خود بتفصیل ذکر کرده بوده اند ولی ازبدبختی هیچکدام ازاین تألیفات بزمان ما نرسیده است . از آنجمله ابوالعبّاس احمد بن علیّ بن نوح سیرافي از بزرگان مصنّفین شیعه وازشیوخ روایت نجاشی صاحب رجال (۳۷۲ ـ ٤٥٠) کتابی داشته است بنام اخبار وکلاء اربعه و او بیشتر اخبار این کتاب را از ابو نصر هِبَة الله بن احمد بن محمّد کاتب اخذ کرده بوده است و این ابو نصر که از طرف پدر نوادهٔ امّ کلثوم دختر ابو جعفر عمری و از طرف مادر نوبختی خود باین خاندان منتسب بوده(۷) یکی از راویان مهمّ اخبار حسین روح است و از او اخبار بسیار در باب نایب سوّم امام غایب مروی است .

یکی دیگر از مورّخین شیعی مذهب حلب باسم منتجب الدّین ابوزکریّا یحیی بن اَبی طیّ نجّار حَلَبی ققمانی (متوفّی سال ٦۳۰) درکتاب تاریخ خود در ضمن شش ورقه

(۱) غیبت طوسی ص ۲۰۰ و تاریخ الاسلام ذهبی f. 132 b و f. 133 a

(۲) غیبت طوسی ص ۲۰۰ـ ۲۰۲ (۳) کتاب الاوراق صولی f. 127 (٤) رجوع کنید بصفحهٔ ۲۰۹ از همین کتاب (٥) غیبت طوسی ص ۲۰۲ (٦) احسن الودیعة ج ۲ ص ۲۲۲

(۷) غیبت طوسي ص ۲٤۲

شرح حال حسین بن روح را نوشته بوده و شمس الدّین ذهبی آن را در دست داشته و خلاصهٔ آنرا در تاریخ الاسلام در ضمن وقایع سال ۳۲۶ آورده است(۱).

حسین بن روح و شلمغانی

یکی از جمله کسانی که بمخالفت با حسین بن روح بر خاست و از راه حسد بتأسیس مذهب جدیدی قیام کرد ابوجعفر محمّدبن علی بود از مردم قریهٔ شَلْمَغان از قراءِ واسط و او را ابنُ‌العَزاقِر و پیروانش را نیز بهمین مناسبت عَزاقریّه می خوانده اند.

این شخص یکی از کتّاب بغداد و یکی ازمؤلّفین و علمای شیعهٔ امامیّه بود ودرحال استقامت یعنی قبل از قیام بتأسیس مذهبی تازه و انحراف ازتبعیّت ازحسین بن روح پیش طایفهٔ امامیّه مقامی جلیل داشت ومؤلّفات او طرف رجوع‌واستفادهٔ این جماعت بود تا آنجا که حسین بن روح در همان روز که رسماً بمقام ابوجعفر عمری نشست پس ازاجرای آداب رسمی این کار باجماعتی ازوجوه شیعه بخانهٔ‌شلمغانی رفت و هنگامیکه پنهان شده بود بشرحیکه دیدیم شلمغانی را بنیابت خود منصوب کرد و شلمغانی در این دوره بین او و طایفهٔ امامیّه رابط و سفیر بود و توقیعات حضرت قائم بتوسّط حسین بن روح بدست شلمغانی صادر میشد ومردم دررفع حوائج

(۱) ابن ابی‌طَیّ مؤلّف تاریخی است از شهر حلب بنام عُقودُ الْجَواهِر وذکر او را ابوالفضل‌محمّد بن شحنهٔ حلبی (۸۰۴ - ۸۹۰) درتاریخ حلب آورده و او از خاندان بنی ابي طيّ است که مثل خانواده های‌بنی زهره وآل‌جرادة ازخاندانهای شیعی مذهب حلب بوده اند (در باب این اطّلاع نگارنده مرهون رهنمائی حضرت آقای شیخ الاسلام زنجانی است) و بعضی ازافراد این خانواده را صاحب کتاب اَمَل الْآمل و مؤلّف روضات الجنّات در کتب خود مذکور داشته اند (اَمَل الْآمِل ص ۴۸۸ در حاشیهٔ ذیل رجال استرابادی و روضات الجنّات ص ۴۰۰ - ۴۰۱) نسبت این شخص را ذهبی در نسخه ای که دردست داشته درست نتوانسته است بخواند وآقای لوئی ماسین یون که احوال اورا ازالوافی بالوفیات‌تألیف صَفَدي نقل‌کرده آنرا غسّاني ضبط نموده است ولي صحیح نسبت این‌مورّخ همان قفعانی است که صاحب روضات الجنّات درکتاب خود آنرا تصریح‌کرده است . ذکر ابن یحیی بن ابی طیّ درکتاب طبقاة المفسّرین تألیف جلال الدّین سیوطی نیزآمده است (رجوع‌کنید بآن کتاب ص ۴۷ چاپ فرنگ) ومقریزی نیز درخطط خود مکرّر از ابن ابی طيّ نقل میکند . رجوع‌کنید نیز به L. Massignon, Recueil des textes concernant la mystique p. 226-227

و حلّ مهمّات خود باو مراجعه مینمودند.(۱)

تاریخ خروج شلمغانی از تبعیّت حسین‌بن روح درست معلوم نیست چه نمیدانیم که حسین بن روح در چه موقع درخفا میزیسته و دورهٔ استتار او چه اندازه طول کشیده است ولی از قراین چنین معلوم میشود که دورهٔ پنهان زیستن او مصادف بوده است با شروع ایّام وزارت حامد بن العبّاس که از جمادی الاخری سال ۳۰۶ تا ربیع الآخر ۳۱۱ طول کشیده.

چنین تصوّر میرود که شلمغانی در همین مدّت استتار حسین بن روح ازموقع استفاده کرده و جماعتی ازخواصّ ومتنفّذین شیعه‌را بطرف خود خوانده است وگویا ابتدا هم غرض او گرفتن مقام حسین بن روح و «باب» قلمدادن خود بجای او بوده و بعدها کار ادّعای او بالا گرفته و دعوت نبوّت و الوهیّت نیز کرده است.

اوّل موقعیکه سرّ شلمغانی و دعاوی او فاش شد بشهادت ابن‌الاثیر در همان اوان وزارت حامدبن العبّاس بوده و کسی که پرده از روی این کار برداشته است حسین‌بن روح نوبختی است (۲).

بعد از عزل حامد بن العبّاس وروی کارآمدن ابوالحسن علیّ بن محمّدبن‌الفرات ووزارت سوّم او (از ربیع الثّانی ۳۱۱ تا ۸ ربیع الاوّل ۳۱۲) شلمغانی بمناسبت بستگی که پسر وزیر جدید یعنی مُحَسِّن باو داشت او را بخود نزدیك کرد و چون در این تاریخ قرامطه بر کاروان حُجّاج زده وبسیاری از ایشانرا که از مردم‌بغداد بودند کشته بودند و اهل دارالخلافه بر او وبر پدرش قیام نموده و ایشانرا بمشارکت با قرامطه متّهم می‌ساختند محسّن برای جلوگیری ازحملهٔ مخالفین و افشای اموالی که از مردم گرفته بود شلمغانی را در دستگاه وزارت داخل کرد و اورا بجای جمعی از عمّال دیوانی گذاشت وبدستیاری او و کسان دیگر جماعتی‌را ببهانهٔ مطالبهٔ بقایا بدست آورده مثل گوسفند سر برید (۳).

(۱) کتاب الغیبة طوسی ص ۱۹۶ (۲) ابن الاثیر وقایع سال ۳۲۲ وذهبی f. 119b

(۳) معجم الادباء یاقوت ج ۱ ص ۲۹۶ و تجارب الامم ج ۵ ص ۱۲۳

بعد از قتل ابوالحسن بن الفرات و پسرش محسّن و روی کار آمدن ابوالقاسم خاقانی (وزارت او از ۸ ربیع الاوّل ۳۱۲ تا رمضان ۳۱۳) شلمغانی مختفی شد واز ترس بموصل گریخت ودرهمین ایّام یعنی در ذی الحجّهٔ سال ۳۱۲ بوده که حسین بن روح از محبس توقیعی در لعن او صادر کرده و ما عنقریب عین این توقیع را نقل خواهیم کرد .

شلمغانی درموصل چند سال پیش امیرناصرالدّوله حسن حمدانی در زمان حیات پدرش ابو الهیجا عبدالله بن حمدان (قتل او درسال ۳۱۷) ماند ودراین ایّام مدّتی نیز در مُعَلثایا از آبادیهای نزدیك جزیرة ابن عُمَر پنهان بود و در همین زمان بوده است که ابوالمفضّل محمّد بن عبدالله بن المطّلب ازشیوخ ابوالعبّاس نجاشی صاحب کتاب معروف رجال تألیفات شلمغانی را پیش خود او خوانده وازشلمغانی اجازهٔ روایت آنهارا گرفته است .(۱)

بعد ازچندی شلمغانی ازموصل ببغداد آمد ودرآنجا ازترس مخالفین چندی مختفی گردید و در این دوره بود که عقاید او شیوع و طرفدارانش افزایش یافت و جمعی از بزرگان و رجال معتبر بغداد باو گرویدند و کار فتنهٔ عزاقریّه باوج گرفت و از این طریق اسباب زحمت کلّی جهت خلیفه و وزیراو و مردم دیگر دار الخلافه فراهم آمد.

مشاهیر کسانی که در این ایّام بشلمغانی گرویدند عبارت بودند از حسین بن القاسم بن عُبَیدالله بن سلیمان بن وهْب وزیر مقتدر خلیفه و ابوجعفر بن بسطام و ابو عليّ بن بسطام از کتّاب و وجهاي شیعهٔ بغداد و ابو اسحاق ابراهیم بن محمّد بن ابی عَوْن از ادبا و مؤلّفین مشهور و ابن الشَّبیب الزّیّات و احمد بن محمّد بن عَبْدوس (۲) و غیره .

دعاوی شلمغانی

اصول عقاید و دعاوی شلمغانی درست معلوم نیست چه از او و پیروانش چیزی بما نرسیده و آنچه را که مخالفین ایشان نقل کرده اند هم مختصراست و هم آلوده بتهمت و غرض . امر مسلّم اینکه شلمغانی نیز مثل حسین بن منصور حلاّج از حلولیّه بوده و بین بسیاری از عقاید او وحلاّج تفاوتی وجود نداشته و شلمغانی دراین راه از مسلك

(۱) رجال نجاشی ص ۲٦۸ (۲) ابن الاثیر وقایع سال ۳۲۲

حلاّج پیروی میکرده است وحسین بن روح صریحاً اورا از متابعین قول حلاّج میشمارد(۱) بعلاوه تناسخ وغلوّ وعقیدهٔ بضدّ والوهیّت خود وکیمیانیز ازارکان عمدهٔ معتقدات او بوده است .

خلاصهٔ عقاید اورا از چهار مأخذ عمده که در دست است میتوان استخراج کرد و آن چهار مأخذ بقرار ذیل است :

۱ ـ نامه ای که الرّاضی بالله خلیفه بعد از قتل شلمغانی واعوان او در ذی القعدهٔ ۳۲۲ بامیر ابوالحسین نصر بن احمد سامانی ببخارا نوشته و یك جزء عمدهٔ آن نامه را یاقوت درمرو رونویس کرده و درجلد اوّل معجم الادباء درضمن شرح حال ابراهیم بن محمّد بن ابی عون گنجانده است .

۲ ـ توقیعیکه بدست حسین بن روح نوبختی درذی الحجّهٔ ۳۱۲ در لعن شلمغانی صادر شده و اخباریکه شیخ طوسی (متوّفی سال ٤٦٠) در کتاب الغیبه (۲) در این باب از رواة شیعه درخصوص عقاید شلمغانی نقل نموده .

۳ ـ مجملی از عقاید او مندرج درکتاب الفرق بین الفرق تألیف ابومنصور عبدالقاهر اشعری بغدادی متوّفی سال ٤۲۹ .

٤ ـ شرحیکه ابن الاثیر (متوّفی ٦۳۲) در وقایع سال ۳۲۲ در کتاب تاریخ خود آورده و غالب مضامین آن با محتویات نامهٔ راضی بامیر نصر یکی است وغیر از این منابع در رجال نجاشی و تجارب الامم ابوعلی مسکویه و ملل ونحل ابن حزم ظاهری و وفیات الاعیان ابن خلّکان و الآثار الباقیهٔ ابوریحان بیرونی ورسالهٔ ابن القارح نیز پاره ای اطّلاعات مختصر بدست می آید که ما بتمام آنها دراین مختصر شرح حال اشاره خواهیم کرد . بطور کلّی اصول عقاید شلمغانی را بشرح ذیل میتوانیم خلاصه کنیم :

۱ ـ خداوند در هر چیزی باندازهٔ تحمّل آن چیز حلول میکند وشلمغانی کسی است که روح خداوند دراو بتمامه حلول کرده، چون شلمغانی دراین خصوص بمسیح

(۱) غیبت طوسی ص ۲٦٦ ورسالهٔ ابن القارح (درمجموعهٔ رسائل البلغاء ص ۲۰۰-۲۰۱)

(۲) تاریخ تألیف کتاب الغیبة شیخ طوسی سال ٤٤۷ است (رجوع کنید بصفحهٔ ۲۲۲-۲۲۳ از همان کتاب .)

و حلاّج تشبّه نموده است اورا روح القُدُس(۱) و مسیح (۲) و حلاّج (۳) خوانده اند.

بعقیدهٔ شلمغانی خداوند در هر چیزی وبهر صورتی ظاهر میشود و اصلاً خدا اسمی است جهت معانی و خاطره هائی که بقلب مردم خطور میکنند و آنچه را که بر مردم پنهان است متصوّر مینماید تا آنجا که گوئی مردم آنرا بمشاهده در می یابند، هر کسی که مردم باو احتیاج پیدا میکنند خدای ایشان است، بهمین جهت هر فردی از افراد بشر میتواند استحقاق مقام الوهیّت حاصل کند و بنام خدائی خوانده شود.

پیروان شلمغانی هر یك خودرا خداوند کسانی که مادون او بودند میدانستند. بعبارةٍ اخری هر مادونی ازاین جهت نسبت بمافوق «فاضل» خود «مفضول» محسوب میشد. مثلاً یك نفر عزاقری میگفت من خداوندفلان وفلان خداوندفلان وفلان خداوند من است تاسلسله بشلمغانی منتهی میگردید و شلمغانی دعوی داشت که او ربّ الارباب وخداوند خداوندان و افضل عزاقریه است وپس از او دیگر خدائی وجود ندارد.

عزاقریه یعنی اتباع شلمغانی امام حسن و امام حسین را بعلیّ بن ابی طالب منسوب نمیدانستند و میگفتند که مقام الوهیّت در شخصی جمع می آید که نه فرزند کسی و نه اورا فرزندی باشد. موسی و محمّد بن عبدالله را خائن میشمردند و میگفتند که هارون موسی را وعلیّ بن ابی طالب، محمّد بن عبدالله را برسالت فرستاد و این دونسبت بفرستادگان خود خیانت ورزیدند. علیّ بن ابی طالب بتصوّر ایشان بشمارهٔ ایّام اصحاب کهف که ۳۵۰ سال است بمحمّد بن عبدالله مهلت داد وچون این مدّت منقضی گردیده شریعت اسلام نیز برمیگردد و گویا غرض ایشان از این شمارش این بوده است که ۳۵۰ سال بعد از بعثت حضرت رسول که مقارن ایّام ظهور دعوت شلمغانی است مذهب اسلام منسوخ و مذهب شلمغانی جای آن برقرار میشود.

ملائکه بعقیدهٔ ایشان کسانی هستند که زمام نفس خود را در دست داشته وحق را بشناسند و ببینند، بهشت شناختن ایشان و پیروی از مذهب آنان است و آتش

(۱) الفرق بین الفرق ص ۲۴۹ و الاثار الباقیه ص ۲۱۴ (۲) معجم الادباج ۱ ص ۳۰۱ و غیبت طوسی ص ۲۶۵ (۳) معجم الادباج ۱ ص ۲۹۸ و غیبت طوسی ص ۲۶۵ و تجارب الامم ج ۵ ص ۱۲۳

نشناختن آن جمع و برگشت از مسلك ایشان.

عقیدهٔ شلمغانی این بوده است که روح خداوند در آدم حلول کرده و بعد از آدم در شیث و بهمین ترتیب در یکی یکی از انبیاء و اوصیا و ائمّه تا امام حسن بن علی عسکری و بعد از امام حسن بن علی در جسد وی جای گرفته است(١) و روح حضرت رسول در ابو جعفر محمّد بن عثمان عمری نایب دوّم امام غایب و روح امیر المؤمنین علی در بدن ابو القاسم حسین بن روح و روح حضرت فاطمه در امّ کلثوم دختر ابو جعفر عمری حلول یافته(٢).

ابو علی بن همام اسکافی روایت کرده است که شلمغانی بمن گفت که حق یکی است فقط جامه های آن تغییر می یابد، روزی در جامهٔ سپید است، روزی در جامهٔ سرخ و روزی در جامهٔ نیلگون و این اوّلین قول او بود که من آنرا انکار کردم زیرا که آنرا با گفتار پیروان عقیدهٔ بحلول یکی یافتم (٣).

٢ ــ عزاقرّیه بترك نماز و روزه و غسل معتقد بودند و بر روش سنّت ازدواج نمیکردند و عموم زنان را برخود مباح میدانستند و میگفتند آن روز که محمّد بن عبدالله بر بزرگان قریش و جبابرهٔ عرب مبعوث شد ایشان مردمی قسیّ القلب و سرکش بودند و حکمت اقتضای آنرا داشت که در مقابل احکام او سر فرود آرند ولی حالیّه حکمت مقتضی آن است که عامّه زنان حرم خود را برخلق حلال دارند. نزدیکی بازنان محارم و زنان دوستان و حرم پسران در صورتیکه در دین شلمغانی آمده باشند اشکالی ندارد و از قراریکه نوشته اند عزاقرّیه درفرستادن حرم خود پیش همکیشان بالاتر از خویش ابا نداشته اند بلکه این کار را خوش آمدی بر نفس خود میشمردند و میگفتند که در نتیجهٔ این عمل شخص فاضل ازنور خود مفضول را بهرمند میسازد وچون شلمغانی ربّ الارباب و فاضل ترین عزاقرّیه بوده حرم عموم ایشان بر او حلال شمرده میشده و پیروان او جهت کسب نور فضل در فرستادن زنان خویش پیش او بریکدیگر سبقت میجسته اند واگر کسی از این کار ابا میکرده بعقیدهٔ شلمغانی که بتناسخ نیز قائل بوده درباز گشتن

(١) معجم الادبا ج ١ ص ٢٩٦ (٢) غیبت طوسی ص ٢٦٤ (٣) غیبت طوسی ص ٢٦٧

بدنیا بصورت زن در میآمده است · شلمغانی احکام دینی خود را در کتابی بنام الحاسة السادسة تدوین کرده بوده و این کتاب دستور دینی اصحاب او بشمار میرفته و موضوع اصلی آن گویا ردّ احکام شرایع سابقه بوده است (۱). شلمغانی و اصحاب او از آل ابی طالب و بنی عبّاس نفرت داشتند و هلاك ایشان را واجب میشمرده اند.

۳ — از مهمترین عقاید شلمغانی عقیدهٔ اواست بضدّ باین معنی که شلمغانی میگفته است که خداوند وجود ضدّ را خلق کرده است تا بوسیلهٔ آن پی بمخالف آن برده شود و تا اضداد در برگزیدگان خدا طعن نزنند فضیلت ایشان ظاهر نمیگردد و بهمین جهت اضداد از اولیاء الله مقامشان برتر است چه اضداد وسیلهٔ بروز فضل اولیائند و در این صورت دلیل بر وجود حقیقت برنفس حقیقت برتری دارد.

بعقیدهٔ پیروان شلمغانی خداوند وقتیکه درجسدی ناسوتی حلول میکند آنچنان قدرت ومعجزه در اوبظهور میرسد که باخداوند یکی میشود چنانکه این حال در هفت آدم (هرآدمی مطابق بایك عالم) ظاهر شد و بعد از آدم هفتمین درجسد پنج وجود ناسوتی دیگر و پنج ضدّ ایشان که عنوان ابلیس داشتند حلول کرد ، بعد در ادریس و ابلیس او ، سپس در نوح و ابلیس او ، بعد در صالح و ابلیس او که ناقهٔ ویرا پی کرد ، بعد در ابراهیم و ابلیس او نمرود ، بعد در هارون و ابلیس او فرعون ، سپس در داود و ابلیس او جالوت ، بعد در سلیمان و ابلیس او ، بعد در عیسی و ابلیس او وشاگردان عیسی و ابلیسان ایشان ، بعد در علیّ بن ابی طالب و ابلیس او و بعد از علیّ بن ابی طالب در شلمغانی وابلیس او جمع آمد (۲).

امّا در باب پیدایش ضدّ یا ابلیس عقیدهٔ بعضی از عزا قرّیه این بود که شخص ولی خود او را منصوب مینماید چنانکه علیّ بن ابی‌طالب ابوبکر را باین مقام برگزید و بعضی دیگر معتقد بودند که ابلیس هر ولیّی قدیمی است و از ازل با او همقدم بوده و در باب قائم آل محمّد که بعقیدهٔ امامیّه از فرزندان امام یازدهم است و در موقع مناسب قیام خواهد کرد عزا قرّیه میگفتند این همان ابلیس است که درقرآن

(۱) الآثار الباقیة ص ۲۱٤ (۲) معجم الادبا ج ۱ ص ۳۰۱ - ۳۰۲ وابن الاثیر وقایع سال ۳۲۲

بآن اشاره شده در آیهٔ فَسَجَدَ المَلائِکَةُ کُلُّهُمْ اَجْمَعُونَ اَلّا اِبْلِیسَ ، و چون ابلیس سجود نکرد و گفت که لَاَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِراطَكَ الْمُسْتَقِیمَ از اینجا معلوم میشود که در موقع امر بسجود او قائم بوده و بعد نشسته است و اینکه شیعه میگویند که قائم قیام خواهد کرد این همان ابلیس است که در موقع امر بسجود قائم بوده و ازسجده‌ابا نموده است(۱) و یکی از شعرای عزاقرّیه درباب ضدّ یعنی ابلیس میگوید :

یَالَاعِناً لِلضِّدِّ مِنْ عَدِيٍّ(۲) — مَا الضِّدُّ اِلَّا ظَاهِرَ الْوَلِيِّ
وَ الْحَمْدُ لِلْمُهَیْمِنِ الْوَفِيِّ — لَسْتُ عَلَى حَالٍ کَحَمَّامِيٍّ
وَ لَا حَجَامِيٍّ وَلَا جُعْدِيٍّ — قَدْ فُقْتُ مِنْ قَوْلِي عَلَى الْفَهْدِيِّ
نَعَمْ وَ جَاوَزْتُ مَدَى الْعِیدِيِّ — فَوْقٌ عَظِیمٌ لَیْسَ بِالْمَجُوسِيِّ
لِاَنَّهُ الْفَرْدُ بِلَا كَیْفِيٍّ — مُتَّحِدٌ بِکُلِّ اَوْ حَدِيٍّ
مُخَالِطُ النُّورِيِّ وَ الظُّلْمِيِّ . — یَا طَالِباً مِنْ بَیْتِ هَاشِمِيٍّ ،
وَجَاحِداً مِنْ بَیْتِ کِسْرَوِيٍّ ، — قَدْ غَابَ فِي نِسْبَةِ اَعْجَمِيٍّ
فِي الْفَارِسِيِّ الْحَسَبِ الرَّضِيِّ — كَمَا التَّوَى فِي الْعُرْبِ مِنْ لُوَيٍّ(۲)

تالیفات شلمغانی

غیر از کتاب اَلحاسّةُ السّادِسَةُ که ذکرآن گذشت ابوجعفر شلمغانی کتب دیگری نیز تألیف کرده بوده و چون قبل از انحراف یا باصطلاح در حال استقامت از علمای امامیّه محسوب میشده یك عدّه ازمؤ لّفات اوپیش امامیّه از کتب معتبر بشمار میرفته و چنانکه پیش گفتیم در موقعیکه در مَعْلَثایا مختفی میزیسته آنها را ابوالفضل محمّد بن عبد الله بن المطلّب از علمای امامیّه پیش او خوانده است ، صورت تألیفات شلمغانی از روی رجال نجاشی و غیبت طوسی بشرح ذیل است :

۱ ـ کتاب التّکلیف ؛

(۱) غیبت طوسی ص ۲۶۵-۲۶۶ (۲) اشاره است بشیطان که او را «شیخ بنی عدی» میگفتند
(۱) غیبت طوسی ص ۲۶۶

این کتاب از کتبی است که شلمغانی آنرا درحال استقامت تألیف کرده وچون این کتاب او منتشر شد جمعی از امامیّه آنرا بخدمت حسین‌بن روح بردند و او آنرا از اوّل تا بآخر خواند و گفت که شلمغانی جز در دوسه موضع که دروغ گفته بقیّهٔ مطالب آنرا از ائمّه روایت کرده و چیزی دیگر درآن نیست (۱). شیخ مفید کتاب‌تکلیف شلمغانی را جز یك موضع روایت میکرده و آن موضع در باب شهادات است که شلمغانی در آن بروایت علاّمهٔ حلّی چنین گفته بوده که: « اگر شخصی‌فقط یك شاهد داشته باشد جایز است که برادر او نیز در صورت نداشتن علم باصل موضوع درحقّ او شهادت دهد (۲) » وگویا صحیح و تمام این‌مطلب که علاّمه‌آنرا از شیخ مفیدنقل کرده‌آن باشد که شیخ‌طوسی ازابوعبدالله حسین بن علیّ‌بن‌حسین بن‌موسی‌بن بابویه‌روایت نموده وآن این است که شلمغانی در باب شهادت گفته بوده است که: « اگر برادر مؤمن ترا بر شخصی حقّی باشد واو از ادای آن خود داری کند و آن طلبکار ر بیّنه ای جز یك شاهد ثقه نباشد میتوانی بآن شاهد مراجعه کنی و شهادت او ر بشنوی، چون آنرا پیش تو اقامه کرد میتوانی نزد حاکم حاضر شوی و بهمان شکل که او شهادت میدهد تو نیز شهادت دهی‌تا حقّ مردی مسلمان پایمال نشود (۳) ».

محمّدبن فضل بن‌تمّام از یکی ازشیوخ خود نقل کرده‌است که شلمغانی موقعیکه کتاب التّکلیف را تألیف میکرد پس ازاصلاح هرباب ازآن آنرا بنظر حسین بن‌روح میرساند. حسین بن روح آنرا حكّ و اصلاح مینمود و شلمغانی پس از تصحیح آنرا نقل میکرد تا دیگران از روی آن بنویسند (۴).

۲ ـ رساله ای خطاب بابوعلی محمّد بن همام اسکافي (۵)؛

۳ ـ کتاب مَاهِيَّةُ الْعِصْمَةِ ؛

۴ ـ کتاب الزّاهِرُ بِالْحُجَجِ الْعَقْلِيَّةِ ؛

---

(۱) غیبت طوسی ص۲۶۷ (۲) خلاصهٔ علاّمه ص ۱۲۴ و رجال استرابادی ص ۳۰۷

(۳) غیبت طوسی‌ص ۲۶۷ (۴) غیبت طوسی ص۲۵۴ (۵) رجوع کنید بذیل صفحهٔ ۲۱۵ از همین کتاب.

۵ ـ کتاب المُباهَلَة؛

۶ ـ کتاب الاَوْصِیاء؛

شیخ طوسی در کتاب الغیبة دوبار از این کتاب نقل میکند (۱).

۷ ـ کتاب التَعارف؛

۸ ـ کتاب الایضاح؛

۹ ـ کتاب فضلُ النُطق عَلیَ الصَّمْت؛

۱۰ ـ کتاب فَضایِلُ العُمرَتَین؛

۱۱ ـ کتاب الاَنْوَار؛

۱۲ ـ کتاب التَسْلیم؛

۱۳ ـ کتاب الزُهّاد وَ التَوْحید؛

۱۴ ـ کتاب البَداوَالمَشیّة؛

۱۵ ـ کتاب نَظمُ القُرآن؛

۱۶ ـ کتاب الاِمَامَة بزرگ؛

۱۷ ـ کتاب الأِمَامَة کوچك (۲)؛

۱۸ ـ کتاب الغَیبَة.

این کتاب اخیررا شیخ طوسی دردست داشته و یك فقره نیز از آن نقل میکند(۳)

کتب شلمغانی بمناسبت مقام علمی و تقرّب او بحسین بن روح پیش از آنکه در مرحلهٔ ارتداد قدم گذارد نزد امامیّه شیوع تمام داشته و در دست جمیع ایشان بوده. بعد از آنکه ارتداد او مسلّم شد و لعن او صادر گردید جمعی از امامیّه از حسین بن روح درباب آن کتب سؤال کردند و گفتند خانه های ما از آنها پر است با آنها چه معامله باید کرد حسین بن روح گفت جواب من در این خصوص عین جوابی است که

(۱) غیبت طوسی ص ۱۵۸ و ۲۲۱

(۲) اسامی این هفده کتاب با کتاب دیگری که عنوان آن نیست در رجال نجاشی ص ۲۶۸ بنام شلمغانی مذکور است. (۳) غیبت طوسی ص ۲۵۵.

امام ابو محمّد حسن بن علی عسکری موقعیکه مردم در خصوص کتب بني فضّال(۱) از او پرسیدند بایشان داد و گفت آنچه‌را روایت کرده‌اند بگیرید و آنچه را که برأی خود آورده اند رها کنید (۲).

شلمغانی درابتدای شروع بدعوت جماعتی از بزرگان بغداد رامحرمانه بطرف خود خواند و در بدو امر بنام حسین بن روح اخباری منتشر میکرد و خود را باماميّه بعنوان باب او معرّفی مینمود.

امّ کلثوم دختر ابو جعفر عمری چنین روایت میکند که: « شلمغانی بمناسبت اقبالی که حسین بن‌روح باو کرده واورا در نزد مردم محترم نموده بود پیش پسران بسطام(۳) مقرّب بود و چون آغاز ارتداد کرد هردروغ و کفری را بنام حسین بن روح برایشان نقل مینمود و ایشان آنرا ازاو می‌پذیرفتند تا آنکه قضيّهٔ او برحسین بن‌روح مکشوف گردید و حسین بن روح بانکار آنها قیام کرد و پسران بسطام را از شنیدن سخنان‌او نهی فرمود و امر بلعن و تبرّی از او داد ولی ایشان گوش فرا ندادند و کما کان بدوستی

(۱) مقصود از بني فضّال سه پسر ابومحمّد حسن بن عليّ بن فضّال کوفی (متوفّی سال ۲۲٤) اند که هر سه مثل پدر خود از فقهای فرقهٔ فطحيّه محسوب میشوند و اسامی این سه پسر بقرار ذیل است:
۱ ـ احمد بن حسن بن عليّ بن فضّال متوفّی سال ۲٦۰؛
۲ ـ محمّد بن حسن بن عليّ بن فضّال؛
۳ ـ ابوالحسن عليّ بن حسن بن عليّ بن فضّال.
این سه‌نفر رافطحيّه ازفقهای بزرگ‌خود میشمردند وفقهای مزبورمخصوصاً علی درتأیید این مذهب کتب بسیار تألیف کرده بوده‌اند و عدد تألیفات ابوالحسن علی بر سی کتاب بالغ میشده (برای احوال‌ایشان رجوع کنید برجال نجاشی صفحات ۲۵ ـ ۲٦ و ۵۹ و ۱۸۱ و ۱۸۳ و رجال کشّی صفحات ۳۱۹ و ۳۲۸ ـ ۳۲۹ وغیره). (۲) غیبت طوسی ص ۲۰٤
(۳) خاندان بسطام یکی از خاندانهای‌قدیم بوده‌اند که در دستگاه خلفای بغداد و امرای اطراف در جزء کتّاب و عمّال‌دیوانی عهده‌دارپاره‌ای‌مشاغل‌میشده‌اند و ازآن خانواده‌ابوالعبّاس احمد بن محمّدبن‌بسطام وپسرانش ابوالقاسم علی و ابوالحسن محمّد بآل فرات بستگی داشتند و ابوالحسین محمّد داماد حامدبن العبّاس وزیر بود. این طایفه ابتدا مثل آل فرات از فرقهٔ اماميّه طرفداری میکردند ولی پس از قیام شلمغانی پیرو عقیدهٔ او شدند و بهمین جهت قاهر خلیفه در سال ۳۲۱ مأمورینی مخصوص گذاشت تا خانه های ابوالقاسم علي وابوالحسین محمّد را تحت نظر بگیرند.

او باقی ماندند چه شلمغانی بایشان گفته بود که چون من بکتمان سرّیکه بر شما نموده‌ام عهد کرده ام اگر راز فاش شود از مقام اختصاصی که یافته‌ام محروم و بدوری دوچار خواهم گردید و این مقام مقامی بس عظیم است وبارآنرا جز ملکی مقرّب یا پیغمبری مرسل یا مؤمنی ممتحن نتواند کشید، و بااین بیانات مطلب‌را در پیش چشم ایشان بزرگ کرده بود. حسین بن روح کاغذی بپسران بسطام نوشت و بر کسانی که بمتابعت قول یادوستی اوقیام نمایند لعن فرستاد و بتبرّی از اوخواند، چون پسران بسطام نوشته رابشلمغانی نمودند بگریه در آمد و گفت که لعن حسین بن روح در حقّ من متضمّن باطنی عظیم است و لعنت در اینجا بمعنی دور گرداندن‌است و اینکه گفته است لعنه الله غرض او اینست که خداوند مرا از عذاب وآتش دور گرداند. اینك من مقام و منزلت خود را شناختم. پس گونه‌های خودرا برخاك مالید وپسران بسطام‌را بکتمان این امر خواند».

امّ کلثوم میگوید که: «روزی پیش مادر جعفر بن بسطام رفتم دیدم اوزیاده از اندازه در استقبال و تعظیم من کوشید تا آنجا که بقدم من افتاد و بر پایم بوسه داد، من این حرکت اورا زشت شمردم و گفتم از این کار دست بدار که کاری ناپسنداست ودست اورا نگاه داشتم. شروع بگریستن کرد و کفت چگونه خود داری میتوانم که تو خاتون من فاطمه باشی، گفتم چطور؟ گفت ابوجعفر محمّد بن علی شلمغانی پیش ما آمد و گفت سرّی دارم که در کتمان آن عهد کرده‌ام و اگر فاش شود معاقب خواهم شد، باو قول دادم که آنرا بر کسی کشف نکنم ولی پیش خود تصمیم داشتم که فقط شیخ حسین بن روح را ازآن راز آگاه نمایم، شلمغانی گفت که روح رسول الله بجسد پدرت ابوجعفر محمّدبن عثمان انتقال یافته وروح امیرالمؤمنین علی ببدن شیخ ابوالقاسم حسین بن روح وروح خاتون ما حضرت فاطمه ببدن تو [یعنی امّ کلثوم] بنابراین چگونه من ترا بزرك نشمارم. گفتم ازاین بیان دروغ دست بدار گفت شلمغانی ازما در کتمان این سرّ قول گرفته است ومیترسم که اگر آن افشا شود بعذاب دوچارشوم واگر مرا بکشف آن وادار

نمیکردی هرگز آنرا نه بتو و نه باحدی دیگر نمیگفتم . چون از پیش او بیرون آمدم بخدمت شیخ ابوالقاسم حسین بن روح شتافتم و قصّه را بر او نقل کردم . چون بمن وثوق داشت آنرا پذیرفت و گفت باید دیگر با این زن مراوده نکنی و اگر رقعه ای بتو نوشت جواب ندهی و فرستادهٔ اورا نپذیری وبعد ازاین بیانات کفر آمیز بملاقات او نروی چه این مرد ملعون در دل این جماعت القاء کفر و الحاد کرده و مدّعی شده است که خداوند دراوحلول نموده وباخداوند یکی شده است واین همان قول مسیحیان در باب عیسی و عقاید پیروان حلاّج است . ازاین تاریخ ببعد دیگر از پسران بسطام دوری گزیدم و رشتهٔ مراودهٔ باایشان را قطع کردم وعذرشان را نپذیرفته و مادرشان را نیز ملاقات ننمودم . این خبر در میان آل نوبخت شیوع یافت و حسین بن روح یك یك ایشان را دید و لعن شلمغانی را بهریك نوشت وهمگی را ازدوستی وپذیرفتن اقوال و تکلّم با او منع نمود سپس توقیع حضرت قائم در لعن و تبرّی از او بر دست حسین بن روح صدور یافت (۱) »

عین این توقیع که حسین بن روح آنرا در تاریخ ذی الحجّهٔ ۳۱۲ از محبس خود در دستگاه مقتدر خلیفه ازجانب امام غایب صادر کرده و برای انتشار در میان امامیّه پیش ابو علی محمّد بن همام اسکافی بغدادی فرستاده(۲) در کتاب احتجاج طبرسی وبا اختلاف روایت در کتاب الغیبة طوسی مندرج است (۳) و ما آنرا عیناً نقل میکنیم :

« عرّف اطال الله بقاك و عرّفك الله الخیر کلّه وختم به عملك من تثق بدینه وتسکن الی نیّته من اخواننا ادام الله سعادتهم بأنّ محمّد بن علي المعروف بالشّلمغانی عجّل الله له النّقمة ولا امهله قدار تدّ عن الاسلام و فارقه والحد فی دین الله و ادّعی ما کفر معه بالخالق جلّ و تعالی و افتری کذباً و زوراً و قال بهتاناً و اثماً عظیماً ، کذب العادلون بالله و ضلّوا ضلالاً بعیداً وخسروا خسراناً مبیناً وانّا برئنا الی الله تعالی و الی رسوله

(۱) غیبت طوسی ۲٦۳ – ۲٦۵ (۲) ذیل صفحهٔ ۲۱۵ از همین کتاب (۳) احتجاج ص ۲٤۵ و غیبت طوسي ص ۲٦۸ – ۲٦۹ اگر چه تاریخ صدور این توقیع ذی الحجّهٔ سال ۳۱۲ یعنی مقارن اوایل حبس حسین بن روح است ولی از قرائن معلوم میشودکه اجازهٔ انتشار آن اندکي قبل از نجات او از حبس که در ۳۱۷ واقع شده صادر گردیده است (غیبت طوسی ص ۲٦۸)

صلوات الله علیه و سلامه ورحمته و برکاته منه و لعنّاه علیه لعاین الله تترى فی الظّاهر منّا و الباطن فی السرّ و الجهر و فی کلّ وقت و على کلّ حال و على کلّ من شایعه و تابعه و بلغه هذا القول منّا فاقام على تولاّ کم الله اننّا فی التّوقّی و المحاذرة منه على مثل ما کنّا علیه ممن تقدّمه من نظرائه من الشّریعی (۱) و النّمیری (۲) و الهلالی (۳) و البلالی (٤) وغیرهم وعادة الله جلّ ثناؤه ومع ذلك قبله وبعده عندنا جمیلة وبه نثق وایّاه نستعین و هو حسبنا فی کلّ امورنا ونعم الوکیل ».

بعد از آنکه لعن شلمغانی بر دست حسین بن روح صادر گردید امامیّهٔ بغداد از او دوری جستند و همه حکایت لعن او را در مجالس و محافل نقل میکردند و شلمغانی برای اثبات حقانیّت خود و معارضهٔ با حسین بن روح ومتقاعد کردن امامیّهٔ طرفدار او سعی مینمود و کتاب الغیبهٔ خود را در این ایّام تألیف کرده و در آن بتعریض حسین بن روح پرداخته و مدّعی همقدمی با شیخ ابوالقاسم نوبختی در تهیّهٔ اسباب کار

(۱) ابومحمّد حسن شریعی از صحابهٔ امام دهم ویازدهم بود واواوّل کسی است که بعداز امام یازدهم بادّعای بابیّت برخاسته وبالحاد و کفر منسوب شده و وتوقیعی درلعن او صادر گردیده است، پیروان او را شریعیّه میگویند و ایشان از فرق غلاة و حلولیّه‌اند (رجوع کنید بکتاب الغیبة ص ۲٤۸ و مقالات‌اشعری‌ص ١٤-١٥ والفرق بین‌الفرق ص۲۳۹ وتبصرة العوام ص٤١٩ واحتجاج‌ص ۲٤٤).

(۲) محمّدبن نُصیر نُمیری ازاصحاب امام یازدهم بود و پس از وفات امام مدّعی مقام ابوجعفر عمری گردید وبادّعای نبوّت ورسالت برخاست طرفداران اورا نُمیریّه میگویند. ایشان نیزازغلاة وحلولیّه‌اند رجوع‌کنید برجال کشّی ص۳۲۲ وغیبت طوسی ۲٥۹-۲٦۰ ومقالات اشعری ص١٥ وتبصرة العوام ص ٤١٩ والفرق بین الفرق‌ص ۲۳۹ واحتجاج ص ۲٤٤ وصفحات ١٤٤ و ١٤٧ ازهمین‌کتاب).

(۳) ابوجعفر احمد بن هلال عَبَرتائی کَرخی (۱۸۰ - ۲٦۷) از غلاة واز اصحاب امام یازدهم که بعد از وفات آن حضرت منکر وکالت ابوجعفر عمری گردید (برای احوال او رجوع کنید بغیبت طوسی ص ۲٦۰ و رجال کشّی ص ۳۲۲-۳۲۳ و رجال نجاشی ص ٦۰-٦١ و فهرست طوسی ص ٥۰ و احتجاج ص۲٤٥).

(٤) ابوطاهر محمّد بن علیّ بن بلال از اصحاب امام یازدهم واز منکرین وکالت ابوجعفر عمری که خود را بجای ابوجعفر وکیل امام غایب میخوانده است (رجوع کنید بکتاب الغیبة طوسی ص ۲٦۰-۲٦١ و احتجاج ص ۲٤٥).

وکالت و نیابت بوده است ولی اکثریت امامیّه بدعاوی او گوش فرا ندادند و درلعن او کوشیدند. (۱)

مقارن واقعهٔ قتل شلمغانی موقعیکه رؤسای شیعه در خانهٔ ابو علیّ بن مقلهٔ وزیر جمع بودند و لعن اورا از جانب حسین بن روح نقل میکردند بایشان گفت که بین من و او ملاقاتی ترتیب دهید تا من و او دست یکدیگر را بگیریم، اگر آتشی از آسمان فرود نیامد و او را نسوخت پس هر چه او در حقّ من میگوید بجاست. چون خبر این ادّعا براضی خلیفه رسید امر داد تا شلمغانی را دستگیر کنند. (۲)

امّا دستگیری شلمغانی بسهولت میسّر نشد چه ابوعلی بن مقله مدّتی بامر خلیفه در پی شلمغانی میگشت و چون او پنهان میزیست و از نقطه ای بنقطهٔ دیگر میگریخت عمّال وزیر و خلیفه موّفق بجلب او نمیشدند تا آنکه بالاخره در شوّال سال ۳۲۲ بر او دست یافتند و ابن مقله او را محبوس ساخت و خانهٔ او را جست و از پیروان مهمّ او مثل حسین بن قاسم بن عبیدالله بن وهب و ابراهیم بن محمّدبن ابی عون وابن شبیب زیّات و احمد بن محمّد بن عبدوس در آنجا مراسلاتی یافت که همه او را بخطابهائی که لایق شأن خداوند است خوانده بودند. در محضر خلیفه آن خطوط را بمردم نمودند و صحّت آنها باثبات رسید و شلمغانی نیز اقرار آورد که این خطوط از پیروان اوست ولی مضامین آنها را رد نمود و از دین خود دست بر داشته اظهار اسلام کرد.

خلیفه احمد بن محمّد بن عبدوس و ابراهیم بن ابی‌عون را نیز درحضور شلمغانی خواست و امر داد که خداوند خود را بسیلی بزنند. ایشان از این کار خود داری نمودند. چون خلیفه آنانرا باین حرکت مجبور ساخت احمد بن محمّد بن عبدوس او را بسیلی زد ولی ابراهیم بن ابی عون را در این اقدام دست برعشه افتاد وبرریش شلمغانی بوسه داد و او را بخطابهائی مانند الهی و سیّدی و رازقی خواند. راضی شلمغانی را مخاطب ساخته گفت اگر تو دعوی خدائی نداشتی پس این بیانات چیست. او درپاسخ

(۱) غیبت طوسی ص ۲۵۵ (۲) ایضاً ص ۲٦۵

گفت از این اظهارات ابن ابی عون بحثی بر من نیست، خدا میداند که من هر گز پیش ایشان خود را خدا نخوانده بودم. ابن عبدوس شهادت داد که شلمغانی دعوی خدائی ندارد بلکه خود را بجای حسین بن روح باب امام منتظر میداند (۱).

شلمغانی و طرفداران او را بامر خلیفه درحضور قضاة وفقها وکتّاب ورؤسای لشکری چند بار محاکمه کردند (۲)، عاقبت حکم قتل او باتّفاق آراء تصویب و صادر گردید. قبل از اجرای این حکم شلمغانی از قضاة سه روز مهلت خواست تا از آسمان یا حکم تبرئهٔ او صادر شود و یا دشمنان او بعذاب دوچار گردند ولی فقها خلیفه را امر بتعجیل در قتل او کردند و خلیفه دستور داد که درسه شنبهٔ ۲۹ ذی القعدهٔ سال ۳۲۲ شلمغانی و ابن ابی‌عون را بضرب شلاّق زدند بعد گردن ایشانرا برداشتند سپس جسد ایشانرا بدار آویختند و آخر از همه نعش آن دو نفر را سوخته خاکستر آنرا بآب دجله دادند (۳) و حسین بن قاسم را نیز در آخر ذی القعدهٔ همان سال در شهر رقّه کشته سرش را ببغداد آوردند (٤).

عزاقریّه بعد از قتل شلمغانی باز دست از دعاوی خود برنداشتند مخصوصاً در خاندان بنی بسطام طرفدارانی از ایشان بودند و بعد از قتل شلمغانی یك نفر بنام بصْری جانشینی اورا ادّعا کرد و مدّعی شد که روح شلمغانی در او حلول کرده و او مقام الوهیّت دارد وچون او درسال ۳٤۰ مرد ازوی اموال بسیاری که عزاقریّه باوتقدیم نموده بودند ماند، ابومحمّد حسن بن محمّد مهلّبی وزیر معزّ الدّولهٔ دیلمی را از واقعهٔ فوت بصری و مایملك او خبر کردند، مهلّبی امر داد تا ترکهٔ اورا مهر و موم نمایند وپیروان اورا دستگیر سازند تا کسی که بجانشینی او قیام مینماید چیزی دراختیارنداشته

(۱) ابن الاثیر وقایع سال ۳۲۲ (۲) برای تفصیل محاکمهٔ ایشان رجوع کنید بکتاب الفرق بین‌الفرق ص ۲۵۰ که از بعضی اغلاط تاریخی خالی نیست.

(۳) معجم الادبا ج ۱ ص ۲۹۷ والفرق بین الفرق ص ۲۵۰ (٤) ابن الاثیر وقایع سال۳۲۲ تاریخ قتل شلمغانی را عموم مورّخین مثل یاقوت و ابن الاثیر وذهبی درسال ۳۲۲ نوشته‌اند ولی در کتاب الغیبهٔ طوسی در ۳۲۳ مذکور است و این ظاهراً صحیح نباشد.

باشد. دفاتری ازایشان بدست آمدکه مطالبی از آئین خود بر آنها نوشته بودند، جوانی از ایشان ادّعا میکرد که روح علیّ بن ابی طالب دراوحلول کرده و زنی همین دعویرا درباب حلول روح‌فاطمهٔ زهرا درخود داشت واز نوکران بنی بسطام یکی دعوی‌داشت که‌روح میکائیل باو انتقال یافته، مهلّبی‌دستور داد که ایشانرا بگیرند و بسختی تنبیه کنند امّا ایشان بمعزّالدوله چنین القاء شبهه کردند که از شیعیان‌علیّ‌بن ابی‌طالب‌اند معزّالدوله امر بخلاص آن جماعت داد، مهلّبی هم از ترس آنکه مبادا بترك تشیّع متّهم شود دیگر پاپی عزاقریّه نشد (۱).

---

(۱) ابن الاثیر وقایع سال ۳۴۰

فصل دوازدهم

ابوالحسن موسی بن کبریاء

(نیمهٔ اوّل قرن چهارم)

موسی بن حسن بن محمّد بن عبّاس بن اسماعیل بن ابی سهل بن نوبخت ملقّب و معروف بابن کبریاء نوبختی از علما و منجّمین و از رجال ایّام غیبت صغری و از معاصرین شیخ ابوالقاسم حسین بن روح است و ابونصر هبة الله بن محمّد کاتب راوی اخبار وکلای اربعه از او اخبار نایب سوّم امام غایب را روایت می نموده و سه فقره از این اخبار که منقول از ابن کبریاء است در کتاب الغیبهٔ طوسی موجود است (۱).

بگفتهٔ نجاشی ابن کبریاء در نجوم معرفتی کامل داشته و در آن باب از او کلام بسیار باقی است و با وجود علم وعقیدهٔ بنجوم مردی متدّین و دارای عقیده ای نیکو بوده ودر نجوم نیز تألیفاتی داشته است ویکی از آن جمله کتاب کافی است در احداث از منه(۲)

از سه فقره روایتی که ابونصر هبة الله کاتب مستقیماً یا بواسطهٔ امّ کلثوم دختر ابوجعفر عمری ازابوالحسن موسی‌بن کبریاء نقل کرده است معلوم میشود که این شخص از معاصرین امّ کلثوم وشیخ ابوالقاسم حسین بن روح بوده و بعد ازوفات نایب سوّم امام غایب نیز هنوز حیات داشته است.

---

(۱) صفحات ۱۹۰ و ۲۴۳ و ۲۵۱ (۲) رجال نجاشی ص ۲۹۰ و بحارالانوار ج ۱۴ ص ۱۴۳ بنقل از فرج الهموم.

فصل سیزدهم

ابو محمد حسن بن حسین

(۳۲۰_٤۰۲)

ابو عبدالله حسین بن علیّ بن اسماعیل بن ابی‌سهل بن نوبخت که در فصل دهم احوال او و پدرش ابوالحسین علی گذشت پسری دارد بنام ابو محمّد حسن که درسال ۳۲۰ یعنی شش سال قبل از فوت پدرخود توّلد یافته واو از محدّثین و رواة اخبار فرقهٔ امامیّه مثل پدر خود و از کتّاب و منشیان و از راویان اخبار است چنانکه راوی قسمتی از اخبار و اشعار ابونواس بوده (۱) و ابوالحسین هلال بن محسّن صابی کاتب (۳۵۹_٤٤۸) از او بعضی وقایع را روایت مینموده است (۲).

ابو محمّد در حدیث بشهادت خطیب بغدادی بیشتر از ابوالحسن علیّ بن عبدالله مبشّر قصّاب واسطی و ابو عبدالله حسین بن اسماعیل بن محمّد ضبّی بغدادی (۲۳۵ _ ۳۳۰) مشهور بقاضی محاملی روایت‌مینموده و درحدیث شاگردان بسیار داشته ومشهور ترین کسانی که از او روایت میکرده اند اشخاص ذیلند :

۱ _ ابو بکراحمد بن محمّد برْقانی خوارزمی (۳۳٦_٤۲۵) ؛

۲ _ ابوالفرج حسن بن علی طَناجیری (۳۵۰_٤۳۹) ؛

۳ _ ابوالقاسم عبدالله بن احمد صَیْرفی اَزهری (۳۵۵_٤۳۵) ؛

٤ _ قاضی ابوالقاسم علیّ بن محسّن تنوخی (۳٦۵_٤٤۷) ؛

۵ _ ابوالقاسم بن الخلّال ؛

٦ _ ابوالحسن احمد بن محمّد عتیقی (۳٦۷_٤٤۱) ؛

و از این جمله سه نفر اوّل جزء مشایخ حافظ ابوبکر احمد بن علی خطیب بغدادی (۳۹۲_٤٦۳) صاحب تاریخ بغداد معروف معدودندو بنابراین خطیب بغدادی بیك

(۱) تاریخ بغداد ج ۷ ص ٤٤۳ (۲) ابن ابی اصیبعه ج ۱ ص ۲۲۹

واسطه شاگرد ابو محمد حسن بن حسین نوبختی بوده و او برای تحقیق عقیدهٔ قطعی ابو محمد نوبختی بشاگردان او که استادان خطیب میشده اند توسّل جسته و از ابوالقاسم از هری و ابوبکر برقانی در این باب سؤالاتی کرده است . از هری نوبختی را رافضی و ردّی‌المذهب شمرده و برقانی گفته است که نوبختی معتزلی و مایل بتشیّع و باتمام این احوال در روایت خود صدوق بوده و ابوالحسن عتیقی او را در حدیث ثقه ومایل باعتزال میدانسته (١) وخود خطیب بغدادی سماع او را صحیح میشمارد(٢) و عین بیانات خطیب را در باب نوبختی سمعانی در انساب و ابن الجوزی در المنتظم وابن کثیر درالبدایه والنّهایة نقل کرده‌اند وقاضی نورالله شوشتری در اینکه ایشان ابو محمّد را شیعی متمایل باعتزال شمرده اند برایشان تاخته و گفته است که: «اهل سنّت چون فرق میان حقّ و باطل نمیکنند لاجرم شیعه و معتزله را یکی میدانند و هر یکی از ایشانرا بنام دیگری میخوانند و الاّ فرق مابین الفرق والقدم و بین الوجود و العدم است (٣) » .

این بیانات لابدناشی ازتعصّب قاضی نورالله درشیعه تراشی است که بآن اشتهار کامل یافته و الاّ بشرحیکه سابقاً نیز گفته ایم هیچ مانعی ندارد که یك نفر شیعی متمایل باعتزال یا یك‌نفر معتزلی متشیّع باشد واین امر درتاریخ کلام نظایر بسیار دارد واز آل نوبخت یکی دو نفر دیگر هم بهمین سمت معروف بوده اند و از میان معتزلهٔ بغداد بسیاری مثل ابو جعفر اسکافی وابو عبیدالله مرزبانی و قاضی ابوالقاسم تنوخی وابوالقاسم کعبی بلخی دربارهٔ از عقاید خود بشیعه نزدیك وجزء «متشیّعهٔ معتزله» شمرده میشده‌اند (٤) حتّی ذهبی ابوسهل اسمعیل بن علی نوبختی‌را هم با اینکه از رؤس متکلّمین شیعه اش میداند باسم کاتب معتزلی میخواند (٥) .

(١) منتظم ابن جوزی (خطّی) (٢) تاریخ بغداد ج٧ ص٢٩٩ (٣) مجالس المؤمنین ، مجلس ٥
(٤) رجوع کنید بالانتصار ص ١٠٠ و تاریخ بغدا ج ٣ ص١٣٦ وفوات الوفیات ج ٢ ص ٦٨
(٥) تاریخ الاسلام f. 60 b (نسخهٔ کتابخانهٔ ملّی پاریس) .

وفات ابو محمّد حسن بن حسین نوبختی در روز جمعه دو روز بآخر ذی القعده مانده در سال ۴۰۲ اتّفاق افتاده و اوآخرین کسی است از خاندان نوبختی که مارا از حال او اطّلاع مجملی در دست است و بعد از او اثر این خانوادهٔ جلیل درظلمات تاریخ نا پدید میشود(۱).

(۱) برای احوال او رجوع کنید بتاریخ بغداد ج ۷ ص ۲۹۹ و ۴۴۳ ومنتظم ابن‌الجوزی والبدایة والنّهایه در وقایع سال ۴۰۲ وانساب سمعانی f. 569b ومجالس المؤمنین ، مجلس ۵ و میزان الاعتدال ذهبی ج ۱ ص ۲۲۵ .

فصل چهاردهم

سایر افراد خاندان نوبختی

غیر از مشاهیر اشخاصی از این خاندان که شرح احوال ایشانرا در فصول سابق از روی منابعی که در دست داشتیم ذکر کردیم نام چند نفر دیگر نیز از این سلالهٔ جلیل در کتب مذکور است که اطّلاع ما در حقّ آنان بدبختانه چندان زیاد نیست حتّی سلسلهٔ نسب بعضی از آن جماعت را هم بامعلومات ناقصی که در این باب داریم نمیتوانیم تعیین کنیم و آن عدّه بقرار ذیلند :

۱ ـ **ابو عبد الله احمد بن عبد الله بن ابی سهل بن نوبخت** ، نوادهٔ ابوسهل اوّل منجّم مشهور که از شعرای کتّاب بوده ودیوان شعری داشته است شامل صد ورقه (۱) ؛

۲ ـ **حسن بن اسماعیل بن ابی سهل بن نوبخت** ، پسر اسماعیل ندیم وجامع اشعار ابو نواس ، از معاصرین این شاعر که اورا مدح گفته (۲) ؛

۳ ـ **احمد بن ابراهیم** ، از رجال اواخر دورهٔ غیبت صغري که منشی مخصوص شیخ ابوالقاسم حسین بن روح بوده واو جواب مسائلی را که امامیّه از شیخ ابو القاسم نوبختی میپرسیده و شیخ املا میکرده مینوشته است (۳) .

احمدبن ابراهیم امّ کلثوم دختر ابوجعفر عمری نایب دوّم امام غایب را درازدواج خود داشته وجدّهٔ مادری ابونصر هبة اللّه بن محمّدبن احمدکاتب مشهوربوده یعنی مادرابونصر هبة اللّه ازطرف پدرخود ، یعنی احمدبن ابراهیم ، ازخاندان نوبختی وازطرف مادر خویش یعنی امّ کلثوم از خاندان ابوجعفر عمری است و ابو نصر از جدّ نوبختی خود یعني احمد بن ابراهیم روایت می کرده (٤) ؛

---

(۱) الفهرست ص ۱٦۸ (۲) دیوان چاپی ابونواس ص ۱۰۵-۱۰٦ (چاپ ۱۳۲۲) وشرح دیوان ابونواس ج ۱ f.189b (۳) غیبت طوسی ص ۲٤۳ و ۲٤٤ (٤) غیبت طوسی ص ۲٤۲

٤ ـ **ابو جعفر عبد الله بن ابراهیم** ، برادر احمد بن ابراهیم مذکور در نمرهٔ ٣[١]؛

٥ ـ **ابو ابراهیم جعفر بن احمد بن ابراهیم** ، پسر احمد بن ابراهیم و برادر زادهٔ ابو جعفر عبدالله که خالوی ابو نصر هبة الله کاتب میشده است[٢]؛

٦ و ٧ و ٨ **حسن بن اسحاق کاتب** ، گویا پسر اسحاق بن اسماعیل بن ابی‌سهل نوبخت از اصحاب حضرت امام هادی ، و دو پسر حسن بن اسحاق یعنی **احمد** و **محمد** که هر دو از معاصرین ابوجعفر عمری و از جمله کسانی بوده‌اند که نام ایشانرا در ردیف اشخاصی که برؤیت حضرت امام غائب نایل آمده اند میبردند[٣]؛

٩ ـ **ابوعلی بن جعفر** ؛ در کتاب الغیبهٔ شیخ طوسی نام شخصی از آل نوبخت مذکور است باسم ابو علیّ بن جعفر نوبختی و معروف به **ابن زهومة(؟)** که مطابق قراین مذکور درهمان کتاب درنیمهٔ اوّل قرن چهارم هجری میزیسته[٤] . مقصود از عنوان (ابن زهومة) را نفهمیدم ، شاید در متن کتاب چاپی تحریفی وارد شده باشد . در جزء اعلام عربی زهومة هست ودر تجارب الامم هم نام کاتبی مذکوراست بعنوان (زهرمه) که او را در سال ٣٢٩ بجکم بایك عدّهٔ دیگر از کتّاب و عمّال و وزیر خود ابو جعفر بن شیر زاد دستگیر کرده[٥] وشاید اگر منابعی دیگر بدست آید بتوان ازمیان این اطّلاعات متفرّق حقیقت مطلب را روشن کرد .

ذکر یك نفر **ابو علی نوبختی** در ضمن وقایع سال ٣٣١ در تکملهٔ تاریخ طبری تألیف محمّد بن عبدالملك همدانی تاریخی هست وازآن چنین برمی‌آیدکه ابوعلی نوبختی جزء عمّال حاجب سابق بجکم یعنی عَدْل محسوب میشده و از طرف او که از جانب محمّدبن طغج اخشید بر نواحی اطراف فرات علیا وشهر رَحْبَة حکومت میکرده دراین سرزمین عامل بوده است ولی چون عدل درهمین سال بدست کسان ناصرالدّولهٔ حمدانی اسیر شد و یاران او امان طلبیدند[٦] ابوعلی نوبختی هم از شغل سابق

(١) غیبت طوسی ص٢٤٣ (٢) رجوع کنید بصفحهٔ ١٨١ـ١٨٣ ازهمین کتاب (٣) کمال الدّین ص٢٤٦ (٤) غیبت طوسی ص٢٦٧ (٥) تجارب الامم ج ٥ ص ٤١٥ (٦) حاشیهٔ تجارب الامم ج ٦ ص ٣٩ بنقل ازتکملهٔ تاریخ الطّبری

افتاد و کمی بعد در خدمت تُوزُون از امرای ترك که در واسط مقیم بود و در همین سال بمقام امیرالامرائی رسید داخل شد و سمت کتابت او را یافت ولی این شغل هم چندان دوامی نکرد چه پس از قلیل مدّتی در همان سال ۳۳۱ توزون نوبختی را معزول کرده مقام دبیری خود را بابو اسحاق قراریطی واگذاشت (١).

این ابو علی نوبختی با قرب احتمالات همان ابو علی بن جعفر مذکور در کتاب الغیبهٔ طوسی است واوظاهراً پسر ابو ابراهیم جعفر بن احمد بن ابراهیم نوبختی باشد؛

١٠ ـ **حسن بن جعفر کاتب**، که صیقل جاریهٔ امام یازدهم تابیست سال واندی بعد از رحلت امام در خانهٔ او پنهان میزیسته و بنا برین حسن بن جعفر تا حوالی ۲۸۵ که معتضد خلیفه صیقل را از خانهٔ او بیرون آورد حیات داشته است(٢).

١١ ـ **ابو طالب نوبختی**، از معاصرین ابو عبدالله حمزة بن حسن اصفهانی (وفاتش بین ۳۵۰ و ۳۶۰) و ابو یعقوب اسحاق بن اسماعیل نوبختی (مقتول در ۳۲۲). حمزهٔ اصفهانی مقداری از اخبار ابو نواس را (قبل از سال ۳۲۶ که سال سفر سوّم حمزه است ببغداد جهت جمع دیوان ابو نواس) از ابو طالب نوبختی گرفته(٣). و این همان کسی است که در سال ۳۲۰ از جانب قاهر خلیفه با ابویعقوب اسحاق نوبختی برای فروش بعضی از مستغلاّت بوکالت منصوب شده (٤)؛

١٢ ـ **محمد بن روح نوبختی**، از راویان اخبار ابونواس جهت حمزهٔ اصفهانی (٥) که شاید برادر شیخ ابوالقاسم حسین بن روح باشد؛

☆☆☆

ابن خلّکان از شاعری نام میبرد بنام ابوالحسن علیّ بن احمد بن نوبخت که در شعبان سال ٤١٦ در مصروفات کرده (٦). معلوم نشد که این شاعر هم از خاندان مشهور نوبختی بوده و یا شخص دیگری است که جدّ او نام نوبخت داشته است.

(١) حاشیهٔ تجارب ج ٦ ص ٤٥ (٢) صفحهٔ ١٠٨ ـ ١٠٩ از همین کتاب. (٣) شرح دیوان ابونواس ج ٢ f.271 b (٤) صفحهٔ ١٨٧ ازهمین کتاب. (٥) شرح دیوان ابونواس ج ٣ f. 281 a-b (٦) ابن خلکان ج ١ ص ٤٩٩ (چاپ پاریس)

فصل پانزدهم

فهرست اسامی فرق شیعه

یا

منتسبین بایشان

در خاتمهٔ کتاب مناسب چنین دانستیم که فهرستی الفبائی از جمیع فرقی که از میان طایفهٔ شیعه اعمّ از امامیّه یا زیدّیه یا غلاة یا فروع این فرق برخاسته اند و یا مقالاتی شبیه بمقالات شیعه داشته ومخالفین این طایفه آنها را بشیعه بسته اند بامنابعی که ذکری از ایشان یا از مقالاتشان در آنها مذکور است بدست دهیم تا طالبین این قبیل مباحث را راهنمائی باشد. توضیحاً خاطرنشان میشود که نگارندهٔ این کتاب بخصوص این موضوع را تتبّع و استقصا نکرده است تا فهرستی که بدست میدهد جامع و شامل جمیع فرق منسوب بطایفهٔ شیعه باشد. بلکه این فهرست فقط حاوی اسامی فرقه هائی است کـه نگارنده در ضمن تحقیق احوال آل نوبخت بآنها بر خورده و نام ایشانرا یاد داشت نموده است و غرض از ذکر آنها هم در اینجا آن است که بعد ها متتبّعین این گونه مسائل آنرا تکمیل کنند و اگر کسانی دیگر در خصوص فرق معتزله و خوارج و اصحاب حدیث و سنّت و مرجئه ومتصوّفه و سایر ملل اسلامی نیز همین روش را تعقیب نمایند بتدریج فهرستی کامل از کلیّهٔ فرقه هائی که از اسلام منشعب شده اند و مقالاتی که ازطرف ایشان انتشار یافته است فراهم خواهد گردید و این خود خدمتی بزرگ بعلم تاریخ ادیان و معرفت ملل و نحل است و از مطالعهٔ اجمالی آنها میزان قوای‌فکری و تمایلات نفسانی‌و درجهٔ استعداد مردم در باب حقایق دینی و اصول عقاید و تظاهراتی که از ملل مغلوبهٔ اسلام در مقابل این آئین بروز کرده معلوم خواهد شد و از نظر تاریخ فکری قوم ایرانی نیز این بحث از شیرین ترین مباحث است چه در تصادم بین دو عنصر ایرانی آریائی که سرشتهٔ تعلیمات اخلاقی و دینی مذهب زردشتی یا

آئین مانوی و مزدکی و آشنا بمنطق و فلسفهٔ یونان و دارای آداب ملّی و قومی خاص بوده و طبعاً با وجود تقبّل اسلام سالهای سال نمیتوانسته است فرا گرفته های خود را بسهولت در خاك كنند ، همانطور که لشکریان و مبارزان این دو قوم درمیدانهای جنك بایکدیگر دست و پنجه نرم کرده و ایران نظامی وسیاسی محکوم عرب گردیده است ، در میدان مجادلهٔ افکار وبحث و جدل نیز این مخاصمه شدید تر بروز نموده ومدّتها هم دوام داشته است . مطالعهٔ فهرست اسامی اکثر فرق منتسب بشیعه وخواندن احوال کسانی که در این راه بتأسیس مذهبی قیام کرده اند بنظری در حکم مطالعهٔ کشمکشهای فکری قوم آریائی نژاد ایرانی است با فکر عرب و مدافعین آن ودرغالب آنها حسّ ایران پرستی اجداد ما که بعموم وسایل در صدد کشیدن انتقام مغلوبیّت سیاسی و نظامی خود از عرب بوده و در پی ایجاد افکاری که طبع آریائی ایشان بتواند آنرا بپذیرد میکوشیده اند ظاهر است . اینکه ایرانی در این مبارزه تا چه حدّ بپیشرفت مقصود خویش نایل آمده و دامنهٔ فتوحات او تا چه اندازه وسعت داشته علی العجاله از موضوع بحث ما خارج است . اگر روزگاری تاریخ تمدّن اسلامی با نظر فلسفی و از روی بیغرضی و انصاف مدّون شود حلّ این نکتــه نیز میّسر خواهد شد و شاید کتاب حاضر ما هم مقداری بروشن کردن این مسئله کمك کند .

برای منابعیکه از فرق مذکور در ذیل آنها ذکری هست علامات اختصاری ذیل را اختیار می نمائیم :

١ ـ مقالات بجای مقالات الاسلامیّین و اختلاف المضلّین تألیف ابوالحسن علیّ بن اسماعیل اشعری ؛

٢ ـ الفرق « الفرق بین الفرق تألیف ابو منصور عبدالقاهر بغدادی ؛

٣ ـ کشّی « اختیار معرفة اخبار الرّجال تألیف ابو عمر و کشّی و انتخاب شیخ ابو جعفر طوسی ؛

٤ ـ ابن‌حزم « الفصل فی الاهواء والنّحل تألیف ابو محمّد علیّ بن احمد بن حزم

۵ ـ شهرستانی « الملل و النّحل تألیف محمّدبن عبدالکریم شهرستانی ؛

۶ ـ غیبت « کتاب الغیبه تألیف ابوجعفر محمّد بن حسن طوسی ؛

۷ ـ کمال الدّین « کمال الدّین وتمام النّعمة تألیف شیخ صدوق محمّدبن بابویه قمی ؛

۸ ـ فرق « فرق الشّیعه که باسم ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی بطبع رسیده ؛

۹ ـ تبصره « تبصرة العوام فی مقالات الانام تألیف مرتضی بن داعی حسینی ؛

۱۰ ـ بیان « بیان الادیان تألیف ابو المعالی محمّد بن عبید اللّٰه ؛

۱۱ ـ خطط « المواعظ و الاعتبار بذکر الخطط و الآثار تألیف تقی الدّین مقریزی ؛

۱۲ ـ انساب « کتاب الانساب تألیف عبدالکریم بن محمّد سمعانی .

۱۳ ـ منهاج « منهاج السنّة النّبویّة تألیف احمد بن عبد الحلیم مشهور بابن تیمیّه .

بقیّهٔ منابع را هم بتمام اسم نام میبریم .

الف

اَبْتَرِیّه: از فرق زیدیّه (خطط ج ٤ ص ۱۷۰ ، بیان ص ۱۵۲ ، تبصره ص ۲۲٦ و مروج الذّهب ج ۲ ص ۱٤٤) که گویا تحریفی است از بتریّه و در «بتریّه» بیاید.

اَبْرَقیّه: از فرق زیدیّه (مروج الذّهب ج ۲ ص ۱٤٤ چاپ مصر).

اِثْنی عَشَریّه: آن طایفه از شیعه که بدوازده امام قائلند درمقابل سَبْعیّه یاهفت امامیان و ایشان بآیات ذیل در صحّت شمارهٔ ائمّه دردوازده امام استناد میجویند : « وبعثنا منهم اثنی عشر نقیباً » و « قطعناهم اثنتی عشرة اَسباطاً امماً » و « انّ عدّةالشهور عندالله اثنی عشر شهراً » ومیگویند که سال دوازده ماه وکلمهٔ « لااله‌الّاالله » و « محمّدرسول‌الله » و « علیّ‌بن ابی طالب » و « امیر المؤمنین » هریك دوازده حرف باشند . اسامی دوازده امام پیش طایفهٔ اثنی عشریّه این است : علیّ بن ابی طالب ، حسن بن علی ، حسین‌بن علی ، علیّ بن حسین زین العابدین ، محمّدبن علی‌الباقر ، جعفربن محمّدالصّادق ، موسی‌بن‌جعفر الکاظم ، علیّ بن‌موسی‌الرّضا ، محمّدبن‌علیّ بن موسی ، ابوالحسن علی بن محمّد ، حسن‌بن علی ومهدی منتظَر . این طایفه منتظر ظهور فرزند غایب امام یازدهمند که قبل از رحلت آن امام تولّد یافته و پس از یك دوره غیبت شصت و نه ساله باسم « غیبت صغری » که در آن دوره چهار نفر بین او و طایفهٔ اثنی عشریّه سفیر و وکیل بوده و اوامر و دستور هاي امام غایب را بشکل « توقیع » بایشان میرسانده‌اند دورهٔ وکالت وغیبت صغری را ختم ودورهٔ «غیبت کبری» را که هنوز نیز دوام دارد شروع نموده است (انساب f.19 a-b وهمین‌کتاب ص ٥۸ و٤٧ـ٧٥ وبرای اعتقادات ایشان درباب فروع رجوع کنید ببیان الادیان ص ۱٦۲-۱٦۳ و امالی صدوق ص ۳۷۹ـ۳۸۸ و اعتقادات صدوق وغیره).

اَحْمَدیّه: از فرق امامیّه قائل بامامت احمدبن موسی بن جعفر دارای مقاله‌ای شبیه بفطحیّه (مفاتیح‌العلوم خوارزمی ص ۲۲ و فرق ص ۷۲).

اَزْدَرِیّه: از فرق غلاة و ایشان گویند که این علی که پدر حسن و حسین است علی نیست او مردی است که او را علی‌الأزدَری خوانند و آن علی که امامت او را فرزند باشد که صانع است (بیان ص ۱۵۸).

اِسْحاقیّه: از فرق کیسانیّه منسوب باسحاق‌بن عمرو (مفاتیح العلوم ص ۲۱ و بیان ص ۱۵۸).

اِسْحاقیّه: پیروان اسحاق بن زیدبن حارث از اصحاب عبدالله بن معاویة بن عبدالله‌بن امام جعفرصادق،ازفرق غلاة که علیّ‌بن ابی‌طالب را درنبوّت باحضرت رسول شریك میدانستند و طرفدار اباحت و اسقاط تکالیف بودند این فرقه گویا همان شریکیّه باشند که بعد ذکر خواهد شد (ابن ابی‌الحدید ج ۲ ص ۳۰۹-۳۱۰ ، تلبیس ابلیس ص ۲۳-۲٤).

اِسْحاقیَّه: از غلاة و از فروع فرقهٔ علیائیّه ، اصحاب ابویعقوب اسحاق بن محمّدبن ابان نخعی کوفی ملقّب باحمر متوفّی سال ۲۸۶ (ص ۱۳۵-۱۳۶ از همین کتاب).

اِسْماعیلیَّه: نام عمومی جمیع فرقی که بامامت اسماعیل فرزند امام جعفر صادق بجای امام موسی کاظم قائلند و او را که در حیات پدر فوت کرده دارای این مقام میشناسند . از این فرق جمعی او را زنده و قائم منتظر میدانند و میگویند که خبر فوت او از جانب امام جعفر صادق بجهت مصلحتی بوده است . فرقی دیگر میگویند که اسماعیل پس از انتخاب پسرش محمّد بامامت فوت کرده ومحمّد بعد از حضرت صادق امام است . بعضی دیگر ازفرق اسماعیلیّه معتقدند که حضرت صادق محمّدبن اسماعیل را بامامت منصوص و منصوب نموده . اسماعیلیّه را قرامطه و باطنیّه و تعلیمیّه و سبعیّه و ملاحده نیز میگویند . رجوع کنید بهر یك از این القاب .

اسماعیلیّهٔ خالص: آن فرقه از اسماعیلیّه که میگفتند که اسماعیل نمیمیرد مگر آنکه عالم را مسخّر خود سازد وباداره امر مردم پردازد و او را باشارهٔ پدر خود قائم و وارث او میدانستند (فرق ص ۵۸).

اَصْحابُ الْکِساء [طرفداران] : از فرق علیائیّه ومعتقد بحلول وغلوّ که میگفتند اصحاب کساء یعنی پنج تن آل عبا یك چیز بیش نیستند و روح بالسّویّه در ایشان حلول کرده و احدی را بر دیگری فضلی نیست و از روی همین عقیده فاطمه را هم بدون هاء تأنیث فاطم نام میبردند (شهرستانی ص ۱۳۴ ، خطط ج ٤ ص ۱۷۸).

امامیّه: نام عموم فرقی که بامامت بلا فصل حضرت علیّ بن ابی‌طالب و فرزندان او معتقدند و میگویند که دنیا از امام خالی نتواند ماند و منتظر خروج یکی از علویانند که در آخر الزّمان خروج و دنیا را پس از آنکه از ظلم و جور پر شده باشد از عدل و قسط پر کند . این لقب بیشتر بر طایفهٔ اثنی عشریّه اطلاق میشود و مفهوم آن از شیعه محدود تر است . فرق شیعه را تا ایّام مسعودی هفتادّو سه فرقه و امامیّه را سی و سه فرقه تعداد کرده بودند (مروج الذّهب ج ۲ ص ۱۷۸).

اَمْریَّه: از فرق غلاة که میگفتند علی در امر رسالت با حضرت رسول شریکست (تلبیس ابلیس ص ۲۲ ، خطط ج ٤ ص ۱۷۸).

اَهل اِفْراط یا غُلُوّ : فرقی ازشیعه که بعضی از ائمّهٔ خودرا بخداوند تعالی مانند میکنند (شهرستانی ص ٦۵) ـ رجوع کنید بغالیه .

اهل ایمان: لقبی که شیعهٔ امامیّه بخود میدادند زیرا که فقط خود را مؤمن و بقیّهٔ مسلمانان را مسلم میخواندند (بیان ص ۱٦۲-۱٦۳ ، تبصره ص ۲۷۰ و همین کتاب ص ۵٦).

اَهل تَفْریط یا مُشَبِّهه یا اهل تقصیر : فرقی از شیعه که خداوند را بیك تن از مخلوق تشبیه میکنند (شهرستانی ص ٦۵) رجوع کنید بمشبّهه .

اَهل فَتْرَت: فرقه ای از شیعهٔ امامیّه که پس از رحلت امام یازدهم بفترت یعنی خالی ماندن زمان از وجود امام عقیده داشتند (ص ۱٦۲ از همین کتاب).

اَهْلِ رُؤْیَت: عموم فرقی که بدیدار حقّ تعالی در دنیا یا آخرت معتقد بوده‌اند و در میان شیعه‌چند نفر مثل هشام بن الحکم وهشام بن سالم جوالیقی بعقیدهٔ برؤیت خدادر قیامت بچشم سَر منسوب شده‌اند (تبصره ص ۴۲۱، ص ۷۸ و ۸۰ از همین کتاب).

ب

بابکیّه: درخرّمیّه بیاید.

باطنیّه: نام دیگر اسماعیلیّه و این اسم را بآن جهت براین فرقه نهاده بودند که‌ایشان میگفتند که هر چیزی را از قرآن و حدیث ظاهری هست و باطنی، ظاهر بمنزلهٔ پوست است وباطن بمثابهٔ مغز واین آیه را دلیل سازندکه « بابٌ باطِنُه فِیهِ الرَّحْمَةُ وَ ظاهِرُه مِنْ قِبَلِهِ الْعَذاب» ومیگفتندکه ظاهر قرآن وحدیث درنظر جُهّال بشکل صوری جلیّ جلوه میکند درصورتی که عقلا آنهارا رموز واشاراتی برحقایق نهانی میدانند و کسیکه عقلش ازغور در مسائل نهانی و اسرار و بواطن خود داری کند و بظواهر قانع شود در زنجیر تکلیفات شرعی مقیّد می‌ماند ولی اگر کسی بعلم باطن راه‌یابد تکلیف ازاو ساقط میگردد واز زحمات و مشقّات آن میرهد و میگفتند غرض‌خداوند ازاین آیه: «وَ یَضَعُ عَنْهُم إصْرَهُم وَالأَغْلالَ الّتی کانَتْ عَلَیهِم» ایشانند وبیشتر درعراق ایشانرا باین اسم میخوانده اند (تبصره ص ۴۲۳ و تلبیس ابلیس ص ۱۰۸ و بیان ۱۵۹ - ۱۶۱ وغیره).

باقِریّه: کسانی‌که برجعت حضرت‌امام محمّدباقر معتقد بوده‌اند (شهرستانی ص ۱۲۵).

بَتْرِیّه: از فرق زیدیّه (همان ابتریّه) که ایشانرا صالحیّه نیز میخواندند شبیه بفرقهٔ سلیمانیّه، اصحاب حسن بن صالح بن حَیّ و کثیّر النّواء شاعر معروف که اورا اَبْتَر لقب داده بودند. این فرقه حضرت علیّ بن ابی طالب را بعد ازحضرت رسول افضل مردم میشمردند و بیعت مردم را با عمر و ابوبکر خطا نمیدانستند و میگفتند که آن بمیل حضرت علی انجام یافته ولی در باب عثمان و حکم قَتَلهٔ او متوقّف بودند و اورا کافر نمیشمردند و منکر رجعت اموات بدنیا بودند و امامت امیرالمؤمنین علی‌را از تاریخ بیعت مردم با او میگرفتند (مقالات اشعری ص ۶۸، فرق ص ۸-۹ ،کشّی ص ۱۵۲ ، انساب f. 65a). رجوع کنید با بتریّه.

بَدَعِیّه: از فرق شیعه معتقد بتشبیه (خطط ج ٤ص ۱۷۰)

برکوکیّه؟: نام فرقه‌ای از حلولیّه و بومسلمیّه در مرو (الفرق ص ۲٤۱ و۲٤۳).

بُزَیْغِیّه: از فرق غلاة و ازفروغ خطّابیّه، اصحاب بُزَیْغ بن موسی الحائك که‌بزیغ را رسول‌ابوالخطّاب محمّد می پنداشتندو‌امام جعفر صادق‌را خدامیدانستند و میگفتند که آن حضرت در اختیار صورت فعلی بمردم تشبّه کرده و معتقد بودند که در میان ایشان مردمانی وجود دارند که از جبرائیل و میکائیل و حضرت رسول افضلند و میگفتند که هیچکس از

ایشان نمیمیرد(مقالات اشعري ص۱۲ ، فرق ص ۲۹ - ۴۰ ، شهرستانی ص۱۳۷ ، ابن حزم ج ۴ ص۱۸۶ ، خطط ج ۴ ص ۱۷۴ ، بیان ص ۱۵۷ ، رجال ابوعلی ص ۳۶۰) .

بَسْلَمیّه : یا خلّالیّه ازفرق راوندیّه یعنی شیعیان بنی عبّاس ،که امامت‌را بعد از حسنین ومحمّدبن الحنفیّه وابوهاشم وابوالعبّاس سفّاح حق آ بوسَلَمه حفص بن سُلَیمان خَلاّل وزیر و صاحب مؤسّس خلافت عبّاسی میدانستند و هاشم بن حکیم مُقنّع صاحب ماه معروف نخشب ابوسلمه را خدا میدانست و میگفت که بعد از ابوسلمه روح خدا دراو حلول یافته است (خطط ج ۴ ۱۷۷و۱۷۸ ، مفاتیح العلوم ص ۲۲) .

بَشیریّه : از فرق غلاة وازفروع مفوّضه وواقفه ، اصحاب محمّدبن بَشیرا َسَدی ، معتقد بزنده وغایب بودن امام موسی بن جعفرو نمردن وحبس نشدن آن‌حضرت . این فرقه محمّد بن بشیر و بعد از او پسرش سُمَیع را امام میشمردند (فرق ص ۷۰ ، کشّی ص ۲۹۷- ۳۰۰ ، همین کتاب ص ۱۴۵) .

بَقْلیّه : طایفه‌ای از قرامطه (صلة عریب ص۱۲۷ والتّنبیه والاشراف ص۳۹۱).

بَلالیّه : از فرق غلاة (رجوع کنید بصفحهٔ ۲۲۵ از همین کتاب) .

بومُسْلِمیّه: از شیعیان راوندیّه معتقد بامامت ابو مسلم خراسانی و حیات جاوید او ، این فرقه جمیع فرائض را ترك کرده و همه چیز را حلال میشمرده اند و ایمان پیش ایشان فقط شناختن امام خود بود . مخالفین ایشان آن فرقه را از فروع خرّمیّه شمرده اند (فرق ص ۴۱ -۴۲ ، تبصره ص ۴۲۲ - ۴۲۳ ، مقالات اشعري ص ۲۲ ، الفرق ص ۲۴۲) .

بَیانیّه : از فرق غلاة ، پیروان بَیان بن سَمْعان تَمیمی نَهْدی که ادّعای نبوّت کرده‌و معتقد بتناسخ ورجعت بوده واو در ابتدا خودرا جانشین ابوهاشم عبدالله‌بن محمّد بن الحنفیّه میدانسته بعد راه‌غلوّ رفته و امیر المؤمنین علی‌را خدا شمرده است . بیان از معاصرین امام محمّد باقربوده ودر سال ۱۱۹ بقتل رسیده (مقالات اشعری ص۵ - ۷ ، فرق ص ۳۰ ، شهرستانی ص ۱۱۳ - ۱۱۴ الفرق ص ۲۴۱ ، تبصره ص ۴۱۹ ، خطط ج ۴ ص ۱۷۵ - ۱۷۶ ، و انساب f. 98a ، منهاج ج ۱ ص ۲۳۸ و تواریخ معتبر دروقایع سال ۱۱۹).

ت

تَعْلیمیّه: نام دیگر فرقهٔ اسماعیلیّه که میگفتند عقلیّات‌را نمیتوان حجّت قرار داد و ناچار باید حقایق را از راه تعلیم از معصوم آموخت و در هر عصري باید امامی معصوم و غیر جایزالخطا باشد که دوچار لغزش نشود تا آنچه را که از علم باو میرسد بدیگران بیاموزد . اسماعیلیّه را بیشتر درخراسان تعلیمیّه میخواندند . (صفحهٔ ۵۵ ازهمین کتاب وانساب f.107a و تلبیس ابلیس ص ۱۱۲ ، شهرستانی ص ۱۴۷ وغیره) .

تَمیمیّه : یا زُراریّه از فرق غلاة و مشبّههٔ شیعه اصحاب زُرارة‌بن‌اَعْیَن که علم و قدرت وحیات وسمع وبصر را برای خدای تعالی حادث میدانسته و درباب امامت نیز ازواقفه بوده (مقالات اشعری ص ۲۸و۳۶ ، مفاتیح العلوم ص ۲۰ ؛ کشّی ص۸۸–۱۰۷ کمال الدّین ص ٤٤ ، انساب f. 273b ، خطط ج ٤ ص ۱٦۹ و ۱۷٤ ، تبصره ص ٤۲۰).

ج

جارودیّه : یا سَرْحوبیّه از فرق زیدیّه اصحاب ابوالجارود یا ابوالنّجم زیاد بن الْمُنذر العَبْدی که میگفتند حضرت رسول امیرالمؤمنین علی را بوصف بامامت منصوص کرده نه باسم و مردم را در اختیار ابوبکر بامامت و نشناختن وصف امام کافر میدانستند و جارودیّه پس از زیدبن علی ، محمّد بن عبدالله بن حسن بن حسن را امام میدانستند . بعضی از ایشان میگفتند که او نمرده و خروج خواهد کرد ، بعضی دیگر محمّد بن قاسم علوي صاحب طالقان ری و بعضی دیگر یحیی بن عمر صاحب کوفه را در همین مقام مي پنداشتند (مقالات اشعری ص ٦۷ ، شهرستانی ص۱۱۸ ، کشّی ص۱۵۰ ، الفهرست ص۱۷۸ ، انساب f.119a ، فرق ص ۱۹،٤۸–٤۹ ، بیان ص ۱۵۷ ، خطط ج ٤ ص ۱٤۷ ، تبصره ص ٤۲٦) .

جَریریّه در سلیمانیّه بیاید .

جَعْفَریّه : کساني که بامامت و غیبت و رجعت امام جعفر صادق معتقد بوده‌اند وگویا رئیس این‌فرقه عبدالرّحمن بن محمّد از مؤلّفین و متکلّمین شیعه بوده (شهرستانی ص ۱۵۲ و الفهرست ص ۱۹۸ و خطط ج ٤ ص ۱۷۷) واین فرقه را نباید با فرقه جعفریّه ازفرق معتزله یعنی اصحاب جعفر بن حرب وجعفر بن مبشّر اشتباه کرد .

جَعْفَریّه : نام دیگر شیعیان امامی اثنی عشری که در فروع دین تابع احکام امام جعفر صادق بوده‌اند .

جعفریّه : معتقدین بامامت جعفرکذّاب برادر امام یازدهم امامیّه بجای فرزندصغیرغایب آن حضرت (ص ۱۰۸ ـ ۱۰۹ و ۱٦۳ از همین کتاب) .

جَناحیّه: ازفرق غلاة ، اصحاب عبدالله بن معاویة بن عبدالله بن امام جعفر صادق که بلقب ذُوالْجَناحَیْن ملقّب بوده ، این فرقه معتقد بودند که علم درقلب عبدالله مانند علف درصحرا میروید وبتناسخ نیز عقیده داشتند و عبدالله را خدا و رسول میدانستند وبفنای دنیا معتقد بودند واکل میته وشرب شراب وبعضی محرّمات دیگررا حلال میشمردند ومیگفتند که روح خداوند درصلب انبیا گردیده تابعبدالله رسیده وعبدالله زنده و همان مهدی قائم منتظَر است (مقالات اشعری ص ٦ ، انساب f.136a ، تلبیس ابلیس ص۱۰۲ ، خطط ج٤ ص۱۷٦ ، شهرستانی ص ۱۱۲ ، الفرق ص ۲۳۵–۲۳٦و۲٤۲) .

جَوالِقيّه : از فرق مشبّهٔ شیعه ، اصحاب هِشام بن سالم جَوالیقی (مفاتیح العلوم ص ۲۰ ، صفحهٔ ۷۸ از همین کتاب) . رجوع کنید نیز بهشامیّه ومشبّهه واهل رؤیت .

ح

حارِثیّه : ازفرق کیسانیّه و از غلاة اصحاب عبدالله بن حارث مداینی معتقد بامامت ابوهاشم عبدالله بن محمّد بن الحنفیّه و امامت عبدالله بن معاویة بن عبدالله بن جعفر بن ابی‌طالب بعد از ابوهاشم و ایشان میگفتند که هرکس امام را شناخت هرچه بخواهد میتواند بکند (فرق ص۲۹) ؛ شهرستانی (ص۱۱۲) این فرقه را همان فرقهٔ‌اسحاقیه منسوب باسحاق بن زید بن حارث انصاری میداند ومیگویدکه حارثیّه میگفتند که روح عبدالله بن معاویّه در اسحاق حلول کرده .

حَربیّه : ازفرق کیسانیّه طرفدار امامت عبدالله‌بن عمرو بن حرب کِندی کوفی بعداز ابوهاشم عبدالله‌بن محمّدبن الحنفیّه و معتقد بحلول روح ابو هاشم در او . این طایفه بعد از تصدیق کذب ادّعای عبدالله‌بن عمرو ازاو برگشته بعبدالله‌بن معاویّه گرویدند و بعقیدهٔ حارثیّه درآمدند (مقالات اشعری ص۲۲ ، مفاتیح العلوم ص۲۲ ، خطط ج ٤ ص ۱۷۸ ، بیان ص ۱۵۸ ، ابن حزم ج ٤ ص ۱۸۷ -۱۸۸) .

حُسَیْنیّه : ازفرق شیعه وشعبه‌ای ازطرفداران امامت ابومنصور که پس از او پسرش حسین‌بن ابی‌منصوررا صاحب این‌مقام میشمردند (مقالات‌اشعري ص ٢٤).

حُسَیْنیّه : از فروع فرقهٔ زیدیّه که ائمّه را چنین تعداد میکرده‌اند : ۱ - علیّ بن ابی طالب ، ۲ ـ حسین‌بن علي ، ۳ - زیدبن علیّ بن حسین ، ٤ - یحیی‌بن زید ، ٥ - عیسی‌بن‌زید ، ٦ - محمّدبن عبدالله‌بن حسن و بعد ازمحمّد هرکس از آل رسول که مردم‌را بطاعت خدا بخواند (فرق ص ٥١ـ٥٢) .

حَلّاجیّه : از فرق امامیّهٔ حلولیّه ، اصحاب ابو مغیث حسین‌بن منصور حلّاج بیضائی (صفحات ۱۱۰و ۱۱۱ـ۱۱٦ ازهمین‌کتاب‌وکتب‌دیگر از تواریخ‌وملل‌ونحل).

حُلُولیّه : جمیع فرقی که بحلول روح خداوند در آدم و از آدم بانبیاء و ائمّه معتقد بودند و در میان شیعه چند فرقه مثل بیانیّه و جناحیّه و منصوریّه وخطّابیّه و عزاقریّه و حلّاجیه این عقیده را داشتند (انساب f173a ، الفرق ص ۲٤۱ ببعد) .

حَلویّه ؟ : از غلاة (خطط ج ٤ ص ۱۷۷) .

خ

خُرَّمیّه : یا خرّم دینان یا بابَکیّه یا مُحَمِّرَه ، اصلاً نام اصحاب بابك خرّمی است که درعصر مأمون خروج کرد وبدست افشین سردار معتصم دستگیر و مقتول شد . چون بعضی از مقالات بومسلمیّه و اسماعیلیّه و غلاة بمعتقدات این فرقه شبیه بوده ایشان را هم

مخالفین باین اسم خوانده‌اند (شهرستانی ص ۱۱۳ و ۱۳۲ ، تبصره ص ۴۲۲ ، فرق ص ۳۲ ، تلبیس ابلیس ص ۱۰۹ و ۱۱۲ انساب f.196a) .

خَشَبِیَّه : یا سُرخابیّه اصحاب سُرخاب طَبَری ازفرق زیدیّه که بکمك مختاربن ابی‌عبید ثقفی خروج کردند و چون سلاحی جز چوب (خَشَب) نداشتند باین اسم خوانده شده‌اند و بعضی گفته‌اند که چون ایشان چوبهٔ داری را که زیدبن علی بر آن آویخته شد حفظ کرده بودند باین اسم خوانده شده‌اند (مفاتیح العلوم ص ۲۱ ، انساب f.199b ، بیان ص ۱۵۷ ، بحارالانوار ج ۱۱ ص ۲۲۸ ، منهاج ج ۱ ص ۸) .

خَطّابیَّه : از فرق غلاة و ازفروع اسماعیلیّه اصحاب ابوالخطّاب محمّد بن ابی زینب اجْدَع کوفی که معتقد بنبوّت ابوالخطّاب بوده‌اند ومیگفتند که ائمّه پس‌از رسیدن بمقام پیغمبری برتبهٔ الوهیّت نیز میرسند وحضرت صادق‌را خدا میشمردند . ابوالخطّاب معاصر منصور خلیفه بود وبدست عمّال‌او بقتل رسید (مقالات اشعری ص ۱۰-۱۱ ، فرق ص ۳۷ و۳۸-۴۰ و۵۸-۶۰ و ۶۴ ، رجال کشّی ص ۱۸۷ - ۱۹۹ ، الفرق ۲۳۶ و ۲۴۲ ، شهرستانی ص ۱۳۶ - ۱۳۷ ، ابن‌حزم ج ۴ ص ۱۸۶-۱۸۷ ، منهاج ج۱ ص ۲۲۹ ، خططج ۴ ص ۱۷۴ وکتب تواریخ ورجال معتبر) .

خَلّالیَّه : رجوع کنید به « بَسْلمیّه » .

خَلَفیَّه : از فرق زیدیّه اصحاب خلف بن‌عبد الصّمد (مفاتیح‌العلوم ص ۲۱ ، بیان ص ۱۵۷) .

خَلْفیَّه : از فرق شیعه که نماز را پشت سر غیر امام جایز نمیدانستند (خطط ج ۴ ص ۱۷۸) .

ذ

ذُکَیْریَّه : از فرق زیدیّه اصحاب ذُکَیربن صَفْوان (بیان ص ۱۵۷) .

ذَمّامیَّه : طایفه‌ای از غلاة شیعه که جبرئیل‌را مذمّت میکردند در اینکه بجای آوردن وحی بحضرت علیّ بن ابی‌طالب آنرا برحضرت رسول نازل کرده (تلبیس ابلیس ص ۱۰۴) .

ذَمّیه : فرقه‌ای از غلاة شیعه مدّعی الوهیّت علیّ‌بن ابی طالب . این فرقه حضرت رسول راد شنام میداده وذمّ میکرده ومیگفته اند که حضرت علی ، حضرت محمّدبن عبدالله را از جانب خودمأمور کرده و آن حضرت مقام فرستندهٔ خود را جهت خویش ادّعا نموده است وعلیّ‌بن ابی‌طالب رابااین شکل‌راضی ساخته‌که شوهر دختر ومولای اوباشد (انساب f240a ، الفرق ص ۲۳۸-۲۳۹ ، خطط ج ۴ ص ۱۷۷) .

ر

رافِضه: در ابتدا اسم فرقه‌اي از مردم کوفه از اصحاب زیدبن علیّ‌بن حسین بود که چون او بامامت مفضول اظهار عقیده کرد از دوز او متفرّق شدند و او را ترك گفتند و بهمین جهت رافضه خوانده شدند. اهل تسنّن عموم فرق شیعه را بعلّت آنکه امامت خلفاي ثلاثه‌را ترك نموده‌اند رافضه میخوانند. مغیرة‌بن سعید رئیس فرقهٔ مُغیریّه هم پس‌ازآنکه رأی مخصوص خود را در باب امامت محمّدبن عبدالله‌بن حسن ظاهر کرد و شیعه از او رو گردانندند ایشان را رافضه نامید. (فرق ص٥٤، تبصره ص۲۷۰ و ٤۱۸. مقالات اشعری ص ۱٦، منهاج ج ۱ ص ۸ و۱۷۱، تلبیس ابلیس ص۱۰۲).

راوَنْدیّه: اسم دیگر شیعهٔ آل عبّاس یا عبّاسیّه است‌که امامت را بارث بعدازرسول‌الله حقّ فرزندان‌عبّاس عمّ آن‌حضرت میدانستند وایشان اصحاب عبدالله راوندی باشند و باید دانست که این فرقه بهیچوجه باابن‌الرّاوندی مشهور نسبتی ندارد. از راوندیّه جماعتی نیز بالوهیّت منصور خلیفه عقیده داشتند (فرق ص٤٦-٤۷، مقالات اشعری ص ۲۱، مفاتیح العلوم ص۲۲، تبصره ص٤۲۳ ابن‌الاثیر وقایع سال۱٤۱ و ابن حزم ج ٤ ص ۱۸۷).

رِجْعیّه: از فرق غلاة شیعه که میگفتند عليّ‌بن ابی طالب بر خواهد گشت و انتقام خود را ازدشمنان خویش خواهدکشید (تلبیس ابلیس ص٤۲، خطط ج٤ ص ۱۷۸).

رَزّامیّه: از فرق کیسانیّهٔ راوندیّه یعنی شیعیان آل عبّاس اصحاب مردی بنام رَزّام معتقد بکشته شدن ابومسلم خراسانی و بقای ولایت او و ولایت اسلاف سرّاً و بعضی نیز از این فرقه بکشته نشدن ابو مسلم و حلول روح خداوند در او عقیده داشتند و این فرقه همان بومسلمیّه هستند و مقنّعیّه و مبیّضه نیز از میان ایشان بر خاسته‌اند (فرق ۲٤، مقالات اشعری ص ۲۱-۲۲، انساب f.251b، تبصره ص ٤۲۳، خطط ج ٤ ص ۱۷۷).

ز

زُراریّه: رجوع کنید بتمیمیّه.

زَیْدیّه: اسم عمومی جمیع فرقی‌که بعد از حضرت امام علیّ‌بن حسین زین العابدین بجای امام‌محمّد باقرپسر دیگرآن‌حضرت یعنی زیدبن‌علی را امام میدانستند و چون زیدبن علی شاگرد واصل‌بن عطاء معتزلی بود زیدیّه در اصول پیرو اهل اعتزال شده‌اند (رجوع کنید بصفحه ٥۰ و ۷٥ ـ ۷٦ از همین کتاب).

س

سابّه : کسانی که حتّی درعصر خلافت حضرت علیّ بن ابی‌طالب ابوبکر و عمر را سبّ میکردند و ابوالسّوداء از ایشان بوده است (رسائل ابن تیمیّه ج ۱ ص ۲۴ ، الفرق ص ۲۲۵ و خطط ج ٤ ص ۱۷۰) .

سَبائیّه : یا سَبَئیّه ، اوّلین فرقه از فرق غلاة طرفداران عبدالله بن سبأ که پیش‌ازهر کس باظهار طعن ابوبکر و عمر و عثمان پرداخته و معتقد بحیات جاوید و رجعت حضرت علی و الوهیّت او بوده اند . امیر المؤمنین علی عبدالله بن سبا را بقتل رساند . فرقهٔ نُصَیریّه ازبازماندگان سبائیّه بوده‌اند (ص ۱٤۷ ازهمین کتاب ، کشّی ص ۷۱ ، فرق ص ۲۰ ، مقالات اشعری ص ۱۵ ، تبصره ص ٤۹٦ ، کتاب الاوائل ابو هلال عسکري f. 192a ، بیان ص ۱۵۸ ، منهاج ج ۱ ص ۲۲۹ ، شرح نهج البلاغه ج ۱ ص ٤۲۵ ، الفرق ص ۲۲۳ - ۲۲٦ ، شهرستانی ص۱۳۲-۱۳۳ ، ابن حزم ج ٤ ص ۱۸۰و۱۸۸ ، خطط ج ٤ ص ۱۷۵ ، سمعانی f. 288a) .

سَبْعیّه : نام دیگر اسماعیلیّه و ایشان را باین جهت سبعیّه میگفتند که در باب شمار ائمّه بدور هفت هفت قائل بوده‌اند و امام هفتم را آخر ادوار میدانستند و مقصود ایشان از آخرادوار قیامت بوده بعلاوه تدبیر عالم سفلي را باکواکب سبعه میشمردند (تلبیس ابلیس ص ۱۰۹) رجوع کنید باسماعیلیّه و باطنیّه و تعلیمیّه .

سَرْحوبیّه : از فرق زیدیّه ، همان جارودیّه یعنی اصحاب ابوالجارود زیاد بن منذرملقب بسرحوب (رجوع کنید بجارودیّه) .

سُرْخابیّه : رجوع کنید بخشبیّه .

سَکّاکیّه : اصحاب ابوجعفر محمّد بن خلیل سکّاك از متکلّمین شیعهٔ امامیّه (ص ۸۲ از همین کتاب و مقالات اشعری ص ٤۹۰) .

سَلْمانیّه : ازغلاة معتقد بالوهیّت سلمان‌فارسی (مقالات اشعری ص ۱۳)

سُلَیْمانیّه : اتباع سلیمان بن جریر از فرق زیدیّه ، همان جریریّه معتقد باینکه امامت بشوری حاصل میشود و همینکه دونفر از اخیار امّت بر آن اتّفاق کردند شرعی است . امامت مفضول یعنی امامت ابوبکر و عمر را قبول داشتند و میگفتند که مسلمین بااینکه در بیعت امیرالمؤمنین علی ترك اصلح کرده‌اند فاسق و کافر شمرده نمیشوند (مقالات اشعري ص ٤۸ و الفرق‌ص ۲۳ - رجوع کنید بجریریّه) .

سُمَطیّه : یا سُمَیطیّه یا شُمَیطیّه ، اصحاب یحیی بن ابی السُّمیط معتقد بامامت محمّد پسر دیگر امام جعفرصادق بجای امام موسی کاظم و معتقد بامامت پسران محمّد (ص ۵۲ از همین کتاب ، مقالات اشعری ص۲۷ ، فرق ص ٦۵ ، شهرستانی ص ۱۲٦ ، کمال‌الدّین ص ٦۰ ، خطط ج ٤ ص ۱۷۳) .

سَنْبادیّه : اصلاً نام پیروان سنباد مجوسی ولی مخالفین غلاة ایشانرا مخصوصاً در ری باین لقب میخواندند (شهرستانی ۱۳۲) .

سبابیّه : ازفرق اهل کلام شیعه اصحاب عبدالرّحمٰن بن سیابه از اصحاب امام جعفر صادق که درباب صفات عالم وحیّ وقادر وسمیع و بصیر از صفات ایزدی میگفتند که هرچه امام جعفر صادق دراین باب بگوید همان صحیح است وقولی دیگررا دراین خصوص صواب نمیدانستند (مقالات اشعری ص ۳٦ وکشّی ص ۲٤۷ ورجال استرابادی ص ۱۹۲) .

ش

شاعیّه : ازفرق غلاة (خطط ج ٤ ص ۱۷۷) .

شاکیّه : ازفرق مشبّهٔ شیعه (خطط ج ۲ ص ۱۷۰) .

شَریعیّه : ازغلاة حلولیّه اصحاب ابومحمّد حسن شریعی (تبصره ص ٤۱۹ وص۳۵ ازهمین کتاب) .

شَریکیّه : از غلاة شیعه که علی بن ابی طالب را شریك حضرت رسول میشمردند (خطط ج ٤ ص۱۷۷) . رجوع کنید بامریّه .

شَلْمَغانیّه : از غلاة حلولیّه ، اصحاب ابوجعفر محمّد بن علیّ بن ابی العزاقر شلمغانی ، نام دیگراین فرقه عَزاقریّه است (ص۲۲۲–۲۳۸ از همین کتاب) .

شیْطانیّه : یا نُعمانیّه اصحاب ابوجعفر محمّد بن نعمان احول ملقّب بمؤمن الطّاق یا شیطان‌الطّاق ازمتکلّمین شیعهٔ امامیّه (انساب f. 346a وهمین‌کتاب‌ص۷۷) .

شیعَه : اسم عمومی برای جمیع فرقی‌که بامامت حضرت علیّ بن‌ابی‌طالب‌گرویده‌اند وایشان را ابتدا شیعهٔ علی وبعد از ظهور راوندیّه یعني شیعهٔ آل عبّاس شیعهٔ علویّه میگفتند . (رجوع‌کنید ببیان الادیان ص ۱٦۵–۱۵۷ وصفحات۴۹ ، ۱۰۵ ازهمین کتاب وعنوان اثنی عشریّه وامامیّه) .

شیعهٔ عَبّاسیّه : رجوع کنید براوندیّه .

ص و ط

صائِدیّه : ازغلاة اصحاب صائدنَهدی از معاصرین حضرت صادق و این شخص و بیان نهدی از فرقهٔ کربیّه بوده و عقیده داشتند که محمّدبن الحنفیّه مهدی منتظَر است (فرق ص ۲۵ ورجال کشّی ص ۱۹۵و۱۹۷) .

صَبّاحیّه: از فرق اسماعیلیّه طرفداران حسن صبّاح (بیان ص ۱۶۱ ، تبصره ص ۴۲۴).

صَبّاحیّه: از فرق شیعهٔ زیدیّه و امامیّه که ابوبکر را امام میدانستند و میگفتند که علی با آنکه افضل است نصّی برخلافت او نیست (خطط ج ۴ ص ۱۷۷).

طیّاریّه: یا طیّاره از فرق غلاة منسوب بجعفر طیّار (مفاتیح العلوم ص ۲۲ ، کشّی ص ۲۰۸).

ع

عَبّاسیّه: یا شیعهٔ آل عبّاس یا راوندیّه رجوع کنید براوندیّه.

عِجْلیّه: از فرق زیدیّه اصحاب هارون بن سَعید عِجْلی که از جهت عقاید شبیه بفرقهٔ بتریّه بوده‌اند (فرق ص ۵۰ ، رجال کشّی ص ۱۴۹ و ۱۵۱).

عشریّه: از فرق مشبّههٔ شیعه (خطط ۴ ص ۱۷۰).

عَلَویّه: عموم غلاتی که بحضرت علیّ بن ابی طالب مقام الوهیّت میدادند و یارسالت را از آن آن حضرت می پنداشتند درمقابل محمدیّه (مروج الذّهب ج ۲ ص ۱۴۴ ، تلبیس ابلیس ص ۲۳).

عَلْیاویّه: یا عَلیائیّه ، ازفرق غلاة اصحاب علیاء بن ذراع دوسی یا اَسَدی که حضرت امیرالمؤمنین علی را خدا میدانستند و حضرت رسول را پیغمبری میشمردند که از جانب او برسالت آمده و باغلاة دیگر مثل مُخَمّسه و مُحمّدیّه در پاره‌ای از عقایداشتراك داشتند وکسی که درانتشار این مقاله سعی بسیار داشت بَشّار شَعیري ازمعاصرین حضرت صادق بود که خودرا بندهٔ علیّ بن ابی طالب وازجانب او رسولی میدانست که برمحمّدیّه مبعوث شده وبا خطّابیّه یعنی اصحاب ابوالخطّاب در چهارکس یعنی علی و فاطمه و حسن و حسین توافق داشت ومیگفت که معنی فاطمه و حسن وحسین تلبیس است وغرض حقیقی دراین اسامي علی است چه اودرامامت براین سه شخص تقدّم دارد. علیاویّه دراباحت وتناسخ وتعطیل بامخمّسه تفاوتی نداشتند ولی نبوّت پیغمبر اسلام ورسالت سلمان فارسی را از جانب او چنانکه محمّدیّه میگفتند قبول نمیکردند بلکه محمّد بن عبدالله را بندهٔ علیّ بن ابی طالب میشمردند. محمّدیه میگفتند که چون بشّار شعیری رسالت سلمان وربوبیّت حضرت رسول را منکرگردید بصورت مرغی که عَلْیاء نام داشت مسخ شد و فرقهٔ طرفدار او بهمین جهت علیائیّه خوانده شدند. مخمّسه وعلیاویّه ومحمدیّهٔ خطّابیّه میگفتند که هرکس خودرا بآل محمّد منتسب دارد دراین ادّعا دروغگو ونسبت بخدا مفتری است مثل یهود و نصاری دراین آیه: « وَقَالَتِ الْیَهُودُ وَالنَّصَارىٰ نَحْنُ اَبْنَاءُ اللهِ وَ اَحِبَّاؤُهُ قُلْ فَلِمَ یُعَذِّبُکُمْ بِذُنُوبِکُمْ بَلْ اَنْتُمْ بَشَرٌ مِمَّنْ خَلَقَ » . چه محمّد بن عبد الله بعقیدهٔ محمّدیّه و علیّ بن ابی طالب بعقیدهٔ علیاویّه پروردگارانی باشند که نه از کسي زاده‌اند و نه ایشانرا فرزندی

باشد (رجال کشّی ص۱۲۱، ۱۳۲، ۲۰۱، ۲۵۳، ۲۹۸، ۳۲۴، خطط ج٤ ص۱۷۷، ابن حزم ج ص۱۸٦).

عَمّاریّه: از فرق فطحیّه اصحاب عَمّار بن موسی ساباطی (کشّی ص۱٦٤ و ۱۷۲، نجاشی ص ۲۰٦، مقالات اشعری ص ۲۸).

عَمَلیّه: از فرق مشبّهۀ شیعه (خطط ج ٤ ص ۱۷۰).

عُمَیریّه: ازغلاة وازفروع خطّابیّه، اصحاب عُمَیر بن بیان عِجْلی که از حیث عقاید شبیه بفرقۀ بزیغیّه بوده اند ولی بمرگ خود عقیده داشتند و مثل یعمریّه امام جعفر صادق را خدا میدانستند (مقالات اشعری ص۱۲-۱۳، شهرستانی ص۱۳۷، الفرق ص ۲۳٦، خطط ج ٤ ص ۱۷٤).

عینیّه: از فرق غلاة که علیّ بن ابي طالب را در الوهیّت بر محمّد مقدّم میداشتند (رجوع کنید بمیمیّه).

غ

غالیَه: یا غُلاة اسم عامّ جهت عموم فرقی که در حقّ حضرت رسول یا ائمّه بخصوص حضرت علیّ بن ابی طالب غلوّ کرده و بایشان مقام الوهیّت داده اند و از ایشان بعضی محمّدیّه بوده اند یعنی محمّد بن عبدالله را خدا میشمردند و بعضی عَلَویّه طرفدار الوهیّت علیّ بن ابی طالب (مروج الذّهب ج ۲ ص ۱٤٤).

غُرابیّه: از فرق غلاة و ازفروع خطّابیّه که میگفتند حضرت علی برسول الله از غراب بغراب شبیه تر است و بهمین جهت جبرئیل بغلط پیش محمّد رفته و فرمان رسالت را باو رسانده است (مفاتیح العلوم ص۲۲، تبصره ص ٤۱۹، تلبیس ابلیس ص ۱۰۳، الفرق ص۲۳۸، مقالات اشعري ص۱٦، خطط ج٤ ص۱۷٦-۱۷۷، بیان ص۱۵۷، ابن حزم ج٤ ص۱۸۳).

غَمامیّه: از غلاة که میگفتند خدا در هر بهاری بشکل ابر (غمام) بزمین فرود می آید و دنیا را دور میزند (مفاتیح العلوم ص ۲۲) و گویا این فرقه از فروع سبائیّه بوده اند چه ایشان علیّ بن ابي طالب را خدا و در ابر مقیم میدانستند و میگفتند که رعد صوت و برق شلاّق اوست و هروقت بیاد علی می افتادند برابر صلوات میفرستادند (انساب f. 288a و ابن حزم ج ٤ ص ۱۸۰).

ف و ق

فاطِمیّه: از فروع فرقۀ بومسلمیّه که پس از قتل ابومسلم بمرگ او قطع کردند و بامامت دختر او فاطمه گرویدند (مروج الذّهب ج ۲ ص ۱۸۷).

فَطْحیّه: یا اَفطَحیّه، معتقدین بامامت عبدالله بن امام جعفر صادق ملقّب باَفطَح الرّأس یا اَفطَح الرِّجْلَین (فرق ص ٦۵، مقالات اشعري ص ۲۷ - ۲۸، کشّی ص ۱٦٤-۱٦۵ و ۲٤۵ وهمین کتاب ص۱٤۵،۵۲ وانساب f. 429b).

قَطْحيّهٔ خالص: فرقه‌ای از فطحیّه که امامت دو برادر را در صورتیکه اکبر آنها پسری نداشته باشد جایز میشمردند و بهمین نظر بعد از امام یازدهم جعفر بن علی برادر آن حضرت را امام میینداشتند (فرق ص ۹۴ ، غیبت ص ۱۴۵،۶۲ وهمین‌کتاب ص۱۶٤) .

قاسمیّه: از فرق زیدیّه اصحاب قاسم‌بن ابراهیم‌بن طباطباالرَّسّی (متوفی‌سال۲۶٤) از ائمّهٔ زیدیّهٔ یمن صاحب کتبی بر ردّ رافضه و ردّ کتابی منسوب بابن‌المقفع (الفهرست ص ۱۹۳ و شرح حال ابن‌المقفع تألیف نگارندهٔ این سطور ص ۶۲-۶٤) .

قَرامِطه: ازفرق‌اسماعیلی‌وازغلاةاصحاب‌شخصی‌بنام قَرْمَطویه یا کَرْمَتویه قائل‌بامامت محمّدبن اسماعیل‌بن امام جعفر صادق و معتقد بزنده بودن و منتظر قیام او . این فرقه میگفتند که نبوّت حضرت رسول بعد از غدیر خم از آن‌حضرت سلب ونصیب حضرت علیّ‌بن ابی طالب گردیده . (فرق ص ۶۱ ، تلبیس ابلیس ص ۱۱۰ ، مقالات اشعری ص۲۶ و de Goeje, Mémoire sur les Carmathes و کتب ملل و نحل و تواریخ مشهوره) .

قَطْعیّه: فرقه‌ای از شیعیان امامی که در مقابل واقفه برحلت امام موسی‌بن جعفر قطع کرده‌اند و اثنی عشریّه از فرق قطعیّه محسوبند (فرق ۶۷ ، مقالات اشعری ۱۷ - ۱۸ ، الفرق ص ٤۹ ، شهرستانی ص ۱۲۷ و ابن حزم ج ٤ ص ۱۸۱) .

قولیّه: از القاب غلاة در آذربایجان (شهرستانی ص۱۳۲ ، تبصره ص۴۲۳) .

ك و ل

كامِليّه: اصحاب ابی کامل که مردم‌را درترك اقتداء بحضرت علی وآن حضرت‌را درترك طلب کافر میدانستند ومنکر خروج برائمّهٔ جور بودند . بشّاربن بُرد شاعر ازاین فرقه بوده (مقالات اشعري ص۱۷ ، تبصره ص ٤۹۶ ، انساب f. 478a ، شهرستاني ص ۱۳۲ ، الفرق ص ۳۹ ، ابن‌حزم ج ٤ ص۱۸۲ بیان ص ۱۵۸ ، خطط ج ٤ ص ۱۷۰) .

كَرْبیّه: از فرق کیسانیّه اصحاب ابوکَرْب ضَریر معتقد بزنده بودن محمّدبن الحنفیّه در جبل رَضوی و منتظر خروج او ، کُثیّر شاعر معروف از پیشقدمان فرقهٔ بتریّه از این طایفه بوده است (مقالات اشعری ص ۱۹ ، فرق ص ۲۵ ، مفاتیح‌العلوم ص ۲۱ ، الفرق ص ۲۷ ، بیان ص۱۵۸ ، خطط ج ٤ ص۱۷۸) . بعضی هم این فرقه را کُرَیبیّه ونام مؤسّس آنرا ابوکُرَیب ضبط کرده‌اند .

كَسَفیّه: همان فرقهٔ منصوریّه از فرق غلاة اصحاب ابومنصور عِجْلي ازمردم‌کوفه‌که خود را وصيّ امام پنجم شیعه امام ابوجعفرمحمّدبن علی باقر میدانسته وائمّهٔ قبل ازخود را پیغمبر میشمرده وخود نیز ادّعای نبوت‌کرده . . اصحاب او میگفتند که منصورعجلی بآسمان صعودکرده وخدا دست برسراو مالیده وبفارسی بااوتکلّم‌کرده ، آنگاه بزمین‌آمده وعقیدهٔ ایشان این بود

که آنچه خدا میفرماید که : « وَإِنْ يَرَوْا كِسْفاً مِنَ السَّمَاءِ سَاقِطاً يَقُولُوا سَحَابٌ مَرْكُومٌ » مراد ابومنصور عجلی است وبهمین جهت این فرقه‌را کِسْفیّه میخوانده‌اند (تبصره ص ۴۱۹ ، تلبیس ابلیس ص ۱۰۳ ، ابن حزم ج ٤ ص ۱۸۵ ، مقالات اشعری ص ۹ ، فرق ص ٢٤-۳٥ ، شهرستانی ص ۱۳۵ ـ ۱۳۶ ، کشّی ص ۱۹٦ ، انساب f. 543b ، الفرق ص ۲۳٤-۲۳٥ ، منهاج ج۱ ص ۲۳۸ - ۲۳۸ ، بیان ص ۱٥۸ ، خطط ج ٤ ص ۱۷٦) .

کَيّالیّه : از فرق شیعه اصحاب اَحْمدبن کَیّال که مدّعی رسالت‌وقائمی‌بوده‌ومقاله‌ای مخلوط از مطالب علمي و آراء دینی خود داشته و از این مقاله تصنیفاتی بعربی و فارسی در دست مردم وجود داشته (شهرستانی ص ۱۳۸ ـ ۱٤۲) .

كَيْسانيّه : اسم عمومی جمیع فرقی که بامامت محمّدبن الحنفیّه فرزند دیگر امیرالمؤمنین علي عقیده داشتند بنام کَیسان که بقولی لقب محمّدبن الحنفیّه وبگفتهٔ بعضی دیگر لقب مختاربن ابی عبید ثقفی داعی این مذهب بود ومختار بآن جهت کیسان خوانده شده بود که صاحب شرطهٔ او ابوعُمرة کَیسان نام داشته است و بعضی دیگر کیسان را غِلام امیرالمؤمنین علی و شاگرد محمّدبن الحنفیّه دانسته اند (مقالات اشعری ص ۱۸ ببعد ، فرق ۲۰-۲۱ ، الفرق ص ۲۷ ببعد ، شهرستانی ص ۲۰۹ ، بیان ص ۱٥۸ - ٥٥۷ ، خطط ج ٤ ص ۱۷٤ ، تبصره ص ٤۲۱) .

کیسانیّه خُلَّص : همان فرقهٔ مختاریّه .

کودیّه : از اسامی غلاة که در اصفهان باین‌فرقه میدادند (شهرستانی ص۱۳۲) .

کورکیّه : از فرق خرّمیه‌و بومسلمیّه (مروج‌الذهب ج ۲ ص۱۸۷) ، گویا این‌کلمه که ضبط صحیح آن معلوم نشد با برکوکیه یکی باشد .

لاعِنیه : ازفرق غلاة‌که عثمان وطلحه و زبیر ومعاویه و ابوموسی اشعری و عائشه را لعن میکردند (خطط ج ٤ ص ۱۷۷ و تلبیس ابلیس ص۲٤) .

م

مُبارَکیّه : از فرق اسماعیلی معتقد بامامت محمّدبن اسماعیل‌بن امام‌جعفرصادق اصحاب مُبارك غلام اسماعیل . این فرقه بعد از محمّدبن اسماعیل فرزندان او را امام میدانستند (مقالات اشعری ص ۲۷ ، فرق ص ٥۸ ، الفرق ص٤۷ ، خطط ج ٤ ص ۱۷۳) .

مبیَّضه : یا سپید جامگان یا مُقَنَّعیّه از فرق مشبّههٔ شیعه و از فروع فرق بومسلمیّه وبسلمیّه اصحاب هاشم‌بن حکیم مَرْوَزي ملقّب بمُقنّع که چون لواء اصحاب او بر خلاف مسوّده یعنی طرفداران بنی عبّاس سفید بوده ایشان را مُبَیّضه خوانده اند و در بخارا ایشان را سپید جامگان میگفتند و هاشم مقنّع رئیس ایشان همان است که ماه معروف را که ماه سیام یا ماه نخشب میگویند ساخته و ابوریحان بیرونی اخبار اورا از کتابی فارسی بعربی ترجمه کرده ودر

کتاب اخبار مبیّضه و قرامطه از تألیفات خود گنجانده بوده است (مفاتیح العلوم ص ۲۰ ، انساب f. 506a ، الآثار الباقیه ص ۲۱۱ ، الفرق ص ۲۴۳-۲۴۴ ، خطط ج ٤ ص ۱۷۷ ، تبصره ص ۴۲۵ ، ترجمهٔ تاریخ بخارا نرشخی ص ۶۳-۷۴) .

متربّصه : نام جماعتی از شیعه که منتظر (متربّص) خروج مهدی بودند و در این انتظار در هر عصری یکنفر را بولایت امر بر میگزیدند و او را مهدی می پنداشتند وهمینکه او میمرد دیگری را باین سمت بر میداشتند (خطط ج ٤ ص ۱۷۸ وتلبیس ابلیس ص ۲٤) .

مجسّمه : عموم فرقی که درتوحید بتجسیم قائل بودند وازشیعه نیز جماعتی باین عقیده منسوب شده‌اند .

محدّثه : فرقه‌ای از مرجئه واصحاب حدیث که بامامت امام موسی کاظم وامام‌رضا قائل شده و این عقیده را فقط برای پیشرفت کار دین و از راه تصنّع اختیار کرده بودند و پس از رحلت امام هشتم بعقیدهٔ خود بر گشتند . (فرق ص ۷۳) .

محمّدیّه : طرفداران امامت محمّدبن امام علی‌الهادی (ص ۱۰۹ از همین کتاب) .

محمّدیّه : نام جماعتی ازغلاة که حضرت رسول‌را خدا میدانستند (رجوع کنید بغالیه) .

محمّدیّه : از غلاة شیعهٔ منتظر رجعت محمّدبن عبدالله حسن‌بن امام حسن . این فرقه میگفتند که امام محمّد باقر جانشینی خود را بابو منصور واگذاشته و این مقام بعدازابومنصور بآل علی برمیگردد وانتظار رجعت محمّدبن عبدالله‌بن حسن‌را بعنوان قائم میکشیدند وازفروع مغیریّه‌بودند(مقالات اشعری ص ۲٤-۲۵ ، انساب f. 512b و الفرق ص۴۲-۴۳و۲۳۲) .

محمّره : رجوع کنید بخرّمیه .

مختاریّه : یا کیسانیّهٔ خُلّص اصحاب ابواسحاق مختار بن ابی عبید ثقفی داعی فرقهٔ کیسانیّه (فرق ص۲٤و۲۵ ، بیان‌ص۱۵۸ ، الفرق ص۳۱-۳۷ ، بحارالانوار ج ۹)

مخطّئه : فرقه‌ای ازغلاة شیعه که میگفتند جبرئیل درفرود آوردن وحی خطا کرده (خطط ج ٤ ص ۱۷۸) .

مخمّسه : فرقه‌ای از غلاة که میگفتند سلمان فارسی و مقداد و عمّار و ابوذر غفّاری وعمرو بن امیّه صیمری ازطرف خداوند مأمور ادارهٔ مصالح عالمند وبسلمان مقام رسالت میدادند (کشّی ص ۲۰۳ ، رجال استرابادی ص ۲۲۵ بنقل از رجال ابن‌الغضایری) .

مرثیّه (؟) : از فرق زیدیّه (مروج‌الذّهب ج ۲ ص ۱٤٤) .

مزدکیّه : از القابی که مخالفین ببعضی از فرق غلاة میداده‌اند مخصوصاً درری (شهرستانی ص ۱۳۲) .

مُسْتَثْنِیه: از فرق مشبّهۀ شیعه (خطط ج ٤ ص ١٧٠) .

مُسَوِّده: اصحاب دولت بني‌عبّاس (رجوع کنید براوندیّه و ص ٦٥ ازهمین کتاب)

مُشَبِّهه: عموم فرقی که در توحید بتشبیه قائل بوده و از شیعه نیز جماعتی را باین عقیده منتسب کرده‌اند .

مُعْتَزلۀ شیعه: کسانی از معتزله که با شیعه در مسئلۀ امامت قریب‌العقیده بوده و یا شیعیانی که در بعضی از اصول عقاید باهل اعتزال نزدیك میشده‌اند (صفحات ١٢٨،١٠٢،٤٨ ، از همین‌کتاب) .

مُعَطِّلَه: لقبی که اهل سنّت مخصوصاً اشاعره بفرقی‌که ازخداوند نفی اسماء وصفات میکرده‌اند میداده وباطنیّه بیشتر باین‌اسم خوانده شده بودند (منهاج ج ١ ص ٢٤١)

مَعْمَریّه: از فرق غلاة و از فروع خطّابیه اصحاب مَعْمربن خُثَیم که خودرا جانشین ابوالخطّاب رئیس فرقۀ خطّابیّه میدانسته و مدّعی مقام نبوّت بوده . این‌فرقه نیزمثل جناحیّه بتحلیل محرّمات وتناسخ عقیده داشتند ومعمررا مثل ابوالخطّاب می‌پرستیدند ونمازرا نیز ترك گفته بودند . (مقالات اشعری ص ١١ ، فرق ص ٣٩ ـ ٤٠ ، خطط ج ٤ ص ١٧٤ ، شهرستانی ص ١٢٧) .

مُغِیریّه: از فرق غلاة اصحاب مُغیرةبن سعید عِجْلی که بعد از امام زین‌العابدین و امام محمّد باقر مغیرة را امام می پنداشتند و انتظار ظهور محمّدبن عبدالله بن‌حسن‌بن‌امام‌حسن را بعنوان مهدی داشتند . مغیرة درآخرکار ادّعای نبوّت‌کرد وخالدبن عبدالله‌قسْری اورا کشت (مقالات اشعری ص ٦ ـ ٧ و ٢٣ ، فرق ص ٥٥ ، تلبیس ابلیس ص ٩٢ ، منهاج ج ١ ص٢٤٨ ، الفرق ص٢٢٩ـ٢٣٣ ، شهرستانی ص ١٣٤ـ١٣٥ خطط ج ٤ ص١٧٦ وابن ابی‌الحدید ج٢ ص٣٠٩ وانساب f. 538b وابن‌حزم ج٤ ص١٨٤ وکشّی ص١٤٥ ، ١٤٨ ، ١٩٦ ، ١٩٧ وتواریخ معتبر) .

مُفَضِّلَه: کسانی که امیرالمؤمنین علیّ‌بن ابی طالب را بر ابوبکر و عمر ترجیح می نهادند (رسائل ابن تیمیّه ج ١ ص ٢٤) .

مُفَضَّلیّه: از فِرق موسویّه ، اصحاب مفضّل بن عمروجعفی کوفی (مقالات اشعری ص ٢٩ ، شهرستانی ص١٢٦ـ١٢٧ ، وکشّی ص٢٠٦ـ٢١١) .

مُفَضَّلیّه: از غلاة خطّابیّه اصحاب مفضّل صیرفی معتقد بالوهیّت امام جعفر صادق که چون امام از ابو الخطّاب تبّري جست ایشان نیز بـا خطّابیّه مخالف شدند (مقالات اشعری ص ١٣ ، الفرق ص ٢٣٦ ، شهرستانی ص١٣٧ ، خطط ج ٤ ص ١٧٤)

مُفَوِّضه: یا مُفَوِّضِیّه ازفرق شیعه که امور تکوینیّۀ عالم و مسائل تشریعیّه را بحضرت رسول یایبکی از ائمّه مفوّض میدانستند یا کسانی که درمقابل جبریّه انسان‌را

مختار نفس خود میشمردند و در این مورد معانی فاسدهٔ تفویض بنفس یعنی استقلال واستبداد و سلب قدرت از خداوند را در ملك خود اراده میکردند و جمعی از ایشان میگفتند که خداوند محمّدبن عبدالله را خلق کرد و تدبیر عالم را باو واگذاشت و واگذاری همین تدبیر است که عالم را بدون شرکت خداوند ایجاد کرده ، سپس محمّد تدبیر عالمرا بحضرت‌علی تفویض کرده و علی مدبّر ثالث‌است (فرق ص۷۱ ، انساب f.528b ، تلبیس ابلیس ص۲٤و۱۰۳ ، الفرق ص ۲۳۸ ، تبصره ص ٤۲۱ ، خطط ج ٤ ص ۱۷٤ ، تعریفات جرجانی ص۹۸) .

مُقَنَّعیه: رجوع کنید بمبیّضه .

مَلاحِده: نام دیگر اسماعیلیّه رجوع کنید باسماعیلیّه .

مَمْطوره: اسم دیگر واقفه و این اسم را موقعیکه یونس‌بن عبدالرّحمن قمی وابوالحسن علیّ بن‌اسماعیل‌بن میثمی متکلّمین امامیّه باواقفه مناظره میکردند ابوالحسن میثمی تمّار از راه طعن برایشان نهاده وخطاب بواقفه گفته است که شما مثل کلاب ممطوره (سگهای باران خورده) باشید و امامیّه این عنوان را حفظ کردند .

مَنْصوریّه: رجوع کنید بکسفیّه .

مِنْهالیّه: از مشبّههٔ شیعه ، اصحاب منهال‌بن میمون (خطط ج ٤ ص ۱٦۹) .

موسائیّه: یا مُوسَویّه طرفداران امامت امام موسی‌بن‌جعفر کاظم و منتظر رجعت آن حضرت کهازفرق‌غلاةواقفه‌محسوب‌میشوند(انساب f.544b والفرق‌ص٤٦).

مؤلِّفه: فرقه‌ای از اصحاب امام رضا که پس از رحلت آن حضرت مجدّداً برأی واقفه برگشتند با اینکه درابتدا برحلت امام موسی کاظم وامامت حضرت رضا قائل شده بودند (فرق ص ۷۲) .

میمیّه: از فرق غلاة که امیرالمؤمنین وحضرت رسول هردو را نبی‌میدانستند ولی محمّدبن عبدالله را در الوهیّت مقدّم میشمردند درمقابل عینیّه که این حقّ تقدّم را بعلی نسبت میدادند (شهرستانی ص ۱۳٤ ، خطط ج ٤ ص۱۷۷ ، رجوع‌کنید بمحمّدیّه).

مَیْمونیّه: از فرق اسماعیلی اصحاب عبدالله‌بن میمون قدّاح (الفهرست‌ص۱۸٦) و این فرقه را نباید با فرقهٔ میمونیّه از فرق عجاردهٔ خوارج اشتباه کرد .

ن و و

ناصِریّه: از فرق اسماعیلیّه ، پیروان حمیدالدّین‌ناصربن خسرو شاعر مشهور فارسی و داعی مذهب اسماعیلی در ماوراء النّهر و خراسان و طبرستان (بیان ص ۱٦٦ و تبصره ص ٤۲٥).

نَحْلیَّه: اصحاب حسن بن علی نحلی که امامت را فقط در اولاد امام حسن صحیح میدانستند و در افریقای شمالی و مرکزی بودند (ابن حزم ج ٤ ص ١٨٣)

ناووسیَّه: از فرق شیعهٔ امامیّه قائل بحیات جاوید و امامت امام جعفر صادق ومنتظر ظهور آن حضرت بعنوان مهدی ، پیرو شخصی از مردم بصره بنام عجلان بن ناوُوس (فرق ص ٥٧ ،، مقالات اشعری ص ٢٥ انساب f.552a ؛ شهرستانی ص ٣٢٦ ، غیبت ص ٢٠ ، الفهرست ص ١٩٨ ، ابن حزم ج ٤ ص ١٨٠).

نُصَیْریَّه: ازفروع فرقهٔ سبائیّه واسحاقیّه و نمیریّه، اصحاب شخصی بنام نُصَیر (انساب f.562b وابن حزم ج ٤ ص ١٨٨ ، منهاج ج ١ ص ٢٣٨ ، ابن ابی الحدید ج ٢ ص ٣٠٩) .

نُعَیْمیّه: ازفرق زیدیّه ، اصحاب نُعیم بن یَمان ، این فرقه امیرالمؤمنین علی را بعد از حضرت رسول افضل ناس میدانستند بااین حال میگفتند که مسلمین در ترك بیعت آن حضرت یعنی ترك افضل گناهکار نیستند بلکه خطا کارند . از عثمان و مخالفین علی تبّری میجستند و ایشان را کافر میشمردند (مقالات اشعری ص ٦٩).

نَفیسیَّه: از فرق امامیّه (رجوع کنید بصفحهٔ ١٥٣ و ١٦٤ از همین کتاب) .

نُمیریّه: از غلاة اصحاب محمّد بن نُصیر نُمیری . رجوع کنید بصفحهٔ ٢٣٥ از همین کتاب .

نورساعیّه: ازفرق خرّمیّه و بومسلمیّه (مروج الذّهب ج ٢ ص ١٨٧ چاپ مصر).

واقِفَه: اسم عام برای هر کسی که بر خلاف جمهور در یکی از مسائل امامت در قبول رأی اکثریّت توقّف میکرده مثلاً جماعتی ازمعتزله مثل ابوعلی جبّائی وپسرش ابوهاشم را که نه علیّ بن ابی طالب را برسایر صحابه و نه سایر صحابه را براو افضل میدانستند واقفی میخواندند (فصول سیّد مرتضی) ، همچنین کسانی را که بعد از رحلت امام یازدهم درمیان امامیّه نه امامت جعفر برادر او را پذیرفتند نه امامت پسر غایب منتظَر او را . اصطلاحاً نام عموم فرقی است از شیعه که در مقابل قطعیّه منکر رحلت امام موسی کاظم شده و امامت را بآن حضرت ختم و در این بابت متوقّف مانده‌اند . امامیّه فرقهٔ اخیررا ممطوره میخوانند (مقالات اشعری ص ٢٧ ، فرق ص ٦٨ ، رجال کشّی ص ٣٨٤ - ٢٨٨ ، شهرستانی ص ١٢٧) .

ه

هاشِمیّه: از فرق راوندیهٔ عبّاسیّه ، اصحاب ابوهاشم عبدالله بن محمّد بن الحنفیّه که بعد از او امامت را باولاد عبّاس منتقل میدانسته‌اند . بعقیدهٔ این فرقه امام هر چیز را میداند و در جمیع امور مانند حضرت رسول است و کسی که امام را نشناسد مثل این است که خدا را نشناخته و کافر باشد (فرق ص ٤٦) .

هُرَیرِیّه: از راوندیّه ، طرفدار امامت عبّاس‌بن عبدالمطّلب عمّ حضرت رسول بارث و معتقد بولایت وعظمت مقام ابومسلم خراسانی و غلوّ درحقّ عبّاس واولاد او (فرق ص۴۲ ، خطط ج ٤ ص۱۷۳ ، تبصره ص ۴۲۲) این فرقه را عبّاسیّهٔ خُلّص نیز میخواندند و ایشان اصحاب ابوهریرهٔ راوَندی بودند .

هِشامیّه: از فرق اهل کلام واز مشبّههٔ شیعه شامل دو طایفه ، هشامیّهٔ اوّل اصحاب هشام‌بن‌الحکم و هشامیّهٔ ثانی اصحاب هشام‌بن سالم جوالیقی (= جوالیقیّه) واین دو فرقه را نباید باهشامیّهٔ معتزله اصحاب هشام‌بن عمروالفوطی اشتباه‌کرد (انساب f.590b ، تبصره ص ۴۱۹ ، الفرق ص۴۷-۵۲و۲۱۵-۲۱٦ ، مقالات اشعری ص۲٦ ، خطط ج ٤ ص۱٦۹) .

هِلالیّه: اصحاب احمد بن هلال عَبَرتائی (رجوع کنید بصفحهٔ ۲۳۵ ازهمین کتاب وکشّی ص ۳۳۲) .

ی

یَزیدیّه: ازفرق شیعه‌که میگفتند فرزندان امام حسین همگی درموقع اقامهٔ نماز مقام امام دارند و تاپکی از ایشان باقیست چه فاجرباشد چه صالح نماز پشت‌سر غیرایشان جایز نیست (تلبیس ابلیس ص ۲٤)

یعفوریّه: از فرق شیعهٔ امامیّه معاصرین ابو محمّد هشام‌بن‌الحکم (کشّی ص ۱۷۲ ، مقالات اشعری ص۴۹) .

یعقوبیّه: فرقه‌ای از زیدیّه پیروان یعقوب‌بن علی کوفی که ابوبکر و عمر را ولیّ خود میشمردند ولی ازکسانی هم‌که از این دو خلیفه تبرّی داشتند تبرّی نمی جستند و منکر رجعت اموات بودند و از معتقدین باین عقیده نفرت میورزیدند (مقالات اشعری ص ٦۹ ، الفرق ص۲٤ ،مروج‌الذّهب ج ۲ ص۱٤٤ چاپ مصر) .

یعقوبیّه: از فرق غلاة شیعه اصحاب محمّدبن یعقوب ، گویا همان فرقهٔ غمامیّه که میگفتند که امیرالمؤمنین علی در میان ابر بدنیا میآید (بیان ص ۱۵۷) .

یعمریّه: همان معمریّه (مقالات اشعري ص ۱۱) .

یَمانیّه: ازفرق زیدیّه اصحاب محمّد بن یَمانی کوفی (مروج‌الذّهب ج ۲ ص ۱٤٤)

یونسیّه: از مشبّههٔ شیعه اصحاب ابومحمّد یونس‌بن عبدالرّحمن قمی از متکلّمین امامیّه (صفحهٔ ۸۲ از همین کتاب ، خطط ج ٤ ص ۱٦۹و۱۷۷ انساب f.603b تبصره ص ۴۲۰ الفرق ص۵۳-۵٤ و۲۱٦ ،مقالات اشعری ص۳۵ ، تعریفات‌جرجانی ص۱۱٤)واین فرقه را نباید بایونسیّه ازفرق مرجئه اصحاب یونس شمری اشتباه کرد .

منابعی که در نوشتن این کتاب بآنها مراجعه شده

اسم مؤلف	اسم کتاب	عدد مجلدات و محل و سال طبع
ابن ابی اصیبعه	عیون الانباء في طبقات الاطبّاء	۲ ج مصر ۱۲۹۹-۱۳۰۰
ابن ابی الحدید (عزّ الدّین)	شرح نهج البلاغه	٤ ج مصر ۱۳۳۰
ابن ابی طاهر (احمدبن ابی طاهر طیفور)	کتاب بغداد	ج ٦ لایپزیک ۱۹۰۸م
ابن الاثیر (عزّ الدّین)	الکامل فی التّاریخ	۱۲ ج مصر ۱۲۹۰
ابن تیمیّه (تقیّ الدّین احمدبن عبدالحلیم)	مجموعهٔ رسائل	۲ ج مصر ۱۳۲۳
» »	منهاج السّنّة النّبویّة في نقض کلام الشّیعة و القدریّه	٤ ج مصر ۱۳۳۱
ابن الجوزی (ابوالفرج عبدالرّحمن)	کتاب الاذکیاء	۱ ج مصر ۱۳۰٤
» »	المنتظم (خطّی)	نسخهٔ کتابخانهٔ مدرسهٔ سپهسالار طهران
» »	نقد العلم و العلما یا تلبیس ابلیس	۱ ج مصر ۱۳٤۰
حرّ عاملی (محمّدبن حسن)	امل الآمل في علماء جبل عامل (خطّی)	نسخهٔ متعلّق بنگارنده، چاپی ذیل رجال استرابادی و ابوعلی
ابن حزم ظاهری (علیّ بن محمّد)	الفِصَل فی الملل والاهواء والنّحل	٥ ج مصر ۱۳۱۷-۱۳۲۱
حسین بن رضا حسینی	نخبة المقال فی علم الرّجال	۱ ج طهران ۱۳۱۳
ابن خرداذبه (عبیدالله بن عبدالله)	المسالک و الممالک	۱ ج لیدن ۱۸۸۹م.
ابن خلّکان (قاضی شمس الدّین احمد برمکی)	وفیات الاعیان وانباء ابناء الزّمان	۲ ج طهران ۱۲۸٤
» »	» » »	ج ۱ پاریس ۱۸٤۲م.
ابن الرّومی (علیّ بن العبّاس)	دیوان اشعار	ج ۱ مصر ۱۳۳۵
» »	» »	۳ ج مصر ۱۹۲٤م.
ابن شهر آشوب (محمّدبن علي سَرَوی)	مناقب الطّالبیّین	٤ ج بمبئی ۱۳۱۳
» »	»	۱ ج طهران

سیّدبن طاوس (رضی الدّین)	فرج المهموم (خطّی)	نسخهٔ متعلّق بکتابخانهٔ آستانهٔ رضویّهٔ مشهد
ابن الطّقطقی (فخر الدّین محمّدبن علی)	الفخری فی الآداب السّلطانیّه والدّول الاسلامیّه	۱ ج مصر ۱۳۴۰
ابن العبری (ابوالفرج الملطی)	تاریخ مختصر الدّول	۱ ج بیروت ۱۸۹۰م.
ابن الفوطی (کمال الدّین عبدالرّزاق)	الحوادث الجامعه	۱ ج بغداد ۱۳۵۱
ابن القارح (ابوالحسن علیّ بن منصور)	رسالة الی ابی العلاء المعرّی	در جزء مجموعهٔ رسائل البلغاء (ص ۲۰۰-۲۰۱) مصر ۱۳۲۶
ابن قتیبه (عبدالله بن مسلم الدّینوری)	الشّعر والشّعراء	۱ ج لیدن ۱۸۷۵ م.
ابن کثیر (اسمعیل بن عمر شامی)	البدایة والنّهایه	(خطّی)
ابن منظور (جمال الدّین محمّدبن مکرّم مصری)	اخبار ابی نواس	ج ۱ مصر ۱۳۴۳
« «	» (خطّی)	نسخهٔ متعلّق بآقای آقا سیّد عبدالرّحیم خلخالی
ابن النّدیم (ابوالفرج محمّدبن اسحاق ورّاق بغدادی)	کتاب الفهرست	۱ ج لایپزیک ۱۸۷۱م.
« «	» » باملحقات	۱ ج مصر ۱۹۳۱ م.
ابن واضح یعقوبی	» البلدان	۱ ج لیدن ۱۸۶۱ م.
ابوتمّام (حبیب بن اوس طائی)	دیوان الحماسه	۴ ج مصر ۱۲۹۶
ابوالحجّاج بلوی (یوسف بن محمّد)	الف باء	۲ ج مصر ۱۲۸۷
ابوعلی کربلائی (محمّدبن اسمعیل)	منتهی المقال فی احوال الرّجال	۱ ج طهران ۱۳۰۲
ابوالفرج اصفهانی (علیّ بن الحسین الاموی)	کتاب الأغانی	۲۰ ج قاهره ۱۹۰۵م.
ابوالمعالی محمّدبن عبیدالله	بیان الادیان	درجزء منتخبات فارسی شفر ج ۱ (ص ۱۳۱-۱۷۱)
ابونواس (حسن بن هانی)	دیوان اشعار	۱ ج مصر ۱۸۹۸م.
« «	« «	» ۱۳۲۲
استرابادی (میرزا محمّد)	منهج المقال فی علم الرّجال	۱ ج طهران ۱۳۰۲
اشعری (ابوالحسن علیّ بن اسماعیل)	مقالات الاسلامیّین واختلاف المصلّین	۲ ج استانبول ۱۹۲۹ م.

اليان سركيس (يوسف)	معجم المطبوعات العربيّة والمعرّبه	۱ ج مصر ۱۹۲۸ م
بحتری (ابوعبادة وليدبن عبيد)	ديوان اشعار	۱ ج بيروت ۱۹۱۱ م
» » »	ديوان الحماسه	» » ۱۹۱۰ م
ابومنصور عبدالقاهر اشعری بغدادی	الفرق بين الفرق	۱ ج قاهره ۱۳۲۸
ابوريحان احمدبن محمّدالبيرونی	الآثار الباقيه	۱ ج لايپزيک ۱۹۲۳ م
» » »	تحقيق ماللهند من مقالة	۱ ج گوتا ۱۸۸۷ م
تفتازانی (ملّا سعدالدّين)	شرح مقاصدالطّالبين	۲ ج استانبول ۱۲۷۷
تفرشی (سيّدمصطفی الحسينی)	نقدالرّجال فی علم الرّجال	۱ ج طهران ۱۳۱۸
تنوخی (قاضی ابوعلی محسّن)	نشوار المحاضرة	۱ ج مصر ۱۹۲۱ م
جاحظ (عمروبن بحر)	كتاب البخلاء	۱ ج ليدن ۱۹۰۰ م
جرجانی (ميرسيّدشريف)	كتاب التّعريفات	۱ ج مصر ۱۳۰۶
» »	شرح مواقف	۲ ج استانبول ۱۲۳۹
سيّد حسن صدر	الشّيعه و فنون الاسلام	۱ ج صيدا ۱۳۳۱
حمزةبن حسن اصفهانی	شرح ديوان ابونواس (خطّی)	نسخهٔ كتابخانهٔ ملّی پاريس بنشانهٔ
	» » » جلد اوّل	arabe 4829
» »	» » » جلد دوّم	4830 »
» »	» » » جلد سوّم	4831 »
خطيب بغدادی (ابوبكر احمدبن علی)	تاريخ بغداد	۱۴ ج مصر ۱۳۴۹
خطيب تبريزی (يحيی بن علی)	شرح ديوان حماسه	۴ ج مصر ۱۲۹۶
حاج خليفه كاتب چلبی	كشف الظّنون	۷ ج لايپزيک ۱۸۳۵ - ۱۸۵۸ م
خوارزمی (ابوعبدالله محمّدبن احمد)	مفاتيح العلوم	۱ ج مصر ۱۳۴۲
ابوالحسين خيّاط (عبدالرّحيم بن محمّد)	الانتصار	۱ ج مصر ۱۳۴۴
ميرزا محمّدباقر خونساری	روضات الجنّات	۱ ج طهران ۱۲۸۷
دميری (كمال الدّين محمّدبن موسی)	حياة الحيوان الكبری	۲ ج مصر ۱۳۰۶
دينوری (ابوحنيفه احمدبن داود)	الاخبار الطّوال	۲ ج ليدن ۱۸۸۸ و ۱۹۱۲ م
ذهبی (شمس الدّين محمّد)	ميزان الاعتدال فی نقدالرّجال	۳ ج مصر ۱۳۲۵

ذهبی (شمس الدین محمّد بن احمد)	تاریخ الاسلام (خطّی)	نسخهٔ کتابخانهٔ ملّی پاریس بنشانهٔ arabe1581
زکریّای قزوینی	آثار البلاد و اخبار العباد	١ ج گوتا ١٨٤٨-٥٠ م.
سمعانی (عبد الکریم بن محمّد)	کتاب الانساب	١ ج لیدن ١٩١٢ م.
جلال الدّین سیوطی	بغیة الوعاة فی طبقاة اللّغویّین والنّحاة	١ ج مصر ١٣٢٦
« «	طبقاة المفسّرین	١ ج لیدن ١٨٣٩ م.
شهرستانی (محمّد بن عبد الکریم)	الملل والنحل	١ ج لایپزیک ١٩٢٣ م.
صابی (هلال بن محسّن)	تحفة الامراء فی تاریخ الوزراء	١ ج لیدن ١٩٠٤ م.
قاضی صاعد اندلسی	طبقاة الامم	١ ج بیروت ١٩١٢ م.
شیخ صدوق (محمّد بن بابویه)	اعتقادات	١ ج تبریز ١٢٩٧
« «	کمال الدّین و تمام النّعمه	١ ج طهران ١٣١١
« «	عیون اخبار الرّضا	١ ج طهران ١٢٧٥
« «	کتاب الامالی	١ ج طهران ١٣٠٠
صولی (ابوبکر محمّد بن یحیی)	کتاب الاوراق (خطّی)	نسخهٔ کتابخانهٔ ملّی پاریس بنشانهٔ arabe4836
طبرسی (ابو منصور احمد بن علی)	کتاب الاحتجاج	١ ج طهران ١٣٠٢
طبری (ابو جعفر محمّد بن جریر)	تاریخ الامم و الملوک	١٣ ج لیدن ١٨٧٦-١٩٠١ م.
طریحی (فخر الدّین نجفی)	مجمع البحرین و مطلع النّیّرین	١ ج طهران ١٣٢١
شیخ طوسی (ابو جعفر محمّد بن حسن)	عدّة الاصول	١ ج طهران ١٣١٧
«	کتاب الغیبة	١ ج تبریز ١٣٢٢
«	فهرست کتب الشّیعه	١ ج کلکته ١٨٥٣ م.
کمال الدّین عبد الرّزّاق کاشانی	اصطلاحات الصّوفیّه	١ ج کلکته ١٨٤٥ م
ابو هلال عسکری (حسن بن عبد الله)	کتاب الاوائل (خطّی)	نسخهٔ کتابخانهٔ ملّی پاریس بنشانهٔ arabe 5985
عریب بن سعید قرطبی	صلة تاریخ الطّبری	لیدن ١٨٩٧ م.
علّامهٔ حلّی (حسن بن مطهّر)	انوار الملکوت (خطّی)	نسخ متعلّق بآستانه وکتابخانهٔ مجلس وآقای شیخ الاسلام زنجانی
« «	خلاصة المقال فی علم الرّجال	١ ج طهران ١٣١١
« «	الفیّن	١ ج تبریز ١٢٦٨
قفطی (جمال الدّین علیّ بن یوسف)	اخبار الحکماء	١ ج لایپزیک ١٩٠٤ م.
قیروانی (ابو اسحاق حصری)	زهر الآداب وثمر الالباب	٤ ج مصر ١٩٢٥ م.
کراجکی (ابو الفتح محمّد بن علی)	کنز الفوائد	١ ج طهران ١٣٠٧

محمّد کرد علي	رسائل البلغاء	١ ج مصر ١٣٢٦
کشّي (ابوعمرو محمّد بن عمر)	معرفة اخبار الرّجال	١ ج بمبئی ١٣١٧
کليني (محمّدبن يعقوب)	اصول کافی	١ ج طهران ١٢٨١
کنتوری (اعجاز حسین)	کشف الحجب والاستار عن اسماء الکتب والاسفار	١ ج کلکته ١٣٣٠
مجلسي (محمّدباقر اصفهانی)	بحارالانوار	٢٦ ج طهران ١٣٠١
« « «	السّماء والعالم ج ١٤ بحار	١ ج طهران ١٢٦٩
محمّد مهدی اصفهانی	احسن الوديعة فی تراجم اشهر مشاهير مجتهدی الشّيعه	٢ ج بغداد ١٣٤٨
مرتضی بن داعی الحسینی	تبصرة العوام فی مقالات الانام	ذيل قصص العلماء طهران ١٣٢٧
مرزبانی (ابوعبيدالله)	الموشّح	١ ج مصر ١٣٤٣
مسعودی (ابوالحسن علی)	التنبيه والاشراف	١ ج ليدن ١٨٩٣- ٩٤ م
« «	مروج الذّهب	٩ ج پاريس ١٨٦١-٧١م
« «	«	٢ ج مصر ١٢٨٣
ابوعلی مسکويه	تجارب الامم	٣ ج ليدن ١٩١٣-١٩١٧ م
« «	«	ج ٥ و ٦ مصر ١٣٣٤
فاضل مقداد	ارشاد الطّالبين	١ ج بمبئی ١٣٠٣
« «	شرح باب حادی عشر	١ ج تبريز ١٢٩٦
محيي الدّين بن عربی	اصطلاحات الصّوفيه	درذيل تعريفات جرجاني چاپ شده
مقدّسی (مطهّربن طاهر)	البدأ والتّاريخ	٣ ج پاريس ١٨٩٩-١٩٠٦ م
ناصر خسرو	زادالمسافرين	١ ج برلين ١٣٤١
نجاشي (احمدبن علي)	کتاب الرّجال	١ ج بمبئی ١٣١٧
خواجه نصيرالدّين طوسی	شرح اشارات	١ ج طهران ١٢٨١
قاضی نورالله شوشتری	مجالس المؤمنين (خطّی)	نسخهٔ متعلّق بنگارنده
همدانی (محمّدبن عبد الملك تاريخی)	تکملة تاريخ الطّبري (خطّی)	نسخهٔ کتابخانهٔ ملّی پاريس بنشانهٔ arae 1469
هندوشاه کيرانی نخجواني	تجارب السّلف (خطّی)	نسخهٔ متعلّق بنگارنده
ياقوت حموی	معجم الادباء	٧ ج ليدن ١٩٠٩-١٩١٦م
« «	معجم البلدان	٦ ج لايپزيك ١٨٦٦-٧٣م
؟	کتاب العيون	درجزء قطعات تاريخ عرب، ليدن ١٨٦٩ و ١٨٧١م
—	فرق الشّيعه منسوب بنوبختی	١ ج استانبول ١٩٣١م

فهرست تعریفات و القاب و اسامی فرقه ها

آجال ، ۱۳۰ ، ۱۷٦ .
آلام و اعواض ، ۱۷٤ .
اباحت (یا تحلیل محرّمات) ، ۹، ۲٥۹، ۲٦٤ .
ابتریّه ، رجوع کنید ببتریّه .
ابناء احرار ، ٦۳ .
ابتهاج ، ۱۷۷-۱۷۹ .
ابرقیّه (فرقهٔ ـ) ، ۲٤۹ .
ابلیس یا ضدّ ، ۲۲۸ - ۲۲۹ .
اثنی عشریّه (امامیّة) ، ۱، ۲، ۳، ٥۷، ۱۰٦، ۱۰۹، ۱۱۱، ۱٥۹، ۱٦۲، ۲٤۹، ۲٥۰، ۲٦۱ .
اجتهاد ، ۹٤، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۲۰ .
اجسام (حدوث و قدم ـ) ، ۱۲۰ .
اجسام (تماثل ـ) ، ۱۷۲ .
اجسام (رؤیت ـ) ، ۱۷۲ .
اجسام (خلوّ آن از طعوم والوان وغیره) ، ۱۷۲ .
اجماع ، ٤۰، ٥٥، ۷٦، ۱۰۳ .
اجماع (اهل ـ) ، ٥۷ .
احباط ، ۱۷٥ .
احمدیّه ، ۲٤۹ .
احکام اصلی یا اعتقادی ، ۳۸ .
احکام فرعی یا عملي ، ۳۸ .
اخباریّون ، ۷۲، ۷٤، ۷۷ .
ادلّهٔ سمعیّه یا نقلیّه ، ٤۰، ٥٥، ۷٦، ۱۰۳، ۱۷۲ .
ادلّهٔ عقلیّه یا یقینیّه ، ٤۰، ٥٥، ۷٦، ۱۰۲، ۱۰۳، ۲۳۰ .
ارجاء ، ۳۱، ۱۲۳، ۱۳۷ .
ارزاق ، ۱۳۰، ۱۷٦ .
ازارقه ، ۳۳، ۳٤ .
ازدریّه (فرقهٔ ـ) ، ۲٤۹ .
اسحاقیّه (اصحاب ابویعقوب اسحاق بن محمّد) ، ۱۲٥-۱۳٦، ۲٥۰ .
اسحاقیّه (اصحاب اسحاق بن زید بن حارث) ، ۲٤۹، ۲٥٤ .
اسحاقیّه (اصحاب اسحاق بن عمرو) ، ۲٤۹ .
استحسان ، ۷۰ .
استطاعت ، ۷۸، ۸۲، ۱۰۲، ۱۱۹، ۱۲۰ .
اسعار ، ۱۳۰، ۱۷٦ .
اسلام ، ۲۲٦ .
اسماء و احکام ، ۹۰، ۱۲۳ .
اسماعیلیّه یا باطنیّه یا تعلیمیّه یا سبعیّه یا ملاحده ، ٤۹، ٥۲، ٥٥، ٥٦، ٥۸، ٦۹، ۷۰، ۲٥۰، ۲٥۱، ۲٥۲، ۲٥٤، ۲٥٥، ۲٥۷، ۲٥۹، ۲٦٤ .
اسواران ، ٦۲، ٦۷ .
اشعریّه ، ٤٤، ٤۷-٤۸، ٥٥، ۹۱، ۱٦۸، ۱۷٥، ۲٦٤ .
اصحاب الکساء (طرفداران ـ) ، ۲٥۰ .
اصلح ، ۱۱۸، ۱۷٥ .
اصول ، (مقابل فروع) ۳۸، ٥٦ .
اصول (مقابل مصنّفات) ، ۷۱ .
اصول اربعمائه ، ۷۱ .
اصول خمسه ، ۳٥-۳۷ .
اصولی ، ۳۸ .
اعتزال ، ۳٥، ٥۰، ۹۰، ۲٤۱ .
اعتزال (اهل ـ) ، رجوع کنید بمعتزله .
اعتقادیّات ، رجوع کنید باحکام اصلی .
اعراض (اثبات ـ) ، ۱۲۰، ۱۳۲ .
اعراض (انتقال و بقاء ـ) ، ۱۷۲ .
افطحیّه ، رجوع کنید بفطحیّه .
افراط (اهل ـ) ، ۲٥۰ .
افعال قلوب ، ۱۷٤ .
الهام ، رجوع کنید بخطاب ملکی .
الهی (علم ـ) ، ۳۹ .
امام ٥٤، ۷٥، ۱۷٦، ۲٤۹-۲٦۷ .
امام صامت ، ٥٦ .
امام ناطق ، ٥٦ .
امامت ، ٥۳-٥۸، ۷٥-۷٦، ۸٤-۸٦، ۸۸، ۹٦، ۹۸

١٠٢-١٠٣، ١١٠، ١١٦-١١٧، ١٢٩، ١٤٨-١٥٤، ١٦٣-١٦٥، ١٧٦، ٢٣١ .
امامت مفضول ، ٥٧، ٧٤، ٢٥٧ .
امامیّه، ٢، ٣، ٤، ٢٧، ٢٨، ٥٠، ٥٣، ٥٥، ٥٨، ٩٦، ٩٧، ١٠٠، ١٠١، ١٠٢، ١٠٥، ١٠٦، ١٠٧، ١٠٩، ١١٠، ١١١، ١١٢، ١١٣، ١١٦، ١٢١، ١٢٢، ١٢٣، ١٢٨، ١٣٤، ١٣٨، ١٤٠، ١٤١، ١٥٣، ١٥٧، ١٥٩، ١٦٢، ١٦٦، ١٧٠، ١٧١، ١٧٧، ١٩٣، ٢١١، ٢١٢، ٢١٥، ٢١٧، ٢١٩، ٢٢٢، ٢٢٩، ٢٣١، ٢٣٢، ٢٣٥، ٢٣٦، ٢٤٠، ٢٤٩، ٢٥٠، ٢٥٣، ٢٥٤، ٢٥٧، ٢٥٩، ٢٦١، ٢٦٣ .
امر بمعروف و نهی از منکر ، ٣٦، ٩٣، ١٧٦ .
أمريّه (فرقة-) ، ٢٥٠ .
انسان، ١٢٠، ١٢٢، ١٣٠، ١٣٣ .
انصار ، ٥٦ .
ایمان ، ٣١، ١٧٥ .
ایمان (اهل -) ٢٥٠ .
باب یا سفیر یا وکیل یا نایب ، ١١١، ٢١.٢، ٢١٤، ٢١٥ .
بابکیّه ، رجوع کنید بخرّمیّه .
باطنیّه ، ٢٥١ ، رجوع کنید باسماعیلیّه .
باقریّه ، ٢٥١ .
بت پرستان ، ١٧٦ .
بتریّه ، ٢٤٩، ٢٥١، ٢٦١ .
بداء ، ٧٥، ٨٠، ٢٣١ .
بدعیّه ، ٢٥١ .
براهمه ، ٢٦، ١٣٩ .
بُرغوثیّه ، ١٢٧ .
برکوکیّه ، ٢٥١، ٢٦٢ .
بزیغیّه ، ٢٥١ .
بسلمیّه ، ٢٥٢، ٢٦٢ .
بشیریّه ، ١٤٥، ٢٥٢ .
بعثت (جواز -) ، ١٧٦ .
بقاء و فناء ، ٩٠ .
بقلیّه ، ٢٥٢ .
بلالیّه ، ٢٣٥، ٢٥٢ .
بومسلمیّه ، ٢٥٢، ٢٥٤، ٢٥٦، ٢٦٠، ٢٦٢ ،
بیانیّه ، ٢٥٢ .
تجسیم ، ٣٦، ٤٠، ٨٠، ٢٦٣؛ رجوع کنید بمجسّمه .
تسلسل (ابطال -) ، ١٧٢ .
تسنّن (مذهب-) ٨ ، رجوع کنید باهل سنّت وحدیث .
تشبیه ، ٣٦، ٤٠، ٧٥، ٧٨، ٨٠، ٢٥١، ٢٦٤ رجوع کنید بمشبّهه .
تشیّع (مذهب-) رجوع کنید بشیعه .
تعجیز (اهل-) ، ٨٧، ١٣٢ .
تعطیل ، ٢٥٩، ٢٦٤ .
تعلیمیّه ، ٥٥، ٢٥٢ ، رجوع کنید باسماعیلیّه .
تفریط (اهل-) ، ٢٥٠ .
تفویض ، ٣٢، ٣٥، ٧٥، ٢٦٤ .
تقصیر (اهل-) ، ١١٨ .
تقیّه ٥٩، ٦٦، ٧٥ .
تکلیف ، ١٧٤، ٢٢٩-٢٣٠ .
تمیمیّه یا زراریّه ، ٢٥٣، ٢٥٦ .
تناسخ ، ٧٥، ١٣٤، ١٤٦، ٢٢٥، ٢٢٧، ٢٥٣، ٢٥٩، ٢٦٤ .
تنزیه ، ١٣٠ .
تنزیه (اهل-) ، ٤٠ .
توابین ، ٦١ .
توحید ، ٣٥، ٧٨، ٨٢، ٩٣، ١٠٢، ١٢٠، ١٢١، ١٢٣، ١٣٠، ١٧٣، ١٧٥، ٢٣١، ٢٦٤ .
التّوحید والصّفات (علم -) ، ٣٨ .
توحید و عدل (اهل-) رجوع شود بمعتزله واهل اعتزال .
توقیع ، ١٢٤، ٢١٢، ٢١٨، ٢٣٤-٢٥٣، ٢٤٩ .
ثنویّه ، ٨٤، ٨٦، ٨٧، ٩٠، ١٣٩، ١٧٦ .
جارودیّه ، ٢٥٣، ٢٥٧ .
جبر ، ٣٢، ٧٥، ٨٠، ١٢١-١٢٢، ٢٦٤ .
جبریّه یامجبّره، ٣٢، ٣٣، ٣٦، ٧٥، ١١٧، ١١٩، ١٧٥ .

جريريّه ، رجوع كنيد بسليمانيّه .
جزء لايتجزّأ ، ١٣٠-١٣١،١٧٢ .
جعفرى (مذهب ـ) ٢ .
جعفريّه (يا اماميّهٔ اثنى عشريّه) ، ٢٥٣ .
جعفريّه (ازفرق معتزله) ، ٢٥٣ .
جعفريّه (فرقهٔ ـ) ، ١٥٣،١٦٣،٢٥٣ .
جناحيّه ، ٢٥٣،٢٦٤ .
جوهر و عرض ، ١٧٢ .
جواهر (بقاى ـ) ، ١٧٦ .
جهميّه ؛ ١٣٩ .
جواليقيّه ، ٢٥٤ .
حارثيّه ، ٢٥٤ .
حال ، ١٦٩ .
حاكى ، ١٢٣ .
حجّة الحق على الخلايق (لقب امام فخر رازى) ، ١٢٢ .
حجريّه ، ٢٠٥-٢٠٧ .
حديث و سنّت (اصحاب ـ) رجوع كنيد باصحاب سنّت و جماعت .
حربيّه ، ٢٥٤ .
حركت و سكون ، ١٧٢ .
حركات (تناهى ـ) ، ٩٠ .
حسينيّه (فرقهٔ ـ) ، ٢٥٤ .
حسينيّه (فرقهٔ ديگر ـ) ، ٢٥٤ .
حلاّجيّه (فرقهٔ ـ) ، ١١١،٢٢٤-٢٢٥،٢٥٤ .
حلول ؛ ٧٥،١١٢،٢٢٥-٢٢٧،٢٥٠،٢٥٤ .
حلوليّه (فرقهٔ ـ) ، ٢٢٤،٢٥٤،٢٥٨ .
حلويّه (فرقهٔ ـ) ، ٢٥٤ .
حكايت ، ١٢٣ .
الحمراء ، ٦٢ .
حنفيّه (اصحاب ابوحنيفه) ، ٧٠،٧٣،٧٧،١٢١ .
خبر آحاد ، ١٣٣ .
خرّميّه ، ٢٥٢،٢٥٤،٢٦٢،٢٦٣ .
خشبيّه ، ٢٥٥ .
خصوص و عموم ، ١٢٣،١٣١ .
خطاب ربّانى ، ٤١ .
خطاب شيطانى ، ٤١ .
خطاب ملكى يا الهام ، ٤١ .
خطاب نفسانى يا هاجس ، ٤١ .
خطّابيّه (فرقهٔ ـ) ، ٥٢،٢٥٥،١٤٦،٢٥٩،٢٦٤ .
خطرات ، ٤١ .
خلأ (اثبات ـ) ، ١٧٢ .
خلاّليّه (فرقهٔ ـ) ٢٥٢،٢٥٥ .
خلَفيّه (فرقهٔ ـ) ، ٢٥٥ .
خلْفيّه (فرقهٔ ـ) ، ٢٥٥ .
خوارج ، ٣١،٣٣،٤٩،٥٤،٥٦،٥٨،٧٥،٧٨،٧٩،١٢٩،٢٤٦ .
خواطر ، ١٢٢ .
دارالنّيابه ، ٢١٦ .
در اهم القدرة ، ١١٦ .
دهريّون يا طبيعيّون ، ٨٠،١٣٩،١٧٦ .
دهقانان ، ٦٧ .
ديصانيّه ، ٢٥-٢٦،٣٨،٣٩،٦٩،٧٣ .
ذكريّه (فرقهٔ ـ) ، ٢٥٥ .
ذمّاميّه (فرقهٔ ـ) ، ٢٥٥ .
ذمّيّه (فرقهٔ ـ) ، ٢٥٥ .
رافضه ، ٥٠،٩٢،١٠٠،٢٥٦ .
راونديّه ياشيعهٔ آل عبّاس ياعبّاسيّه ٥١،٥٦،٦٤-٦٥،٦٦،٨٤،٩٢،٢٥٢،٢٥٦،٢٥٩،٢٦٣ .
ربوبيّت يا الوهيّت ١١٢،٢٥٩ .
رجعت ، ٧٥،٢٥٦ .
رجعيّه (فرقهٔ ـ) ، ٢٥٦ .
ردّه (اهل ـ) ، ٣٠ .
رزّاميّه (فرقهٔ ـ) ، ٢٥٦ .
رسالت يانبوّت ، ٩٣،١٠٣،١١٢،١٧٦،٢٥٩،٢٦٠،٢٦١،٢٦٢،٢٦٤ .
رؤيت ، ٦٤،٧٥،١٣١،١٧٥،٢٥١ .
رؤيت (اهل ـ) ، ٢٥١ .

ریاضت ، ٤١ .
زراریّه (فرقهٔ –) رجوع کنید بتیمیّه .
زردشتیان (مجوس) ، ٢٦، ٣٣، ٧٣، ١٣٩، ١٧٦ .
زنادقه (مانویّه) ، ٢٥، ٣٧، ٣٨، ٣٩، ٤٠، ٦٩، ٧٠،
٧٣، ٨٤، ٨٦ .
زندقه ، ١٢٨ .
زیدیّه (فرقهٔ –) ، ٥٠، ٥٦، ٥٨، ٦٤، ٦٥، ٦٩، ٧٠، ٧٣،
٧٤، ٨٥، ٩٢، ٩٤، ٩٩، ١٠٠، ١١٠، ١١٧، ٢٤٦، ٢٤٩،
٢٥٣، ٢٥٥، ٢٥٦، ٢٥٧، ٢٥٩، ٢٦١ .
سائبه (فرقهٔ –) ، ٢٥٧ .
ساجیّه ، ٢٠٥–٢٠٧ .
سبائیّه (فرقهٔ –) ، ١٤٧، ٢٥٧، ٢٦٠ .
سبعیّه ، همان اسماعیلیّه ، ٢٤٩، ٢٥٧ .
سداد (کتب –) ، ٩١ .
سرحوبیّه (فرقهٔ –) ، ٢٥٣، ٢٥٧ . رجوع کنید بجارودیّه
سرخابیّه (فرقهٔ –) رجوع کنید بخشبیّه .
سکاکیّه (فرقهٔ –) ، ٨٢، ٢٥٧ .
سلطان ، ٦٨ .
سلمانیّه (فرقهٔ –) ، ٢٥٧ .
سلیمانیّه (فرقهٔ –) ، ٢٥٣، ٢٥٧ .
سمنیّه ، ٢٦ .
سمیطیّه ، ٥٢، ٢٥٧ .
سنبادیّه (فرقهٔ –) ، ٢٥٨ .
سنّت و حدیث (اصحاب –) یااهل تسنّن یاعامّه ، ٢٠،
٣١، ٣٧، ٣٩، ٤٠، ٤٦، ٤٧، ٤٨، ٤٩، ٥٥، ٥٨، ٧٠،
٧٢، ٧٥، ٨٦، ٨٩، ٩٧، ٩٨، ١٠٣، ١٠٩، ١١٧،
١١٨، ١١٩، ١٢٢، ٢٤٦، ٢٦٣، ٢٦٤ .
سوفسطائیّه ، ١٢٩ .
سبائیّه (فرقهٔ –) ، ٢٥٨ .
شاعیّه ، ٢٥٨ .
شافعیّه (اصحاب امام شافعی) ، ١٢١ .
شاکیّه ، ٢٥٨ .
شریعیّه ، ٢٣٥، ٢٥٨ .
شریکیّه ، ٢٤٩، ٢٥٨
شلمغانیّه یا عزاقریّه ٢٢٢–٢٣٨ .
شهادت ، ٢٢٠ .
شهرکانان ، ٦٧ .
شیخ المتکلّمین لقب ابوسهل اسماعیل نوبختی ، ١٠١ .
شبطانیّه یا نمانیّه ، ٧٨، ٢٥٨ .
شیعه ، ٨٠، ٢٧، ٢٨، ٣٨، ٤٣، ٤٤، ٤٦، ٤٧، ٤٨، ٤٩–
٩٦، ٩٧، ٩٨، ١٠١، ١٠٢، ١٠٧، ١١٠، ١١١، ١١٢، ١١٣،
١٢٤، ١٣٩، ١٦١، ١٦٢، ١٦٦، ١٦٧، ٢١٢، ٢١٦،
٢١٧، ٢٢٠، ٢٤١، ٢٤٦–٢٦٨ .
شیعهٔ عبّاسیّه ، رجوع کنید براوندیّه .
شیعهٔ علویّه ، ٥١، ٥٦، ٥٥، ٦٥، ٢٥٨ .
صائدیّه ، ٢٥٨ .
صابئین ، ١٣٩ .
صاحب الزّمان ، ١١٤ .
صالحیّه ، ٢٥١ .
صانع (اثبات –) ، ١٧٢ .
صبّاحیّه ، ٢٠٩ .
صبّاحیّه (از فرق زیدیّه) ، ٢٥٩ .
صفات خداوندي ، ١٧٣ .
صفات (اثبات –) ، ٤١، ١١٧–١١٩، ١٦٨ .
صفاتیّه یا اصحاب صفات ، ١١٧–١١٩ .
صفات ازلیّه ، ١١٨، ١٦٨ .
صفات خبریّه ، ١١٨ .
صفات ذات ، ١١٨ .
صفات فعل ، ١١٨ .
صفریّه . ٢٤ .
صلاح ، ١١٨ .
صلاح (کتب –) ، ٩١ .
ضدّ (عقیدهٔ به –) ٢٢٥، ٢٢٨–٢٢٩ .
طبایع (افعال –) ، ١٣٢ .
طفره ، ١٦٩ .
طیّاریّه (فرقهٔ –) ، ٢٥٩ .
ظاهریّه یا اهل ظاهر ، ١١٢ .
عالم (حدوث و قدم –) ٩٢، ٩٣، ١٠٢ .

عالم (عدم ابديّت ـ) ، ۱۷۲ .
عبّاسيّه رجوع كنيد براونديّه .
عثمانيّه ، ۸٤،۹۲ .
عجليّه (فرقهٔ ـ) ، ۲۵۹ .
عدل ، ۳٦،۳۰ ، ۱۷٤،۱۷۵ .
عزافريّه ، رجوع كنيد بشلمغانيّه .
عشريّه (فرقهٔ ـ) ، ۲۵۹ .
عصمت ، ۵۸،۱۷٦،۲۳۰ .
علم (حدوث و قدم ـ) ، ۸۰،۹۲،۱۲۲ .
علم (حدّ و تقسيم وعلم بدليل وعلم بمداول) ، ۱۷۲ .
علويّه ، ۲۵۹،۲٦۰ .
علياويّه (عليائيّه) ، ۱٤٦،۲۵۰،۲۵۹-۲٦۰ .
عماريّه ، ۲٦۰ .
عمليّه ، ۲٦۰ .
عميريّه ، ۲٦۰ .
عينيّه ، ۲٦۰ .
غاليه يا غلاة ، ۵۰،۵۸،۷۰،۷۲،۸۲،۱۰۳،۱۱۷ ، ۱۱۸-۱۱۹،۱۳٤،۱۳۵-۱۳٦،۱٤۰،۱۷٦،۲٤٦ ، ۲٤۹،۲۵۰،۲۵۲،۲۵۳،۲۵٤،۲۵۷،۲۵۸،۲۵۹ ، ۲٦۰،۲٦۱،۲٦۲،۲٦۳ .
غرابيّه ، ۲٦۰ .
غلوّ ، ۱٤۷،۲۲۵،۲۵۰،۲۵۷،۲۵٦،۲٦۰ .
غماميّه ، ۲٦۰ .
غيبت ، ۷۵،۱۰٦-۱۱۱،۲۱۲،۲۳۱ .
غيبت صغرى ، ۹٦،۱۰٦،۱۲٤،۱۲۵،۱۸۳،۲۱۲ ، ۲۳۹،۲٤۳،۲٤۹ .
غيبت كبري ، ۲۱۲،۲٤۹ .
فاسق ، ۳٤،۳٦ .
فاطميّه ، ۲٦۰ .
فترت (اهل ـ) ، ۲۵۰ .
فروع ، ۳۸،۵٦ :
فروعى ، ۳۸ .
فسق ، ۳٤،۱۷۵ .
فطحيّه يا افطحيّه ، ۵۲،۷۱،۷۲،۹۰،۱۰،۱٤۵،۱٥٤ ، ۲۳۲،۲٤۹،۲٦۰ .
فطحيّهٔ خالص ، ۱۵٤،۱٦٤،۲٦۰ .
فقه ، ۳۸ .
فقه اكبر ، ۳۸ .
فلاسفه ، ۱۲۳،۱۲۸،۱۳۰-۱۳۱،۱۳۳،۱۳۸ ، ۱۳۹،۱۷۷،۱۷۸،۱۷۹،۱۸۰ .
قائم ، ۵۲،۱٤۸-۱۵٤،۲۱۲،۲۱۵،۲۳٤،۲۵۰ ، ۲۵۳،۲٦۲،۲٦۳ .
قاسميّه ، ۲٦۱ .
قدر ، ۳۳،۳۵،۷۵،۱۲۱ .
قدريّه ، ۳۲،۱۳۷ .
قديميّين ، ۱۱۷ .
قرآن (بحث در باب ـ) ، ۳۹،٤۳،٦۹،۷۵،۹۰ ، ۹۳،۱۳۰،۲۳۱ .
قرائيّين ، ۱۱۸ .
قرامطه ، ۵۲،۲۱۹،۲۲۳،۲۵۲ .
قطعيّه ، ۵۳،۷۹،۱۰۲،۱۰٦،۱۱۷،۱۰۱،۱۵۱،۲٦۱ .
قوليّه ، ۲٦۱ .
قياس ، ۷۰،۱۱۷-۱۱۹ .
قياس جلي ، ۷۰ .
قياس خفي ، ۷۰ .
كافر ، ۳٤،۳٦،۲۵۱،۲۵۲،۲٦۱ .
كامليّه ، ۲٦۱ .
كتمان ٦٦-٦۷ .
كرامات (جواز ظهور ـ) ، ۱۷٦ .
كرّاميّه ، ۱۱۸ .
كربيّه ، ۲۵۸،۲٦۱ .
كسب ، ۱٦۹ .
كسفيّه يا منصوريّه ، ۲٦۱ .
كشف (اهل ـ) يا متصوّفه ٤۱،٤۲،٤۹،۱۲۲ ، ۲٤٦ .
كلام (علم ـ) ۲۷-٤۸،٤۹-۷۲ .
كلام نفسانى ، ۱٦۹،۱۷٤ .
كوركيّه ، ۲٦۲ .

کیّالیه، ٢٦٢ .
کیسانیّه، ٥١،٥٦،٦٥،٦٩،٧٠،٢٤٩،٢٥٤،٢٦١، ٢٦٢ .
کیسانیّهٔ خلّص، رجوع کنید بمختاریّه .
لاعنیّه، ٢٦٢ .
لذّت و الم، ١٧٠،١٧٤،١٧٧-١٨٠ .
لطف ٥٥،١٧٥ .
لطف عامّ، ٥٥ .
لطف خاصّ، ٥٥ .
مبارکیّه، ٥٢،٢٢٦ .
مبیّضه، ٢٥٦،٢٦٢ .
متربّصه، ٢٦٢ .
متشیّعهٔ معتزله، ٢٤١،٢٦٤ .
متصوّفه، رجوع کنید باهل کشف .
متکلّم، ٣٩ .
مجاهده، ٤١ .
مجسّمه، ٤٠،١٤٦،٢٦٣ .
محدَث، ٣٦ .
محدّثه، ٢٦٣ .
محکیّ، ١٢٣ .
محمّدیّه، رجوع کنید بمسلمین .
محمّدیّه (طرفداران امامت محمّدبن امام علي الهادی) ١٠٩،٢٦٣ .
محمّدیّه، معتقدین بالوهیّت حضرت رسول، ٢٥٩ ٢٦٠،٢٦٣ .
محمّدیّه (طرفداران امامت محمّدبن عبدالله‌بن حسن‌بن امام حسن)، ٢٦٣ .
محمّره، رجوع کنید بخرّمیه .
محنة، ٤٣،٤٥،٤٦ .
مختاریّه یا کیسانیّهٔ خلّص (اصحاب مختاربن ابی عبید ثقفی)، ٢٦٣ .
مخطئه، ٢٦٢،٢٦٣ .
مخلوق، ١٠٢،١١٩ .
مخمّسه، ٢٥٩،٢٦٣ .
مرایا، ١٣٢ .
مرجئه، ٣١،٣٢،٣٤،٤٩،٥٦،٥٨،٧٠،٧٩،١٣٧، ١٣٨،٢٤٦،٢٦٣ .
مرئیّه، ٢٦٣ ،
مرزبانان، ٦٢،٦٧ .
مرقیونیّه، ٢٥،٣٨،٣٩،٦٩ .
مروانیّه، ٨٥،٩٢ .
مزدکیّه. ٢٦٣ .
مستدیّه، ٢٦٣ .
مسلمین، ٢٦،٢٧،٢٩،٣٠،٥٤،٨٩،٩٣،١٢١، ١٣٦،١٨٣،٢٠٠،٢٥٧ .
مسوّده ٦٥،٢٦٢،٢٦٣ .
مشبّهه، ٤٠،٨٢،١١٩،٢٥٠،٢٥٣،٢٥٤،٢٦٢، ٢٦٣ .
مشرك، ٣٤ .
مشیّت، ٢٣١ .
مصنّفات (در مقابل اصول)، ٧١ .
معتزلهٔ اوّل، ٣٠ .
معتزله یا اهل اعتزال یا اهل توحید و عدل، ٢٠،٢٨، ٣٢-٣٧،٣٩،٤٠،٤٢،٤٣،٤٤،٤٥،٤٦،٤٧،٤٨، ٤٩،٥٤،٥٥،٥٦،٥٨،٦٩،٧٠،٧٢،٧٤،٧٥،٧٧، ٧٨،٧٩،٨٠،٨١،٨٤،٨٥،٨٨،٨٩،٩٠،٩١،٩٢، ٩٣،٩٤،١٠١،١٠٢،١٠٣،١٠٩،١٢٣،١٢٨، ١٣٣،١٣٤،١٣٧،١٦٩،١٧٨،١٧٩،١٨٠،٢٤١، ٢٥٣،٢٥٦ .
معجزه (شرایط ـ)، ١٧٦ .
معرفت، ٨٢،١٢٢،١٧٢،٢٣١ .
معصیت، ٧٨ .
معطّله، ١١٨،٢٦٤ .
معلّم، ٥٥ .
معمریّه یا یعمریّه، ٢٦٤،٢٦٧ .
مغیریّه، ٢٦٤ ،
مفضّلیه، ٢٦٤ .
مفضلیّه، ٢٦٤ .

مفوّضه ، ۲۵۲، ۲۶۴-۲۶۵ .
مقنّعیّه ، ۲۵۶، ۲۶۲، ۲۶۵ .
ملاحده ، رجوع کنید باسماعیلیّه .
ملل و نحل یا مقالات (علم -، کتب -) ۳۰۲، ۸۶،
۱۲۸، ۱۳۴، ۱۳۷-۱۴۲ .
ممطوره ، رجوع کنید بواقفه .
منجّمین یا اصحاب فلك و نجوم ، ۱۲۹-۱۳۰، ۱۳۳،
۱۳۹، ۱۷۶ .
المنزلة بین المنزلتین ۳۵، ۳۶، ۱۳۱ .
منصوریّه ، رجوع کنید بکسفیّه .
منطق (اهل -) ۱۰۰، ۱۲۸، ۱۳۴ .
منهالیّه ، ۲۶۵ .
موالی ، ۳۳، ۶۰، ۶۳، ۷۵ .
موسائیّه یا موسویّه ، ۲۶۴، ۲۶۵ .
مؤلّفه ، ۲۶۵ .
مهاجرین ، ۵۶ .
مهدی ، ۵۱، ۵۲، ۲۴۹، ۲۵۲، ۲۶۳، ۲۶۴ .
میمیّه ، ۲۶۰، ۲۶۵ .
میمونیّه ، ۲۶۵ .
موجود ، ۹۰، ۱۷۲-۱۷۳ .
مؤمن ۳۰، ۳۱، ۳۴-۳۵، ۵۶، ۱۷۵، ۲۵۰ .
ناصریّه ، ۲۶۵ .
ناووسیّه ، ۵۱، ۲۶۶ .
نبوّت ، رجوع کنید برسالت .
نجّاریّه ، ۱۳۷ .
نجدات ، ۳۴، ۵۴ .
نحلیّه ، ۲۶۶ .
نصاری یا عیسویان ، ۲۶، ۷۳، ۱۷۶، ۱۸۳، ۲۵۹ .
نصّ ، ۵۷-۵۸، ۷۵، ۸۲، ۱۷۶ .
نصّ ، (اهل -) ، ۵۷ .
نصّ جلیّ ۵۸، ۷۵-۷۶، ۸۶، ۱۰۲ .
نصّ خفیّ ، ۱۰۲، ۱۷۶ .
نصیریّه ، ۲۶۶ .
نظر (ماهیّت -) ، ۱۷۲ .
نظر (اینکه - مفید علمست) ۱۷۲ .
نعیم اهل جنّت ، ۱۳۲ .
نعیمیّه ، ۲۶۶ .
نفی و اثبات ، ۱۲۳ .
نفیسیّه ، ۱۶۴، ۲۶۶ .
نمیریّه ، ۱۴۴، ۱۴۷، ۲۳۵، ۲۶۶ .
نورساعیّه ، ۲۶۶ .
نوّاب اربعه ۲۱۲-۲۱۳، ۲۲۱، ۲۳۹، ۲۴۹ .
واقفه، ۵۳، ۷۱، ۷۲، ۷۹، ۱۰۳، ۱۱۷، ۱۴۸، ۱۶۴،
۲۵۲، ۲۶۱، ۲۶۶ .
وساوس ، ۴۱ .
وعد و وعید ، ۳۶، ۱۳۱، ۱۷۵ .
هاجس رجوع کنید بخطاب نفسانی .
هاشمیّه ، ۲۶۶ .
هریریّه ، ۲۶۷ .
هشامیّه ، ۸۰، ۲۵۴، ۲۶۷ .
هلالیّه ، ۲۳۵، ۲۶۷ .
یزیدیّه ، ۲۶۷ .
یعفوریّه ، ۲۶۷ .
یعقوبیّه ، ۲۶۷ .
یهود ، ۲۶، ۷۳، ۸۹، ۹۰، ۹۳، ۱۱۹، ۱۷۶، ۲۵۹ .
یونسیّه ، ۸۲، ۲۶۷ .

فهرست اسامی کتب مذکور در متن (۱)

الآثار الباقیه (ابوریحان بیرونی) ، ۲۲۵ .
الآراء والدّیانات (ابومحمّد حسن بن موسی نوبختی)
۳۰۲، ۸۰، ۷۶، ۱۲۶، ۱۳۰، ۱۳۴، ۱۳۶-۱۴۰ .
الابتداء والاعاده (ابن الرّاوندی) ، ۹۰ .
الابتهاج (ابواسحاق نوبختي) ، ۱۷۷-۱۸۰ .
ابطال قیاس (کتابی در -) از ابوسهل اسماعیل

(۱) این فهرست فقط شامل اسامی کتبی است که در متن یا حواشی بمناسبتي ذکری از آنها بمیان آمده .

نوبختی ، ۱۱۸ .
اجتهاد رأی (کتابی در ـ) از ابن الرّاوندی، ۹۴.
احتجاج در نبوّت پیغمبر اسلام (کتابی در ـ) از ابوسهل اسماعیل نوبختی ، ۱۱۹ .
احکام نجومی (نوبخت) ، ۹۰ .
» (ابوسعید دامغانی) ، ۲۱۰ .
اخبار وکلاء اربعه (ابوالعبّاس سیرافی) ، ۲۲۱ .
اختلاف الشّیعه (ابوعیسی ورّاق) ، ۸۶، ۱۴۰ .
ارجاء (کتابی در ـ) از ابوسهل اسماعیل نوبختی ، ۱۲۳ .
ارجوزه در شرح یاقوت (شهاب الدّین عاملی) ، ۱۷۷ .
الارزاق والآجال والاسعار (ابومحمّد حسن بن موسی نوبختی) ، ۱۳۰ .
ارشاد الطّالبین (فاضل مقداد) ، ۱۲۳ .
الارکان فی دعائم الدّین (شیخ مفید) ، ۷۳ .
الاستغاثه (یا الاغاثه) از ابوالقاسم کوفی ، ۱۳۷ .
استطاعت (کتابی در ـ) از ابوجعفر سکّاک ، ۹۲ .
» » از ابومحمّد نوبختی، ۸۲ .
الاستیفاء (ابوسهل اسماعیل نوبختی) ، ۱۱۶ .
الاسماء والاحکام (ابن الرّاوندی) ، ۹۰ .
الاعتبار والتّمییز والانتصار (ابومحمّد حسن بن موسی نوبختی) ، ۱۳۰ .
الاعتبار (عزّ الدّین بن ابی الحدید) ، ۱۷۰ .
الاغانی (ابوالفرج اصفهانی) ، ۹، ۱۹۶ .
الافصاح (شیخ مفید) ، ۸۶ .
الامامة (ابن الرّاوندی) ، ۹۱ .
» (عیسی بن روضه) ، ۷۵ .
» (شلمغانی) ، بزرگ ، ۲۳۱ .
» » ، کوچك ، ۲۳۱ .
امامت (کتابی در ـ) از ابوعیسی ورّاق ، ۸۴ـ۸۵ .
» » از ناشیء اصغر ، ۱۰۵ .
امل الآمل (حرّ عاملی) ، ۱۸۷، ۲۲۲ .
الانتصار (ابوالحسین خیاط) ، ۸۵ .
الانساب (سمعانی) ، ۸۳، ۲۴۱، ۲۴۸ .
الانصاف (ابن قبه) ، ۹۴ .
الانقاذ (سوسنجردی) ، ۱۰۶ .
انکار رؤیت باری تعالی (کتابی در ـ) از ابومحمّد حسن بن موسی نوبختی ، ۱۳۱ .
الانواء (حسن بن سهل بن ابی سهل بن نوبخت)، ۲۰۰ .
الانوار (ابوعلی اسکافی) ، ۲۵۱ .
» (ابوسهل اسماعیل نوبختی) ۷۱، ۲۱۵ .
» (شلمغانی) ، ۲۳۱ .
انوار الملکوت (علّامهٔ حلّی) ۲۰۲، ۱۲۳، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۷۰-۱۷۲، ۱۷۷ ،
الاوایل (ابوعبیدالله مرزبانی) ، ۴۸ .
اوائل المقالات (شیخ مفید) ، ۱۶۸ .
الاوراق (کتاب ـ) از ابوبکر صولی ، ۱۹۴ .
الایضاح (شلمغانی) ۲۳۱ .
بحار الانوار (علّامهٔ مجلسی) ، ۱۹، ۱۴۱، ۱۶۷
البداء والمشیّة (شلمغانی) ۲۳۱
البدایة والنّهایة (ابن کثیر شامی) ، ۱۲۵، ۲۴۱ .
بصائر الدّرجات (سعدبن عبدالله اشعری) ، ۱۴۱ .
البقاء و الفناء (ابن الرّاوندی) ، ۹۰ .
البهجة (ابوالمظفّر محمّد نعیمی) ، ۱۴۱ .
بیان الادیان (ابوالمعالی محمّدبن عبیدالله) ، ۲۴۸ .
التّاج (ابن الرّاوندی) ، ۹۲، ۹۳، ۱۲۰ .
تاریخ ابن الاثیر ، ۲۲۵ .
تاریخ الاسلام (شمس الدّین ذهبی) ، ۱۳۰ .
تاریخ بغداد (احمدبن ابی طاهر) ، ۱۸ .
» » (خطیب بغدادی)، ۱۰۷، ۱۳۵، ۲۴۰ .
تاریخ طبری، ۸ .
تاریخ حلب (ابن شحنه) ، ۲۲۲ .
تاریخ یحیی بن ابی طیّ ، ۲۱۴، ۲۲۱ .
تبصرة العوام (سیّد مرتضی بن داعی) ، ۸۰، ۱۲۹، ۲۴۸ .
تثبیت الرّسالة (ابوسهل اسماعیل نوبختی) ، ۱۱۹ .
تجارب الامم (ابوعلی مسکویه) ، ۲۲۵، ۲۴۴ .

تجارب السّلف (هندو شاه نخجوانی) ، ۱۶۶ .
تحقیق ما للفه لکعبی فی المقالات (ابو القاسم علی کرفی)، ۱۳۷ .
التّدبیر (علیّ بن منصور) ، ۸۳ .
التّسلیم (شلمغانی) ، ۲۳۱ .
التّشبیه والتّمثیل (ابو سهل بن نوبخت) ، ۱۳ .
تلبیس ابلیس (ابن الجوزی)، ۳۰، ۱۳، ۲۵، ۱۳۹ .
التّکلیف (شلمغانی) ، ۲۲۹-۲۳۰ .
تکملة تاریخ الطّبری (محمّد بن عبدالملك همدانی) ، ۲٤٤ .
التّنبیه (ابو سهل اسماعیل نوبختی) ، ۲۸، ۱۱، ۱۶، ۱۱ .
تنزیه وذکر متشابه قرآن (ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی) ، ۱۳۰ .
توحید (کتابی در-) ، کوچك ، از ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی ، ۱۳۰ .
توحید (کتابی در-) ، بزرگ ، از ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی ، ۱۳۰ .
توحید (کتابی در -) از ابو جعفر سکّاك ، ۱۳۰ .
» » از ابن الرّاوندی ، ۹۳ .
» » از ابو سهل اسماعیل نوبختی ، ۱۲۲ .
الجامع (کتاب) از ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی ، ۱۲۹ .
جزء لایتجزّأ (کتابی در -) ، بزرگ ، از ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی ، ۱۳۰ .
جزء لایتجزّأ (کتابی در -) ، مختصر ، از ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی ، ۱۳۱ .
جواب بابو جعفر بن قبه از ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی ، ۱۳۳ .
جواب بابو جعفر بن قبه از ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی ، ۱۳۳ .
الجمل (ابو سهل اسماعیل نوبختی) ، ۱۱۷ .
الحاسّة السّادسة (شلمغانی) ، ۲۲۸، ۲۲۹ .
الحجج (ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی) ، ۱۲۹ .
حدث العالم (ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی) ، ۱۳۰ .
» (ابو سهل اسماعیل نوبختی) ، ۱۲۲ .
الحکایة والمحکی (ابو سهل اسماعیل نوبختی) ، ۱۲۳ .
» (جعفر بن مبشّر) ، ۱۲۳ .
» (ابن جنّی) ، ۱۲۳ .
» (ابن قتیبه) ، ۱۲۳ .
الحوادث الجامعه (ابن الفوطی) ، ۱۶۶ .
الحکم علی سورة لم یکن (ابو عیسی ورّاق) ، ۸۶ .
خبر واحد (کتابی در -) از ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی ، ۱۳۳ .
خصوص وعموم (کتابی در -) از ابو سهل اسماعیل نوبختی ، ۱۲۳ .
خصوص و عموم (کتابی در -) از ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی ، ۱۳۱ .
خلق القرآن (ابن الرّاوندي) ، ۹۰ .
الخواطر (کتاب -) از ابو سهل اسماعیل نوبختی ، ۱۲۲ .
الدّامغ (ابن الرّاوندی) ، ۹۴ .
الذّریعه الی اصول الشّریعة (سیّد مرتضی) ، ۱۷۰ .
الرّافضة (کتاب -) از جاحظ ، ۸۵ .
ربیع الابرار (زمخشری) ، ۲۰ .
ردّ بر ابن الرّاوندی در باب انسان از ابو سهل اسماعیل نوبختی ، ۱۲۰ .
ردّ بر ابو العتاهیة از ابو سهل اسماعیل نوبختی ، ۱۲۰ .
ردّ بر ردّ ابو علی جبّائی از ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی ، ۱۳۳ .
ردّ بر ابو عیسی ورّاق از ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی ، ۱۳۲ .
ردّ بر ابو الهذیل علّاف در باب نعیم اهل جنّت از محمّد حسن بن موسی نوبختی ، ۱۳۲ .
ردّ بر ابو الهذیل علّاف در باب معرفت از ابو محمّد حسن بن موسی نوبختي ، ۱۳۲ .
ردّ بر اصحاب تناسخ از ابو محمّد حسن بن موسی نوبختي ، ۱۳٤ .

ردّ بر اصحاب صفات از ابوسهل اسماعیل نوبختی، ۱۱۸ .
ردّ بر اصحاب المنزلة بین المنزلتین از ابومحمّد حسن بن موسی، ۱۴۱ .
ردّ بر اهل تعجیز از ابومحمّد حسن بن موسی، ۸۷، ۱۳۲ .
ردّ بر اهل منطق از ابومحمّد حسن بن موسی، ۱۳۴ .
ردّ بر ثابت بن قرّه » » » ۱۳۴ .
ردّ بر جبریّه از ابوسهل اسماعیل نوبختی، ۱۱۹ .
ردّ بر جعفر بن حرب از ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی، ۱۲۹ .
ردّ بر الحکایة والمحکیّ ابن جنّی از سیّد مرتضی، ۱۲۳ .
ردّ بر الحکایة والمحکیّ ابن قتیبه از شیخ مفید، ۱۲۳ .
ردّ بر طاطری از ابوسهل اسماعیل نوبختی، ۱۱۷ .
ردّ بر عیسی بن ابان در باب قیاس از ابوسهل اسماعیل نوبختی، ۱۱۷ .
ردّ بر عیسی بن ابان در باب اجتهاد از ابوسهل اسماعیل نوبختی، ۱۱۸ .
ردّ بر غلاة (ابوسهل اسماعیل نوبختی)، ۱۱۷ .
» (ابومحمّد حسن بن موسی نوبختی)، ۱۳۴ـ۱۳۶ .
الردّ علی الفرق الثلاث من النّصاری (ابو عیسی ورّاق)، ۸۷ .
ردّ بر فرق شیعه بجز امامیّه از ابومحمّد حسن بن موسی نوبختی، ۱۳۴ .
ردّ بر محمّد بن الازهر (ابوسهل اسماعیل نوبختی)، ۱۱۷ .
ردّ بر مجسّمه (ابومحمّد حسن بن موسی نوبختی)، ۱۳۵ .
ردّ بر منجّمین » » » ۱۳۳ .
ردّ بر منکرین وجوب امامت بنصّ (ابوجعفر سکّاك)، ۷۶، ۸۲ .
ردّ بر واقفه (ابوسهل اسماعیل نوبختی)، ۱۱۷ .
ردّ بر واقفه (ابومحمّد حسن بن موسی نوبختی)، ۱۱۷،
ردّ بر هشام بن سالم جوالیقی از هشام بن الحکم، ۷۸ .
ردّ بر یحیی بن اصفح از ابومحمّد حسن بن موسی نوبختی، ۱۱۹ .
ردّ بر یهود (ابوسهل اسماعیل نوبختی)، ۱۱۹ .
رجال کشّی، ۱۴۰، ۱۴۳ـ۱۴۸، ۱۵۵ـ۱۶۵، ۲۱۴، ۲۴۷ .
رجال نجاشی، ۱۴، ۱۱۶، ۱۲۹، ۲۵۵، ۲۲۹ .
رسالة ابن القارح، ۲۲۵ .
» (امام شافعی)، ۱۲۰ .
رساله‌ای از شلمغانی خطاب بابوعلی اسکافی، ۲۲۰ .
» از قطب الدّین راوندی، ۷۷ .
» در باب لذّت (ابن ابی الحدید)، ۱۷۸ .
روضات الجنّات (خونساری)، ۲۲۲ .
ریاض العلماء (عبدالله افندی)، ۱۶۷ .
زاد المسافرین (ناصر خسرو)، ۱۷۹ .
الزّاهر بالحجج العقلیّه (شلمغانی)، ۲۳۰ .
الزّمرّد (ابن الرّاوندی)، ۹۳ .
الزّهاد والتّوحید (شلمغانی)، ۲۳۱ .
زهر الآداب (قیروانی)، ۱۹۴، ۱۹۷ .
الزّیدیّه (کتاب ـ) از جاحظ، ۸۵ .
السّبك (ابوسهل اسماعیل نوبختی)، ۹۳، ۱۲۰ .
سرّ الحیاة (ابوالحسن مسعودی)، ۱۶۱ .
السّقیفه (کتاب ـ) از ابوعیسی ورّاق، ۸۶ .
سیاست نامه (خواجه نظام الملك)، ۱۵۶ .
شافي (سیّد مرتضی)، ۸۰، ۸۵، ۹۴ .
شاهنامهٔ فردوسی، ۶۰ .
شرح انوار الملکوت (سیّد عمیدالدّین حلّی)، ۲۰، ۱۷۷ .
شرح حال حسین بن منصور حلّاج (لوئی ماسینیون)، ۱۲۲ .
شرح نهج البلاغه (ابن ابی الحدید)، ۲۰، ۴۸، ۹۴، ۱۳۹ .
شرح نهج البلاغه (قطب الدّین راوندی)، ۷۷ .

شرح یاقوت (ابن ابی الحدید) ، ۲، ۱۶۶ .

» (علامهٔ حلّی) رجوع کنید بانوار الملکوت .

الشّیعه و فنون الاسلام (سیّد حسن صدر) ، ۱۶۷ .

الصّراط (کتاب ـ) از ابو یعقوب اسحاق الاحمر ، ۱۲۵ .

الصّفات (کتاب ـ) از ابوسهل اسماعیل نوبختی ، ۱۱۹ .

الطّبائع (ابن الرّاوندی) ، ۹۰ .

طبقات المفسّرین (سیوطی) ، ۲۲۲ .

العبّاسیّه (کتاب ـ) از جاحظ ، ۸۴، ۸۵، ۹۲ .

عبث الحکمة (ابن الرّاوندي) ، ۹۳، ۱۲۰ .

العروس (ابن الرّاوندی) ، ۹۱ .

عقود الجواهر (یحیی بن ابی طیّ) ، ۲۲۲ .

العیون و المحاسن (شیخ مفید) ، ۱۴۳، ۱۴۸ـ۱۵۴ .

غریب المشرقی (ابوعیسی ورّاق) ، ۸۷ .

الغیبة (شیخ طوسی) ، ۱۱۶، ۱۴۳ـ۱۴۴، ۱۵۵ـ۱۶۵، ۲۲۵، ۲۲۹، ۲۳۹، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۸ .

الغیبة (شلمغانی) ، ۲۲۱، ۲۲۵ .

الفأل النّجومی (ابوسهل بن نوبخت) ، ۱۳ .

الفتیا (کتاب ـ) از جاحظ ، ۸۵، ۹۳ .

فرج الهموم (سیّد بن طاوس) ، ۷، ۱۹ .

الفرق بین الفرق (ابومنصور بغدادی) ، ۲۲۵، ۲۴۷ .

فرق الشّیعه (ابومحمّد حسن بن موسی نوبختي) ، ۲، ۱۲۶، ۱۳۴، ۱۴۰ـ۱۶۵، ۲۴۸(؟) .

» (نصر بن صبّاح) ، ۱۴۰ .

» (ابوطالب عبدالله انباري) ، ۱۴۰ .

» (سعد بن عبدالله اشعري)؛ ۱۴۱ـ۱۶۱ .

الفِصَل فی الملل و الاهواء و النّحل (ابن حزم ظاهری)، ۲۲۵، ۲۴۷ .

الفصول (سیّد مرتضی) ، ۱۴۳ .

فضائل العمرتین (شلمغانی) ، ۲۳۱ .

فضل النّطق علی الصّمت (شلمغانی) ، ۲۳۱ .

فضیحة المعتزله (ابن الرّاوندی) ، ۹۰-۹۱ .

فضیلة المعتزله (جاحظ) ، ۹۱ .

الفهرست (ابن النّدیم) ، ۱۳، ۱۲۴، ۱۲۸، ۱۳۰ .

فهرست کتب الشّیعه (شیخ طوسی) ، ۷۱، ۱۲۹، ۱۳۰ .

فوات الوفیات (ابن شاکر کتبی) ۱۶۶ .

کافی در احداث ازمنه (ابن کبریاء نوبختي) ، ۲۳۹ .

الکامل في علوم الدّین (شیخ مفید) ، ۷۳ .

کامل در امامت (ابوالحسن میثمی) ، ۸۱ .

کتابی در ذکر اصول (ابوالحسین غضایری) ، ۷۱ .

کتابی در ذکر مصنّفات » ۷۱ .

کتابی در سرقات شعریّهٔ ابونواس (مهلهل بن یموت) ۲۳ .

کتابی از یحیی بن عدی بردّ ابوعیسی ورّاق ، ۷۸ .

کتب بنی فضّال ، ۲۲۲ .

کتب مانی و مرقیون و ابن دیصان ، ۲۶، ۲۷ .

کشف الحجب و الاستار (اعجاز حسین کنتوری) ۱۷۷ .

کشف الظّنون (حاجی خلیفه) ، ۹ .

کلام در باب انسان (ابوسهل اسماعیل نوبختي) ۱۲۲ .

کمال الدّین و تمام النّعمة (شیخ صدوق) ، ۲۸، ۹۴، ۱۱۱، ۱۱۶، ۱۶۱، ۲۴۸ .

الکون و الفساد (ارسطو) ، ۱۲۹ .

» (اختصار ـ) از ابومحمّد حسن بن موسی نوبختی ، ۱۲۹ .

لاشیئ الّا موجود (ابن الرّاوندی) ، ۹۰ .

لذّت (مقاله‌ای در ـ) از ابومحمّد زکریّای رازی ۱۸۰ .

اللّؤلؤة (ابن الرّاوندی) ، ۹۰ .

ماهیّة العصمة (شلمغانی) ، ۲۳۰ .

المباهلة (شلمغانی) ، ۲۳۱ .

مجالس ابوسهل نوبختی با ثابت بن قرّه ، ۱۱۹ .

» » با ابوعلي جبّائي ، ۱۲۰ .

مجالس ابوعیسی ورّاق، ۸۶ .
محال بودن رؤیت حق تعالی (ابو سهل نوبختی)
. ۱۲۳
المدخل (ابوسهل بن نوبخت)، ۱۳ .
مرایا (کتابی در -) از ابو محمّد حسن بن موسی نوبختی، ۱۳۲ .
المرجان (ابن الرّاوندی)، ۹٤ .
المروانیّه (کتاب -) از جاحظ، ۹۳ .
مروج الذهب (مسعودی)، ۸۶، ۱۳۹، ۱۹۹ .
مسائل ابومحمّد حسن بن موسی نوبختی با ابوعلی جبّائی
. ۱۳۳
المسائل العثمانیه (جاحظ)، ۸۵ .
المستثبت (ابن قبه) ۹۵ .
مستدرک الوسائل (میرزا حسین نوری)، ۱٤۳ .
المسترشد (ابوالقاسم کعبی)، ۹٤ .
المشرقی (ابوعیسی ورّاق)، ۸۷ .
المعارف (کتاب -) از شلمغانی، ۲۳۱ .
معجم الادباء (یاقوت حموی)، ۱۵، ۱۹۶، ۲۲۵ .
المعرفة (کتاب -) از ابوجعفر سکّاک، ۸۲ .
» » از ابو سهل اسماعیل نوبختی
. ۱۲۲
المغنی (قاضی عبدالجبّار همدانی)، ۸۵ .
مقالات الاسلامیّین (ابوالحسن اشعری)، ۸۶، ۱۳۸
. ۲٤۷
مقالات (ابوعیسی ورّاق)، ۸۶، ۱۳۸ .
» (ابوالقاسم کعبی)، ۸۶، ۱۳۷، ۱۳۸ .
» (احمدبن حسن مسمعی)، ۱۳۸ .
» (ابو محمّد عبدالله خالدی)، ۱۳۸ .
» (زرقان)، ۸۶، ۱۳۷ .
(عبّادبن سلیمان صیمری)، ۱۳۷ .
مقالات غیر الاسلامیّین (ابوالحسن اشعری)، ۱۳۸ .
مقالات (محمّدبن شبیب)، ۱۳۷ .
» (محمّدبن عیسی برغوث)، ۱۳۷ .
» (محمّدبن الهیصم)، ۸۶ .
مقالات (النّاشئ الاکبر)، ۱۳۸ .
المقالات فی اصول الدّیانات (ابوالحسن مسعودی)
۸۶، ۱۳۸، ۱۶۱ .
الملل والنّحل (شهرستانی)، ۱٤٤، ۱٤۸، ۱۵٤-
. ۲٤۸
مناقب الطّالبیّین (ابن شهر آشوب)، ۲۱٤ .
منتخبات کتاب یاقوت (یکی ازعلمای امامیّه)، ۱۷۷ .
المنتخل (ابوسهل بن نوبخت)، ۱۳ .
المنتظم (ابن الجوزی)، ۲٤۱ .
منهاج السّنّة النّبویّه (ابن تیمیّه)، ۱۳٤، ۱٤۳، ۲٤۸ .
المواعظ والاعتبار (مقریزی)، ۲٤۸ .
الموالید (ابوسهل بن نوبخت)، ۱۳ .
الموضح (ابومحمّد حسن بن موسی نوبختی)، ۱۲۹ .
نصرت مذهب معمّربن عبّاد (ابومحمّد حسن بن موسی نوبختی)، ۱۳۳ .
نظم القرآن (شلمغانی)، ۲۳۱ .
نعت الحکمه یاعبث الحکمه (ابن الرّاوندی)، ۹۳ .
نفس الرّحمن (میرزا حسین نوری)، ۱٤۲ .
نفی و اثبات (کتابی در -) از ابوسهل اسماعیل نوبختی، ۱۲۲ .
نقض رسالهٔ امام شافعی از ابوسهل اسماعیل نوبختی
. ۱۲۰
نقض عبث الحکمه ازابوسهل اسماعیل نوبختی، ۱۲۰ .
نقض مسئلهٔ ورّاق در باب قدمت اجسام از ابوسهل اسماعیل نوبختی، ۱۲۰ .
نقض المستثبت (ابوالقاسم کعبی)، ۹۵ .
نقض مقالهٔ محمّدز کریّادر باب لذّت از شهیدبلخی ۱۸۰ .
نقض منطق (ناشئ اکبر)، ۱۰۵ .
نقض نقض شهید از محمّد زکریّا، ۱۸۰ .
النّوح علی البهائم (ابوعیسی ورّاق)، ۸۷ .
الوافی بالوفیات (صلاح الدّین صفدی)، ۲۲۲ .
وفیات الاعیان (ابن خلّکان)، ۲۲۵ .
یاقوت (ابواسحاق ابراهیم نوبختی)، ۲، ۲۸، ۱۶۶-۱۸۰
الیهطان (ابوسهل بن نوبخت)، ۱۳ .

فهرست اعلام تاريخي و جغرافيائی

آبه ، ۲۱٤ .
آدم ، ۲۲۸ .
آذربايجان ، ۲٦۱ .
ابان بن تغلب ، ۵۲ .
ابراهيم پيغمبر ، ۹۳،۲۲۸ .
ابراهيم نوبختی ، ۱۷۰،۲٤۳-۲٤٤ .
ابراهيم بن عبدالله المحض ، ۹،۸ .
» مالك الاشتر ، ٦۲ .
» مهدی خليفه (ابواسحاق) ، ۱۷ .
» نوبخت (ابو اسحاق) ۲،۳،۱۳۳،۱٦٦-۱۸۱ .
ابن ابی اصيبعه (احمدبن قاسم) ، ۱٤۰ .
ابن ابی الحديد (ابوحامد عزّالدّين عبدالحميد) ، ۲۰،۲۸،٤۸،۸۰،۸٦،۹۳،۹٤،۱۲۸،۱۲۷،۱۳۹،۱٦۷،۱۷۰،۱۷۱،۱۷۹ .
» (قاضی موفق الدّين قاسم) ، ۱٦٦ .
ابن ابی دؤاد (احمد) ، ٤۲-٤٤،٤٥،٤٦ .
ابن ابی الشّوارب (قاضي علیّ بن محمّد) ، ۱۰۸ .
ابن ابی طيّ (ابوزكريّا يحيى) ۲۱٤،۲۲۱،۲۲۲ .
بنی ابی طيّ ، ۲۲۲ .
ابن ابي عقيل عمّاني (حسن ـ) ، ۱۱۷ .
ابن ابی العوجاء (عبدالكريم) ، ۳۷ .
ابن ابی عون (ابواسحاق ابراهيم بن محمّدبن ابی عون) ۲۲٤،۲۳٦-۲۳۷ .
ابن الأثير (عزّالدّين) ۱۸،۲۲۲،۲۲٥،۲۲۷ .
ابن اخشيد (ابوبكر احمدبن علیّ بن اخشيد) ، ٤۷ .
ابن بابويه (ابوالحسن علیّ بن حسين بن بابويه) ، ۱٤۱ .
» (ابو عبد الله حسين بن علیّ بن حسين بن موسی بن بابويه) ، ۲۳۰ .
» (شيخ صدوق ، ابو جعفر محمّد بن علیّ بن حسن بن بابويه) ، ۲۸،۹٤،۱۱۱،۱۱٦،۱٦۱ .
ابيقورس ، ۱۲۰ .
احمدبن ابراهيم نوبختی ، ۱۷۰،۲٤۳ .
» حسن بن اسحاق كاتب نوبختی ، ۱۸۳،۲٤٤ .
» » سهل مصمعی ، ۱۸۳ .
» حنبل (امام ـ) ، ٤۰،٤۳،٤٦-۱۱۹ .
» عبدالله بن ابی سهل بن نوبخت (ابوعبدالله) ۲٤۳ .
» كيّال ، ۲٦۲ .
» محمّدبن عبدوس ، ۲۲٤،۲۳٦-۲۳۷ .
» » بشربن زيد ، ۱٤٥ .
» امام موسی كاظم ، ۲٤۹ .
» يحيى جلخت (ابوالفرج) ، ۱۸٦،۱۸۷ .
اخفش (ابوالحسن عليّ بن سليمان) ، ۱۹۹ .
ادريس پيغمبر ، ۲۲۸ .
ارسطو ، ۱۲۸،۱۲۹ .
ازهری (ابوالقاسم عبدالله بن احمد صيرفي) ، ۲٤۰-۲٤۱ .
اسامة بن زيدبن حارث ، ۳۰ .
اسپانيا ، ۲۳ .
استانبول ، ۱٤۱ .
اسحاق بن ابی سهل بن نوبخت ، ۱۸،۱۹۳ .
» ابی سهل اسماعيل بن عليّ بن اسحاق بن ابی سهل بن نوبخت (ابو يعقوب) ، ۲،۳۰،۱۰۷،۱۸۱،۱۹۱،۱۹٦،۱۹۸،۲۰۰،۲۰۲،۲۰،۲۱۹،۲٤٥ .
» اسماعيل بن ابي سهل بن نوبخت ، ۱۸۱،۱۸۳،۱۹۳،۲٤٤ .
» حنين (ابويعقوب) ، ۱۲۷،۱۲۹ .
» زيدبن حارث انصاری ، ۲٤۹،۲٥٤ .
» محمّدبن احمدبن ابان نخعی كوفی (ابويعقوب) ۱۳٥-۱۳٦،۲٥۰ .
» عمرو ، ۲٤۹ .
ابواسحاق نوبختی ، رجوع كنيد بابراهيم بن نوبخت .
الازدري (علی) ، ۲٤۹ .

اسدي (محمّدبن بشير كوفى)، ١٤٥-١٤٦،١٥٥
١٥٧،١٥٨،٢٥٢ .
اسكافي (ابو جعفر محمّد بن عبدالله معتزلى)، ٨١،
٨٥،١٣٧،٢٤١ .
» (ابوعلى محمّدبن احمدبن جنيد)، ١١٧ .
» (ابو على محمّد بن همام بغدادى)، ٢١٥
٢٢٧،٢٣٠،٢٣٤ .
اسماعيل بن ابى سهل بن نوبخت، ١٢،١٥-١٨،١٢٥
١٨٢،١٩٣ .
» (امام جعفر صادق)، ٤٨،٢٥٠ .
» شرف الدّين عودى عاملى (شيخ شهاب ـ
» الدّين)، ١٧٧ .
» عبّاد (صاحب ابوالقاسم) ١٧،٤٨ .
» على بن اسحاق بن ابى سهل بن نوبخت
(ابوسهل) ٢،٣،٦،١٨،٢٤،٧٦،٧٧،٨٩،
٩٣،٩٤،٩٦-١٢٤،١٢٥-١٢٨،١٣٣،١٦٢،
١٦٥،١٦٨،١٦٩،١٨١،١٨٣،١٩٢،١٩٤،
١٩٨،١٩٩،٢١٢،٢١٣،٢١٥،٢١٧،٢١٤.
اسوارى (على)، ٨١ .
» (يونس)، ٣٣ .
اشعرى (ابوالقاسم سعدبن عبدالله قمى)، ١٤١
١٤٢-١٦٠ .
» (ابوالحسن علىّ بن اسماعيل)، ٤٧،٥٠
٨٦،١١٩،١٢٨،١٣٨،١٤١،١٦٧-١٧٠،
٢٤٧ .
اصفهان، ٥٨،٢٦٦ .
افريقيه، ٥٨،٢٦٦ .
افشين سردار معتصم، ٢٥٤ .
افطح (عبدالله بن امام جعفر صادق)، ٢٠،٥٠،١٤٥،٢٦٠.
اليس (مستر)، ١٤١،١٤٢ .
امين (محمّدبن هارون الرّشيد)، ١٩٠ .
بنى اميه، ٣٢-٣٤،٥٩،٦٠،٦٤-٦٥،٨٥ .
انبار، ١٠٥ .
انباري (ابوطالب عبدالله بن محمّد)، ١٤٠ .

انطاكيه، ١٨٣ .
اهواز، ١٠٤،١٠٨،١١٤،١١٦،١٢٠،١٨٩-١٩٠
٢٠٢-٢٠٥،٢٠٧،٢٠٨ .
ايتاليا، ٢٥ .
ايران، ٢٥ .
بابك خرّمى، ٢٥٤ .
باقطانى (ابوعبدالله)، ٢١٥ .
بجكم امير الامراء، ٢٠٤،٢٠٧،٢٠٨،٢٤٤ .
بحترى (ابوعبادة وليدبن عبيد)، ٤١،٦٤،٩٦،١٠٤
١٨٣-١٨٤،١٩٢،١٩٤،١٩٦-١٩٨،
٢١١ .
ابى بحر (جدّ حسين بن روح نوبختي)، ٢١٤ .
بخارا، ٢٢٥،٢٦٢ .
برامكه، ٦٧ .
برغوث (محمّدبن عيسى)، ١٣٧ .
برقانى (ابوبكر احمد بن محمّد)، ٢٤٠-٢٤١ .
بريدى (ابوعبدالله احمدبن محمّدبن يعقوب بن اسحاق)
١٨٨،١٨٩،٢٠١،٢٠٣،٢٠٥،٢٠٧-٢٠٩.
» (ابوالحسين علىّ بن محمّد بن يعقوب بن اسحاق)
١٨٩،٢٠٧.
» (ابويوسف يعقوب بن محمّد بن يعقوب بن اسحق)
١٨٩،٢٠٠ .
بزيغ (موسي الحائك)، ٢٥١ .
بزوفرى (ابوالعلا محمّدبن على)، ٩٩-١٠٠ .
بسطام (بسران ـ)، ٢٢٤،٢٣٢-٢٣٤،٢٨٣ .
ابن بسطام (ابوالعبّاس احمدبن محمّد) ٢٣٢ .
» (ابوجعفر ـ)، ٢٢٤ .
» (جعفر ـ)، ٢٣٣ .
» (ابوعلى ـ)، ٢٢٤ .
» (ابوالقاسم علي بن احمدبن محمّد)، ٢٣٢.
» (ابوالحسن محمّدبن علىّ بن احمدبن محمّد) ٢٣٢.
بشربن معتمر (ابوسهل)، ٣٦ .
بصره، ٣٤،٥٨،٥٩،٦٠،٦١،٦٤،١٨٩،١٩٠
٢٠١-٢٠٥،٢٠٧-٢١٠ .

بصری، ۲۳۷ .

بطایح، ۲۶ .

بطاینی (ابوالحسن علیّ بن حمزة)، ۷۲ .

بغداد، ۸، ۹، ۱۱، ۲۳، ۴۱، ۴۲، ۶۸، ۸۰، ۹۷، ۹۹، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۲، ۱۱۴، ۱۸۵، ۱۸۹، ۱۹۲، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۳، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۷، ۲۱۹ـ۲۲۱، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۳۲، ۲۳۷ .

ابوبکر صدّیق (خلیفهٔ اوّل)، ۳۰، ۴۹، ۵۰، ۵۷، ۲۲۸، ۲۵۱، ۲۵۷، ۲۶۴، ۲۶۷ .

ابوبکر اصمّ معتزلی، ۵۴ .

بلالی (ابوطاهر محمّدبن علیّ بن بلال)، ۱۶۲، ۲۲۵ .

بلخ، ۹۴ .

بیان بن سمعان تمیمی نهدی، ۲۵۲، ۲۵۸ .

بیب رجوع کنید بگیو .

بیت الحکمه یا خزانة الحکمه، ۱۲ .

بشر میمون، ۱۲ .

بیرونی (ابوریحان احمدبن محمّد ـ)، ۸۶، ۲۲۵، ۲۶۲ .

تنوخی (قاضی ابوالقاسم علیّ بن محسّن ـ)، ۲۴۰ـ ۲۴۱ .

توحیدی (ابوحیّان علیّ بن محمّد)، ۱۶، ۸۹ .

توزون، ۲۴۵ .

ابن تیمیه (احمدبن عبدالحلیم)، ۱۴۳، ۲۴۸ .

ثابت بن قرّة حرّاني (ابوالحسن)، ۱۰۴، ۱۱۹ـ ۱۲۰، ۱۲۷، ۱۲۴ .

ثعلب نحوي (ابوالعبّاس احمدبن یحیی)، ۱۰۵ .

ثقفی (ابوعبید)، ۶۱ .

ثمامة بن اشرس، ۳۷، ۴۲ .

جابر بن یزید جعفی، ۶۸ .

جاحظ (ابوعثمان عمرو بن بحر)، ۲۳، ۳۷، ۵۵، ۸۰، ۸۱، ۸۴ـ۸۵، ۹۱، ۹۲، ۱۲۳، ۱۲۹، ۱۲۷، ۱۹۷ .

جالوت، ۲۲۸ .

جبّائی (ابوعلی محمّدبن عبدالوهّاب)، ۴۷، ۸۸، ۸۹، ۹۳، ۱۰۴، ۱۱۶، ۱۲۰، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۶۹، ۲۶۶ .

جبّائی (ابوهاشم عبدالسّلام بن محمّد) ۴۷، ۸۸، ۸۹، ۹۳، ۱۶۹، ۲۶۶ .

آل جرّاح، ۹۸ .

جرانة (آل ـ)، ۲۲۲ .

جرجان، ۶۰، ۶۱ .

جریر بن حازم ازدی، ۲۶ .

الجزیره، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱ .

جعدبن درهم، ۳۳، ۴۴ .

جعفر بن احمدبن ابراهیم نوبختی (ابوابراهیم)، ۲۴۴ـ ۲۴۵ .

» حرب معتزلی (ابوالفضل)، ۳۷، ۴۵، ۸۱، ۱۲۹، ۲۲۵ .

» امام علی الهادی ملقّب بکذّاب، ۸۰، ۱۰۸ـ۱۰۹، ۱۴۹ـ۱۵۴، ۱۵۹، ۱۶۳، ۲۵۳ .

» مبشّر معتزلی (ابومحمّد)، ۳۷، ۱۲۳، ۱۳۷، ۲۵۳ .

» محمّد الصّادق (امام ابو عبدالله)، ۵۱، ۵۲، ۶۵ ـ ۶۶، ۶۹، ۷۰ ـ ۷۴، ۷۷، ۸۳، ۱۵۰، ۱۵۹، ۲۴۹ ـ ۲۵۱، ۲۵۳، ۲۵۵، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۴، ۲۶۶ .

ابن جنّی (ابوالفتح عثمان)، ۱۲۳ .

جوالیقی (هشام بن سالم)، ۵۲، ۷۸، ۸۰، ۱۰۸، ۲۵۱، ۲۵۴، ۲۶۷ .

جوبر (نهر ـ)، ۹۰ .

جودرز رجوع کنید بگودرز .

جوز جانان، ۷۸ .

ابن الجوزی (جمال الدّین ابوالفرج عبد الرّحمن) ۸۹، ۱۳۰، ۱۳۵، ۱۲۹ .

جهم بن صفوان، ۷۹، ۱۳۹ .

حامدبن العبّاس وزیر، ۹۹ـ۱۰۱، ۱۱۴، ۲۱۷، ۲۲۳، ۲۳۲ .

حجّاج بن یوسف ثقفی، ۳۴، ۶۳، ۶۴ .

حجاز، ۵۸، ۵۹، ۶۱، ۲۱۹ .

حدّاد (ابوحفص عمرو نیشابوري)، ۸۳، ۹۰ .

حدیث ما در امام یازدهم شیعیان امامی ، ۱۰۸ .
ابن حزم ظاهری (ابومحمّد علیّ بن احمد) ، ۲۲۵ ، ۲۴۷ .
حسن بن اسحاق کاتب نوبختی ، ۱۸۳ ، ۱۹۳ ، ۲۴۴ .
» اسماعیل بن ابی سهل بن نوبخت ، ۲۴۳ .
» جعفر نوبختی ، ۱۰۸ ، ۲۴۵ .
» حسین بن علیّ بن عبّاس بن اسماعیل بن ابی سهل بن نوبخت (ابو محمّد) ، ۳ ، ۲۴ ، ۱۰۵ ، ۲۱۱ ، ۲۴۰ـ۲۴۲ .
» سهل بن ابی سهل بن نوبخت ، ۲۰ .
» سهل سرخسی ، ۱۷ ، ۱۸ ، ۲۰ .
» صالح بن حیّ ، ۲۵۱ .
» علیّ بن ابی طالب (امام دوّم شیعیان امامی) ۵۷ ، ۶۸ ، ۱۳۵ ، ۲۲۶ ، ۲۴۹ ، ۲۵۹ ، ۲۶۶ .
» علی العسکری (امام یازدهم شیعیان امامی) ۵۳ ، ۱۰۶ـ۱۱۰ ، ۱۴۸ـ۱۵۴ ، ۱۵۹ ، ۱۶۱ ، ۱۶۵ ، ۲۱۳ ، ۲۱۴ ، ۲۲۷ ، ۲۳۲ ، ۲۳۵ ، ۲۴۹
» علی الوجناء نصیبی (ابوعبدالله) ، ۲۱۵ ، ۲۱۷ .
» موسی نوبختی (ابومحمّد) ، ۲ ، ۳ ، ۲۴ ، ۵۰ ، ۷۶ ، ۸۰ ، ۸۳ ، ۸۵ ، ۸۶ ، ۸۷ ، ۸۹ ، ۱۰۲ ، ۱۰۳ ، ۱۲۰ ، ۱۲۵ـ۱۶۵ ، ۱۶۹ ، ۱۸۲ ، ۱۹۳ ، ۲۱۴
» یسار بصری ، ۳۳ ، ۳۴ .
حسین بن ابی منصور عجلی ، ۲۵۴ .
» روح نوبختی (ابوالقاسم) ، ۳ ، ۹۷ ، ۹۹ ، ۱۰۶ ، ۱۱۰ـ۱۱۲ ، ۱۲۶ ، ۱۷۰ـ۲۰۰ ، ۲۱۲ـ۲۳۸ ، ۲۳۹ ، ۲۴۳ .
» علیّ بن ابی طالب (امام ابوعبدالله الشّهید) ، ۵۰ ، ۵۹ ، ۶۰ ، ۱۳۵ ، ۲۲۶ ، ۲۴۹ ، ۲۵۴ ، ۲۵۹ ، ۲۶۷ .
» علیّ بن عبّاس بن اسماعیل بن ابی سهل بن نوبخت (ابو عبدالله) ۳ ، ۱۹۳ ، ۱۹۶ ، ۱۹۸ ، ۲۰۰ـ۲۱۱ ، ۲۱۳ ، ۲۱۹ ، ۲۲۰ ، ۲۴۲ .
» قاسم بن عبیدالله وزیر مقتدر خلیفه ، ۲۲۴ ، ۲۳۶ـ۲۳۷ .
ابوالحسین بصری (محمّد بن علی) ، ۴۸ ، ۵۵ ، ۱۷۰ .

حصری قیروانی (ابواسحاق) ، ۱۹۴ ، ۱۹۶ .
حضرمی (ابومالک ضحّاک) ، ۸۱ .
حلّاج (ابومغیث حسین بن منصور بیضائی) ، ۹۹ ، ۱۰۰ ، ۱۰۱ ، ۱۱۰ـ۱۱۶ ، ۱۲۲ ، ۱۶۲ ، ۱۶۴ ، ۱۶۵ ، ۲۲۴ـ۲۲۶ ، ۲۵۴ .
حلب ، ۱۸۳ ، ۱۸۴ ، ۲۲۲ .
حلّی (علّامه حسن بن یوسف) ، ۲ ، ۲۸ ، ۱۲۳ ، ۱۳۳ ، ۱۶۶ـ۱۶۷ ، ۱۷۰ـ۱۷۱ ، ۱۷۷ ، ۲۳۰ .
» (سیّد عمیدالدّین عبدالمطّلب) ، ۲ ، ۱۷۷ .
حمّاد عجرد ، ۳۸ .
حمزة بن حسن اصفهانی (ابوعبدالله) ۱۷ ، ۱۸ ، ۲۰ ، ۲۲ ، ۲۳ ، ۲۴۵ .
حمیه ، ۶۵ .
ابوحنیفه نعمان بن ثابت (امام) ، ۳۲ ، ۶۹ـ۷۰ ، ۷۷ ، ۱۱۷ ، ۱۱۸ ، ۱۲۱ .
حنین بن اسحاق ، ۱۲۹ .
حیره ، ۱۲ .
خالد بن عبدالله قسری ، ۳۲ ، ۲۶۴ .
خالدی (ابومحمّد عبدالله بن محمّد) ، ۱۳۸ .
خاقانی (ابوالقاسم عبدالله بن محمّد بن یحیی بن عبیدالله بن یحیی) ، ۱۸۴ ، ۲۲۴ .
» (ابوعلی محمّد بن یحیی) ، ۹۸ ، ۹۹ .
خراسان ، ۵۸ ، ۶۰ ، ۶۴ ، ۶۵ ، ۲۰۲ ، ۲۶۵ .
خرشاذماه ، ۱۱ ـ رجوع کنید بابوسهل بن نوبخت .
خزّاز (علیّ بن طاحن) ، ۱۴۹ .
خصیبی (ابوالعبّاس احمد بن عبیدالله) ، ۱۸۴ ، ۱۸۵ ، ۱۹۰ .
ابوالخطّاب محمّد بن ابی زینب کوفی ، ۵۲ ، ۷۲ ، ۲۵۱ ، ۲۵۵ ، ۲۵۹ .
خطیب بغدادی (ابوبکر احمد بن علی) ، ۷ ، ۱۰۵ ، ۱۲۸ ، ۱۳۵ ، ۱۳۶ ، ۱۹۸ ، ۲۱۵ ، ۲۴۰ ، ۲۴۱ .
خلّال (ابوسلمه حفص بن سلیمان) ، ۶۵ ، ۲۵۲ .
ابن خلّال (ابوالقاسم) ، ۲۴۰ .
خلف بن عبدالصّمد ، ۲۵۵ .

ابن خلّکان (شمس‌الدّین احمد) ، ۲۲۵،۲۵۴ .
خلیج فارس ، ۲۱۹ .
حاجی خلیفه کاتب چلبی ، ۹ .
خوزستان ، ۲۰۵،۲۱۰ .
خویلدبن مرّةالهذلی (ابوخراش) ، ۱۹۷-۱۹۸ .
خیاط (ابوالحسین عبدالرّحیم‌بن محمّد معتزلی) ، ۲۷،
۴۴،۸۰،۸۵،۸۸،۸۹،۹۰،۹۱،۹۳ .
داود پیغمبر ، ۲۲۸ .
داودبن ابی سهل‌بن نوبخت ، ۱۸ .
» اسدبصری (ابوالاحوص)، ۷۶،۸۳،۱۰۲،
۱۰۳،۱۲۷ .
داود اصفهانی ، ۱۱۹ .
دجله (شطّ -) ، ۹۰،۱۸۵،۲۳۷ .
دمشق ، ۱۷ .
ابن دیصان ، ۲۵،۲۷،۳۹ .
دیصان (نهر -) ، ۲۵ .
دیصانی (ابوشاکر) ، ۲۶،۹۰ .
ابوذرّ غفّاری ، ۴۹،۲۶۳ .
ذکاه ، ۲۱۶ .
ذکیربن صفوان ، ۲۵۵ .
ذوالجناحین (عبدالله‌بن معاویة‌بن جعفر) ، ۲۵۳ .
ذوالکفایتین (علیّ‌بن محمّدبن العمید) ، ۱۶ .
ذهبی (شمس‌الدّین) ، ۲۸،۱۲۸،۱۳۶،۱۹۴،۱۹۶،
۲۱۴،۲۱۹،۲۲۲،۲۲۷،۲۴۱ .
ذیمقراطیس ، ۱۲۰ .
رائق غلام معتضد خلیفه ، ۲۰۱ .
ابن رائق (ابوبکر محمّد) ، ۲۰۰-۲۱۰،۲۱۳،
۲۲۰ .
» (ابواسحاق ابراهیم) ، ۲۰۱ .
رازی (ابوبکر محمّدبن زکریّا) ، ۱۳۸،۱۶۷،۱۷۰،
۱۷۹-۱۸۰ .
راضی خلیفه ، ۱۶۸،۱۹۶،۲۰۰،۲۰۲،۲۰۵،۲۱۰،۲۲۰،
۲۲۵،۲۳۶-۲۳۷ .
راغب اصفهانی ، ۱۲۱ .
راوندی (ابوهریره) ، ۲۶۷ .
» (عبدالله) ، ۲۵۶ .
» (قطب‌الدّین ابوالحسین سعید) ، ۷۷ .
ابن الرّاوندی (احمدبن یحیی) ، ۷۵-۷۷،۸۳،۸۴،
۸۵،۸۷-۹۴،۱۰۲،۱۹۳،۱۲۰،۱۲۳،
۱۲۷،۱۳۲،۲۵۶ .
رتبه ، ۱۹۱ .
رحبه ، ۲۴۴ .
رزّام ، ۲۵۶ .
رسّی (قاسم‌بن ابراهیم‌بن طباطبا) ، ۲۶۱ .
رقّه ، ۲۳۷ .
امام رضا ، رجوع کنید بعلیّ‌بن موسی .
رضوی (جبل -) ، ۲۶۱ .
روح‌بن ابی‌بحر (پدرحسین‌بن‌روح‌نوبختی)، ۲۱۴ .
روم ، ۱۸۵ .
ابن‌الرّومی (ابوالحسن علیّ‌بن عبّاس) ، ۱۰۱،۱۰۴،
۱۲۴،۱۹۴،۱۹۵،۱۹۶،۱۹۸-۱۹۹ .
ری ، ۵۸،۶۴،۲۶۳ .
ریتّر (هلموت) ، ۱۴۱ .
ریحانه ، ۱۰۸ .
زاب ، ۱۸،۶۵ .
زبیربن عوام ، ۳۰،۳۱ .
زجّاجی نحوی (ابوالعبّاس) ، ۱۹۹ .
زرارةبن اعین ، ۲۵۳ .
زرقان معتزلی ، ۸۶،۱۲۷،۱۳۸ .
زرّین زن نوبخت ، ۲۱ .
زمخشری (ابوالقاسم محمودبن عمر) ، ۲۰،۴۸ .
زنبور کاتب ، ۲۲ .
بنی زهره ، ۲۲۲ .
الزّیّات (ابن شبیب) ، ۲۲۴،۲۳۶ .
ابن زیاد (عبیدالله) ، ۶۱ .
زیدبن امام علیّ‌بن حسین ، ۵۰،۵۱،۶۴،۶۵،۱۱۰،۱۶۵،
۲۵۳،۲۵۴،۲۵۶ .
ابوزید مروزی ، ۱۶ .

ساباط (بلاش آباد) ، ۱۹۷ .
ساباطی (عمّار بن موسی) ، ۲۶۰ .
سرحوب (ابوالجارود زیاد بن المنذر العبدی) ، ۲۵۳ ، ۲۵۷ .
سرخاب طبری ، ۲۵۵ .
سرّ من رأی ، ۱۰۷ .
سعد بن ابی وقّاص ، ۳۰ .
سعید بن یعقوب دمشقی (ابوعثمان) ، ۱۲۷ ، ۱۲۹ .
ابوسعید بن منصور بن علی دامغانی ، ۲۱ .
سفّاح (ابوالعبّاس) ، ۶۶ .
سفیان ، ۱۱۹ .
سکّاك (ابوجعفر محمّد بن خلیل) ، ۷۶ ، ۸۱ ، ۸۲ .
سلمان فارسي ، ۴۹ ، ۸۲ ، ۲۵۹ ، ۲۶۳ .
سلمی (ابوعمرو معمّر بن عبّاد) ، ۱۲۲ ، ۱۳۳ ، ۲۵۷ .
سلیم بن قیس هلالی ، ۱۱۰ .
سلیمان بن ابی سهل بن نوبخت (ابوایّوب) ۱۸-۲۱ .
« حسن (ابوالقاسم) ، ۲۰۵ .
« جریر ، ۲۵۷ .
سماعة بن مهران ، ۷۲ .
سمّری (ابوالحسین علیّ بن محمّد) ، ۲۱۳ .
سمعانی (عبدالکریم بن محمّد) ، ۸۲ ، ۲۴۱ ، ۲۴۸ .
ابن ابی السّمیط (یحیی) ۵۲ ، ۲۵۷ .
سمیع بن محمّد بن بشیر کوفی ، ۱۴۶ ، ۲۵۲ .
سنباد مجوسی ، ۲۵۸ .
سنبویة اسواری ، ۳۲ .
سواد ، ۱۸۵ .
ابوالسّوداء ، ۲۵۷ .
سوسن ، ۱۰۸ .
سوسنجردی (ابوالحسن محمّد بن بشر) ۲۸ ، ۹۴ ، ۱۰۶ .
سوق العطّارین ، ۲۲۱ .
آل سهل ، ۶۷ .
ابوسهل بن نوبخت ، ۱۱-۱ ، ۲۱ ، ۳۰ ، ۲۵ ، ۹۳ ، ۱۹۳ ، ۲۴۳ .
سهل بن ابی سهل بن نوبخت ، ۲۰ .
سیّده مادر مقتدر ، ۱۹۵ ، ۲۲۱ .
سیرافی (ابوالعبّاس احمد بن علیّ بن نوح) ، ۲۲۱ .
ابن سینا (ابوعلی حسین) ، ۱۲۱ .
سیوطی (جلال الدّین) ، ۲۲۲ .
شام ، ۲۵ ، ۳۱ ، ۸۵ ، ۱۰۶ ، ۲۰۶ .
شافعی (ابوالحسن محمّد بن ابراهیم) ، ۸۵ .
« (امام محمّد بن ادریس) ، ۴۰ ، ۱۲۰ ، ۱۲۱ .
ابن شحنه (ابوالفضل محمّد حلبی) ، ۲۲۲ .
شریعي (ابومحمّد حسن) . ۲۳۵ ، ۲۵۸ .
ابوشعیب معتزلي ، ۱۷۸ .
شعیری (بشّار) ، ۲۵۹ .
شلمغان ، ۲۲۲ .
شلمغانی (ابوجعفر محمّد بن علیّ بن العزاقر) ۱۶۲ ، ۲۱۶ ، ۲۱۸ ، ۲۲۲ - ۲۴۰ ، ۲۵۸ .
شوشتر ، ۱۱۴ .
ابن شهر آشوب (محمّد بن علی سروی) ۲۱۵ .
شهرستانی (ابوالفتح محمّد بن عبدالکریم) ، ۸۶ ، ۱۴۴ ، ۱۴۷ ، ۱۶۱ ، ۲۴۸ . ۲۵۴ .
« (سیّد هبةالدّین) ، ۱۲۶ ، ۱۴۱ ، ۱۴۲ .
شهید بن حسین بلخی (ابوالحسن) ، ۱۸۰ .
شیبانی (ابوعلی عبدالله بن بکیر) ، ۷۲ .
شیطان الطّاق رجوع کنید به مؤمن الطاق محمّد بن نعمان .
صائد نهدي ، ۲۵۸ .
صابی (ثابت بن ابراهیم) ، ۱۲۷ .
« (ابوالحسین هلال بن محسّن) ، ۲۴۰ .
صاحب الزّنج ۱۰۸ .
صالح پیغمبر ، ۲۲۸ .
صبّاح (حسن) ، ۲۵۹ .
صدوق ، رجوع کنید بابن بابویه محمّد بن علی .
صفدی ، صلاح الدّین خلیل بن آیبك ، ۲۲۲ .
صفّین ، ۳۱ .
صیقل ، ۱۰۸ ، ۲۴۵ .
صولی (ابوبکر محمّد بن یحیي) ، ۲۳ ، ۱۰۶ ، ۱۹۴ ، ۱۹۶ ، ۱۹۷ ، ۲۲۰ .
صیمری (عمر بن امیّه) ، ۲۶۳ .
ضبّی (ضرار بن عمرو) ، ۷۵ .

طابق (محلّهٔ نهر -) ، ٩٠ .
طاطری (ابوالحسن علیّ بن حسن بن محمّد طائی)
٧٢، ٨١، ١١٧ .
طاق محامل ، ٧٧ .
ابن طاوس (سیّدرضی الدّین علی)، ١٩، ٢٠، ١٣٣ .
ابوطالب نوبختی ، ٢، ٣، ٢٤، ٢٧، ١٨٧، ٢٤٥ .
آل ابی طالب ، ٩٧، ٢٢٨ .
طبرستان ، ٢٦٥ .
طبري (ابوجعفر محمّدبن جریر) ، ١٧، ١٨ .
طلحه ، ٣٠، ٣١ .
طناجیري (ابوالفرج حسن بن علی) ، ٢٤٠ .
طاوس ، ٩٤ .
شیخ طوسي (ابوجعفر محمّدبن حسن) ، ٢٨، ٧١،
١٠٦، ١١٤، ١١٦، ١٣٦، ١٤٣، ١٤٤،
١٤٧، ١٥٥، ١٥٨، ١٥٩، ١٧٠، ١٧١،
٢٢١، ٢٢٥، ٢٣٠، ٢٣١، ٢٤٧ .
طیمارث ، ١٤ .
عایشه (امّ المؤمنین) ، ٩، ٣٠، ٣١ .
عبّادبن سلیمان بن صیمّری ، ١٣٧ .
بنی عبّاس ، ٥٧، ٦٥، ٨٤، ٩٧، ٢٢٨ .
عبّاس بن اسماعیل بن ابی سهل بن نوبخت ، ١٩٣ .
» عبدالمطّلب ، ٥٦، ٥٧، ٨٤، ٢٦٦، ٢٦٧ .
عبدالجبّار بن احمد همدانی اسدآبادي (قاضی ابوالحسن)
٤٨، ٨٥، ٩١ .
عبدالرّحمن بن سیابه ، ٢٥٨ .
» عیسی بن جرّاح ، ٢٠٥ .
» محمّد جعفری ، ٢٥٣ .
عبدالقاهر اشعری بغدادی (ابومنصور) ، ٨٦، ٢٢٥
٢٤٧ .
عبدالله بن ابراهیم نوبختی (ابوجعفر) ، ١٧٠، ٢٤٤ .
» ابی سهل بن نوبخت، ٣، ٩، ١٠٠، ٢٠٨، ١٣٨، ١٨٠ .
» حارث مداینی ، ٢٥٤ .
» حمدان (ابوالهیجا) ، ٢١٨، ٢٢٤ .
» زبیر ، ٦١ .
عبدالله بن سبأ ، ٤٧، ١٥٥، ١٥٧، ١٥٧، ٢٥٧ .
» عمر ، ٣٠ .
» عمروبن حرب کندی ، ٢٥٤ .
» فطیح کوفی ، ١٤٥ .
عبدالله المحض ، ٦٥-٦٦ .
عبدالله بن محمّدبن الحنفیه (ابوهاشم) ، ٥١، ٦٤، ٢٥٢،
٢٥٤، ٢٦٦ .
» معاویه بن عبدالله بن جعفر ٢٤٩، ٢٥٤ .
عبدالله افندی ، ١٦٧ .
ابوعبدالله محمّد کاتب ، ٢١٥ .
حاج میرزا ابوعبدالله زنجانی ، ١٣، ١٤٢ .
عبدالملك بن مروان ، ٢٢، ٦٢، ٦٣ .
عبدالواحدبن موفّق ، ١٩٩ .
ابن العبری (ابوالفرج ملطی) ، ١٤، ١٨، ٢٠٠ .
عبیدالله بن زیاد ، ٨١ .
» یحیی بن خاقان ، ١٠٨ .
ابوالعتاهیه (اسماعیل بن قاسم) ، ١٢٠-١٢٢ .
عتبی ، ١٢٣ .
عتیقی (ابوالحسن احمدبن محمّد) ، ٢٤٠-٢٤١ .
عثمان (خلیفهٔ سوّم) ، ٣٠، ٨٥، ٢٦٦ .
عثمان بن عیسی (ابوعمرو) ، ٧٢ .
ابوعثمان دمشقی رجوع کنید به سعیدبن یعقوب
عجلی (عمیربن بیان) ، ٢٦٠ .
» (مغیرةبن سعید) ، ٧٢، ٢٥٦، ٢٦٤ .
» (ابومنصور) ، ٢٥٤، ٢٦١، ٢٦٤ .
» (هارون بن سعید)، ٢٥٩ .
عدل (حاجب بجکم) ، ٢٤٤ .
عراق ، ٦١، ٦٥، ٨١، ١٤١، ١٤٢ .
عربستان ، ٣٠ .
عروةبن مرّة الهذلی ، ١٩٨ .
علّاف (محمّدبن هذیل) ، ٣٦، ٤٢، ٥٠، ٧٠، ٨١، ١٣٣ .
علیابن ذراع اسدی ، ٢٥٩ .
علیّ بن ابی سهل بن نوبخت (ابوالحسین) ، ١٩٠، ٢٢١ .
» ابی طالب (امیرالمؤمنین) ، ٩، ٢٢، ٣٠، ٣١ .

۴۹، ۵۰، ۵۰، ۵۱، ۵۷، ۵۸، ۶۸، ۶۹، ۷۳، ۷۸،
۸۰، ۸۵، ۸۶، ۱۰۲، ۱۰۰، ۱۱۰، ۱۲۹، ۱۳۵، ۱۴۷،
۱۷۶، ۲۲۶، ۲۲۸، ۲۳۳، ۲۳۸، ۲۴۹-۲۶۷.
علیّ بن اسحاق بن ابی‌سهل بن نوبخت، ۱۲۵، ۱۸۳،
۱۹۳ .
« اسحاق بن اسماعیل بن ابی سهل بن نوبخت
۲۴، ۱۸۳، ۱۹۳ .
« احمدبن علی نوبختی، ۲۰۹-۲۱۰، ۲۲۱ .
« « نوبخت (ابوالحسن)، ۲۴۵ .
« ابی‌سهل اسماعیل بن‌علی نوبختی (ابوالحسین)
۱۰۰، ۱۸۱ .
« حسن، ۱۶۰، ۱۶۳ .
« (امام زین‌العابدین)، ۵۰۰، ۵۱، ۲۴۹، ۲۵۶،
۲۶۴ .
عبّاس بن اسماعیل بن ابی سهل بن نوبخت
(ابوالحسین)، ۲۰، ۳۰، ۹۷، ۱۰۴، ۱۸۷، ۱۹۳-
۲۰۰، ۲۱۱، ۲۱۹، ۲۴۰ .
« عیسی بن جرّاح (ابوالحسن)، ۹۸، ۹۹، ۱۱۴،
۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۹، ۱۹۰، ۲۰۰، ۲۰۹ .
ابوعلی بن جعفر نوبختی (ابن زهومه ؟)، ۲۴۴ .
ابوعلی نوبختی، ۲۴۴-۲۴۵ .
علی بن محمّدالهادي (امام)، ۳۰، ۵۳، ۱۰۶، ۱۴۴، ۱۸۲،
۱۸۳، ۲۱۳، ۲۴۹ .
« موسی‌الرّضا (امام)، ۲۰، ۳۰، ۷۳، ۷۹، ۸۲،
۹۴، ۱۴۶، ۲۴۹، ۲۶۳، ۲۶۵ .
عمادالدّوله دیلمي (ابوالحسین احمد)، ۲۰۸ .
عمّار یاسر، ۴۹، ۲۶۳ .
عمربن الاشرف‌بن امام زین‌العابدین، ۶۵-۶۶ .
« الخطّاب (خلیفهٔ دوّم)، ۵۰، ۲۵۱، ۲۵۷،
۲۶۴، ۲۶۷ .
« عبدالعزیز اموی (خلیفه)، ۳۷ .
« محمّد (قاضی) ۱۸۷ .
جزیرهٔ ابن‌عمر، ۲۲۴ .
عمري (ابوعمرو عثمان‌بن سعید)، ۲۰، ۲۱۲، ۲۱۳،
عمری (ابوجعفر محمّدبن‌عثمان) ۲۱۲، ۲۱۲، ۲۱۱، ۲۱۳
۲۱۵-۲۱۷، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۷، ۲۳۲،
۲۳۳، ۲۳۵، ۲۴۳، ۲۴۴ .
عمروبن عبیدبن باب معتزلی، ۲۶، ۳۵، ۳۶ .
ابن العمید وزیر، ۸۹ .
عواصم، ۱۸۳-۱۸۴ .
عیّاشی (ابوالنّضر محمّدبن مسعود)، ۱۴۰ .
عیسی پیغمبر، ۹۳، ۲۲۸ .
عیسی‌بن ابان، ۱۱۷-۱۱۸ .
« روضة، ۷۵ .
« زیدبن امام زین‌العابدین، ۲۵۴ .
« صبیح المردار (ابوموسی)، ۳۷ .
ابوعیسی‌بن متوکّل، ۱۰۷ .
ابوعیسی ورّاق . رجوع کنید بورّاق .
غزّالی (امام‌محمّد)، ۱۷۸ .
غضایری (ابوالحسین احمدبن حسین)، ۷۱ .
غیلان دمشقي، ۳۳ .
فاتك (ابوشجاع)، ۱۹۵ .
فارابی (حکیم ابونصر)، ۱۲۱ .
فارس‌بن حاتم‌بن ماهویه و خواهرش ۱۰۹، ۱۴۹ .
فارس، ۱۸۷، ۲۰۵، ۲۰۷، ۲۰۸ .
فاطمة‌الزّهراء، ۵۰، ۲۲۷، ۲۳۳، ۲۳۸، ۲۵۰، ۲۵۹.
فاطمه دختر ابومسلم خراسانی، ۲۶۰ .
« عبدالله‌بن یزید کوفي، ۷۹ .
امام فخر رازي، ۱۲۱، ۱۲۲ .
فرات (شطّ)، ۱۸۹، ۱۹۰ .
آل فرات، ۹۷، ۹۸، ۲۱۶، ۲۰۷، ۲۱۸، ۲۱۸، ۲۲۲ .
ابن الفرات (احمدبن محمّدبن موسی)، ۱۴۴ .
« (محمّدبن موسی‌بن حسن‌بن الفرات)
۱۴۴، ۱۴۸ .
« (ابوالحسن علیّ‌بن محمّد)، ۹۸، ۱۰۰،
۱۱۳، ۱۹۰، ۲۱۳، ۲۲۳-۲۲۴ .
ابوالفرج اصفهانی (علیّ بن محمّد اموی صاحب
اغانی)، ۹۰، ۱۹۶ .

بنی فضّال ، ۲۳۲،۷۲ .
ابن فضّال (احمدبن حسن بن علی) ، ۲۳۲ .
» (ابومحمّد حسن بن علی) ، ۲۳۲ .
» (علیّ بن حسن بن علی) ، ۲۳۲ .
» (محمّدبن حسن بن علی) ، ۲۳۲ .
فضل بن ابی سهل بن نوبخت (ابوالعبّاس) ۲۰۰،۱۴،۳ .
» سهل ذوالرّیاستین ، ۲۰۰،۱۸،۱۰۷ .
میرزا فضل‌الله شیخ‌الاسلام زنجانی ، ۱۴۴-۱۴۲
۲۲۲،۱۶۸،۱۶۷،۱۶۱-۱۵۷ .
فورون لذّی ، ۱۷۹ .
فُوَطیّ (هشام‌بن عمرو) ، ۲۶۷،۱۳۷،۵۴،۳۷
ابن الفوطی (کمال‌الدّین عبدالرّزّاق) ، ۱۶۶ .
فید ، ۱۲ .
ابن القارح ، ۲۲۵ .
قاسم‌بن عبیدالله‌بن سلیمان‌بن وهب ، ۱۹۹ .
قاهر خلیفه ، ۲۳۲،۲۰۲،۲۰۰،۱۹۵،۱۹۱-۱۸۶
۲۴۵ .
ابن‌قبه (ابوجعفر محمّدبن عبدالرّحمن رازي) ، ۹۶-
۱۲۳،۱۲۸،۹۵ .
ابن قتیبه (عبدالله‌بن مسلم دینوری) ، ۱۲۳ .
قتیبة‌بن مسلم باهلی ، ۶۴،۶۳ .
قدّاح (عبدالله‌بن میمون) ، ۲۶۵ .
قراریطی (ابواسحاق محمّدبن احمداسکافي) ، ۲۰۱
۲۰۲ .
قرمطویه یا کرمتویه ، ۲۶۱،۵۲ .
قریة النّعمان ، ۱۲۴ .
قطری‌بن الفجاءه ، ۳۳ .
قفطی (علیّ‌بن یوسف) ، ۲۰،۱۳ .
قلانسی (ابوالعباس) ، ۱۱۹ .
قم ، ۲۱۴،۱۱۲،۱۱۱ .
قنسرین ، ۱۸۴-۱۸۳ .
ابن قولویه (محمّدبن جعفر) ، ۱۴۵،۱۴۱ .
کارون ، ۳۴ .
ابی کامل ، ۲۶۱ .

ابن کبریاء نوبختی ، رجوع کنید بموسی‌بن حسن .
ابن کثیر شامی ، ۲۶۱،۱۳۵ .
کثیّر شاعر ، ۲۶۱،۲۵۱ .
ابوکرب ضریر ، ۲۶۱ .
کرخی (ابوجعفر محمّدبن قاسم) ، ۲۰۵ .
کشّی (ابوعمرو محمّدبن عمربن عبدالعزیز) ، ۱۴۰،
۲۴۷،۲۱۴،۱۵۹،۱۵۸،۱۵۵ .
کعبی (ابوالقاسم عبدالله‌بن احمد بلخی) ، ۵۵،۴۷
،۱۲۸،۱۲۷،۹۵،۹۴،۹۳،۸۸،۸۶،۸۵،۸۰
۱۳۷،۱۳۴ .
کلّابی (عبدالله‌بن سعید) ، ۱۱۹ .
» (عثمان‌بن عیسی) ، ۱۴۵ .
امّ کلثوم ، ۲۲۹،۲۲۴-۲۲۲،۲۲۷،۲۲۱،۲۱۵
۲۴۳ .
کلر ، ۱۸ .
کلواذانی (ابوالقاسم عبدالله‌بن محمّد) ، ۱۸۷،۱۸۵ .
کوفي (ابوعبدالله احمدبن علی) ، ۲۰۴-۲۰۲،۱۹۰
۲۱۰-۲۰۸ .
» (ابوالقاسم عليّ‌بن احمد) ، ۱۳۷ .
» (عليّ‌بن یزید خارجی) ، ۷۹ .
کوفه ، ۸۱،۷۹،۷۸،۷۷،۶۴،۶۱،۶۰،۵۹،۵۸،۱۲
۲۵۶ .
کوکبی (ابوعلی حسین‌بن قاسم) ، ۱۰۶،۷ .
کیسان ، ۲۶۲،۵۱ .
گودرز (جوذرز) ، ۷،۶ .
گیو (یبب) ، ۷،۶ .
ابن اللّجلاج طبیب ، ۱۲ .
ماسینیون (استاد لوئی) ، ۲۲۲،۱۹۹،۱۲۲ .
مأمون خلیفه ، ۶۸،۵۴،۴۵-۴۲،۳۹،۳۷،۲۰،۱۷
۲۵۴،۹۷ .
مانی ، ۳۹،۳۷،۲۵ .
ماوراالنّهر ، ۲۶۵،۶۴،۶۰ .
مبرد ، ۲۶۲،۵۲ .
متنبّی (ابوطیّب احمدبن حسین) ، ۱۹۵ .

متوکل خلیفه، ٤٢، ٦٤، ٦٨، ١٠٨.
مجلسی (علّامه محمّد باقر)، ١٩، ٢٨، ١٤٩، ١٤٣، ١٥٥، ١٦٧.
محاسبی (حارث بن اسد)، ١١٩.
محاملی (قاضی ابوعبدالله حسین بن اسماعیل)، ٢٤٠.
محسّن بن ابی الحسن بن الفرات، ٩٩، ١٠٠، ٢١٩، ٢٢٣-٢٢٤.
محمّد بن ابراهیم صوفی (ابوحمزه)، ٤١.
» ابی سهل بن نوبخت، ١٩.
» الازهر، ١١٧.
» اسماعیل بن امام جعفر صادق، ٢٥، ٢٥٠، ٢٦١، ٢٦٢.
» بشیر کوفی، رجوع کنید باسدی.
» امام جعفر صادق، ٢٥٧.
» حسن، ١٦٠، ١٦٢.
» الحسن العسکری (امام، قائم و مهدی) ٢١٢، ٢٤٩.
» حسن بن اسحاق کاتب نوبختی، ١٨٣، ٢٤٤.
» الحنفیه، ٥٠، ٢٦١، ٢٦٢.
» خلف نیرمانی (ابوعبدالله)، ١٨٧-١٨٨.
» داود اصفهانی (ابوبکر)، ١١٣، ١١٤.
» روح نوبختی، ٢٤، ٢٤٥.
» شیرزاد (ابوجعفر) ١٨٧-١٨٨، ٢٤٤.
» عبدالله (حضرت رسول)، ٨، ٢٩، ٣١، ٤٩، ٥٠، ٥٨، ٨٢، ٩٣، ٢٢٦، ٢٢٧، ٢٤٩-٢٦٧
» عبدالله شبیب (ابوبکر)، ١٢٧، ١٣٨.
» » المحض النفس الزّکیّه، ٨، ٢٥٣، ٢٥٤، ٢٥٦، ٢٦٣.
» عبدالله بن مطّلب (ابوالفضل) ٢٢٤، ٢٢٩.
» عبیدالله (ابوالمعالی)، ٢٤٨.
» علیّ بن اسحاق بن ابی سهل بن نوبخت (ابوجعفر) ١٨، ١٠٤، ١٢٤، ١٢٥، ١٩٣، ١٩٨-١٩٩.
» علیّ بن عبدالله بن عبّاس بن عبدالمطّلب، ٥١، ٦٤.
» علی باقر (امام ابوجعفر)، ٥١، ٦٧، ٢٤٩، ٢٥١، ٢٥٢، ٢٦١، ٢٦٤.

محمّد بن علی جواد (امام ابوجعفر)، ٥٣، ٢٤٩.
» امام علی هادی، ١٠٩، ١٤٩-١٥٣، ١٦٣، ٢٤٩، ٢٦٣.
» عیسی بن عبید، ١٤٥
» فضل بن تمّام، ٢٣٥.
» فضل موصلی، ٢١٧.
» قاسم علوی، ٢٥٣.
» قاسم بن عبیدالله بن وهب (ابوالقاسم) ١٨٨-١٩٠.
» مسلمه انصاری، ٣٠.
» یاقوت (ابوبکر)، ٢٠١-٢٠٥.
» یعقوب، ٢٦٧.
مختار بن ابوعبید ثقفی ٥١، ٦١-٦٣، ٢٦٢-٢٦٣.
مداین، ٦٤، ١٩٧.
مدینه، ٨.
مرتضی بن داعی حسنی، ٨٠، ٢٤٨.
سیّد مرتضی (سیّد اجل علم الهدی ابوالقاسم علیّ بن حسین شریف)، ٢٨، ٧٧، ٨٥، ٨٦، ٨٧، ٨٩، ٩١، ٩٤، ١٠٣، ١٠٦، ١٢٢، ١٣٣، ١٣٨، ١٤٣، ١٧٠، ١٧١.
مرد وایج بن زیار دیلمی، ٢٠٤.
مرزبانی (ابوعبیدالله محمّد بن عمران)، ٤٨، ١٨٢، ٢٤١.
مرقیون، ٢٥، ٣٧، ٣٩.
مرکلیوث، ١٦، ١٩٦.
مرو، ٢٢٥.
آل مروان، ٨٥.
مروالرّوذ، ٨٧.
مروزی (ابوزید)، ١٧٠.
مسکویه (ابوعلی احمد بن یعقوب رازی)، ٢٢٥.
مسلم بن عقیل بن ابی طالب، ٦١.
ابومسلم خراسانی، ٦٥-٦٦، ٢٥٢، ٢٥٦، ٢٦٧.
مسمعی متکلّم، ١٣٨.
مسعودی (ابوالحسن علیّ بن حسین)، ٧٩، ٨٦، ٩٠

١٠٤، ١٢٨، ١٢٩، ١٣٥، ١٣٨، ١٣٩، ١٦١،
١٦٢، ١٩٩ .
سیح، ٢٢٥ .
مصر، ٢٥ .
مصعب بن زبیر، ٦٣ .
مطیع بن ایاس، ٢٥٠ .
مظفّر بن محمّد باغي (ابوالجیش) ٢٨، ١٠٥ .
» یاقوت، ٢٠٥ .
معاویة بن ابی‌سفیان، ٣١، ٥٩، ٦٩، ٨٥ .
معبد جهني، ٣٢-٣٣ .
معتصم خلیفه، ٤٥، ٢٥٤ .
معتضد خلیفه، ٦٨، ١٠٩، ٢٠١، ٢٤٥ .
معتمد خلیفه، ١٠٧، ١٠٩ .
معرّي (ابوالعلاء احمد بن سلیمان)، ٨٩ .
معزّ الدّولة دیلمی (ابوالحسن علیّ بن بویه)، ٢٠٢
٢٠٥، ٢٠٧، ٢٠٨، ٢٣٧-٢٣٨ .
معقّر بن اوس البارقی، ٩
معلثایا، ٢٢٤ .
معمّر بن خیثم، ٢٦٤ .
مفضّل بن صیرفي، ٢٦٤ .
» عمر جعفی، ٢٦٤ .
شیخ مفید (ابوجعفر محمّد بن محمد بن نعمان)، ٢٨،
٧١، ٧٣، ٧٧، ٨٥، ٨٦، ١٠٥، ١٠٦، ١١٦،
١٢٣، ١٣٣، ١٣٦، ١٤٣، ١٤٤، ١٤٧، ١٥٣
١٥٤، ١٥٧، ١٥٩، ١٦٠، ١٦٤، ١٦٨، ١٧٠
٢٣٠ .
مقاتل بن سلیمان، ١٣٩ .
ابن مقاتل (ابوبکر)، ٢٠٨-٢١٠ .
مقتدر خلیفه، ٦٨، ٩٧-١٠٠، ١٠٩، ١١٣، ١٨٤-
١٨٦، ١٨٨، ١٨٩، ١٩٥، ٢٠٠، ٢٠١،
٢١٨-٢١٩، ٢٢١، ٢٢٤ .
مقداد بن الاسود، ٤٩، ٢٦٣ .
مقداد (فاضل)، ١٢٣ .
مقریزي (تقیّ الدّین)، ٢٢٢، ٢٤٨ .
ابن المقفّع (عبدالله)، ٢٦ .
ابن مقله (ابوعلی محمّد بن علی)، ١٨٦-١٨٩
١٩٥، ٢٠٢-٢٠٦، ٢٠٩، ٢٢٠، ٢٣٦ .
» (ابوالحسین)، ٢٠٣-٢٠٤، ٢٢٠ .
مقنّع (هاشم بن حکیم مروزی)، ٢٥٢، ٢٦٢ .
مکتفی خلیفه، ١٩٩ .
مکّه، ١٢، ٦١ .
ابن مملّك (ابوعبدالله محمّد بن عبدالله اصفهانی)
» ١٢٨، ١٣٤ .
منبج، ١٨٤ .
منجیك شاعر، ٩٣ .
منصور خلیفه، ٥، ٧-١٣، ٦٦، ٧٥، ٢٥٦ .
ابن منظور مصری، ١٨ .
منهال بن میمون، ٢٦٥ .
موسي کلیم‌الله، ٩٣، ١٤٧، ٢٢٦ .
موسی بن جعفر کاظم (امام)، ٥٢، ٧٨-٨٣، ١١٧
١٤٥-١٤٦، ٢٤٩، ٢٥٠، ٢٥٢، ٢٥٧
٢٦١، ٢٦٣، ٢٦٥ .
» حسن بن کبریاء نوبختی (ابوالحسن)، ٣
١٢٥-١٢٦، ١٩٣، ٢٣٩ .
موصل، ٦٤، ٢٠٣، ٢٠٦، ٢٢٤ .
مؤمن الطّاق (ابوجعفر محمّد بن نعمان = شیطان الطّاق)
٥٢، ٧٦، ٧٧-٨٨، ٢٥٨ .
مونس المظفّر، ١٨٥-١٨٨، ١٩١، ٢٠١، ٢١٨ .
مهدي خلیفه، ٣٧، ٣٩ .
مهلّب بن ابی صفرة، ٣٤ .
مهلّبی (ابومحمّد حسن بن محمّد)، ٢٣٨-٢٢٨ .
مهلهل بن یموت بن مزرّع، ٢٣ .
میثم (ابوسالم)، ٨٠ .
میثمي تمّار (ابوالحسن علیّ بن اسماعیل)، ٧٥
٧٦، ٨٠-٨١، ٢٦٥ .
ناشئ اصغر (ابوالحسین علیّ بن عبدالله)، ٢٨
١٠٥، ١١٣ .
ناشئ اکبر (ابوالعبّاس عبدالله بن محمّد بن شرشیر)
١٠٥، ١٢٨ .

ناصرالدوله حسن حمدانی ، ٢٢٤، ٢٤٤ .
ناصر خلیفه ، ٦٨ .
ناصر خسرو (حمیدالدین) ، ١٢٤، ١٧٩، ٢٦٥ .
نافع‌بن ازرق ، ٣٣ .
نجّار (حسین‌بن محمّد) ، ١٣٧ .
نجاشی (احمدبن علی) ، ١٤، ١٠٦، ١١٦، ١٢٢، ١٢٣، ١٣٦، ٢١٥، ٢٢١، ٢٢٤، ٢٣٩ .
نجف اشرف ، ٨٣ .
نحلی (حسن‌بن علي) ، ٢٦٦ .
ابن‌النّدیم (ابوالفرج محمّدبن اسحاق ورّاق) ، ٨، ١٣، ١٨، ١١٠، ١١١، ١٢٤، ١٢٨، ١٣٦، ١٩٤، ١٩٦ .
نرجس ، ١٠٨ .
نصربن احمد سامانی (ابوالحسین) ، ٢٢٥ .
» حمدان (ابوالسّرایا) ، ١٩١ .
» صبّاح (ابوالقاسم بلخی) ، ١٤٠ .
نُصیر ، ٢٦٦ .
خواجه نصیرالدّین طوسی ، ١٢٣، ١٦٦، ١٧١ .
نظّام (ابراهیم‌بن سیّار) ، ٣٧، ٣٨، ٤٢، ٧٥، ٨١، ١٣١، ١٣٧، ١٦٩ .
نعمان‌بن طالوت ، ٩٠ .
نعمانیّه ، ٩ .
نعیم‌بن حمّاد ، ١٣٩ .
» یمان ، ٢٦٦ .
نعیمی (ابوالمظفّر محمّدبن احمد) ، ١٤١ .
نفیس غلام امام علی هادی ، ١٥٣، ١٦٤ .
نمیری (محمّدبن‌نصیر) ، ١٤٤، ١٤٧، ١٥٥، ١٥٦، ١٥٧، ٢٣٥، ٢٦٦ .
ابونواس (حسن‌بن هانی) ، ١، ٤، ١٣، ١٥-٢٤، ١٠٤، ١٨٢، ١٨٣، ١٩٦-١٩٧، ٢٤٠، ٢٤٣، ٢٤٥ .
نوبخت ، ١، ٣، ٥-١٠ .
نوبختیّه ، ٩، ٢٢١ .
نوح پیغمبر ، ٢٢٨ .
قاضی نوراللّه شوشتری ، ٢٤١ .
نوری (حاج میرزا حسین) ، ١٤٢ .
نهروان ، ٣١ .
نهروانات ، ١٨٥ .
واثق خلیفه ، ١٧، ٢١، ٤٢، ٤٥-٤٦ .
واسط ، ٩، ٦٤، ٧٩، ٩٩، ١٠٠، ١٨٥، ١٨٦، ١٩٠، ٢٠٠-٢٠٧، ٢٠٩، ٢٢٢، ٢٤٥ .
واسطی (ابوالحسن علیّ‌بن عبداللّه) ، ٢٤٠ .
واصل‌بن‌عطا (ابوحذیفه)، ٣٣-٣٧، ٤٢، ٥٠، ٢٥٦ .
ورّاق (ابوعیسی محمّدبن هارون)، ٧٥، ٧٦، ٨٣، ٨٤-٨٧، ٨٨، ٨٩، ٩٠، ٩٤، ١٠٢، ١٠٣، ١٢٩، ١٣٢، ١٣٨، ١٤٠ .
ابو الوفاء‌بن عقیل ، ٨٩ .
هارون برادر موسی کلیم‌اللّه ، ٢٢٨ .
هارون‌بن ابی سهل‌بن نوبخت ، ١٩ .
هارون‌الرّشید ، ١٢، ٢٠، ٣٧، ٤٤ .
هارون‌بن غریب ٢٠٠، ٢٠١
بنی هاسم ، ٩٨ .
هبةالدّین محمّد کاتب (ابو نصر) ، ١١٠، ١١٤
» ١٦٥، ٢٢١، ٢٣٩، ٢٤٣ .
هشام‌بن‌الحکم (ابومحمّد) ، ٢٦، ٥٢، ٧٥، ٧٦، ٧٨، ٧٩-٨٠، ٨١، ٨٢، ٨٣، ١٣٩، ٢٥١، ٢٦٧ .
هشام‌بن سالم ، رجوع کنید بجوالیقی .
» عبداللّه ، ١٨٥ .
» عبدالملک خلیفه ، ٣٣، ٤٤، ٥٠، ٨٢ .
هلالی (ابوجعفر محمّدبن‌هلال)، ١٦٢، ٢٣٥، ٢٦٧ .
همدانی (محمّدبن عبدالملک) ، ٢٤٤ .
هندو شاه‌بن سنجر نخجوانی ، ١٦٦ .
هولاکو ، ١٦٦ .
ابن‌الهیصم کرّامی (محمّد) ، ٨٦ .
یاقوت‌بن عبداللّه حموی ، ١٩٤، ١٩٦، ٢٢٥، ٢٣٧ .
یاقوت حاجب مقتدر خلیفه ، ٢٠١، ٢٠٥، ٢٠٩ .
یحیی‌بن اصفح (ابوزکریّا) ، ١٢٩ .
» خالد برمکی ، ٧٩ .

یحیی‌بن زیدبن امام زین‌العابدین، ۲۵۴.
» عدی، ۸۷.
» عمرصاحب کوفه، ۲۵۳.
یزیدبن عبدالملک خلیفه، ۳۷.
» معاویه، ۵۹، ۶۱.
یعقوب‌بن اسحاق‌بن اسماعیل‌بن ابی‌سهل‌بن نوبخت ۳،۲۴،۱۸۲-۱۸۳،۱۹۳.
» اسحق‌بن ابی‌سهل اسماعیل‌بن علی‌بن اسحاق‌بن ابی‌سهل‌بن نوبخت (ابوالفضل)، ۲،۳،۶،۱۸۲،۱۹۱-۱۹۲،۱۹۶،۱۹۸.
یعقوب‌بن لیث صفار، ۱۰۸.
» علی کوفی، ۲۶۷.
یمان‌بن رباب، ۱۳۷.
یمن، ۵۸،۵۹،۶۱.
یوسف‌بن ابراهیم کاتب(ابوالحسن)، ۱۷.
» عمر، ۶۴.
یوشع‌بن نون، ۱۴۷.
یونان، ۳۹.
یونس‌بن عبدالرحمن قمی، ۷۶،۸۲-۸۳،۲۶۵،۲۶۷
یونس‌شمری، ۲۶۷.

Iranian Culture and Literature

43

KHANADAN - I NAWBAKHTI

BY

ABBAS IQBAL

Second impression,

1966

A. GH. Tahuri

Publisher & Bookseller

Avenue Shahabad No. 67 & 88

Branch No. 2 Avenue Shah Reza

Oppostite Tehran University No. 282

Telephone 33044

Tehran - Iran